В.Я. Білоцерківський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Видання 3-е, виправлене і доповнене

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Київ — 2007

УДК 94(477) (075.8)
ББК 63.3(4УКР)я73
Б 43

Рецензенти:

Калениченко В. — професор, доктор історичних наук, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Рущенко П. — професор, доктор історичних наук, Харківський державний економічний університет.

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-2588 від 21.11.2005 р.)

Білоцерківський В. Я.
Б 43 Історія України: Навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 536 с.

ISBN 978-966-364-427-1

У пропонованому навчальному посібнику на основі досягнень гуманітарних наук кінця XX — початку XXI ст. переосмислюється історичне минуле України, висвітлюються як події сивої давнини, так і недавні (виклад українського історичного процесу завершено у 2006 р.). У виданні здійснюється об'єктивне, правдиве, без стереотипів, міфологізації та місцевого «зверх патріотизму» висвітлення найважливіших подій історії нашої Батьківщини — України, її державності та духовності. Сформульовано власні точки зору на окремі історичні явища.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-364-427-1

ВСТУП

XX — початок XXI ст. — час визначних історичних процесів, потужних соціальних, національних та демократичних революційних змін у всьому світі. Це наслідок спрямовуючої дії законів діалектики суспільного розвитку. Особливо бурхливо розвивалися національно-визвольні рухи, розпадалися колоніальні імперії, все нові й нові національні держави виходили і виходять на світову арену. Здійснюється об'єктивна закономірність суспільного розвитку народів — утвердження їх національної свободи і державності.

В останньому десятиріччі XX ст. успішно здійснив свою віковічну мрію про державність і багатостраждальний український народ, шлях якого до незалежності встелений мільйонами життів його кращих синів та дочок.

Численні національно-визвольні рухи і повстання, національні революції в Україні закінчувалися переважно поразками і величезними втратами відважних їх учасників та тріумфом сусідніх колоніальних держав — віковічних ворогів національної свободи українців.

Це характерна риса історії українського народу, і вона, ця історія, фальсифікувалася і замовчувалася колонізаторами. Олександр Довженко з болем писав, що Україна — єдина країна, де свою історію не вивчають у вищій школі, а народ позбавляють свого минулого.

Творче переосмислення сфальсифікованої в недалекому минулому історії України, правдиве її розкриття нерозривно пов'язані з відновленням української державності на межі 80–90-х років XX ст. В 90-х роках з'являється література, у якій об'єктивно висвітлювалося історичне буття українського народу, у навчальні програми всіх освітніх закладів держави вводиться нова дисципліна — історія України. Змінюється «статус» вітчизняної історії: вона стає однією із провідних соціо-гуманітарних дисциплін.

У підготовці нових поколінь української інтелігенції, відродженні історичної пам'яті народу, усвідомленні уроків історії, національному та гуманістичному вихованні молоді важливу роль покликані відігравати науково обґрунтовані високоякісні в методичному відношенні підручники.

Створення узагальнюючих наукових праць та навчальних посібників з історії України розпочалося з XVII ст. Цей процес розвивався, відображаючи зростання та поглиблення історичної науки. Розширювалася її джерельна база, змінювався підхід до історичних досліджень та вдосконалювалися методи, накопичувалися факти й наростала «маса» наукової

продукції, збільшувалася кількість закладів історичної науки та вчених, які займалися цією діяльністю. Використовуючи досягнення філософської, соціологічної, історичної та інших наук, учені кінця XIX — початку XX ст. удосконалюють методи досліджень, висвітлюючи події не лише на тлі загальноукраїнському, а й світовому. І хоча цьому багато в чому зашкодила надзвичайна заполітизованість радянської історичної науки, відірваність українських вчених від творчості істориків діаспори, все ж навіть за радянських часів продовжувалось опрацьовування нових джерел та проблем як бази подальшого розвитку історичної науки.

На основі монографій, статей та інших напрацювань уже в кінці XIX — на початку XX ст. з'являлися нові підручники. Представники різних шкіл та напрямів історичної науки видали немало цінних монографій, підручників, навчальних посібників. Їх авторами були М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич. За часів розбудови сучасної Української держави видані твори колективу інституту історії України НАН України під керівництвом академіка В. Смолія, Київського університету під керівництвом Л. Мельника, Львівського університету під керівництвом Ю. Зайцева та ін. На увагу заслуговують видання окремих авторів: підручник І. Рибалки та В. Калениченка (видано три томи), посібники О. Бойка, В. Борисенка, В. Даниленка, С. Кульчицького, В. Литвина, Ю. Терещенка, В. Світличної та ін.

Для навчальної літератури, яка з'явилася останнім часом, характерні новизна підходів, об'єктивність, намагання заповнити прогалини у висвітленні історичних процесів в Україні. І все ж значна її частина більше відповідає перехідному стану, в якому перебуває процес переосмислення історії України. Потрібні нові посібники, де б висвітлювалися різні підходи та оцінки, висувалися нові аргументи.

Поряд із зростанням кількості вузівських підручників та посібників з'являються й шкільні, які мають багато позитивних рис і переваг перед попередніми. Однак деякі з них відзначаються певною ускладненістю матеріалу, «академічністю» формулювань, постановкою дискусійних питань й іноді нагадують вузівські.

А вони мають бути популярними, доступними — цього вимагають особливості дитячої психіки, рівень підготовки учнів. Лише яскравий, захоплюючий матеріал зворушить дитячу душу, викличе емоційне сприйняття, патріотичне бажання знати все про Україну і любити її.

Вузівські підручники мають відрізнятися від шкільних теоретичним рівнем та науковістю. Історичні процеси, події, явища слід розглядати на основі закономірностей історичного розвитку українського народу. Адже поширення загальноімперських поглядів на історичне минуле, що було характерним для недавніх часів, лише спотворювало історію на-

шого народу, надавало їй провінційного характеру. Тільки науковий метод викладання у вищій школі історії України, знання її закономірностей дають можливість усвідомити і об'єктивно оцінити такі складні питання минувшини, як походження українського етносу, його державних утворень, формування нації, роль в її житті геополітичного фактора, вплив колоніальної політики імперій на особливості економічного, соціального та культурного розвитку українців, їх менталітету, виникнення і розвиток національної ідеї, особливості державотворення та ін.

Слід відзначити, що глибоке усвідомлення студентами цих та інших питань вітчизняної історії зростає після ознайомлення їх з курсами деяких соціально-гуманітарних дисциплін (філософії, політології, права, економіки та ін.).

Вузівська програма не копіює шкільну, а, спираючись на її знання, сприяє здійсненню історичного, логічного, теоретичного аналізу явищ і фактів у проблемному та хронологічному вимірах, завершує в основному формування історичного мислення, історичної освіти.

Методологічні принципи висвітлення історичного процесу в запропонованому посібнику характеризуються відходом від стереотипів і ура-патріотичних міфів, регіональної обмеженості, намаганням чесно, об'єктивно та безкомпромісно прагнути до відображення істини. Ефективними принципами пізнання та розуміння історичної реальності є закони діалектики, врахування цивілізаційних взаємовпливів народів, відносин соціальних станів у суспільстві. Слід погодитися з думкою академіка В. Смолія про те, що в суспільстві не існує окремо взятого фактора, який би визначав розвиток історичного процесу, а існує багато економічних, політичних, ідеологічних, етнографічних та конфесійних чинників, які в комплексі зумовлюють еволюцію окремих народів і людства в цілому.

Мають рацію вчені (зокрема академік І. Ковальченко), які стверджують, що історичний процес необхідно розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного, можливого і дійсного, закономірного і випадкового, соціального, етнічного, індивідуального і колективного.

Слід відзначити, що в недавньому минулому абсолютизувалася роль виробничих сил і відносин, характерних рис соціально-економічних формацій. В сучасних умовах їх дехто ігнорує. Однак применшення чи повне виключення їх з числа факторів, які визначають рівень і спрямованість історичного процесу, унеможливить його глибоке і правильне розуміння. Такою ж хибною буде недооцінка геополітичних умов розвитку українського етносу, впливів світових і етнічних цивілізацій тощо.

Велику роль в історії відіграють народні маси, які створюють все необхідне для життя суспільства та його захисту. Для XX ст. характерним є

зростання рівня освіченості, зрілості, політичного досвіду мас. Саме політичний досвід народу України, його еліти, як і керівництва СРСР у другій половині 80-х — на початку 90-х років, сприяли тому, що розпад Союзу і виникнення незалежної Української держави мали мирний характер. Історія народу України розглядається як поступовий, послідовний, безперервний і наростаючий процес з певними зигзагами та відступами.

Поряд з цим важливим, а часто й вирішальним фактором на певних етапах історичного розвитку була діяльність талановитих керівників, які користувалися широкою підтримкою мас, зуміли їх об'єднати і очолити.

У запропонованому посібнику подається нарис загальноукраїнського історичного процесу, формування і розвитку всього українського народу і його державних об'єднань. Поряд із цим у ньому міститься матеріал з історії регіонів України, акцентується увага на важливих історичних подіях та особливостях їх розвитку. Певна увага приділяється національним меншинам та їх ролі в житті України.

Уявлення про типову господарську, культурну та державну діяльність кожної людини можна сформувати, вивчаючи ті розділи праці, в яких розкривається економічне та культурне життя народу на тому чи іншому етапі його розвитку. В посібнику розглядаються питання політичного, соціального, економічного і культурного розвитку українського народу. Оскільки в духовному житті українців релігія і християнська церква відігравали провідну роль, їм відводиться особливе місце.

Український народ на всіх етапах свого розвитку, а особливо в часи повної та навіть часткової державності, мав широкі міжнародні взаємозв'язки, здійснював значний цивілізаційний вплив на сусідні держави і народи, і сам його зазнавав. Тому в запропонованому посібнику висвітлюються різноманітні, культурні впливи, зв'язки, з найближчими сусідами України. Дається також характеристика української еліти на різних етапах, особливостей її еволюції, змін, виникнення й занепаду. Поряд із цим висвітлюється життя і діяльність селянства, інтелігенції, робітничого класу та взаємини між ними. Цим підкреслюється важливість соціального фактора в житті окремої людини і суспільства в цілому, зокрема, виникнення таких своєрідних явищ в українській історії, як козацтво, гайдамаччина, опришківство.

Розкриваючи і оцінюючи історичні явища та факти, автор відводить значне місце державотворенню, здійсненню української ідеї, консолідації й формуванню української нації, її соціально-економічному, політичному, духовному поступу. Виразними змінами в цих процесах, в геополітичному становищі України визначалася періодизація курсу,

зокрема, поділ його на дві частини: І — від прадавніх часів до кінця XVIII ст. (саме в кінці XVIII ст. надовго переривається українська державність); II — від початку XIX ст. до наших днів, коли відбувався процес національного відродження, наслідком якого державність української нації. Теми курсу охоплювали відрізки часу, в які відбувалися значні перетворення в найважливіших сферах життя України.

Запропонований курс призначається для студентів вищих навчальних закладів. Головне його завдання — подати системний виклад історії України з точки зору нових підходів, які в основному поділяються сучасною історичною наукою. Посібник також може бути корисний для викладачів різних типів навчальних закладів для розробки лекційних курсів з урахуванням профілю та особливостей студентської аудиторії.

ЧАСТИНА I

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. НОВА ДОБА

ТЕМА 1

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО. НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ ОБ'ЄДНАННЯ

1.1. Палеоліт. Мезоліт. Неоліт. Епоха бронзи і заліза. Найдавніші цивілізації

Історія людського суспільства сягає в глибину віків. Групи первісних людей (пралюдей), з'явившись більше двох мільйонів років тому в Африці, освоювали все нові й нові землі та континенти. Через Передню Азію, Балкани вони проникли на територію України. Поступово люди винаходять найпростіші знаряддя праці. Це було справжньою революцією в їхньому житті, сприяло виділенню їх з тваринного світу та прискоренню психічного розвитку. Виникає усвідомлений процес виробничої діяльності, розвивається мислення.

Залежно від матеріалу, з якого вироблялися знаряддя праці найдавніша історія людства поділяється на кілька епох: палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), епоха бронзи, міді, заліза.

Первісна людина з'явилася на території України близько мільйона років тому, в часи раннього палеоліту. Це були архантропи (прадавні люди). Об'єм їхнього мозку — 800–1300 см^3, зріст 160–170 см. Палеоліт — найбільший у часовому вимірі період історії людства. Почалося використання вогню й одягу, споруджуються перші житла, складаються початкові форми людських колективів, зароджуються ідеологічні уявлення та першопочатки мистецтва. Основним заняттям людей було збиральництво та полювання на дрібних тварин. В Україні виявлено близько 30 стоянок людей того часу: біля села Королеве (Закарпаття), міста Амвросіївка (Донецька обл.) та ін. Основне знаряддя праці — ручне рубило, яке вироблялося з каменю.

Життя первісних людей значно ускладнювалося надзвичайно різкими змінами клімату, пов’язаними з періодичним похолоданням, а також геополітичними катаклізмами (землетрусами та ін.).

Приблизно 150 тис. років тому, наприкінці другого зледеніння, з’являються люди нового типу — неандертальці: невисокі на зріст (150–160 см), сутулі, з масивною головою, їхній мозок відповідав об’єму мозку сучасної людини, досягаючи 1600 $см^3$. Спосіб життя неандертальця стає більш «цивілізованим»: значно удосконалюється виробництво крем’яних і кам’яних знарядь, мисливської зброї, будуються перші житла, використовується вогонь, виникають зародки родового ладу, виготовляється перший одяг зі шкур, зароджується мова і мистецтво. В багатьох печерах, в яких проводилися розкопки, зустрічаються поховання у відповідності з певними релігійними віруваннями.

В Україні відомо понад 200 поселень неандертальців: у Наддніпрянщині, Подесенні, Наддністрянщині, Прикарпатті і Закарпатті, на Донеччині. У період пізнього палеоліту (40–10 тис. р. до н.е.), коли клімат України характеризувався як континентально-холодний, а землю вкривали лісотундра і степ, з’являється людина сучасного типу — кроманьйонець (гомо-сапієнс — людина розумна). В межах України відомо близько 800 пізньопалеолітичних пам’яток-поселень. В цей період склався родовий лад, коли люди об’єднувалися в племена. Кроманьйонці вміли виготовляти багато різних знарядь праці, використовуючи для цього кістки звірів. Значного розвитку набуває мистецтво, в тому числі перші музичні інструменти, з’являються зародки вірувань: анімізм (культ предків, вшанування померлих), тотемізм (віра в спільного предка з тварин чи рослин), фетишизм (поклоніння предметам неживої природи).

У середньокам’яну добу — мезоліт (9–6 тис. до н.е.) — сформувався сучасний клімат, став близьким до нинішнього тваринний і рослинний світ. Важливим заняттям людини залишалося полювання. Значно зростає роль рибальства. Також набуло поширення збирання черепах, ягід тощо. У межах України можна виділити три групи мезолітичних племен: полісько-північну, наддністрянську і степову, які дещо різнилися між собою побутом та звичаями.

У мезоліті відбувалися значні зміни у виробництві і подальшому вдосконаленні знарядь праці. Зокрема, були винайдені лук і стріли. Почалося приручення диких тварин — собак, свиней. Таким чином, виникають перші форми відтворюючого господарства. Судячи з поховального обряду, люди вірили в загробне життя, поклонялися небесним світилам, передусім сонцю. Померлих почали ховати на могильниках, за межами стоянок.

Завершальною стадією кам'яного віку була епоха неоліту (новий кам'яний вік), котра тривала з VI по III тис. до н.е. На цей час клімат стає більш теплим і вологим. Відбувається подальше удосконалення знарядь праці, приручаються всі основні види домашніх тварин, виникає примітивне землеробство. Значно розширюється відтворююче господарство, особливо мотижне землеробство, скотарство, що сприяло швидкому зростанню чисельності населення. Все це свідчило про настання нового етапу в історії людства, своєрідної неолітичної революції. В цей час виникло виробництво ліпного глиняного посуду без гончарного круга.

У соціальному аспекті характерною рисою неоліту був розквіт родового ладу, зростання ролі парної сім'ї. У людей неолітичної епохи вже були сформовані складні релігійні уявлення, які включали елементи анімізму, фетишизму, первісної магії. З'являється комплекс обрядів, пов'язаних з культом вогню, домашнього вогнища, домашніх тварин, особливо коня. Культ предків насичується багатою обрядовістю, ускладнюються поховальні ритуали. Епоха неоліту належить до первіснообщинної формації. Це племінний лад, соціальною основою якого був матріархат.

IV–III тис. до н.е. — час переходу від кам'яного періоду до доби металів, що отримав назву енеоліт (мідно-кам'яний вік). В цю перехідну епоху на території України людина не лише опанувала технологію обробки міді, а й зробила крок у подальшому прогресі відтворюючих форм господарства — землеробства і скотарства. Слід відзначити, що кольорові метали практично не вплинули на господарство, проте прискорили соціальний розвиток. Відбувалося подальше зростання продуктивності праці, створювалися умови для товарообміну та майнового розшарування суспільства.

Найвищого розвитку цивілізації досягли племена, які жили в межиріччі Дністра і Дніпра в IV–III тис. до н.е. Культура цих племен отримала назву Трипільської. Її пам'ятки вперше були виявлені і вивчені поблизу села Трипілля (Київської обл.) вкінці XIX — на початку XX ст. вченим В.Хвойкою. Більша частина дослідників вважає, що витоки цієї цивілізації слід шукати в Східному Середземномор'ї і на Балканах, звідки прийшли і розповсюдилися серед місцевого населення передові форми ведення землеробства, скотарства, домобудування, ремісництва. Трипільська спільнота формувалася на терені сучасної України на основі синтезу місцевих і прийшлих груп населення. Вона також була поширена на території Молдови та Румунії.

Основними галузями господарства трипільців були землеробство і скотарство. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо, бобові, льон. Обробка ґрунту

здійснювалася переважно мотиками, рідше застосовували рала. Це різко підвищило загальну культуру землеробства. Розводили також велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, коней та ін. Трипільці знали прядіння і ткацтво, ліпили і випалювали в печах глиняний посуд з досить складним, в тому числі фарбовим, орнаментом, використовували металеві вироби і одночасно продовжували виробляти різні речі з кременю. Кам'яні знаряддя праці значно переважали металеві за кількістю, а часто і якістю.

Про високий рівень цивілізації трипільців свідчать будівлі, селища, які розташовувалися в основному на берегових схилах річок. Їхні поселення мали по кілька десятків житлових та господарських приміщень, розміщених рядами або по колу. Найтиповішим житлом був наземний глинобитний або дерев'яний, обмазаний глиною будинок прямокутної форми з кількома приміщеннями. Були й двоповерхові будівлі. Селища трипільців — різні за своїми розмірами. На пізньому етапі з'явилися трипільські протоміста. Про релігійні уявлення свідчать знайдені жіночі статуетки, зображення Богині Матері та ін., які свідчили про панування культу родючості.

Трипільська цивілізація пов'язана з розвинутою культурою Східного Середземномор'я. Вона входила в єдине ціле тодішнього культурного світу і значно вплинула на формування виробничих сил та культури народів України, передала йому в спадок частину своєї цивілізації.

У другій половині III тис. до н.е. із Центральної та Північної Європи, а також з Поволжя на територію України переселяються нові й нові групи племен, які й призвели до загибелі трипільської цивілізації.

У II тис. до н.е. на території Східної Європи поширюються вироби з бронзи (сплав міді з оловом та іншими домішками, що мав більшу твердість, нижчу температуру плавлення). Відбувається подальше вдосконалення та розширення виробництва, підвищується якість знарядь праці.

У другій половині III тис. — першій половині II тис. до н.е. у Східній Європі проживали носії шнурової кераміки. Для цього періоду важливим є відокремлення скотарства від землеробства, поширення кочового скотарства, яке стає основним видом діяльності чоловіків, і вони починають відігравати головну роль у господарському житті. Розвивається металургійне виробництво, і чоловіки були провідною силою у цій сфері господарського життя, як і в землеробстві, обміні, суспільному житті, військовій діяльності. Зростання ролі чоловіків веде до патріархату.

Характерними археологічними культурами бронзового віку на значній частині України є катакомбна і зрубна, залежно від форми поховань.

У похованих чоловіків тих часів виявляється все більше зброї, що означало зростання ролі військової справи. На цей час війни стали вигідними, бо велися з метою розширення території, заради грабежів, захоплення військовополонених, яких перетворювали на рабів або використовували як товар.

Користуючись достатньо досконалими знаряддями праці, людина виробляє більшу кількість землеробської, тваринницької та іншої продукції, ніж це було необхідно для підтримання її життєдіяльності. З розвитком виробництва зростає потреба в нових робочих руках. Ці потреби задовольняли війни, під час яких захоплювалися полонені. Вони стали майже безперервними, і кількість рабів зростала. Але на території Східної Європи рабство в період бронзового віку мало переважно патріархальний характер: раби (військовополонені) в більшості випадків входили до складу патріархальних сімей, працювали разом з її членами. Частину їх відпускали. З'явилися фахова диференціація, соціальна нерівність, багатство і бідність. Формується військово-політична структура суспільства, особливо в степовій частині України, яка спиралася на патріархальну сім'ю, племінну організацію та кочову скотарську економіку. У лісостеповій зоні соціально-політична і економічна структури були близькі до степової.

У добу бронзи відбуваються значні суспільно-політичні зміни: великі племена розпадалися, менші об'єднувалися, заселяли нові землі, завойовуючи або мирно співіснуючи з давнішими поселенцями. Утворювалися нові етнічні спільності, які, як стверджують сучасні дослідники, стали основою більшості сучасних європейських та азіатських націй.

На той час в Україні існували три етнічно-культурні зони, в яких населення, вірування і господарство мали свої характерні риси. У північно-східній частині України жили нащадки неолітичних племен, а також південна частина величезного праугрофінського етнічного масиву. Всі вони розвивалися повільніше, зазнавали менше культурних та етнічних впливів. У степовій зоні — від Дону до Дунаю жили кочові та напівкочові племена, частково місцеві, індоіранські, частково ті, що прийшли з Кавказу та східних степів.

На Правобережжі Дніпра, в Наддністрянщині, на Волині та Поділлі мешкали індоєвропейські племена з давніми традиціями землеробської культури, серед яких були предки праслов'ян.

Лінгвістичні та археологічні дослідження доводять, що землі між Сяном на заході і Дніпром на сході, Прип'яттю на півночі та Карпатами на півдні були прабатьківщиною слов'ян. Тут уже в середині II тис. до н.е., як вважають вчені, починається формування праслов'янських племен, походження яких пов'язується з консолідацією частини племен,

які ще на початку II тис. до н.е. відділилися від індоєвропейського масиву. Їхня мова, матеріальна культура і вірування мали багато спільних рис. Їм належить тшинецько-комарівська культура, що увібрала в себе елементи інших культур (сусідніх праугрофіннів та прибалтів на півночі, прафракійців, індоіранців — на півдні). Але у більшості археологів слов'янське коріння у тшинецько-комарівській культурі викликає сумнів. Історію праслов'ян вчені поділяють на два періоди: ранній (протослов'яни) та пізній.

Ранній (XVI–XI ст. до н.е.) був періодом консолідації праслов'янських (протослов'янських), в основному індоєвропейських, племен. Йому відповідали тшинецька, комарівська та білогрудівська археологічні культури. Племена, що залишили ці культури, жили на берегах річок та озер у наземних і напівземлянкових житлах, збудованих переважно із дерева. Ці племена займалися землеробством і скотарством. В орному землеробстві використовувалися тяглові тварини (бики), дерев'яні рала, крем'яні та бронзові серпи, кісткові, рогові та кам'яні мотики, зернотерки та ін. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, виробляли посуд для збереження зерна, розводили велику рогату худобу, коней, свиней, кіз.

Розвинутими були прядіння і ткацтво, виготовлення кам'яних і крем'яних знарядь праці. Посуд ліпився вручну (без гончарного круга). Кераміка вражає багатством форм і орнаментації. Широко використовувалася бронзова зброя, менше — знаряддя та прикраси.

Поховальні обряди були різноманітними, адже протослов'яни формувалися із племен шнурової кераміки, прафракійців, нащадків трипільців. Померлих ховали у скорченому чи випростаному положенні або спалювали (кремація). Над померлими насипали кургани або ховали їх в ґрунтових могильниках, нічим на поверхні не позначених. Праслов'яни вірили у потойбічний світ і клали в могилу зброю, знаряддя праці, прикраси, посуд з їжею. Зустрічаються поховання родової знаті.

Поховальні пам'ятки свідчать про наявність у ранніх праслов'ян (протослов'ян) культу померлих, культу предків. У часи пізньої бронзи він насичений багатою обрядністю. Поряд з цим з'являються землеробські культи та вірування: культ вогню, сонця, домашнього вогнища, домашніх тварин та ін. Культи і вірування ранніх праслов'ян наприкінці бронзової доби вже формуються у складну світоглядну систему — слов'янське язичництво.

На початку I тис. до н.е. людина опанувала виробництво заліза, яке широко використовувалося у господарській і військовій справі, що значно підвищило продуктивність праці у землеробстві та ремісництві. Це ще більше загострило соціально-майнову нерівність і розклад родообщинного ладу, посилило роль окремої сім'ї як господарської одиниці. Родова община перетворюється на сусідську (територіальну), формують-

ся союзи споріднених племен з власними територіями, виділяється військово-аристократична верхівка суспільства. Зосереджуючи в своїх руках значну владу, вона мала можливість відчужувати багатства, вести війни з метою захисту своєї території, загарбання чужої, пограбування сусідів. Під впливом різних факторів степові кочівники започатковують державні об'єднання. На території України на початку I тис. з'являються державотворчі традиції.

1.2. Перші держави. Праслов'яни

Найдавніше з відомих нам військово-політичних об'єднань на території України створено кіммерійцями в кінці II тис. до н.е. Це перший народ, назва якого дійшла до нас. Про нього писав Гомер в «Одіссеї». Більшість істориків вважає, що це одна із груп іраномовного населення. На сьогодні знайдені лише їх поховання під курганами, в яких знаходилася зброя, кінська упряж та предмети кочового побуту. Поселення їхні поки що не відомі.

Основною галуззю господарства було кочове скотарство, провідне місце в якому займало конярство. Кіммерійці освоїли технологію виробництва бронзових речей, що дозволило їм створити добре озброєні загони кінноти, які здійснювали численні походи, в тому числі в Малу Азію. Війна була для них однією із «галузей господарства». У них були військова знать, царі, як вони називали племінних вождів. Кіммерійці мали цивілізаційні зв'язки з Кавказом та Малою Азією. У VII ст. це об'єднання розпалося під ударами нової хвилі кочівників-скіфів, що прийшли з Азії.

У IX–I ст. до н.е. в гірських районах Криму і вздовж узбережжя Чорного моря жили племена таврів, які займалися скотарством, рибальством, а в долинах гірських річок — мотичним землеробством і виноградарством. Їхнє життя відзначалося консервативністю та замкнутістю. Для житла вони використовували печери і мали обмежену кількість примітивних знарядь праці. Жили замкнутими общинами. У II ст. до н.е. їх завоював понтійський цар Митридат VI Євпатор.

Скіфи — це загальна назва племен Південної і Південно-Східної України, які прийшли з Прикаспійських степів. Скіфією греки називали країну, розташовану між Дунаєм і Доном. Вони займалися кочовим скотарством, землеробством, мали розвинену металургію, вели активну зовнішню торгівлю.

Соціально-політична структура скіфського суспільства швидко еволюціонувала. У ньому відбувається майнове розшарування, виникає і збагачується родоплемінна знать, вожді, влада яких стає спадковою.

Існувало патріархальне рабство. Особливо збагачувалася верхівка скіфського суспільства в результаті жорстоких грабіжницьких війн. Зовнішньополітичні інтереси, майнове розшарування, сусідство розвинутих грецьких та малоазіатських держав сприяли розвитку державотворчих тенденцій. У кінці VI ст. в причорноморських степах формується могутнє скіфське державне об'єднання, до якого увійшло і місцеве населення степових і лісостепових регіонів. Столиця знаходилася на Нижньому Дніпрі поблизу міста Кам'янка Дніпровська. Скіфією управляли царі. За своїм характером скіфська держава була значною мірою схожа з середньоазіатською деспотією, що експлуатувала сусідні племена, стягуючи з них данину.

У VI ст. до н.е. скіфи знайомляться і вступають в контакт з античними державами Причорномор'я, зближуються з місцевими племенами, і поступово утворюється співробітництво і навіть союз цих трьох сил — скіфи, греки, місцеві племена. При цьому головною політичною силою були скіфи. Проте греки і місцеві лісостепові племена частково зберігають економічну і політичну незалежність, що було своєрідною особливістю політико-економічного розвитку Причорномор'я і Лісостепу.

Важливим кроком у розвитку скіфської держави і всього місцевого населення тих часів був розгром скіфами армії перського царя Дарія у кінці VI ст. до н.е.

Період занепаду Скіфії почався з її поразки у 339 р. до н.е. у війні з Філіпом II Македонським. Негативну роль відіграла і еколого-демографічна криза, що була наслідком виснаження степів. Окрім того, на III ст. до н.е. припадає певна орідізація (посилення сухості) клімату. Вторгнення у II ст. до н.е. сарматів зі сходу та кельтів із заходу призвело до остаточного руйнування скіфської могутності. Частина скіфів підкоряється сарматам, асимілюється ними, багато з них гине, невелика кількість відходить за Дунай. Значна частина скіфського населення переселяється до Криму і пізніше разом з місцевим населенням створює так звану Пізньоскіфську державу зі столицею в Неаполі (в межах сучасного Сімферополя). Ця елінізована рабовласницька держава проіснувала до III ст. н.е., ведучи численні війни, і врешті-решт ними ослаблена була розгромлена готськими та гунськими завойовниками.

В часи свого розквіту скіфське суспільство поділялося на кілька груп племен: скіфи-орачі, що жили між Дністром і Дніпром; скіфи-кочівники і царські скіфи, які володіли степовими просторами Лівобережжя і Правобережжя Дніпра. На схід від Дніпра в Лісостепу мешкали скіфи-землероби, яких оточували підкорені ними численні народи, що платили їм велику данину.

Скіфські племена були тісно пов'язані з високорозвиненою середземноморською цивілізацією, підтримували широкі торговельні зв'язки грецькими колоніями у північному Причорномор'ї, постачаючи їм продукти свого господарства — зерно, хутро, рабів і закуповуючи вино, посуд, прикраси, коштовну зброю. Таким чином, до Скіфії і сусідніх з нею племен, серед яких були і праслов'янські, потрапляла продукція грецького ремісничого виробництва, вироби із золота та срібла, що частково дійшли до нас завдяки археологічним дослідженням Чортомлицького та Солохівського курганів, розкопаних поблизу Нікополя (Дніпропетровської обл.), Гайманової могили і Товстої могили (Запорізька обл.).

Скіфи мали досить складні політеїстичні релігійні погляди, в яких поєднувалися елементи вірувань племен землеробського та скотарського суспільства. Головною богинею була Табіті, повелителем неба — грізний Папай. Скіфи вірили в загробне життя, померлих ховали в підкурганних могилах. При бідняках клали горщик з їжею, примітивний інвентар та кам'яні речі. Багатих ховали у глибоких могилах, які мали форму будинку, насипаючи над ними високі кургани. Померлих одягали у розкішний одяг, клали біля них коштовну зброю, посуд, убивали і ховали разом жінку, коней.

Висока для свого часу скіфська матеріальна та духовна культура — це синтез досягнень місцевих племен та передових цивілізацій Сходу, Кавказу, Греції. Скіфське образотворче мистецтво мало своєрідний характер, так званий звіриний стиль.

Сармати, як і скіфи, — іраномовні племена, що мали ряд спільних чи споріднених рис. Хоча духовна культура скіфського суспільства була вищою, вони змішалися зі скіфами, асимілювалися з ними, але частково засвоїли їхню цивілізацію. Головна галузь господарства — кочове скотарство. Війна теж була галуззю господарства. Сармати були не єдиними однорідними племенами, а слабким союзом споріднених і частково ворогуючих племен язигів, роксоланів, аорсів, аланів та ін. Кожне з них намагалося панувати на території України. Лише у II ст. н.е. вони об'єдналися під проводом алан.

Для сарматського суспільства характерні процеси, аналогічні тим, що відбувалися у скіфів: сарматська знать швидко збагачувалася на торгівлі з грецькими містами. Поряд з цим їхні торгові каравани доставляли з Китаю шовк, з Індії — дорогоцінності та інші товари, що посилювало розкіш знаті.

Сармати здійснювали військові походи з метою пограбування сусідніх держав, звозячи трофеї до столиці. Всі історики підкреслюють надзвичайно велику роль жінок у сарматському суспільстві: жінка бра-

ла участь у війнах нарівні з чоловіками, полювала верхи, займала верховні родові та племінні посади (матріархат). Археологи виявили, що жінок тут часто ховали зі зброєю.

Сарматське військово-політичне об'єднання було знищене у III ст. н.е. готською, а потім у IV ст. ще й гунською навалами. Частина сарматів змішалася з слов'янами та іншими племенами. Але переважна більшість залишилася в степу, змішавшись з новими хвилями тюркомовних кочівників. Так у причорноморських степах скінчилося панування індоєвропейських племен і на довгі віки запанували тюркські народи.

Визначну роль в історії України відіграли античні міста-держави Північного Причорномор'я, започатковані жителями давньої Еллади у VII–VI ст. до н.е. Заселення Причорномор'я відбувалося в умовах перенаселення Греції і формування там рабовласницького ладу. Колонії засновувалися організовано за рахунок безземельних селян, ремісників та торговців.

В історії цих держав можна виділити два етапи. Перший охоплює VI — середину I ст. до н.е. й характеризується незалежністю і самостійністю, подальшим розвитком еллінських традицій, мирними, а часто дружніми взаємовідносинами зі скіфськими та іншими місцевими племенами. Другий етап припадає на I ст. до н.е. — кінець IV ст. н.е. У цей період відбувається активізація агресивного тиску кочових та інших племен, і грецькі держави, шукаючи допомоги у Римської імперії, все більше переходили під її вплив та владу.

У процесі античної колонізації сформувалися чотири основні центри. Перший зосереджувався на побережжі Дніпро-Бузького лиману з найбільшим містом Ольвія. Її вигідне географічне місцезнаходження сприяло широким торговельним зв'язкам із землеробами Лісостепу, кочівниками та іншими регіонами Східної Європи.

Другий осередок античної цивілізації сформувався в районі Дністровського лиману з найбільшим містом Тіра, що мало різнобічні зв'язки з навколишніми поселеннями.

Третій центр — Крим з головним містом Херсонесом, що мав певний вплив на економічний розвиток скіфів, таврів та сарматів.

Четвертий район античної цивілізації зосереджувався на Керченському та Таманському півостровах. Найвизначніше місто — Пантикапей. Значну роль також відігравали Фанагорія, Феодосія, Гермонаса (нині станиця Таманська) та ін. У V ст. до н.е. ці міста були об'єднані у Боспорську державу.

Культура всіх центрів мала високорозвинутий характер, відповідала античному суспільству давньої Греції. Населення грецьких регіонів у Причорномор'ї займалося землеробством, виноградарством, рибальством,

ремеслами, вело широку торговельну діяльність як з місцевими племенами, особливо скіфами, пізніше — сарматами, так і з Грецією. На колишню батьківщину вивозили хліб, мед, віск, худобу, рибу, шкіру, хутра, ліс, рабів, а завозили вино, посуд, тканини, ароматичні речовини, ремісничі вироби, предмети розкоші, особливо ювелірні прикраси.

Політичний устрій та адміністративно-територіальна структура античних держав відповідали тим, які панували в грецьких полісах. Частково це були рабовласницькі демократичні республіки. Політичним, економічним і культурним центром кожної з них було місто, навколо якого розташовувалася сільськогосподарська округа. Найбільшими розмірами серед цих рабовласницьких держав виділялося Боспорське царство, що мало монархічну форму. У античних державах відбувалися глибоке класове розшарування, майнова нерівність, гострі соціальні конфлікти, особливо між аристократією і демосом-народом, а також рабами і рабовласниками, які в окремих випадках переростали у повстання і військові конфлікти. Зокрема, надзвичайною гостротою та масштабами відзначалося повстання рабів у 107 р. до н.е. під керівництвом раба Савмака у Боспорському царстві, яке придушувалося за допомогою сусідньої Понтійської держави. Слід однак відзначити, що раби ніколи не були основними виробниками продукції. Економіка античних міст базувалася на праці вільних громадян.

Грецькі поселення були розгромлені навалами готів у III та гунів у IV ст.

Античні міста-держави значну роль в розвитку цивілізації праслов'янського світу. Це були перші організовані міста на території України, центри культури та торгівлі. Будучи складовою частиною античної цивілізації, вони водночас жили і розвивалися у тісній взаємодії з місцевим праслов'янським населенням Причорномор'я і більш віддалених районів, майже тисячоліття здійснювали на них вплив найвищої на той час культури. Не зливаючись з місцевим населенням, яке часто конфліктувало з ним, вони все ж сприяли прискоренню їхнього соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Організація торгівлі і мореплавства на Чорному морі відкрили племенам, що мешкали на території України, шлях до зв'язків з Середземномор'ям, Малою Азією.

I тис. до н.е. — це пізній період праслов'янської історії. Продовжується процес формування праслов'янських племен: переселенські рухи різних етнічних груп, їх змішування, асиміляція, взаємовпливи та ін. У цьому частково брали участь племена лужицької культури, певною мірою висоцької та чорноліської.

До великого масиву центральноєвропейської лужицької культури входило багато племен з різними традиціями, віруваннями, і серед них предки іллірійців, германців і слов'ян. Спільною рисою цих племен був

поховальний обряд — кремація, який наприкінці бронзової доби поширився майже по всій Європі.

Висоцька культура — між Західним Бугом і Стиром — теж пов'язана з лужицькою, хоча мала декілька своєрідних рис. Це був масив праслов'янських мирних племен, що жили патріархально-родовим ладом і займалися землеробством та скотарством; знаряддя виробництва виробляли переважно з каменя, кременя, кісток, а також бронзи, заліза і мали досить розвинуте гончарне виробництво. Поховальні обряди змішані — кремація і тілопокладання. Біля померлих клали посуд з їжею, знаряддя, рідше — зброю. В дитячих похованнях зустрічаються глиняні іграшки. Ця культура проіснувала майже чотири століття і розчинилася в інших праслов'янських землеробських культурах, що з'явилися в середині І тис. до н.е.

У першій половині І тис. до н.е. на Правобережжі і Лівобережжі Дніпра мешкали племена чорноліської культури. Їхній побут та виробництво багато в чому схожі з племен висоцькою культурою. Поряд із цим у них спостерігається високий рівень металургії бронзи та заліза. Для боротьби з агресією кіммерійців та інших кочівників чорнолісці будували городища, оточені земляними валами з дерев'яними стінами зверху. Серед них зустрічаються дуже великі, такі як Чорноліське, довжина валів якого сягала 6 км. Городища об'єднували населення і ставали племінними центрами.

Починаючи з VI ст. до н.е. значна частина праслов'янських племен потрапила під вплив скіфів — Лісостепове правобережжя і побережжя Ворскли на Лівобережжі Дніпра. Основним заняттям було землеробство. Воно мало такий розвинутий характер, що велика кількість зерна вивозилася у грецькі міста, а Ольвію навіть називали «Торжиськом борисфенітів» (дніпрян).

Під тиском скіфів деякі праслов'янські племена поступово переміщуються на захід, аж до Закарпаття, і мирно зливаються з місцевими праслов'янськими племенами. Ці «переселенці» принесли з собою багато елементів скіфської культури, особливо в озброєнні та прикрасах. Характерним був поховальний обряд під курганами з масивними конструкціями кам'яних брил всередині. Сотні їх розкидані на землях сучасної Хмельниччини, Тернопільщини, Буковини. Племена праслов'янського світу жили також на Волині, у верхів'ях Дністра, західного Бугу, де ситуація була спокійнішою і тому зміни населення були незначними. Тут відчувався більший вплив лужицької культури із заходу.

Праслов'яни середини і другої половини І тис. до н.е. вирощували пшеницю трьох видів (тверду, м'яку та карликову), жито, ячмінь, просо, боби, рапс, льон, розводили коней, корів, кіз, овець, свиней. Серед

знарядь праці переважають залізні серпи, кам'яні зернотертки і т.ін. Майже кожне праслов'янське плем'я мало свою кераміку, що відрізнялася формою та орнаментацією.

I тис. до н.е. було періодом формування праслов'янського язичництва. З'являлися нові релігійні уявлення і культ Даждьбога — бога Сонця, сина бога неба Сварога. З ідеєю неба і сонця пов'язані щорічні святкові вогнища в час весняного рівнодення та літнього сонцестояння (Купала). Більшість праслов'янських культів і вірувань були пов'язані із землеробством. На багатьох праслов'янських поселеннях знайдені жертовники у вигляді глиняних кругів, а поряд — кістки тварин (жертвоприношення), ритуальний посуд, культові фігурки та ін.

Таким чином, багатоетнічне населення, що проживало на території сучасної України, пройшло такі основні етапи розвитку: кам'яний, мідно-кам'яний, бронзовий, ранній залізний, створили відповідні типи організації суспільно-політичного, економічного, духовного життя. Це був період палеолітичної та родової общини, племен, народження соціально-класової структури, державно-політичних об'єднань, великих міграційних процесів та періодичного змішування родів, племен, етнічних груп. У II–I тис. до н.е. відбувається формування праслов'янства, з якого в середині I тис. н.е. вичленовується східнослов'янський масив.

Український народ отримав у спадщину від своїх попередників усталену традицію хліборобсько-скотарського побуту, взаємозв'язки з європейською, середземноморською і азіатськими цивілізаціями. Від одного народу до іншого, від старших поколінь до нових передавалися господарські традиції, звичаї, культурні надбання і зв'язки, зберігалася безперервність і нерозривність розвитку.

ТЕМА 2

КИЇВСЬКА РУСЬ

2.1. Східні слов'яни

На початку І тис. н.е. на історичну арену впевнено виходять слов'яни, які мали автохтонний характер і були однією із найчисельніших груп індоєвропейської спільності. Їхнього прабатьківщиною була територія між Дністром і Дніпром та Карпатами і Верхньою Віслою. На початку нашої ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільність, яка співіснувала з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угро-фінами. На «варварські» слов'янські племена поширювався вплив Римської імперії. В середині І тис. н.е. слов'яни розділилися на східних, західних і південних. В цей же час імовірно починається формування праукраїнських слов'янських племен з територією на лівому і правому середньому Подніпров'ї, Наддністрянщині та правобережжі Вісли.

Згадки про слов'ян зустрічаються у письмових джерелах лише з початку І тис. н.е., коли вони виступали на історичній арені Європи як уже сформована політична сила. Їх характеризують візантійські автори Йордан, Маврикій, Стратег та багато інших під назвою венедів, антів та склавінів, як численний народ. Про венедів згадували уже в І ст. н.е. Пліній Старший (23–79 рр.), Тацит (55–120 рр.), Птолемей (100–176 рр.) та ін. Вони відзначали, що слов'яни — венеди жили на схід від Вісли.

Найдавнішою археологічною культурою, яка пов'язується зі східнослов'янськими племенами, є зарубинецька, що належить до І ст. до н.е. У формуванні слов'янських племен брало також участь населення черняхівської культури — III–V ст. н.е. Вона сформувалася на основі місцевих культур: ранньослов'янської, гето-дакійської, скіфо-сарматської культури готів. Тут мав місце і великий вплив провінційно-римської культури. В етногенетичних процесах частково брали участь носії східних груп пшеворської культури.

Слід зазначити, що в кінці І тис. до н.е. — на початку І тис. н.е. продовжуються міграційні процеси у Подніпров'ї і далі до Вісли та Карпат. Однак змішування племен, асиміляційні явища ведуть переважно до подальшого зміцнення східнослов'янського елементу, розширення його земель.

У III ст. н.е. слов'яни беруть участь у готських війнах проти Римської імперії. Готи, слов'яни та інші племена воювали проти Риму разом,

єдиною коаліцією (238–269 рр. н.е.). Тимчасове воєнно-політичне об'єднання під керівництвом готів у візантійських авторів дістало назву держави Германаріха. Але чітких відомостей про державний, соціально-політичний лад цієї держави немає.

У 373–375 рр. орди гунів пройшли жорстоким смерчем степами Східної Європи, ослабивши і відкинувши на південь готів. Однак навала проминула лісостепові райони, де продовжували розвиватися і зміцнюватися слов'янські племена. Тепер слов'яни починають війни проти готів, щоб здобути незалежність, і створюють своє військово-політичне об'єднання.

2.2. Антський військово-політичний союз. Зародження українства

Візантійський історик Йордан виділяє в середині I тис. н.е. племена антів та склавінів. Він підкреслює, що наймогутнішим союзом племен були анти, які мешкали на північ від Чорного моря між Дністром і Дніпром. Прокопій Кесарійський згадує про незліченні племена антів і відзначає, що анти та склавіни говорили однією мовою.

Вони займалися землеробством, скотарством, жили невеликими поселеннями на берегах річок та озер, мали укріплення, спільні для кількох поселень. Тогочасні автори підкреслюють, що анти були високі, дуже сильні і хоробрі люди. У IV ст. н.е. їх племена створили військово-політичний союз, який мав характер державного об'єднання. У «державі» антів відбувався перехід від первіснообщинного ладу до ранньофеодального з елементами патріархального рабства. Розпочалося майнове розшарування суспільства. У них переважав демократичний лад; управляли загальні збори (віче), і всі найважливіші справи вирішувалися спільно. Однак у разі небезпеки вони обирали царя, авторитет якого визнавав весь народ. Одним із них був Бож, який у 380 р. н.е. організував союз для боротьби з готами. Але цей виступ виявився нещасливим для антів і Бож із синами і сімдесятьма знатними людьми потрапив у полон до готів. Інший вождь — Мезамир очолив боротьбу проти аварів у 560 р. н.е.

Антська держава занепала під ударами аварської орди у VI ст. н.е. Назва «анти» проіснувала недовго, близько трьох століть, і на початку VII ст. зникла з історичних хронік, розчинившись у загальному терміні «слов'яни».

У працях багатьох істориків прослідковується думка, що анти були найдавнішими предками українців, «порогом українства». Поряд із цим

слід також відзначити, що ця найбільша для свого часу група слов'янських племен на території України була основною складовою формування етнічних спільнот, які з часом переросли в українську народність. Однак до завершення цього процесу пройде ще багато віків, перш ніж в результаті міграцій та асиміляцій в український етнос буде внесено нові риси. Тобто про антів можна говорити як про один з найглибших коренів формування українського народу, чи не найважливішого учасника і фундатора процесу його формування.

2.3. Розселення східнослов'янських племен

У середині I тис. н.е. розпочинаються процеси великого розселення слов'ян. Із межиріччя Дніпра і Дністра вони просуваються в Подунав'я та інші регіони. Слов'яни Лівобережжя поступово освоюють нові землі на північному та південному сході, що були заселені до цього угро-фінами, балтами та іншими племенами. Поступово у VIII–X ст. завершується формування нових племінних об'єднань. Тепер уже літописці нараховують велику кількість різних племінних груп. Загальний термін «слов'яни», типовий для VII–IX ст., замінюється конкретними назвами окремих племінних союзів. Літопис «Повість временних літ» дає таку картину розселення слов'янських племен у IX ст. На півночі поблизу озера Ільмень мешкали словени, на південь від них у верхів'ях Волги і Дніпра — кривичі. В басейні верхньої Оки знаходилися в'ятичі, на південний захід від них, над верхньою частиною середнього Дніпра і річки Сожа, — радимичі, на північ від річки Прип'ять, в Поліссі, — дреговичі. Між Прип'яттю, Дніпром і Горинню — древляни, на південь від них, понад середнім Дніпром, — поляни. На Лівобережжі, в басейні Десни та Сейма, — сіверяни (сіверці), між Дністром та Бугом — уличі, Дністром та Прутом — тиверці. У Прикарпатті (нинішня Галичина) і Закарпатті — хорвати, у верхів'ях Західного Бугу (VI–VII ст.) мешкали дуліби, пізніше — волиняни.

Східним сусідом східнослов'янського комплексу племен, у басейні нижньої Волги й Дону, була Хазарська держава. У VIII–IX ст. вона досягла значної політичної могутності. Свою залежність від неї визнавали поляни, сіверяни та інші племена.

З півночі й північного сходу східнослов'янські племена були оточені великою групою фінських племен, значна частина яких з часом була асимільована слов'янами і змішалася з ними.

На північному заході східне слов'янство сусідило з литовськими племенами. Частину з них, зокрема ятв'ягів, з часом вони завоювали і асимілювали. На заході мешкали західнослов'янські польські племена, які в кінці

І тис. н.е. розгорнули експансивні дії і значно потіснили східних слов'ян. Так само мадяри, які прийшли у Закарпаття в IX ст. і знайшли там уже давно засновані слов'янські поселення, проти яких пізніше розгорнули агресію.

Археологічні матеріали, письмові та інші джерела свідчать, що всі південно-західні племінні об'єднання — полян, древлян, волинян та ін. характеризуються приблизно однаковим рівнем соціально-економічного та політичного розвитку, багатьма спільними рисами у виробництві, житлобудуванні, поховальних обрядах; вони мали лише незначні етнографічні та деякі інші відмінності.

У другій половині І тис. н.е. економіка східних слов'ян досягла значного розвитку. Основними галузями господарства були землеробство і скотарство. Поряд із цим певну роль відігравали мисливство, рибальство, бортництво. Зростає технічний рівень знарядь праці. Уже в першій половині І тис. н.е. східні слов'яни користуються залізними наральниками, а в другій — все ширше розповсюджують залізні плуги та інші сільськогосподарські знаряддя, що значно підвищувало продуктивність праці. Урожай збирали серпами, косами, зерно мололи на жорнах. Вирощувалися пшениця, жито, просо та інші зернові. Розвивалися різні види ремесел: ливарне, залізообробне, гончарне. Удосконалювалися житла, поселення, які мали укріплення-городища (гради) з високими земляними валами та глибокими ровами. Серед значної кількості городищ виділялися великі, що відігравали роль політичних, торгово-економічних, духовних центрів: у полян — Київ, Вишгород, у сіверян — Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч та ін. Енергійно розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. У VII–VIII ст. з Волзького торгового шляху «з варяг у араби» по притоках Дніпра та Дону до східних слов'ян приїздили арабські купці. Свідченням широкої торгівлі з ними були скарби арабських диргем, які знаходять час від часу на території слов'янських поселень. У IX ст. основним стає дніпровський шлях — «з варяг у греки», по якому йшла жвава торгівля з Візантією.

Розвиток продуктивних сил викликав зміну і в суспільному ладі східних слов'ян. Звужується сфера спільної власності на землю. Орна земля значною мірою переходить у приватну власність окремих сімей, що ставали тепер певною мірою господарськими одиницями суспільства. Первісна община перетворювалася в сусідську. Посилюється майнове розшарування, значно збагачується і зміцнюється родоплемінна знать («нарочиті люди»), які засновували свої великі господарства-двори, де використовувалася праця рабів, бідних общинників.

У VIII–IX ст. переважно на основі племінних союзів поступово формуються нові територіальні об'єднання — князівства, центрами яких були міста Київ, Чернігів та ін.

2.4. Східнослов'янські державні об'єднання VII–IX ст.

Невдовзі після розпаду антського об'єднання утворюється державне племінне об'єднання дулібів. Однак і його в середині VII ст. розгромили авари.

У VIII–IX ст. вже існували три великі державні об'єднання, які арабські автори назвали Куявією (полянська земля з Києвом), Славією (Новгородське князівство), Артанією (нерозгадане державне об'єднання, можливо, князівство у Чорномор'ї).

Куявія своїм існуванням значною мірою зобов'язана Києву, його визначній ролі і значенню. Виникнення Києва губиться в глибокій давнині і оповите легендами. Археологічні пам'ятки доводять, що слов'янські племена були тут давніми мешканцями і їхні поселення можна вважати зародком міста. Поступово вони злилися в одне і започаткували місто. Причини його швидкого зростання полягають насамперед у винятково сприятливих географічних умовах: панування над важливою водною магістраллю — Дніпром, яка згодом стала основним торговим шляхом з Візантії і Близького Сходу до країн Північної Європи. До того ж Київ з усіх боків був оточений природними рубежами, які на ті часи були особливо необхідними для захисту. Швидкому розвитку міста сприяло його сусідство з союзами східнослов'янських племен.

У літописах наводиться легенда про трьох братів — Кия, Хорива, Щека та їхню сестру Либідь, які заснували місто і назвали його на честь старшого брата Києвом. Історичні дослідження свідчать, що Кий був реальною історичною особою, жив у V — першій третині VI ст. Розквіт Києва простежується вченими з кінця V ст. Заснуванням Києва і держави навколо нього полянський князь поклав початок слов'янської династії Києвичів. Місто стало політичним, релігійним і культурним центром князівства.

На думку багатьох учених, на той час в Середньому Подніпров'ї виникло плем'я Русь, яке у VII–VIII ст. зміцнилося у боротьбі з аварами (обрами) і невдовзі стало провідною силою полян. Нестор, наприклад, писав: «Полян тепер називають Руссю».

Під його керівництвом на межі VIII–IX ст. у Подніпров'ї склалося державне утворення «Руська земля», яке об'єднало полян, древлян, сіверян, дреговичів, полочан. Більшість учених пов'язують її з вищезгаданою Куявією (Куяба), про яку писали арабські автори. Вірогідно, «Руська земля» була спадкоємицею і продовжувачем держави Кия.

Слід зазначити, що походження слова Русь викликало широку і гостру дискусію, яка точиться до цього часу. Більшість російських і українських істориків схиляються до автохтонного його походження. Про це

свідчать і назви річок (гідроніми) Подніпров'я: Рось, Росява, Русава, Роставиця. В письмових джерелах слово «Русь» вперше згадується у 837 р. Пізніше, у XI–XIII ст., слова «Русь», «Руська земля» у вузькому значенні вживалися для означення Середнього Подніпров'я, тобто землі полян, древлян, сіверян. У широкому розумінні ці терміни у літописах означали всю територію Київської Русі.

Об'єднання «Руська земля» продовжувало розвиватися і в IX ст., хоча ми не маємо про це жодних відомостей. У 60–80 роках IX ст. тут князювали Аскольд і Дір. На той час держава була достатньо могутньою, щоб здійснювати військові походи проти сильних сусідніх держав. Зокрема, у 860 р. численне руське військо на 200 човнах під керівництвом князя напало на столицю Візантійської імперії Константинополь і змусило її укласти вигідний мирний договір, що свідчить про дипломатичне визнання «Руської землі».

У 882 р. відбувається зміна династій на престолі Руської держави і значні зміни в її політиці.

2.5. Виникнення Київської Русі

У кінці IX ст. рівень державної організованості східних слов'ян все ще був низький, частина племен не входила в племінні об'єднання або охоплювалася ними частково. Існували невеликі держави або напівдержавні племінні княжіння. Водночас процес державотворення в Європі розширювався. Зокрема, германські племена боролися за об'єднання і створили державу Карла Великого, у VII ст. виникає Болгарська, в X ст. — Польська, Чеська, Угорська та ін. Цей процес у Західній та Центральній Європі не міг не стимулювати державотворчість у східних слов'ян.

Слов'янські племена, в яких відбувалося майнове розшарування та виділилася керівна верхівка, підійшли до такого рівня соціально-економічного розвитку, коли державність, яка охоплювала б усі племена, стала історично необхідною. І тому зміна династій у 882 р., злиття Новгородського і Київського князівств в єдине державне ціле сприяли об'єднанню всіх східнослов'янських племен в єдину державу — могутню Київську Русь.

Певну роль в організації Київської держави відіграли варяги (нормани), які послужили своєрідним каталізатором формування держави у східних слов'ян. Нормани — це загальна назва населення Скандинавії — шведів, норвежців, датчан (слов'янські літописці називають їх варягами). У VII–IX ст. вони почали широкі завойовницькі походи в Європу. Зокрема, у VIII ст. нормани з'явилися у верхів'ях Волги, підкорили

фінські племена мерю, мурому, мещеру і встановили своє панування над Волзьким шляхом. У Західній Європі вони грабують та руйнують Німеччину, Францію, Англію, Італію та інші держави.

Схожим є процес становлення держави в землі словенів. Літопис оповідає, що варяги у 859 р. прийшли із-за моря, брали данину з «чуді, із словен і з мері, і з весі, кривичів». У 862 р. ці племена вигнали варягів «в море», але не змогли організувати свою владу і закликали на допомогу інших варягів. Прибули три брати: Рюрик, Синеус і Трувор. Рюрик став князювати у Словенському князівстві (Новгороді), Синеус — у Білоозері, Трувор — в Ізборську. Після смерті братів Рюрик став єдиновладним князем, об'єднавши під своєю владою північні слов'янські племена — словенів, кривичів та фінські — мері, весь, мурому. Літописи свідчать, що перед смертю Рюрик передав правління своєму родичу Олегу і доручив йому малолітнього сина Ігоря. Поряд з цим є відомості, що Ігор був сином Олега.

У 882 р. Олег з великим військом рушив на південь, завоював Смоленськ, Любеч та інші міста, нарешті, підступно вбивши Аскольда та Діра, захопив Київ. Однак, виявивши ряд суперечностей в літописі та проаналізувавши всі події, деякі вчені, зокрема академік П.Толочко, дійшли висновку, що це був спрямований проти християнина князя Аскольда державний переворот, в якому брали участь вірогідно язичники — бояри із великокнязівського оточення. В результаті до влади прийшла нова династія — Рюриковичів. Ні про яке норманське завоювання і створення Руської держави, таким чином, не можна говорити. Олег зі своєю дружиною став на службу середньовічній ранньофеодальній слов'янській державі, яка на той час пройшла вже довгий шлях розвитку. Не випадково варяги не змінюють і її назву.

Вони приходили на Русь не лише як дружинники своїх конунгів (вождів, князів), а й як купці, поєднуючи військову службу з торгівлею. Вони були нечисельними вкрапленнями у величезному слов'янському світі, що мав досить високу культуру. Тому процес їх асиміляції слов'янами відбувся дуже швидко, і варяги не відіграли, та й не могли відіграти, вирішальної ролі у формуванні і розвитку середньовічної слов'янської держави — Київської Русі.

Київських князів з династії Рюриковичів (кінець IX — початок XII ст.) можна розділити за характером їхньої діяльності на дві групи. Характерними рисами керівництва першої групи, до якої входили князі Олег, Ігор, Святослав, були війни, походи, спрямовані на підкорення і приєднання всіх слов'янських і багатьох сусідніх племен, утвердження, розширення держави («собирания земель»). Керівництво другої групи, до якої входили Володимир, Ярослав, Володимир Мономах та ін.,

характеризувалося пріоритетністю процесів удосконалення держави, піднесення її величі і авторитету методами дипломатії, розвитку економіки та культури. Діяльність цих груп відповідала характеру двох етапів розвитку Київської держави. Часи перших князів (кінець IX — перші три чверті X ст.) — це становлення країни, формування Русі, її території, населення. Розквіт держави, її культури, економіки і апогей її могутності та слави — ось характерні риси часів правління другої групи (кінець X — початок XII ст.).

Князь Олег (882–912 рр.) за кілька років в результаті численних війн і походів підкорив своїй владі племена полян, древлян, сіверян, радимичів. А в цілому влада Києва поширювалася й на словен, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, фінно-угорські племена, чудь, мерю.

Значних успіхів вона досягла і на міжнародній арені. Важливе значення мала діяльність Олега по захисту держави від нападів сусідів, у тому числі варягів. Цій меті слугувала данина варягам у триста гривень на рік — «заради миру», яка виплачувалася до смерті князя Ярослава Мудрого. Це був своєрідний договір про «мир і дружбу». В такий же спосіб (данина 10 тис. марок) Олег порозумівся з уграми, які проходили через землю Русі на Захід. Компенсацією за ці матеріальні витрати була данина, яку Візантія сплачувала Русі «заради миру» за договорами з часів Аскольда. Надходження були далеко не регулярними, що стало, очевидно, причиною загострення русько-візантійських відносин і походу князя Олега на Візантію у 907 р. У війні брали участь всі східнослов'янські союзи племен і дружини союзних варягів. Наслідком походу був договір між Візантією і Руссю, за умовами якого Візантія мала виплатити контрибуцію, а також давати кожного року данину на «руські городи». Значні пільги надавалися руським купцям: безмитна торгівля, забезпечення продуктами харчування на шість місяців, дозвіл жити в передмістях Константинополя та ін. У 911 р. був підписаний новий, значно вигідніший і ширший договір. Були укладені і воєнні угоди. Цікаво, що Олег на знак перемоги прибив щит на воротях Царграда (так слов'яни тоді іменували Константинополь). Ці договори свідчили про утвердження Київської Русі як рівноправного партнера Візантійської імперії. Вся зовнішньополітична діяльність князя Олега свідчила про те, що це був талановитий воєначальник, дипломат і державний діяч, який значно зміцнив державу.

Наступник Олега князь Ігор (912–945 рр.) продовжував справу свого попередника, хоч і не так вдало. Перш за все він приборкав непокірних древлян, приєднав землі тиверців та уличів між Дністром і Дунаєм. Двічі ходив на схід: у 913 р. за угодою з хазарами пройшов до берегів Каспійського моря і дістався Баку, руйнуючи і грабуючи все на своєму

шляху, у 943 р. ходив на багаті мусульманські міста Кавказу, де захопив велику здобич.

За князювання Ігоря на кордонах Київської Русі вперше з'явилися печенізькі племена. У 915 р. вони уклали договір з Києвом і відкочували до Дунаю, однак у 930 р. порушили угоду і почали напади. Дослідження сучасних істориків свідчать, що це пов'язано з інтригами візантійської дипломатії, яка використовувала печенігів для ослаблення Русі. У Києві не відразу здогадалися про підступність імператорського двору і аж до 30-х років X ст. надавали Візантії військову допомогу. Зокрема, русичі у складі імператорської армії брали участь у війнах в Італії.

У 30-ті роки X ст. економічна, військова і політична міць Русі зростає. Вона посилює свої намагання утвердитися в Причорномор'ї, а також на східних торговельних шляхах, особливо в Приазов'ї, Поволжі, Закавказзі. Але найбільші зусилля спрямовуються на боротьбу проти Візантії.

На початку 40-х років X ст. імперія припинила виплату Русі щорічної данини, і у 941 р. починається війна. Ігор організував похід на Візантію великої флотилії, однак у морській битві поблизу Константинополя греки використали пальну суміш — «грецький вогонь», спаливши багато човнів і примусивши слов'ян відступити. Після цієї невдачі Ігор організував (943 р.) новий похід, однак імператор Візантії запропонував мир і відновлення виплати данини. Русичі отримали дари і від Дунаю повернули додому. У 944 р. був укладений новий русько-візантійський договір, який містив статті угод 907 і 911 років. Однак умови торговельної діяльності руських купців були погіршені.

Загинув князь Ігор у 945 р. під час спроби вдруге зібрати з древлян данину. Відсутність законодавчо встановлених розмірів податку призводила до того, що у населення часто забирали все майно, руйнувалося господарство. У країні в цілому, а особливо у волелюбних древлян, зростало невдоволення. Древляни влаштували під Іскоростенем засідку, в якій загинули Ігор і його невелика дружина.

Після смерті князя залишився його малолітній син Святослав, і правління державою перейшло до його матері, княгині Ольги (945–964 рр.). Вона стала правителькою величезної, ще не впорядкованої держави, у якій час від часу вибухали повстання проти центральної влади. Ольга жорстоко розправилася з древлянами, спаливши їхнє головне місто Іскоростень. Частину жителів було вбито, решту — перетворено в рабів. За традицією тих часів це була цілком законна помста. Всі останні роки правління княгині були мирними і спокійними. Тому літописець описує її як наймудрішу серед жінок. Виявом її високої політичної і культурної зрілості було охрещення, а також толерантне ставлення до інших

вірувань. Ольга приділяє велику увагу внутрішнім справам, конкретно аналізує розвиток кожного регіону держави. З цією метою вона об'їхала на возі і санях всю величезну територію своєї країни, побувала і в недавно підкорених землях, що було досить небезпечно, першою серед князів навела порядок в організації збирання податків, визначила їх фіксовані розміри. Податки за часів Ігоря та Ольги сплачувалися переважно хутром, а грошовою одиницею була «куна» — шкурка куниці. Було встановлено, що данина ділилася на три частини, з яких дві йшли на державні витрати, а третина — на потреби княгині та її міста Вишгорода. В цьому визначилася ідея поділу між бюджетом і власністю князів, що свідчило про високий рівень державного мислення як керівної еліти, так і суспільства в цілому.

Княгиня Ольга виявила глибоке розуміння міжнародного становища свого часу в Європі. У 940 р. вона побувала з державним візитом у Візантії, відновивши військовий союз з нею, а також зуміла встановити дипломатичні стосунки з Німеччиною.

Таким чином, у складних зовнішніх та внутрішніх обставинах вона здійснювала обережну, виважену політик, тримала державну систему в міцних руках, не давши їй розвалитися чи ослабнути, а також вела мудру і ефективну дипломатичну діяльність.

Значно розширилася землі Київської Русі, зросла її могутність та міжнародна вага за часів князювання сина Ігоря і Ольги Святослава (964–972 рр.). Це був мужній, войовничий князь з лицарською вдачею, який охопив своїми походами величезну територію у Європі та Азії.

Святослав розпочав князювання походами на Оку та Волгу (964–965 рр.). Пройшовши землю в'ятичів, він наносить удар по союзниках Хазарії, об'єднаннях волзьких булгар та буртасів (мордви), а потім завдає поразки Хазарському каганату. Далі руси пішли на Північний Кавказ, де перемогли ясів (осетинів) і касогів (черкесів), а потім рушили на Каспій і зруйнували Семендер. Святослав також укріпив своє панування на Тамані, де згодом виникає князівство Тмутараканське. Після переможного походу на Схід він підкорив в'ятичів і тим завершив об'єднання всіх племен східних слов'ян в єдиній державі.

У результаті походу 964–965 рр. Русь розгромила великий Хазарський каганат, що дало можливість закріпитися у межиріччі Волги і Дону. Однак поразка цієї країни, яка три століття стримувала навалу зі Сходу, призвела до небажаних наслідків: був відкритий шлях кочівникам на захід. З цього часу господарями південноруських степів до річок Сули і Росі стали печеніги, що блокували торгові шляхи в країни арабського Сходу.

Зовнішньополітична активність Святослава турбувала Константинополь, і візантійська дипломатія таємно намагалася зіткнути Русь з од-

ним із могутніх її сусідів — Болгарією. Це була традиційна політика імперії: нацькувати одних варварів на інших. Святослав погоджується допомагати візантійцям у війні з Болгарським царством.

У 968 р. починається перший балканський похід Святослава. У битві під Доростолом болгари зазнали поразки, а руські війська оволоділи багатими придунайськими містами і захопили Східну Болгарію. Резиденцією руського князя стає місто Переяславець. Там, говорив він, «усі добра сходяться: із греків — паволоки, золото, вина й овочі різні, а з чехів і з угрів — срібло й коні, із Русі ж — хутро і віск, і мед, і невільники».

Однак у 969 р., довідавшись про облогу Києва печенігами, Святослав змушений був повернутися на Русь. Розбивши печенігів, він проводить деякі заходи щодо зміцнення управління державою: посадив на Київському столі старшого сина Ярополка, у Древлянській землі — Олега, в Новгороді — Володимира. Цим було покладено початок державній реформі, внаслідок якої Київська Русь поступово ставала володінням однієї князівської династії.

Сам Святослав у 969 р. повертається на Дунай, і починається його другий Балканський похід.

Та ситуація на Балканах змінилася не на користь Русі. Коли київський князь одержав кілька перемог, Візантія різко змінила свою політику, і сам імператор Іоанн Цимісхій рушив з величезним військом вибивати недавнього свого союзника з Болгарії. Почалася завзята боротьба у невигідній для русичів ситуації: відірваність від батьківщини, ворожо налаштоване населення, велика перевага військових сил противника та ін. Святослав боронив не тільки свої завоювання, але й честь Руської землі. Літопис повідомляє, що він заохочував своїх воїнів до мужності в бою такими словами: «Так не посоромимо Землі Руської, ляжемо кістьми тут, і бо ж мертвий сорому не знає». І візантійці були розбиті. Однак в останній, найбільшій битві під Аркадіополем руське військо зазнало поразки. Після кількох місяців виснажливої боротьби знесилені супротивники перейшли до переговорів і підписали договір, за яким війська Святослава дістали можливість почесно відійти у свою країну. Зі свого боку Русь відмовлялася від претензій на візантійські володіння в Криму та на Дунаї. Договір 971 р. відновлював дію угод 907 та 944 років, внаслідок чого Русь повернулася до мирних і союзних відносин з Візантією.

Під час повернення до Києва біля дніпровських порогів на розпорошені, ослаблені сили русичів напали печеніги, яких намовила Візантія, вбили Святослава та багатьох його дружинників.

Святослав був визначним політичним діячем X ст., діяльність якого сприяла виходу Київської Русі на широку міжнародну політичну арену,

служила фактором розширення, зміцнення і подальшого розвитку давньоруської держави. Однак, дбаючи про міжнародний авторитет Русі, її територіальне розширення, зміцнення економічних позицій на чорноморських ринках, руський князь не приділяв достатньої уваги внутрішнім справам. Святослав, безумовно, був природженим полководцем, лицарем навіть у ставленні до ворогів, і таким він увійшов в історію. Поряд з цим не можна ігнорувати і його помилок: погром і ослаблення Хазарського каганату завдало Русі шкоди, бо вона сама була неспроможна подолати кочівників, які майже чотири століття панували в степах Причорномор'я. Балканська політика Святослава також нічого не дала Русі, а вимагала багато жертв. Отже, деякі його походи були відверто агресивними і загарбницькими.

Загибель князя Святослава від рук печенігів продемонструвала, що ці орди становили дедалі більшу небезпеку, і боротьба з ними ставала для Київської держави життєвою необхідністю. А це означало, що зовнішньополітичний фактор у її житті продовжував залишатися одним із найважливіших, вимагаючи подальшого зміцнення внутрішнього становища.

2.6. Розквіт держави

За часів Святослава Київська держава була величезною країною з територією 800 тис. кв. км. До її складу входило до 20 об'єднань племен та земель — слов'янських, фінських, тюркських. Весь цей конгломерат ще не був об'єднаний нічим, крім княжої влади, ослабленої Святославом та міжусобицями його синів у перші роки після його смерті. Боротьба за владу між Ярополком, Олегом та Володимиром тяглася досить довго (972–979 рр.) і завершилася перемогою новгородського князя Володимира (980–1015 рр.). У перші роки правління в Києві Володимир продовжував політику свого батька, спрямовану на розширення меж держави. Вже у 979 р., прямуючи з дружиною з Новгорода на Київ, він завоював і приєднав до Київської держави Полоцьке князівство. У 981–993 рр. він здійснив кілька вдалих походів, остаточно підкоривши в'ятичів і радимичів, відвоював у польських королів давньоруські червенські міста (Червен, Белз та ін.), заволодів частиною землі литовського племені ятв'ягів, де збудував місто Берестя (Брест), захопив Херсонес (Корсун) у Криму, що належав Візантії, зробив вдалий похід у Закарпаття. В кінці X ст. в межах Київської Русі були об'єднані всі східнослов'янські племена.

З часом у зовнішній політиці князя Володимира формується новий відтінок: все більша увага зосереджується на захисті власних кордонів,

особливо від печенігів: будуються нові лінії укріплень, а також міста та ін. І хоча Володимир вів боротьбу з печенігами до кінця свого життя, уникнути цієї небезпеки йому не вдалося. Поступово князь все більше зосереджується на внутрішніх проблемах: зміцнення держави, її єдності, консолідація земель, підвищення добробуту людей. Для укріплення князівської влади, її централізації в руках своєї династії в усіх великих містах і землях він призначив намісниками своїх синів, а їх у нього було 12, — від різних жінок. Варязьку дружину він замінив укомплектованою русичами і постійно про неї дбав, з нею радився, з неї також призначав намісників та воєвод. При ньому зникають місцеві «ясні князі», і племінні назви поляни, сіверяни, радимичі змінюються на кияни, чернігівці, смоляни.

Однак найбільш ефективним і далекоглядним заходом, спрямованим на укріплення влади, зміцнення єдності держави, піднесення моральної та культурної зрілості тогочасного суспільства, було здійснення релігійних реформ та запровадження християнства. На той час язичництво себе вичерпало. Воно відповідало первісному суспільству та початковим стадіям формування держави, коли кожне плем'я мало свого князя, а часто і свого Бога, коли важливою життєвою потребою людей було вміння адаптуватися до навколишнього середовища. Язичництво не вирішувало проблем людського співжиття в умовах соціальної нерівності. Авторитет великого князя потребував освячення єдиною вірою. Поряд з цим не слід ігнорувати і вплив країн, що оточували Київську Русь. У 864 р. була охрещена Болгарія, у 928–936 рр. — Чехія, у 962–992 рр. — Польща. Вони своїм прикладом стимулювали прийняття Руссю християнства, яке несло в собі високий потенціал моралі, культури, доброти у взаємовідносинах між людьми. Володимир розумів, що тільки прийнявши християнство його держава зможе увійти як рівноправна в коло європейських держав.

Сприяло введенню християнства і те, що воно мало на Русі глибоке коріння. У IX ст. у Києві існували християнські громади. Князь Аскольд був християнином. На Русі проповідували слово Боже видатні місіонери Андрій Первозваний, Кирило та Мефодій. Нарешті, княгиня Ольга і більша частина її оточення були християнами. Багато християн було і в оточенні самого князя Володимира.

Особисто Володимир прийняв хрещення у 987 р., тоді ж одружився з сестрою імператорів Візантії Анною, а в 988 р. провів охрещення киян та жителів інших міст. Охрещення здійснювалося насильницькими методами, а тому викликало невдоволення, особливо у північних землях.

Незважаючи на опір, язичницькі ідоли знищувалися, а натомість будувалися християнські храми. Церква отримала широкі привілеї, значну автономію, на її потреби надходила десята частина княжих прибутків.

Слід підкреслити, що на Русі творилася своя церква, дещо відмінна від візантійської і болгарської. Однією із характерних рис її був тісний зв'язок з державною владою. Християнська релігія на Русі увібрала в себе багато свят, традиційних обрядів східного слов'янства.

Прийняття християнства (східного варіанта — православ'я) Київською Руссю мало для неї велике історичне значення. Воно сприяло зміцненню князівської влади, єдності східнослов'янських племен. Одружившись з Анною, прийнявши християнство, Володимир значно підніс її міжнародний авторитет, особливо серед сусідів — Польщі, Чехії, Німеччини, сприяв розширенню економічних та культурних зв'язків з багатьма європейськими країнами. Були широко відкриті двері для культурних впливів Візантії в усіх галузях життя: у сфері понять про державні і суспільно-політичні відносини, в шкільній освіті, книгарстві, будівництві тощо. Великий вплив справляла церква на суспільну мораль, активно пропагуючи пом'якшення стосунків між людьми, засуджуючи звичаї помсти, злодійство, рабство, сороміцькі слова, розпусту, багатоженство та ін. Поряд з цим монастирі, церковні ієрархи самі були великими феодалами і освячували феодальний лад.

Тепер Володимир, християнин і керівник християнської могутньої держави, став одним із найвидатніших лідерів Європи. З ним підтримують дружні відносини Польща, Угорщина, Чехія, Норвегія, Німеччина. З багатьма із них Володимир встановив численні династичні зв'язки, одруживши синів на доньках польського короля Болеслава Хороброго та шведського короля Олафа.

Перший серед руських князів Володимир починає карбувати власну монету — золоту і срібну, багато чого запозичивши від арабських країн та Візантії. На них були зображені сам князь, образ Христа, а на деяких був вибитий тризуб.

За Володимира Руська держава перетворилася на одну із наймогутніших в Європі, а Київ суперничав з Константинополем. Місто нараховувало вісім базарів, 400 церков і т.д. За князювання Володимира починається нова доба в усіх галузях державного життя: в політиці, релігії, культурі, торгівлі та будівництві.

Після смерті Володимира між його синами почалися міжусобиці, в яких остаточно переміг і утвердився Ярослав. Але від 1022 р. по 1036 р. він правив Київською державою у союзі з братом Мстиславом, який до цього князював у Тмутаракані. Ярослав управляв правобережною частиною держави, Мстислав — Лівобережжям.

Ярослав (1019–1055 рр.) відзначався мужністю, глибоким державним розумом, різнобічними знаннями, політичною гнучкістю, любов'ю до книг, за що й був прозваний Мудрим. Він продовжував справу бать-

ка, зміцнюючи Київську державу на міжнародній арені та розширюючи її володіння. У 1030 р. він підпорядкував своїй владі західний берег Чудського озера, де заснував місто Юр'їв (тепер Тарту), приєднав землі кількох фінських племен на північному сході. У 1031 р. були відвойовані у Польщі червенські міста, захоплені нею в 1018 р. під час міжусобиць. У 1036 р. під Києвом вдалося остаточно розгромити печенігів, і Русь мала нарешті перепочинок в боротьбі з кочівниками, аж поки не з'явились нові — половці. Однак загроза експансії степових сусідів залишалася реальною, і Київ обводять ще однією лінією фортифікацій уздовж Росі. При Ярославі у 1043 р. був проведений останній похід на Візантію. У похід вирушила велика флотилія морем і сухопутна армія по західному узбережжі Чорного моря. Обидві сили зазнали поразки. Візантійці «грецьким вогнем» спалили значну частину флоту біля Босфора, решта повернули назад. Грецька ескадра рушила навздогін, але сама була знищена поблизу гирла Дніпра.

Сухопутне військо було розбите візантійцями під Варною, 800 полонених русичів привели до Константинополя і осліпили. І все ж через деякий час відносини з Візантією покращилися, і в 1052 р. остаточно утвердився мир, скріплений шлюбом четвертого сина князя Всеволода Ярославича з візантійською царівною. Однак це була поодинока невдача у зовнішній політиці князя Ярослава.

Значну увагу Ярослав приділяв відносинам з Польщею, де у першій половині XI ст. точилася гостра міжусобна боротьба, вибухали народні повстання, велися безперервні війни між вельможами. Київський князь підтримав спадкоємця польського престолу Казимира, який поступово зміцнював владу, утверджуючи порядок у країні. Ярослав здійснив кілька походів проти ворогів Казимира, надавав йому військову допомогу та дипломатичну підтримку. І це сприяння привело до відновлення Польської держави, що в недалекому майбутньому повернулося проти українського народу.

Зібравши майже всі східнослов'янські землі, крім Полоцького князівства, яке Володимир виділив в окреме (воно твердо відстоювало свою незалежність), приєднавши кілька фінських та інших племен, Ярослав став одним із найсильніших володарів Європи, а Київська Русь посіла одне з чільних місць серед європейських держав.

У середньовічній Європі ознакою престижу династії була готовність правлячих груп сусідніх країн вступити з нею у шлюбні зв'язки, і в цьому авторитет Ярослава був великим. Його називали «тестем Європи». Дружина його була шведською принцесою, одну з його сестер узяв за себе польський король, іншу — візантійський царевич. Кілька його синів одружилися з європейськими принцесами, а три доньки вийшли заміж

за французького, норвезького та угорського королів. Особливо гучної слави набула у Франції донька Ярослава Анна, яка брала участь в управлінні державою за життя чоловіка, короля Генріха І. Після його смерті вона залишилася регенткою. На королівських документах збереглися її підписи кирилицею та латинською мовою, в той час як король і більшість вельмож ставили хрестики, бо були неписьменні.

Продовжуючи справу батька, Ярослав надає пріоритетного значення зміцненню внутрішньополітичного становища. У цій діяльності він спирався на бояр, які на той час зміцнили свою владу, посиливши свій вплив на життя країни. Варяги остаточно втратили своє попереднє значення і востаннє згадуються у 1036 р. Всі Ярославові воєводи були місцевого походження. У головних містах були посажені сини князя. Таким чином, Ярослав багато зробив для удосконалення державного і політичного устрою. З цією метою був розроблений і кодекс законів «Руська правда». Вона перш за все захищала інтереси феодалів та великого князя, а також інтереси народних мас від грубих форм феодального свавілля, які могли спровокувати народні виступи. Кровна помста замінялася штрафами, які встановлювали князь або його намісники. Все це свідчило про те, що князь турбується про життя своїх підданих, про підвищення організованості та цивілізованості суспільства.

Ярослав надавав значну підтримку церкві і за її активної участі зміцнював ідеологічну основу суспільства. Він дбав про поширення християнської релігії, організацію церкви, розповсюдження візантійської освіти, культури, будував багаті храми та монастирі. Зокрема, на місці перемоги над печенігами у 1036 р. була збудована брама з церквою Благовіщеня, яка була покрита позолоченим металом — (звідси й назва «Золоті ворота»); збудовано собор св. Софії — відомий на весь світ величний архітектурний пам'ятник. У Києві з'явилися монастирі св. Юрія та Печерський. Чудові храми і монастирі збудовані в Чернігові, Чудові, Переяславі, Володимир-Волинському та інших містах.

У 1039 р. в Києві була заснована митрополія, яка залежала від Константинопольського патріарха. Ярослав спробував розірвати ці стосунки. У 1051 р. за його наказом єпископи обрали митрополитом Іларіона, «русина». Це був високоосвічений духовник князя, блискучий промовець, талановитий письменник, стійкий патріот. Його «Слово о законі і благодаті», виголошене в Десятинній церкві, є видатним твором, рівного якому не було у тогочасній грецькій церкві.

Ярослав розбудував Київ, значно розширив його територію та оточив її валом. Були зведені палаци князя, митрополита, високих сановників із князівського оточення та ін.

Ярослав Мудрий помер у 1054 р., залишивши заповіт. Його смерть знову висвітлила недосконалість процесу передачі і наслідування влади великого князя. Ярослав намагався зробити це, як йому здавалося, раціонально, традиційно, розділивши могутню державу між синами. При цьому трьом старшим дав більші частини, двом меншим — менші.

Найстарший, Ізяслав, отримав Київ, Новгород і великокнязівський престол, Святослав — Чернігів і більшість території Сіверщини, землі в'ятичів, радимичів і Тмутаракань, а Всеволод — Переяславль, Ростов, Суздаль, Поволжя. Розподіляючи землі, Ярослав заповідав, щоб сини жили дружно і шанували старшого брата, який посідав місце батька.

Однак це побажання було недостатнім для збереження стабільності та єдності держави. Рішення про поділ держави було фатальним, бо підривало саму ідею єдності країни. Київська держава вступила в період розпаду, міжусобиць, небезпечних потрясінь.

Старший син Ізяслав (1054–1078 рр.), який не мав здібностей до керівництва державою, виконував роль її формального глави при підтримці братів Святослава і Всеволода. Вони створили, по суті, тріумвірат, що вів спільну політику і підтримував єдність держави. Однак незабаром між ними виникли суперечності. До того ж у 1068 р. в битві з половцями вони зазнали поразки і, розгубившись, не змогли організувати оборону країни. Цим скористалися кочівники і безборонно пограбували Київщину та Переяславщину, взявши тисячі невільників. Кияни, обурені недостатньою активністю Ізяслава у боротьбі з кочівниками, зібрали віче і проголосили нового князя.

Після довгих міжусобиць до влади прийшли по черзі наступні члени тріумвірата. Велика половецька орда продовжувала спустошувати країну. Справа ускладнювалася відсутністю єдності серед князів. Зростала кількість князів-ізгоїв, тобто тих, хто залишився без престолів і земель, що відійшли до старших у роді.

Щоб уладнати суперечності і спільно виступити проти кочівників, за ініціативи князя Переяславщини Володимира Мономаха і Київського Святополка у 1097 р. в Любечі відбулося зібрання князів. Головною його ухвалою було таке: кожен володіє своєю вотчиною, тобто спадщиною батька. Друга ухвала: встановлення союзу князів для оборони і відповідальність за його порушення покладалася на весь загал. Коли хтось із князів порушував єдність, решта йшли проти нього війною. Третя ухвала: союз князів проти половців і заборона приватних угод з кочівниками.

Проте ці ухвали були негайно порушені: внаслідок інтриг і обмови князя Теребовльського Василька підступно захопив київський князь Святополк і осліпив. Це викликало нову хвилю війн і міжусобиць. Поступово ця боротьба скінчилася і звичайними стали майже щорічні

князівські зібрання, в центрі уваги яких була боротьба з половцями. Це свідчило про те, що Київська Русь почала перетворюватися на федерацію князівств.

Перше десятиліття XII ст. було присвячене походам проти половців, організатором і провідником яких був Володимир Мономах. Війни велися з перемінним успіхом і коштували величезних жертв. Однак поступово сила ударів об’єднаних військ руських наростала. Нарешті у 1111 р. зусиллями всіх князів був організований похід до Сіверського Дінця, де половці були остаточно розгромлені. Ці переконливі перемоги принесли славу і популярність Володимиру Мономаху.

У 1113 р., коли помер київський князь Святополк і в місті почалися заворушення, народне віче і боярство запросили Володимира Мономаха на престол, хоча це й було порушенням рішень Любецького зібрання, бо спадкоємцями влади у Києві були сини Святополка. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) зробив останню успішну спробу зберегти єдину, централізовану Київську державу та відродити її могутність.

Володимир був привабливою і яскравою постаттю на політичному небосхилі Руської держави. Він пройшов весь свій життєвий шлях у безперервній боротьбі з ворогами. Син Всеволода Ярославича і доньки візантійського імператора Мономаха (звідси прозвище Володимира — Мономах), він з раннього дитинства брав участь в обороні Переяславського князівства, яке Ярослав Мудрий дав в уділ його батькові. Найпівденніше з давньоруських князівств, воно часто зазнавало нападів половецьких орд, які кочували в сусідніх степах. Тому військову науку князь опанував ще з юнацьких років. Рано він почав займатися і державними справами. Як пише Володимир у своєму творі «Повчання дітям», з 13 років батько посилав його з дорученнями до інших князівств. Він об’їхав всю Східну Європу до Дону, Оки і Балтійського моря, а на Заході бував у Польщі і Чехії. Таких подорожей нараховано ним 83. Завдяки цьому юнак ґрунтовно ознайомився з життям різних земель і сформував широкий погляд на державні справи. Хоча великим князем Київським Мономах став уже в похилому віці (60 років), все своє життя він суттєво впливав на зовнішню і внутрішню політику давньоруської держави.

У державницькій діяльності Володимира Мономаха найважливішим напрямом була зовнішня політика, головним чином боротьба з половцями. Володимир Мономах продовжував боротьбу і після повного розгрому половецької орди хана Шаруканя у березні 1111 р. та перебазування її залишків за Дон і на Північний Кавказ. Тепер воєнні дії русичів велися в глибині степу. Останні половецькі вежі на Дону були розгромлені сином Мономаха Ярополком у 1116 р., а в 1120 р. той же Ярополк вже не знайшов їх у донецькому степу.

Русько-половецькі відносини не можна повністю втиснути в схему «напад–відсіч». Половці відігравали помітну роль у внутрішніх справах київських великих, а також удільних князів, укладаючи союзи то з одним, то з іншим. Їх використовували у боротьбі за владу. Той же Мономах, за свідченням С.Соловйова, у боротьбі з чернігівськими князями користувався допомогою половців 19 разів. Відомі і більш тісні стосунки: князь Київський Святополк був одружений з дочкою хана Тугоркана, а Володимир Мономах та Олег, князь Чернігівський, у 1107 р. оженили своїх синів на половчанках.

Слід зазначити, що половці легко переходили у православ’я. Промовистою є, наприклад, допомога, хоча й невдала, руських князів половцям у битві на річці Калка проти татаро-монгольських загарбників у 1223 р. Це свідчить про помилковість і неприпустимість спрощеного трактування питань русько-половецьких відносин. Іноді вони були і союзницькими, і взаємокорисними та близькими.

Відтіснивши половців, Володимир сприяв новій хвилі колонізації Причорноморських степів. Першими тут осідали так звані «чорні клобуки», залишки різних племен, в тому числі кочових, що підкорилися князям і перейшли до осідлого життя. За ними йшли степові здобичники, які займалися полюванням і скотарством, і, нарешті, землероби. З їхньою допомогою, Мономах намагається закріпитися на Чорному морі і приєднати гирло Дунаю. Однак це було надто складне завдання, адже Візантія все ще зберігала могутність. Візантійський імператор присилав Володимиру Мономаху дорогі дарунки, символи верховної влади, у тому числі так звану «Шапку Мономаха» — діадему невідомого походження. Поряд з цим візантійський імператорський двір породичався з Мономахом: один із синів імператора одружився з онукою князя. Володимир, наслідуючи свого діда, також розширював династичні зв’язки із скандинавськими країнами, Німеччиною, Угорщиною та ін.

Силою свого авторитету, дипломатичними та військовими акціями Мономах об’єднав землі Київську, Турівсько-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську і Поволжя. Пізніше він підкорив мінське і волинське князівства. Таким чином, князь зосередив під своєю владою три чверті території, яка за Ярослава Мудрого входила до складу держави.

Для цього доводилося долати багато перешкод. Зокрема, приєднання Волині викликало конфлікт з Польщею. Польські князі інтригами та погрозами намагалися відірвати і повернути Волинь. В боротьбу проти Мономаха вступила й Угорщина. Тоді він вислав на Польщу половців, і Волинь залишилася за Київською державою.

Володимир приділяв велику увагу і внутрішнім справам. Владу в Києві йому дали народні повстання, і він перш за все подбав про усунення

причин масового невдоволення: встановив нові, більш справедливі правила виплати лихварям боргів і значне зменшення відсотків за них, затвердив закони про охорону збанкрутілих купців і закупів-селян, що відробляли позики, та ін. У своєму творі «Повчання дітям» князь підкреслював, що він завжди виступає проти зловживань урядовцями владою, наказував синам самим творити справедливий суд, стежити, щоб «ані худий смерд, ані вбога удовиця» не були покривджені. Він заповідав не вбивати «ані невинного, ані винного», чим продемонстрував глибокий і навіть незвичайний для XII ст. гуманізм та турботу про людей різних соціальних груп.

Влада за часів Мономаха швидко зміцнювалася. Князь тримав під контролем своїх синів, і вони завжди виконували його волю. Інші князі також корилися його владі.

Володимир Мономах доповнив новими статтями «Руську правду». Син Мономаха Мстислав (1125–1132 рр.) продовжив правління батька, однак отримав лише частину держави — Київ, Смоленськ та Новгород. Інші землі перейшли до його братів. А це значило, що Мономах не насмілився порушити традицію поділу держави між своїми дітьми. Мстислав разом з братами вів боротьбу проти тих князів, які намагалися відокремитися чи зберегти свою незалежність. Зокрема, він підкорив Полоцьке князівство, яке довго було відокремлене від Київської держави. Поза його владою залишилася лише Галичина.

Після смерті Мстислава Київська Русь остаточно розпалася на кілька удільних князівств.

2.7. Політичний устрій

Київське держава була ранньофеодальною монархією, яка мала певні особливості та своєрідні риси. До них належать деякі елементи демократизму, що проявлялися в діяльності віче, яке в князівську добу збиралося рідко і не мало чітких функцій. Однак у виняткових ситуаціях воно обирало князів чи запрошувало авторитетних серед населення людей на великокнязівський стіл, як це було у 1068 та 1113 роках.

Вчені висловили справедливу думку, що державу IX–X ст. слід назвати дружинною монархією, оскільки дружини брали активну участь в управлінні країною. Держава кінця X — першої третини XII ст. може бути охарактеризована як централізована монархія (за винятком останньої третини XI ст.). Державна організація Русі від середини XII і до середини XIV ст. — федеративна монархія.

Монархія не завжди була владою одного князя. Іноді функції управління країною виконувалися співкерівниками (Олег — Ігор, Ярослав —

Мстислав). Верховна влада у Київській державі належала династії Рюриковичів, і займати посади великого князя чи князів земель мали право лише вони. Влада київського князя була спадковою. Головне правило спадкоємності — принцип старійшинства, перехід «столу» до старшого в роду. Після батька заступав його старший син, якщо не було старшого за нього дядька. Якщо був дядько, то він ставав на Київський стіл. Після Любецького зібрання князів (1097 р.) утверджується принцип «отчини» і наслідування по лінії «від батька до сина». З розпадом Київської держави на окремі князівства цей принцип втрачає силу. Однак золотий стіл Київський, Київ, як історичний центр Руської землі, вабив до себе князів, і за нього точилася постійна боротьба.

Влада князя залежала від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався. Князь у першу чергу був воєначальником, який мав у своєму розпорядженні йому особисто віддану дружину, що діяла на принципах васалітету. Вона складалася зі старшої, до якої входили бояри, що й самі мали свої дружини, і молодшої. У разі надзвичайної загрози збиралося народне ополчення, що складалося з жителів сіл та міст. Як правило, рішення про ополчення приймало віче.

Старша дружина до кінця X ст. була для князя і дорадчим органом, компетенція якого не регламентувалася, а базувалась на звичаях, традиціях, потребах часу. Князь був зобов'язаний з нею радитися, інакше дружина могла відмовитись виконувати його волю.

Князь призначав урядових чиновників, які були йому підзвітні. Головними серед них були тисяцькі, які призначалися у найважливіші центри країни. Вони керували народним ополченням. У відсутність князя тисяцькі його заміняли. За тисяцькими йшли сотські, десятські. Всі вони в основному діяли в галузі військово-адміністративній і фінансовій. Судові функції виконували князі, а також тіуни, посадники та ін. Правовою основою судової діяльності були закони, зібрані в «Руській правді», хоча юридичні норми існували і в давні часи. Про це свідчать згадки про «руський закон» у договорах з греками 907, 941 та 971 років. «Руська правда» має ряд позитивних рис, і серед них перш за все слід відзначити незвичайний для XI–XIII ст. гуманізм. Зокрема, подив викликає відсутність смертної кари чи скалічення людини, як то було у Візантії та інших країнах. У цьому збірнику захищається і декларується глибока повага до жінки: мати-вдова вільно користується своїм майном, розподіляє його між дітьми та ін. Убивство жінки каралося так само, як і вбивство чоловіка.

Водночас пануюча феодальна верхівка (бояри, князівські чиновники), а також багаті купці мали значно ширші права, ніж смерди. Дозволялося боргове рабство. Збірник захищав переважно інтереси феодалів.

«Руська правда» мала кілька редакцій, змінювалася та доповнювалася. Святополк Ізяславович ввів у збірник ряд статей (ст. 47–52) «Просторної редакції», за якими передбачались жорстокі умови стягнення процентів з позики. Після народних повстань, спрямованих в основному проти грабіжників-лихварів (1113 р.), Володимир Мономах вніс у збірник зміни, згідно з якими обмежувалися лихварські проценти.

«Руська правда» стала основою для формування правових збірників пізнішого часу, зокрема Литовського статуту.

Київська держава мала свою символіку — тризуб та жовто-блакитний прапор. Тризуб (або відповідний йому двозуб) є найдавнішим із знаків, які дійшли до наших часів. Знайдені предмети з його зображенням часів Трипільської культури та ін. На землях Центральної України він відомий з VI–VIII ст., тобто був символом влади родових старшин чи племінних вождів задовго до Рюриковичів. Згідно з легендою, першим запровадив його на Русі князь Кий.

У Київській Русі тризуб стає великокнязівським знаком, і це зображення вперше відомо нам з печатки Київського князя Святослава Ігоровича (964–972 рр.). Згодом він карбується на срібних монетах його сина Володимира Святославовича (978–1015 рр.). Тризуб можна зустріти також на цеглі підмурків Десятинної церкви у Києві, на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському та ін.

Керівні кола Київської держави надавали цьому знаку традиційно глибокий, утаємничий зміст символу державної влади. Існує багато версій, які пояснюють його походження і значення. З часів Ярослава Мудрого, який при хрещенні дістав ім’я Георгія, Георгій Побідоносець став вважатися покровителем усієї Русі, і на монетах Ярослава з одного боку зображений тризуб, а на звороті — Святий Георгій.

У період феодальної роздробленості тризуб поступово витісняється з використання, його згодом замінить двозуб, а потім — зображення святого архистратига Михаїла.

За часів Київської Русі широко використовувалися прапори, стяги та ін. Військовий прапор мав червоний колір. Усна народна творчість свідчить, що в князівську добу перевага віддавалася жовтому і блакитному кольорам. В цих барвах розписані і інтер’єри Софійського собору, знаменита фреска Св. Софії — Марія Оранта. Ці кольори перейшли і на прапор України.

2.8. Соціально-етнічна структура

Соціальна структура суспільства Київської держави в часи її зародження була досить простою і значно ускладнилася в кінці домонгольсь-

кого періоду. У IX ст. в землеробському суспільстві переважали вільні смерди і невелика група племінної знаті на чолі з князем у кожному племені. Тобто тоді існували феодальні відносини слаборозвинутого характеру. Порівняно однорідним воно було і в етнічному відношенні. Але у зв'язку зі швидким зростанням Київської держави збільшується кількість різних соціальних груп, розширюється етнічний склад, відбувається приплив іноземних воїнів. До слов'янського середовища потрапляють фінські мисливці, тюркські найманці, грецькі ремісники, вірменські та єврейські торговці та ін.

Соціальна верхівка складалася з князівської дружини, так званих «княжих мужів». Дружинники служили князю добровільно, тобто мали право перейти до іншого. Поряд з ними існувало місцеве боярство. У XI ст. вони злилися і створили єдину соціальну групу, політично впливові роди якого спадково займали вищі чиновничі посади у державі і були опорою князя. Значна частина їх володіла великими землями, на яких працювали вільні, напіввільні смерди та раби. Велике землеволодіння продовжувало зростати внаслідок захоплення феодалами общинних земель та освоєння нових. У кінці XI — на початку XII ст. завершується формування класу феодалів і утверджуються феодальні відносини. Однак верства бояр не була ізольованою кастою, її поповнювали смерди, які отримали цей привілей завдяки своїм заслугам, діти і онуки «поповичів», іноземці-варяги, тюрки та ін.

За боярством йшла міська знать: багате купецтво, промисловці, які займалися як внутрішньою, так і міжнародною торгівлею. Часто вони були у родинних стосунках з боярами, займали провідні позиції у житті міст і разом впливали на діяльність віче. До менш впливових і бідніших городян, яких ще називали «молодшими людьми», належали ремісники, дрібні торговці та ін. Останнє місце в соціальній ієрархії міста займала чернь — ті, хто не мав власності або мав її у мізерних розмірах і наймався на «чорну роботу». Юридично вони були вільні, але фактично залежали від міської знаті.

Переважну більшість населення країни, яке за різними підрахунками нараховувало від 3 до 12 млн чоловік, становили селяни. Вони мали власне господарство, поле, худобу, платили податки, відбували військову і шляхову повинності. Тобто були незалежними. У XII–XIII ст. продовжує поширюватися боярське землеволодіння, і у зв'язку з цим зменшується кількість незалежних селян, що мають власність, і зростає група, що працює на боярській землі, залишаючись вільними. У переважній більшості це ті, які, рятуючись від нападів кочівників, пересувалися далі на захід чи північ, оселяючись на землях великих землевласників.

У великих містах швидко розвивається ремісництво. Ремісники жили окремо, об'єднуючись за фахом в окремі райони. У Києві вони зосереджувалися на Подолі.

У X–XIII ст. на Русі існувала досить чисельна група напіввільних людей — закупів, які тимчасово втратили свободу, але могли її відновити. Ці люди брали наперед плату за свою працю або позику і потім відробляли. Кредитори (як правило, боярин, купець або лихвар) мали право його бити «про діло», накладати кару за пошкодження реманенту чи якісь збитки у господарстві. Закон захищав закупа, і він мав право звернутися до суду, якщо феодал його несправедливо покарав. Однак кредитор мав багато можливостей переслідувати цих людей.

На самому низу суспільної піраміди перебували раби, або холопи. Джерела холопства: народження від холопів, полон на війні, втеча закупа, продаж збанкрутілого купця та ін. Холоп міг стати вільним, якщо викупиться на волю або феодал звільнить його. Закон прирівнював його до худоби. Він не мав власності. З поширенням християнства становище холопів трохи покращилося. Церква закликала до пом'якшення у ставленні до рабів, радила відпускати їх на волю. Ці «відпущеники» отримали назву «ізгої», бо їм важко було пробитися навіть до такої соціальної групи, як смерди. Їх теж захищала церква.

Окрему соціальну групу становили служителі церкви. Виключно церкві підлягали парафіяльні священики, диякони зі своїми сім'ями, ченці та черниці. Відносини між релігійними служителями регулювалися церковним законодавством, значною мірою запозиченим з Візантії. Ці правові норми церковного життя в основному зосереджені у Церковних Уставах Володимира і Ярослава Мудрого. Церква намагалася внести у відносини між класами та соціальними групами примирення, пом'якшення стосунків, брала під свій захист найбільш знедолених, розбитих невдачами людей. Вона постійно отримувала підтримку і допомогу влади, мала «десятину», судове мито та ін. Князі, бояри, купці часто дарували їй великі багатства, в тому числі землі, села, навіть міста. Церква швидко збагачувалася, перетворювалася у великого землевласника, а тому підтримувала і виправдовувала соціальний устрій Київської держави.

Частина істориків вважають Київську Русь феодальною. Але більшість заперечує цю точку зору, базуючи свої погляди на фактах відсутності на Русі західноєвропейського типу васальної залежності князів та бояр від великих князів, наявності переважно не закабаленого селянства, великої ролі торгівлі і численних міст та ін. Однак при цьому ігнорується те, що князі та бояри за свою службу користувалися частиною данини, що збиралася з підвладних територій, і це можна розглядати

як васалітет без ленів. Поряд з цим слід врахувати, що суспільство Русі у X ст. значно відрізняється від того, яким воно стало у XII–XIII ст., коли бояри стали землевласниками і все більше залучали селян до обробітку своїх земель, осаджуючи їх у себе і призначаючи різні форми відробітків за землю. Таким чином, якщо у X ст. Київська Русь майже не знала феодальних відносин, поступово втягувалася в них, знаходилася на перехідному етапі, то у XII–XIII ст., хоч і повільно, вони вже розвивалися, і ця тенденція з часом посилювалася. Останні дослідження вчених дозволили визначити ряд особливостей давньоруського феодалізму. Зокрема, О. Толочко вважає можливим називати його «державним», оскільки власність на землю була в руках держави і діяв державний механізм розподілу землеволодінь. Правом розподілу тимчасових державних наділів (волостей) володів великий князь, з часом — князі земель. Приватної власності на наділи («волості») князі не отримували, а збирали з них ренту — податок. Поряд з цим вони мали і приватні маєтки («вотчини»). Однак домінуючою була «волость». При переході на інший «стіл», рівнозначний попередньому, вони нічого не втрачали. Це пояснює багато явищ у суспільно-політичному житті Київської держави і в тому числі «легкість», з якою виникали війни між князями.

Таким чином, Київська держава мала феодальний характер, однак її суспільно-політичний і соціально-економічний устрій мав низку своєрідних рис і особливостей та етапів розвитку.

Феодальна експлуатація, соціальна несправедливість призводили до масових виступів залежних людей проти князівської влади. Першим відомим нам соціальним конфліктом було повстання древлян проти князя Ігоря (945 р.). Пізніше — велике заворушення у Києві (1068 р.). Більш чітко соціально вираженим було повстання у Києві (1113 р.), спрямоване проти лихварів і багатих купців, яких підтримував і захищав князь Святослав Ізяславович. Всі народні виступи і повстання були придушені князівськими дружинами з надзвичайною жорстокістю. Слід зазначити, що соціальні конфлікти у Київській Русі були наслідком складного переплетіння політичних, релігійних і соціально-класових суперечностей. Однозначно трактувати народні виступи лише як прояви соціальної боротьби не можна. Нерідко представники низів втягувалися у боротьбу між окремими феодальними групами. Водночас заперечувати наявність соціальної боротьби не дозволяють факти, та й «Руська правда» свідчить про класове розшарування і соціальну нерівність в тодішньому суспільстві, про значні привілеї соціальних верхів.

Київська Русь, зміцнюючись і розширюючись, поступово перетворилася на багатоетнічну країну. Поряд з об'єднанням навколо Києва всіх східнослов'янських племен було приєднано більше двадцяти

неслов'янських народностей. З питань етнічної їх структури велася і все ще ведеться дискусія. Російські історики (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський та ін.) не визнавали українців і білорусів окремими народами. Радянські історики напередодні та після Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. висунули теорію про те, що у IX–X ст. на основі східнослов'янських племен склалася єдина давньоруська народність, що стала спільним предком російського, українського і білоруського народів.

Теорія про давньоруську народність була адміністративно узаконена в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС, і вона перетворилася в обов'язкову для науковців. Однак окремі вчені висловили іншу точку зору. Зокрема, М. Брайчевський доводив, що Київська Русь в етнічному плані була єдністю не абсолютною, а відносною і що східнослов'янські племена об'єдналися у певні групи, з яких кожна мала свої особливості. При цьому етнографічні і мовні своєрідні риси кожної значною мірою зберігалися і розвивалися у процесі формування й розвитку Київської Русі. Поступово відбувалася консолідація племен у трьох групах: північно-східній, західній та південно-західній. Він підкреслював також, що «...головним ядром у формуванні української народності був полянський лісостеп; російської — верхів'я Дніпра, Оки і Волги; білоруської — область дреговичів та полочан». П'ять століть існування Київської держави були періодом подолання племінного поділу, але не завершили формування українського, російського і білоруського народів.

Виважено розглядає ці проблеми Я.Ісаєвича у своїй статті «Початки державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів». Він, зокрема, підкреслює, що з «кінця XI ст., після Любецького з'їзду князів, коли Русь перетворилася на своєрідну федерацію, в її межах відбувається подальше внутрішнє зближення споріднених груп племен, зумовлене географічним розташуванням, економічними, політичними та культурними зв'язками. У межах територій цих груп відбувалися консолідаційні процеси. Населення південно-західних племінних союзів — полян, древлян, сіверян, тиверців, уличів, волинян, дулібів, білих хорватів — стало основою формування української народності. У цьому процесі брали участь і готські, тюркські та іранські елементи. Слов'янські племена північно-східних князівств, асимілюючи чудь, меря, весь, муром та інші угро-фінські племена, стали ядром формування російської народності, а племена західної групи започаткували білоруську народність.

Значна частина українських істориків — М. Грушевський, Д. Дорошенко — та мовознавців — О. Потебня, А. Кримський, Ю. Шевельов, російський вчений-лінгвіст О.Шахматов зійшлися в думці, що не було і єдиної давньоруської мови, а була церковнослов'янська, побудована

на базі південнослов'янських мов (в основному болгарської), яка вживалася у спілкуванні церковної і світської еліти та в літературі. Народну мову вчені виявили лише у фрагментах творів усної народної творчості, що дійшли до наших часів, та своєрідні вкраплення у літописах і художніх творах. Вони вважають, що українська мова формувалася в середині I тис. н.е. А. Кримський підкреслює, що в XI ст. українська мова виділилася в окрему, відмінну від інших східнослов'янських мов. Таким чином, є підстави стверджувати, що українська народність формується вже у першій половині I тис. н.е. на основі південно-західної групи східнослов'янських племен, які були етнічним коренем українського народу. Її консолідація відбувалася за часів існування централізованої держави Київської Русі та її роздробленості. Значною мірою була сформована українська народність у XII ст., хоча завершення цього процесу — справа наступних віків. Під 1187 р. у літописі вперше вживається назва «Україна» для визначення Переяславщини та інших південних земель. Найвірогідніше це пов'язано зі словами «країна», «край».

2.9. Економіка

У X–XII ст. в економіці Київської Русі провідною галуззю залишалося сільське господарство. У різних регіонах країни діяли відповідно до їх умов традиційні системи землеробства: у лісових районах — підсічна, вирубна, у малонаселених степових — перелогова, в густонаселених, таких як Середнє Подніпров'я, між Бугом і Дніпром — парова система з двопільною і трипільною сівозміною. Основними знаряддями обробітку землі були рало, соха та плуг. Сіяли руками, жали залізними косами і серпами, молотили ціпами. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, льон, коноплю та інші культури. Вирощувалися городні культури — боби, горох, часник, цибуля, ріпа, капуста. Досить розповсюдженими були садові культури — яблука, груші, вишні, черешні, виноград та ін.

Розвинутим, як і в попередні віки, було скотарство. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, курей, гусей, качок.

Значне місце в економіці всіх племен Русі належало мисливству, рибальству та бортництву. Мисливство давало цінні види хутра, що було одним із найважливіших товарів експорту. Ліси були багаті на різних звірів, диких птахів. Найбільше добувалося хутра бобрів, куниць, лисиць, білок яке високо цінувалося на ринках країн Сходу і Заходу. Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям» серед багатьох державних справ описує і полювання, бо і в ті часи воно було важливим напрямом господарювання.

Велике значення мало і бджільництво, переважно бортне (бортництво). На деревах — бортнях — ставили спеціальні знаки, і «Руська правда» передбачала суворе покарання тим, хто їх нищив. Мед і віск завжди користувалися попитом на Русі та в Західній Європі і приносило значні прибутки. З меду вироблялися міцні напої, його вживали замість цукру, з воску робили свічки.

Археологічні дослідження та письмові свідчення іноземців говорять про значний розвиток ремісництва на Русі. Воно зосереджувалося переважно в містах і прикнязівських дворах. У X–XII ст. відбувається поглиблена спеціалізація ремесел, яких на кінець цього періоду нараховувалося близько 60.

Високого рівня досягла металургія. Із болотної руди сиродутним способом виплавлялося залізо, з якого вироблялася велика кількість сільськогосподарських знарядь, предметів побуту — плуги, лемеші, коси, серпи, сокири, замки та ін. Славилася Русь зброярами, які виготовляли мечі, щити, списи. Ювелірне виробництво характеризувалося дорогими виробами із золота, покритими різними видами емалі, черні, коштовним камінням та ін. Дорогоцінні ювелірні вироби здебільшого вироблялися у Києві — найбільшому центрі ремісництва. Поряд з цим для широких мас призначалися предмети, у яких золото замінялося сріблом, міддю й іншими дорогоцінними металами. Такі виробництва зосереджувалися у Києві (на Подолі), в Турові та інших містах.

Ювеліри володіли технікою фігурного лиття, виробництва різних, навіть дуже складних, видів емалі, і виробляли велику кількість високохудожніх виробів не лише на внутрішній, а й на зовнішній ринок.

Широкого розвитку набула деревообробна справа. Це пов'язано з тим, що переважаючим типом будівель у містах і селах були дерев'яні. Теслярі будували мости, церкви, житлові будинки, укріплення. Поряд з цим майстри виробляли меблі, дерев'яний посуд, човни та ін.

Високого рівня досягло гончарство. З глини виготовляли різноманітний посуд, прикрашений орнаментом, декоративні полив'яні плити для підлоги та оздоблення стін, цеглу.

Значну роль у задоволенні потреб населення відігравали також такі ремесла, як обробка шкіри, льону, вовни, каменю, виробництво скла, виготовлення тканин, кравецтво, ткацтво та ін.

Ремісники виконували замовлення на виробництво предметів, знарядь, будівництво, а також працювали на ринок, що свідчило про поглиблення суспільного поділу праці, сприяло розширенню торгівлі та обміну.

Внутрішня торгівля зосереджувалася в основному в містах, де були «торги», «торговища». У 1017 р. лише у Києві діяло вісім торгових май-

данів. Там продавалися головним чином продукти, сіль, окремі реміснічі вироби, що мали місцевий характер, а також виготовлялися у віддалених регіонах країни та за кордоном.

Зовнішня торгівля відігравала в житті Київської Русі особливо велику роль. Окремі історики (В.Ключевський, О.Єфіменко) навіть вважали її за головний фактор утворення держави. У X ст. значно піднесли організацію зовнішньої торгівлі східного слов'янства варяги, які її організували й охороняли. Нею займалися не лише купці, а й бояри і навіть князі. Недарма перші відомі нам угоди з Візантією (договори 907, 911 рр. та ін.) стосувалися саме торгівлі. Торгівля велася з Візантією, країнами Близького і Далекого Сходу, Скандинавією, Польщею, Угорщиною, Чехією, Німеччиною та ін. Торговельними шляхами були насамперед річки, які впадали у Чорне, Азовське та Каспійське моря. Використовувалися і сухопутні шляхи: Грецький, який прямував із Києва на південь до Криму і Константинополя; Залозний вів на Дон, Азовське море і далі на Близький Схід, Солоний — в Галичину. На перехресті цих шляхів знаходився Київ. Найважливішим торговим партнером Русі була Візантія. Русь вивозила туди віск, мед, невільників, шкіри, хутра, хліб, а завозила вироби з металу, скла, дорогі тканини, золоті вироби, вика та ін. Із Заходу завозилися парфумерні вироби, перець та інші приправи, дорогі прикраси.

До європейських країн вивозилися хутро, посуд, овочі, хліб, худоба, а завозилися зброя, металеві предмети, тканини, мистецькі вироби та ін. У Києві знаходилися колонії, де мешкали німці, поляки, греки, євреї, вірмени.

Розвинута внутрішня і зовнішня торгівля потребувала створення власної монетної системи. У VII–IX ст. ходили арабська, візантійська та норманська монети. Згодом була введена власна грошова одиниця «куна» — шкура куниці. Пізніше вводиться срібна — гривня, а за часів князя Володимира з'явилися штамповані золоті й срібні монети.

XI–XII ст. — період найбільшого розвитку всебічних торгових зв'язків Київської Русі, її економічного розквіту.

2.10. Духовне життя. Культура

У Київській Русі розвинулася багата матеріальна і духовна культура, потужним центром якої був Київ. Вона формувалась на місцевій східнослов'янській основі, творчості широких народних мас, а також в результаті засвоєння досягнень інших народів. Високого рівня розвитку набули освіта, мистецтво, письменство. З прийняттям християнства православна

релігія піднесла рівень духовного життя, стала його ідеологічним фундаментом, охопивши всю повсякденну діяльність особи і суспільства.

Протягом століть вона проникала у найвіддаленіші куточки країни. Із введенням християнства була створена Київська митрополія, до якої належало 16 єпархій. У 1303 р. організовується, хоч і ненадовго, Галицька митрополія, що сприяло посиленню місцевого впливу на церкву, охопленню нею всіх населених пунктів країни. Віруючими були фактично всі члени суспільства, всі соціальні групи і класи.

Релігійність проявлялася в різних формах: щоденному відвідуванні церкви, співставленні своєї поведінки і вимог релігійних заповідей, читанні і засвоєнні молитов, релігійної християнської літератури, що надходила в основному із Візантії і переписувалася в Київській державі, розповсюдженні ікон, хрестів та ін.

Будувалася велика кількість церков, щоб ними було охоплено все населення. Князі мали свої двірцеві церкви і тримали при собі окремих «духовних отців». Обов'язком князя було відвідувати церкви, монастирі, дарувати їм землі, гроші, запрошувати до себе в гості ченців та ігуменів.

Церква здійснювала життєво необхідну, прогресивну справу, пропагуючи високі моральні загальнолюдські цінності та ведучи боротьбу з аморальними явищами, так званими «поганськими» пережитками — злочинністю, розпустою, незаконними шлюбами, жорстокістю, заздрістю. Існував церковний суд, де розглядали аморальні вчинки, порушення заповідей церкви.

Безперервно зростала кількість монастирів. Їх створювали як глибоко віруючі представники князівсько-боярських груп, так і ченці. Зокрема, серед засновників Печерського монастиря був син заможного курського чиновника Теодосій. У кінці XII ст. в Києві діяли 17 монастирів, в Галичі — 5, у Чернігові — 3, Переяславі — 2. Всього на Русі в кінці XII ст. їх налічувалося 70. Монастирі і церкви були важливими осередками освіти, науки, літератури та мистецтва. Однак під впливом візантійської ієрархії вони вели пропаганду аскетизму, глибокого і догматичного сприймання православної віри, запроваджували нетерпимість до інших конфесій. Зокрема, духівництво у другій половині XI–XII ст. вело запеклу теоретично-богословську боротьбу проти католицтва.

Світські керівні кола ставилися до католиків та представників інших церков толерантно. Цьому сприяли, зокрема, одруження руської молоді з католиками і католичками, торгові та інші контакти з ними. Повагу до римської релігії проявляли західні князівства, особливо в Галичині.

Народні маси пов'язували своє духовне життя як з православ'ям, так і з своїми язичницькими уявленнями. Населення далеких сіл і місте-

чок більше дотримувалося старих поглядів, обрядів, пам’ятало Перуна та інших слов’янських богів. Поволі старі, язичницькі вірування зливалися з християнськими, утворюючи двоєвір’я: кутя — свята вечеря, «Маслениця» — зустріч бога-сонця, Івана Купала — свято весни та ін. Перун злився з пророком Іллею, Даждьбог — зі святим Юрієм. Християнська релігія на Русі увібрала в себе багато свят, традиційних обрядів східного слов’янства. Стара язичницька віра внесла радість життя в гармонії з природою в аскетизм християнства, і це відбилося на всіх сферах культурного життя.

На духовне життя впливали й іноземні цивілізації. У дохристиянські часи слов’яни мали досить значні запозичення від Хазарської держави, арабських країн, Персії та інших країн. Від часу прийняття християнства панували переважно візантійські впливи, що виявилося у ремісництві, праві, науці, мистецтві та літературі. У західних землях позитивно сприймалися досягнення Угорщини, Німеччини, Австрії в архітектурі, культурі побуту та торгівлі. Все це переосмислювалося, пристосовувалося до місцевих умов, зливалося із слов’янськими досягненнями. Таким чином, формувалася цілісна культура високого рівня.

Важливою складовою культури Русі була усна народна творчість, яка своїм корінням сягала у сиву давнину. Це одна із форм суспільної свідомості, вираження колективного світогляду і естетичного ставлення до дійсності.

Фольклорна творчість тих часів складається з двох підрозділів: поетично-віршового та прозового — казки, легенди і т.ін. Народні пісні, обрядові, необрядові, ліричні, історичні відображали життя народу, його мрії, оспівували працю, боротьбу проти зовнішніх ворогів за кращу долю, висловлювали тугу і радість людей. Прозові твори були засобом пізнання та інформації і мали значний виховний вплив, утверджуючи гуманістичні принципи життя та людських взаємин.

Значного поширення в Київській Русі набули билини-поеми, присвячені важливим подіям, особливо боротьбі із зовнішніми ворогами та з соціальною несправедливістю. Їх героями були воїни-богатирі — Ілля Муромець, Добриня Нікітич, Альоша Попович, селянин-орач Микула Селянинович. Фольклорні твори були виразом творчої сили народу, його уяви, фантазії. В них збереглися скарби народної мови, надії й мрії людей.

Писемність у східних слов’ян виникає тоді, коли з’являється необхідність передавати мову на великі відстані і фіксувати її в часі. Археологічні джерела дозволяють віднести час опанування неупорядкованим письмом до IX ст. Про це свідчить виявлена С.Висоцьким на стіні Софійського собору в Києві «Софійська азбука», яка складалася з 27 літер:

23 грецьких і 4 слов'янських. Свідченням існування писемності уже на початку Х ст. є договори руських князів Олега та Ігоря з Візантією у 911 та 944 роках. Написи на стінах Софійських соборів у Києві й Новгороді, на будівельних плитах, плінфі, зброї та інших предметах XI ст., новгородські берестяні грамоти переконують у тому, що писемність того часу набула значного поширення серед різних верств населення, навіть серед простого люду.

Поступово, з утвердженням християнства, недосконала система письма витіснялася кирилицею. Східні слов'яни знали й глаголичний алфавіт, однак значного розповсюдження він не набув. На основі кириличної азбуки відбувався подальший розвиток писемності, формувалася церковнослов'янська писемно-літературна мова.

З часів князя Володимира Святославовича у Києві, Новгороді та інших великих містах відкривалися школи, в яких училися діти «нарочитої чаді», тобто бояр, дружинників, духовенства. Крім державних шкіл, існували й приватні. Відкриття першої школи на Русі князем Володимиром «Повість временних літ» зафіксувала у 988 р. Значного розвитку школа досягла, коли її було переведено з князівського палацу у приміщення новозбудованої Десятинної церкви. У ній вивчалися богослов'я, історія, співи, математика, церковнослов'янська та грецька мови. Її освічені вихованці були тією силою, спираючись на яку Ярослав Мудрий зробив новий крок на шляху розвитку освіти. За його князювання у Софійському соборі була відкрита нова школа, яка продовжувала традиції Володимирової.

У 1086 р. у Києві створюється одна з перших у Європі школа для дівчат, яку заснувала Янка Всеволодівна, онука Ярослава Мудрого. Окрім грамоти, співів та шляхетної поведінки, тут навчали гаптувати.

Значну роль у розвитку освіти на Русі відіграв Києво-Печерський монастир. У XI ст. в ньому діє центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, перекладачів. Лише до монголо-татарської навали тут було підготовлено більше 80 єпископів. У монастирі з'явилося і набуло розвитку літописання, яке було основою історичної науки не лише для свого часу, а й значно пізніше.

Великою шаною користувалася на Русі книга, «книжна мудрість». Створювалися бібліотеки. Перша з них була організована при Софійському соборі у 1037 р. Ярославом Мудрим. Крім того, у Києві існувала низка монастирських і церковних бібліотек: печерська, ірининська, георгіївська та ін. (за назвою церков і монастирів). Частина книжного фонду цих бібліотек загинула у наступні століття під час ворожих нападів та пожеж. Так, пожежа 1718 р. повністю знищила бібліотеку Києво-Печерського монастиря, в якій зберігалися книги з XII ст. Багато книг

та рукописів знаходиться нині в бібліотеках колишнього СРСР та поза його межами. До цього часу також невідома доля бібліотеки Софійського собору.

Першопочатки науки у Київській Русі перебували під значним впливом античної спадщини. З перекладів черпалися відомості про природу, географічна інформація. Зокрема, «Шестиднев» Василія Великого — ціла енциклопедія географічних та природних відомостей. У «Топографії» Козьми Індикоплова, мандрівника, александрійського купця VI ст., містилися відомості з астрономії і географії; «Ходіння» ігумена Данила — опис його подорожей до Палестини, здійсненої у 1106–1108 рр., у якій детально описується природа Палестини.

Медична допомога в основному надавалася знахарями та ворожбитами. З часом у Київській державі з'являються лечці, тобто лікарі-фахівці, які, згідно з «Руською Правдою», мали право лікувати хворих за гроші. У князівських дворах практикували й лікарі-іноземці. Розповсюджувалася медична література, переважно іноземна.

Серед знахарів та лікарів були й жінки. Зокрема, лікуванням займалася Євпраксія, онука Володимира Мономаха. Вона ж авторка трактату «Мазі» — єдиної вітчизняної наукової праці того часу, яка дійшла до нас.

Значний вклад у розвиток вітчизняної медичної науки внесли монахи Києво-Печерського монастиря. Відомо, що ігумен Антоній сам доглядав хворих, виготовляв мікстури, відвари. Один із визначних ченців Агапіт створив на території монастиря лікарню, де вилікував князя Володимира Мономаха. Лікарі-ченці були глибокими професіоналами, читали в оригіналах праці Гіппократа, Гелена, широко використовували і вдосконалювали досягнення багатовікової народної медицини.

Література та літописи творилися переважно на базі монастирів та бібліотек. Літописання виникло у X ст., хоча частина вчених дотримується думки, що це сталося на століття раніше.

У першій половині XI ст. літопис ймовірно набирає форми щорічного викладу подій. Вважається, що першою датою було повідомлення про перемогу Святослава над печенігами у 968 р. У Софії Київській був укладений перший літописний звід 1037–1039 рр.

У 1113–1118 рр. написаний найвидатніший і найбільш відомий літопис «Повість временних літ», автором якого був талановитий літописець, монах Києво-Печерського монастиря Нестор. У цьому історичному творі, крім опису подій рік за роком, також подавався широкий історико-географічний вступ про слов'янські племена, виникнення Руської держави, про перших князів. Справжній текст «Повісті временних літ» дійшов до нас лише в уривках, він був значно змінений пізнішими переробками, вставками та доповненнями.

Давньоруські літописи, які писалися в умовах феодального суспільства, відбивали ідеологію панівних верств населення. Ідея єдності руських земель, турбота про спільну боротьбу з ворогами, особливо кочівниками, проходить червоною ниткою через усі літописи.

У Київській Русі розвивалася оригінальна художня література. Одним із найвизначніших письменників був митрополит Іларіон, твір якого «Слово про закон і благодать» став своєрідним гімном християнства на Русі. Опоетизовує він і образ того, хто хрестив Русь, — князя Володимира. Цей твір також спрямовувався проти спроб Візантії нав'язати Русі свою волю у церковних і політичних справах, відкидає її спроби відігравати роль вселенської імперії.

Талантом, політичною зрілістю, життєвою мудрістю характеризується твір Володимира Мономаха «Повчання дітям», ідейною основою якого є турбота про єдність Русі. Князь навчає дітей правилам моралі, виступає проти міжусобних війн, змальовує образ ідеального князя, захисника землі Руської.

Вершиною давньоруської літератури, одним із найталановитіших її поетичних творів було «Слово о полку Ігоревім». Написане у надзвичайно важкий для Русі час, коли відбувалися безперервні напади кочівників, «Слово» з особливою силою відстоює ідею єдності всіх земель Руської держави. Воно характеризується високими поетичними рисами і свідчить про широкий розвиток дружинної поезії.

На Русі також розповсюджувалася перекладна, в основному релігійна, література. Це богослужебні книги («Євангеліє», «Псалтир»), «Житія святих», проповіді, повчання, хроніки, романи («Александрія» — роман про діяльність Олександра Македонського) та ін. Переклади здійснювалися в основному з грецької та болгарської мов. Широко були розповсюджені «Бджоли» — збірники поговірок, коротеньких оповідань з моральними висновками і рекомендаціями. Ця перекладна література розповсюджувалася тому, що на Русі було багато людей, які знали іноземні мови. Перше місце посідало вивчення і знання грецької мови, яка була необхідна для перекладання книг, спілкування з митрополитами, єпископами, що прибували з Візантії, дипломатичних відносин з нею. Поряд з цим було поширене знання латинської мови. Вже у XII ст. в Києві та інших містах існували групи людей (духовна еліта), які володіли кількома мовами, знали античну літературу та філософію. Це митрополити Іларіон та Клим Смолятичі і багато інших.

Архітектурні пам'ятники можна поділити на три групи: військові укріплення, цивільні будови, церкви. Укріплення-городища обносилися великими земляними валами, основа яких складалася із клітей розміром по 3–5 м у ширину і довжину, заповнених камінням та глиною.

Висота валу — від 12 до 25 м. На валу ставили остріг або частокіл, у валах — брами з проїздами. Це були загальноприйняті типи укріплень.

Цивільна архітектура — це поєднання дерев'яних і кам'яних споруд, в основному будинків князів, бояр та купців. За князювання Ярослава Мудрого кількість мурованих будинків швидко збільшується. Був зведений новий княжий палац, який дістав назву «великий», будинок і двір митрополита та ін. За часів Володимира і Ярослава найбільше розбудувався Київ. В невеликій кількості будувалися кам'яні споруди у Чернігові, Переяславі, Галичі та інших містах. Житло простих людей також зазнавало деяких змін: розширювалося будівництво дерев'яних будинків замість напівземлянок і землянок тощо, а в помешканні з'явилися християнські ікони, лампади, хрести та інші релігійні атрибути.

Церковна архітектура характеризувалася пишністю кам'яних будівель, їх великими розмірами та величністю. Першою кам'яною спорудою була Десятинна церква, побудована у Києві за вказівкою князя Володимира у 989–996 рр. Під час штурму Києва у 1240 р. татаро-монголами церква була зруйнована, зберігся лише її фундамент. Археологічними дослідженнями встановлено, що храм прикрашався мозаїкою, фресками та мармуровими колонами.

Кам'яне будівництво виникло під впливом Візантії, яка у X–XI ст. мала визначні досягнення в будівництві культових споруд. На зразок Константинопольської Софії у Києві збудовано Софійський собор, який зберігся до наших днів (у XVIII ст. частково перебудований).

Будівництво великих архітектурних споруд супроводжувалося прискореним розвитком монументального живопису. Одним із шедеврів Київської Софії є фігура Божої Матері — Марії Оранти, виконана в мозаїці. Таким же чином зображені Христос, дванадцять апостолів та інші сюжети.

Значного поширення на Русі набув станковий живопис — ікони; їх виробляли у великій кількості, задовольняючи потреби віруючих. У цей час широко використовувалися також книжкові мініатюри-вставки з рослинним або геометричним орнаментом, розмальованими заголовними буквами та ін.

Крім того, стародавні слов'яни часто прикрашали житла, посуд, тканини малюнками і символами, які мали обереговий характер. Наприклад, на багатьох предметах зображувалися коні, які вважалися символами добробуту і щастя, або візерунок з чотирьох ліній у формі квадрата, що мали оберігати дім та господарів від лиха з усіх чотирьох сторін світу.

Музика і спів — характерні ознаки побуту; вони супроводжували всі родинні, культові та землеробські свята. З нагоди свят проводилися ігри

й танці. Для цього існували окремі витоптані майдани, що звалися ігрищами.

Широко був розповсюджений танок. Танцювали на бенкетах, вечорницях, ігрищах, під час народних свят, часто поєднуючи танок з піснями. Календарні і сімейні свята обов'язково супроводжувалися обрядовими піснями, які тісно пов'язані з трудовою діяльністю, господарськими сезонами, календарними циклами змін у природі. Це пісні зимово-новорічного циклу — колядки і щедрівки, весняного — веснянки, перехідної пори між весною і літом — русальні, літні — купальські, жниварські.

Сімейно-обрядові пісні — супровід різних урочистостей і обрядів сімейної групи: народження дитини, весілля, похорон. Після прийняття християнства набрав поширення хоровий спів. Церковний хоровий спів розвивається і вдосконалюється під впливом народної творчості, хоча в ньому відчувався візантійський вплив.

Здавна на Русі існували професійні виконавці билин, пісень та танців. Залежно від «спеціалізації» їх називали по-різному: гудець — це і музика, і співак; плясець — танцюрист, півець — співак. Загалом цих артистів називали скоморохами. Мандруючи по містах і селах, вони виступали на святах і торгах. Скоморохи майстерно володіли різними виконавськими жанрами: були і танцюристами, і фокусниками, і акторами, водили ведмедів, грали на різних музичних інструментах, яких, до речі, було дуже багато.

Все це свідчить про високий рівень духовної культури Київської Русі. Культура східнослов'янської держави, створена генієм її народу, значною мірою запліднювалася впливами Візантії, Європи, Близького Сходу. Потужним стимулом для її розвитку була християнізація країни, діяльність духовенства, цієї своєрідної «інтелігенції» тих часів.

Існують всі підстави говорити про зародження в Київській Русі невеликого прошарку інтелігенції. Це група людей, які читали, переписували, були авторами пісень, літературних творів, архітектурних задумок. Збудовані за проектами представників еліти і під їхнім керівництвом церкви та монастирі несли культуру в широкі народні маси, розширювали світогляд людей, облагороджували їхні душі і були опорою у наступних століттях боротьби і поневірянь.

2.11. Історичне значення Київської Русі

На величезних просторах від Карпат до Дінця упродовж п'яти століть сформувалася, утвердилася і розвивалася могутня, багата держава з

високою культурою. Це була одна із найбільших країн Європи, яка навіть за часів роздробленості була сильним блоком земель-князівств. Ця держава захистила східнослов'янське населення від знищення і забезпечила розвиток економіки і культури, хоча постійно перебувала під загрозою агресії з боку Азії. Користуючись досягненнями східних і західних держав, сприйнявши значною мірою візантійську культуру, Русь не стала її політичним придатком, а йшла своїм шляхом, творила свої матеріальні і духовні цінності.

Виникає запитання: хто є прямим спадкоємцем Київської Русі? Яке місце вона посідає в історії східнослов'янських народів? Навколо цього питання постійно точаться дискусії. В історичній літературі чітко простежується три підходи.

Перший поширений серед російських великодержавно-шовіністичних істориків, які стверджують, що не було українського народу, а завжди був єдиний руський, тобто російський народ, який оселявся на території Східної Європи. Київська Русь, на їхній погляд, була державою російського народу, а існування окремих українського і білоруського народів не визнавалося. В своїх працях вони висловлюють думку, що історія Російської держави починається з Київської Русі, від неї переходить до князівства Володимиро-Суздальського, а в XIV ст., — до князівства Московського, з якого почалася Московська держава і Російська імперія. В основі цієї схеми знаходиться теорія, згідно з якою родовід московських князів і царів тягнеться від Рюриковичів.

Ця точка зору шкідлива перш за все для Росії, тому що, як зазначав Михайло Грушевський, залишає історію російського народу без початку і давня історія росіян випадає з поля зору історичної науки. Водночас включення в історію Київської держави лише російського народу залишає без початку історію українського народу аж до XIV–XV ст. А це не відповідає дійсності.

Другий підхід характерний для офіційної радянської історіографії доперебудовного періоду. Суть його полягає у спільності етногенезу всіх східнослов'янських народів. Ця концепція найбільш чітко викладена в опублікованих у 1954 р. «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією», де вказується, що «російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь».

Проти цієї та аналогічної систем поглядів виступили ще дореволюційні українські історики, які обґрунтували свою точку зору, згідно з якою український народ — автохтон, тобто такий, що з самого початку свого виникнення і до наших днів мешкає на одній території і формувався на власній основі. Теза про автохтонність українського народу,

його спадкоємність по відношенню до Київської Русі — основа третього підходу.

Обґрунтовано сформулював систему історичних поглядів на етнічну і державну спадщину Русі Михайло Грушевський. У 1904 р. у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (Статьи по славяноведению. — Вип. 1. — Спб., 1904, с. 298–304) він доводить, що Київська держава, право і культура були витвором однієї народності — українсько-руської, а Володимиро-Московська — другої, великоруської. Він зазначав, що «Київський період» перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII ст., потім — в литовсько-польський XIV–XVI ст. Автор також підкреслює, що загальноросійської історії ніколи не існувало, бо не було загальноруської (тобто давньоруської) народності.

Щоб підкреслити походження України від Київської Русі, частина істориків вживає термін «Україна–Русь» (М. Грушевський, М. Аркас та ін.). У праці М.Грушевського «Нарис історії українського народу» прослідковується думка, що Київська Русь породила лише одну Україну. Таких самих поглядів дотримуються І. Крип'якевич, М. Брайчевський, В. Ричко та ін.

Слід підкреслити, що місцем формування українського народу були Подніпров'я, Лівобережжя та Прикарпаття, які становили основну частину території Київської Русі. Держава започаткована племенем полян, «основи основ» українського етносу. Роль столиці відігравав Київ, головне полянське місто. Назва «Русь» відносилася насамперед до Середнього Подніпров'я. Київські князі розширювали свою державу і зміцнювали спираючись в основному на сили подніпровського населення. У X ст. це була держава східних слов'ян, однак провідну роль відігравали поляни та деякі інші подніпровські племена. Виходячи з аналізу територіально-лінгвістичних, етнічно-племінних та політичних рис, слід визначити Київську Русь як переважно українську державу, і Україна — її безумовна спадкоємиця. Тому спадщину Київської Русі не можна ототожнювати лише з Росією.

Московська держава виникла і формувалася пізніше, на основі північно-східних (не основоположних, не найважливіших) племен і князівств Київської Русі, а також земель фінських та інших племен (мері, мордва та ін.), тобто вона теж має безумовно спадкоємне (часткове) відношення до Київської Русі. Поряд з цим здобутки культури, які є надбанням і північно-східних племен, увійшли в російську літературу, мистецтво, суспільну думку та релігійне життя, ставши для росіян рідними, сприяючи їх наступному прогресу. Таке саме відношення до спадщини Київської Русі має і білоруська народність, яка сформувалася на

основі західної групи східнослов'янських племен та меншою мірою — литовських.

В історії українського, російського та білоруського народів Київська держава була спільною протягом великого історичного періоду і відіграла у розвитку кожного з них прогресивну роль, особливо у процесі державотворення та розвитку культури. Можна припустити, що без цього державного об'єднання історична доля трьох народів могла б бути ще важчою і драматичнішою, а рівень економіки і духовності значно нижчим. До того ж Київська Русь була об'єднанням рівноправних племен і племінних угруповань.

Київська Русь відігравала надзвичайно важливу роль у міжнародному житті, посідаючи чільне місце в системі тогочасного світу й активно впливаючи на хід розвитку світової історії. Часто стікаючи кров'ю, вона відбивала напади степових кочівників, які вторгалися зі сходу в причорноморські степи і мали намір рухатися на захід, тобто була могутнім щитом для Європи.

Перебуваючи в у центрі торгових шляхів, Київська Русь була контактною зоною між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією та Скандинавією, підтримувала широкі торговельні зв'язки з багатьма країнами світу, сприяючи активізації світової торгівлі.

Різноманітні політичні та культурні зв'язки мала Русь з Візантією і такими слов'янськими країнами, як Болгарія, Чехія, Польща, а також з Угорщиною, Німеччиною, Францією, Англією, Норвегією та Швецією. Досить широкими були контакти з країнами Кавказу та з арабським Сходом. З київськими князями підтримували родинні стосунки правлячі кола більшості європейських країн, які прагнули поріднитися з великими князями могутньої Русі.

Високий рівень економіки, культури, вдала дипломатична діяльність на міжнародній арені, підкріплювана силою зброї у боротьбі проти іноземних загарбників, широке використання здобутків світової цивілізації висунули Русь на провідні позиції у Європі.

ТЕМА 3

РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

3.1. Роздроблення Київської держави. Його причини

У XII ст. Київська Русь остаточно розпалася на самостійні князівства і землі: Новгородську і Псковську, князівства Київське, Галицьке, Волинське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Муромське, Смоленське, Турово-Пінське та Тмутараканське. Причини роздробленості корінилися в слабкому розвитку політичних та економічних відносин, коли кожна з цих земель могла існувати окремо. Натуральний і вотчинний характер феодального господарства дозволяв місцевому виробництву задовольнити потреби землі. Розвиток ремесел та торгівлі зумовив виникнення самозабезпечуваних міст. Укріплені міста менше постраждали від нападу кочівників чи походу військ великого князя.

Місцеві економічні інтереси в умовах натурального господарства породжували прагнення до відособлення, до місцевих «земських» інтересів дружинників, бояр, які раніше були опорою князя. Тепер удільні князі і бояри створювали апарат влади ближче до своїх вотчин. Роль центру регіональних політичних сил починає відігравати головне місто землі, в якій знаходилася резиденція удільного князя.

Поряд з цим важливу роль відігравало й те, що у київській династії не стало визначних, талановитих політичних фігур, які б ефективно управляли найбільшою в Європі країною, протистояли великій кількості претендентів на князівський стіл. Члени князівських родів втратили почуття відповідальності, втягувалися у безперервні конфлікти і самі підривали єдність своєї держави. Престиж влади великого князя падав. За таких умов авторитет централізованої монархії не могли замінити з’їзди князів, віче чи боярська рада. Настала глибока внутрішня криза.

Аналогічний стан переживали майже всі великі країни Європи: Німеччина, Франція, Візантія та ін. Однак вони знаходили сили, що відроджували їх. Почали з’являтися ледь помітні ознаки відродження і Київської держави у другому десятиріччі XIII ст. Однак до остаточного розпаду доводять нові племена кочівників, що прибули з Азії, — татаро-монголи.

3.2. Князівства

Серед князівств, що утворилися на місці Київської Русі, найбільшими були Ростово-Суздальське, Галицько-Волинське, Чернігівське та Переяславське. Київська Русь остаточно стає федерацією князівств, і у ній все виразніше вичленовуються три групи князівств: північно-східна, західна і південно-західна.

Київ перетворився зі столиці Русі на головне місто Київської землі, яка займала територію середнього Подніпров'я. Її окраїнне розташування на межі з Половецьким степом значно ускладнювало суспільно-політичне та соціально-економічне життя. Південний кордон в залежності від розорення кочівниками південних територій то наближався до Києва, то віддалявся у степ.

У кінці XII ст. кияни намагалися зберегти княжий стіл за нащадками Володимира Мономаха, однак це не вдавалося зробити, і він переходив по черзі до князів чернігівських (Ольговичів), суздальських (Юрія Долгорукого і його нащадків), галицько-волинських (Романа Мстиславича і його синів). Власної династії Київщина не сформувала, і тому ця територія не дробилася між спадкоємцями. Однак у Київській землі пріоритетне становище зберігалося за Києвом, могутнім економічним і культурним центром. Це навіть дратувало князів, особливо правителів північно-східних князівств. Зокрема, ростово-суздальський князь Андрій Боголюбський, захопивши у 1169 р. Київ, жорстоко його пограбував, розорив церкви і монастирі, вивіз звідти ікони, книги та коштовності. Були пограбовані навіть Десятинна церква і храм святої Софії. Андрій Боголюбський здійснював ці акти вандалізму, вбачаючи в Києві реального суперника новій столиці його князівства місту Володимиру. Таким же ворожим до Києва був і його наступник Всеволод. Напередодні татаро-монгольської навали становище дещо стабілізувалося, однак новий напад кочівників знищив ці тенденції.

Важливе місце у південно-західній Русі належало Чернігово-Сіверському князівству з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ та Стародуб. Його велика територія, заселена сіверянами, простягалася уздовж лівого берега Дніпра, у басейнах Сули, Сейму, Десни та верхів'ях Оки. До князівства входила Муромська волость та Тмутаракань. Правила династія Ольговичів, започаткована сином Ярослава Мудрого Святославом та внуком Олегом. Князівство, розташоване на торгових шляхах по Дніпру та його притоках, було місцем активної торгівлі.

Економіка мала натуральний характер, а рівень виробничих сил та техніки не відрізнявся від загального рівня інших руських князівств.

Чернігівські князі намагалися розширити свої володіння за рахунок сусідів, ведучи довготривалі війни за київський «золотий» стіл. І хоча іноді деяким вдавалося досягти цієї мети, однак кожний наступний князь мав заново оволодіти Києвом. До того ж на Київ зазіхали й інші, сильніші у військовому відношенні землі. Боротьба була надто тяжкою і згодом чернігівські князі відмовилися від втручання у перерозподіл руських земель. З половцями вони не лише воювали, а й досить часто вступали у союзи та родинні зв'язки. Багато з них були одружені з половчанками. У князя Ігоря, наприклад, мати і бабуся були половчанками.

Поряд з Чернігівським, на лівому березі Дніпра в басейнах Десни, Остра та верхів'ях Сули і Хорола, знаходилося Переяславське князівство, яке на сході межувало зі степом. На цій території київські князі збудували багато фортець: Ромни, Глинськ, Синець, Лубни та ін. Окремі слов'янські поселення були винесені далеко у степ: Лтава на Ворсклі, Хорол на річці однойменної назви, Донець — на Сіверському Дінці. Ці міста мали не лише оборонний, а й торговельно-ремісничий характер.

Столицею князівства був Переяслав, заснований на початку X ст. У договорах з Візантією 907 та 944 років він згадується як одне із найважливіших міст. На кінець XI ст. Переяслав перетворився на великий економічний, релігійний і культурний центр, що підтверджується літописами та археологічними знахідками. Єпископський замок, Михайлівська церква та інші культурні пам'ятники (точніше — їх залишки) свідчать про багатство переяславської єпархії, яка часто суперничала з Києвом.

Переяславська земля не мала великого політичного значення і повністю залежала від Києва. Як правило, у Переяславі сиділи князі, які були першими претендентами на великокняжий стіл або отримували цю землю як компенсацію за відмову від претензій на нього. Другорядних княжих уділів у князівстві не існувало: маленькій Переяславщині не було чим ділитися, до того ж вона потерпала від безперервних війн та сутичок з кочівниками.

Після відокремлення переяславці були прихильні до суздальських князів Юрія Долгорукого та його нащадків. Головним напрямом їхньої діяльності була постійна боротьба з кочівниками, особливо з половцями. У 1184 р. князь Володимир, онук князя Долгорукого, у союзі з іншими князями розгромив військо половецького хана Кобяка і взяв його в полон. У 1185 р. він розгромив на річці Хорол табір хана Кончака. Але незабаром і сам загинув.

У 30-х роках XIII ст. згадки про Переяславське князівство зникають зі сторінок літописів, і подальша його доля невідома.

3.3. Формування і зміцнення Галицького та Волинського князівств, їх об'єднання

Одним із найсильніших князівств південно-західної групи було Галицьке, розташоване на території, що межувала з Польщею і Угорщиною на заході, литовськими племенами — на півночі, Волинським, Київським князівствами — на півночі і сході, а на півдні межі Галицької землі доходили до Чорного моря і Дунаю. Західна частина князівства між головним хребтом Карпат і річками Сяном та Дністром — гориста (Погорина), східна — низовина (в основному по середньому Дністру) — Пониззя (з XIV ст. — Поділля). Цю землю з давніх часів заселяли племена дулібів, уличів, тиверців, білих хорватів.

Найбільшими містами князівства були Перемишль, Галич, Звенигород, Теребовль, Текуч, Малий Галич (Галац) на нижньому Дунаї і Білгород біля гирла Дністра.

Географічне положення Галичини, розташованої на крайньому заході Русі, було вигідним, отже, вона не зазнавала нападів кочових племен. Незначними були й князівські усобиці. Тому сюди переселялася багато людей з місць, що були під загрозою нападів кочівників, особливо з Подніпров'я. Сприяло розвитку цього краю і перенесення торгових шляхів з європейських країн у Візантію та країни Сходу у зв'язку із занепадом торгових зв'язків по Дніпру («із варяг у греки»). Тепер велика кількість товарів транспортувалася із західної та південної Європи до Галича, а звідти по Дністру у Візантію та інші країни. Визначну роль у швидкому піднесенні економіки відігравала торгівля сіллю, великі поклади якої знаходилися поблизу Коломиї. Сіль продавалася у всі руські землі та за кордон.

Торгівлю, особливо зовнішню, вели в основному бояри, які на цьому швидко збагачувалися. Поряд з цим у долинах рік мешкало сільське населення, яке займалося орним землеробством (сіяли жито, овес, ячмінь, пшеницю), тваринництвом, рибальством, мисливством та бджільництвом. Значного розвитку досягли обробка хутра і шкіри, гончарство, ливарне та ювелірне виробництво.

Соціальні протиріччя між ремісниками, смердами та боярами були гострі і часто виливалися у повстання (1144, 1230 рр. та ін.). Були й інші форми соціального протесту: убивства ненависних утискувачів, втечі на вільні землі Пониззя.

У 1097 р. Галицька земля відокремилася від Києва. Першими у незалежній Галичині правили нащадки онука Ярослава Мудрого Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик. Після їх смерті син Володаря — розумний, талановитий і енергійний Володимирко (1145–1152 рр.) об'єднав усі

галицькі землі і переніс свою столицю до Галича. Він розгорнув жорстоку боротьбу проти місцевих бояр, які були найбільш могутніми, багатими і свавільними серед соціальних груп майже всіх руських земель.

На думку багатьох учених, винятково сильна влада галицьких бояр значною мірою пояснюється їх походженням. Свої маєтки вони дістали не від князя, а узурпувавши частину общинних земель. Перші Рюриковичі, прийшовши сюди, наштовхнулися на аристократію, яка вже глибоко вкорінилась і могла відстоювати власні інтереси. І ще більше вони зміцнилися у період стабільного князювання чотирьох поколінь Ростиславичів. Багато бояр мали свої дружини з дрібніших феодалів. До того ж сусідство з Польщею і Угорщиною не лише давало приклад панування аристократії, але й можливість звертатися по допомогу до чужинців в боротьбі проти князів. І боярські «коромоли», постійні інтриги, заколоти стають болячкою галицького життя. Вони вимагали розширення своєї влади і обмеження повноважень князя. Та Володимирко зумів придушити на деякий час боярську опозицію.

У галузі зовнішньої політики Володимирко домігся значних успіхів, хоча доводилось боротися на три фронти — проти Угорщини, Польщі та київських князів. Особливість його зовнішньої політики полягала у тому, що Володимирко уміло використовував суперечності між сусідніми державами, спирався на союз з Візантією та Суздальським князівством. Завдяки цьому він не лише зберіг галицькі землі, а й розширив їх, найбільше на південь — по Дністру, Пруту, Серету до Чорного моря.

Визначним політичним діячем був його син Ярослав, прозваний Осмомислом (1152–1187 рр.). Літопис характеризує його як «князя мудрого і красномовного, богобоязненого, поважаного по чужих землях і славного своїми полками». Надзвичайно високу оцінку йому дає автор «Слова о полку Ігоревім», підкреслюючи його могутність та силу в боротьбі з іноземними загарбниками.

У перші роки свого князювання Ярослав мусив боронити свою державу від київських князів та інших претендентів на княжий престол силою зброї. Але поступово він розширює дипломатичні зв'язки і встановлює союзницькі відносини з візантійським імператором, угорським королем, німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою та суздальським князем Юрієм Долгоруким, з дочкою якого був одружений.

Держава Ярослава розширювалася за рахунок земель Причорномор'я. Галицькі кораблі випливали Дністром у Чорне море, вели торгівлю з приморськими містами, займалися рибальством, що посилювало економічну могутність Галичини. Галич перетворився на великий економічний і культурний центр, де перехрещувалися впливи Візантії і Західної Європи.

За часів Ярослава Галицьке князівство досягло найбільшої могутності у XII ст. Але поряд з цим посилювався вплив бояр, які все більше втручалися у справи князя, навіть родинні, намагались підпорядкувати його своїй волі. Однак Ярослав зумів вистояти, і група невдоволених бояр покинула Галичину.

Син Ярослава Володимир також не хотів піддаватися боярам, однак він не мав хисту батька і вже на початку свого князювання змушений був залишити князівство. Все ж після тривалої боротьби він повернувся і утвердився на Галицькому престолі, однак невдовзі помер. На ньому скінчилася династія Ростиславичів. Століття її князювання утвердили і зміцнили князівство, розвинули господарство і торгівлю. Галичина посіла визначне місце серед українських земель, суперничаючи навіть з Києвом. Вона відігравала значну роль у європейській політиці, створила своє політичне обличчя і утвердила основи подальшого історичного розвитку, тепер уже в союзі з Волинським князівством.

Волинське князівство — одне із найстаріших на Русі. З середини XII ст. воно стало незалежним, швидко зміцнювалося і зростало. Воно знаходилося на важливому торговому шляху, що пролягав з Києва в Західну Європу. На заході межувало з Польщею, на півночі — з литовськими племенами ятвягів, на сході — з Турово-Пінським і Київським князівствами, на півдні — з Галичиною. Найбільшими містами були: Белз, Берестя (Брест), Володимир, Дорогочин (Дрогочин), Ізяславль, Луцьк, Пересопниця та ін. Волинь була густо заселена. Населення зростало значною мірою за рахунок мігрантів з Придніпров'я, які переселялися під тиском кочівників.

Велику роль у суспільно-політичному житті відігравала дружинно-боярська верхівка, яка мала великі земельні володіння, отримані від князів за свою службу. Значний вплив мало також міське населення, яке традиційно підтримувало централізовану князівську владу. Тому політичний клімат Волинського князівства був відмінний від Галицького.

На чолі князівства стояли потомки Володимира Мономаха — князі Мстиславичі. У 1170 р. на престол зійшов син Мстислава Роман (1170–1205 рр.), який зміцнив володіння. Скориставшись тим, що останній галицький князь династії Ростиславичів Володимир помер, Роман, маючи підтримку галицьких дружинників, середніх і дрібних бояр, міщан, незадоволених свавіллям великого боярства, у 1199 р. оволодів Галичем і об'єднав Волинське і Галицьке князівства, між якими давно вже існували тісні економічні зв'язки. Перед ними стояли спільні завдання — боротьба з агресивними зазіханнями Польщі та Угорщини. Об'єднання мало прогресивний характер і могло стати початком реставрації Київської Русі.

Невдовзі Роман приєднав і Київ. Тепер у державі були об'єднані землі Київської Русі від Карпат до Дніпра. У внутрішній політиці князь повів жорстоку боротьбу проти великих галицьких бояр. Він винищував їх цілими родами, виганяв з країни і нарешті зламав боярську опозицію. Поряд з цим він активізує зовнішню політику: здійснює успішні походи на половців, а також проти польських і угорських феодалів. Були приєднані землі досить агресивного литовського племені ятвягів. У 1205 р. в битві з поляками Роман загинув.

Роман Мстиславич був найвидатнішим князем Русі кінця XII ст. За його коротке володіння об'єднаним Галицько-Волинським князівством воно досягло небувалої могутності. Навіть Папа Римський намагався навернути князя і боярство у католицтво, користуючись авторитетом і впливом Романа. Однак князь рішуче відкинув ці пропозиції. У давньоруських літописах міститься ряд яскравих позитивних характеристик князя Романа. Один із літописців, відзначаючи зосередження в його руках великої влади, твердість і рішучість у користуванні нею, називає «царем і самодержавцем всієї Русі». Його смерть була трагічним ударом не лише по Галицько-Волинському князівству, а й по об'єднанню руських князівств.

3.4. Галицько-Волинське князівство у XII–XIII ст.

Після загибелі Романа залишилося два його малолітні сини — Данило і Василько. Їхньою опікункою і регенткою була Романова вдова Анна, яка 14 років вела боротьбу, віддаючи всі свої сили збереженню прав своїх дітей на престол та відродженню князівства. Опорою Романовичів були волинські бояри і городяни, які розуміли значення великої держави і бажали зберегти її.

Іншу позицію займали галицькі бояри, які вирішили розірвати союз з Волинським князівством, позбутися Романовичів, настановити на престол інших князів, які б покірно виконували їхню волю. До того ж у справи Галицько-Волинської держави почали втручатися чернігівські князі, Польща та Угорщина. Вдова князя Романа з дітьми втекла до Польщі і довгі роки поневірялася за кордоном. Почався сорокалітній період міжусобиць та війн. Часом боротьба набирала надзвичайної гостроти. Так, у 1213 р. бояри вчинили нечуване — обрали зі свого середовища князем Владислава Кормильчича, хоча згідно з традицією ним міг бути лише один із Рюриковичів.

У 1214 р. Угорщина і Польща домовилися про свою політику щодо Галицько-Волинського князівства. За цією домовленістю Угорщина за-

гарбала Галичину, а Перемишль був переданий краківському князю Лешку. У 1215 р. за згодою Лешка Данило і Василько одержали батькову вотчину — Волинь і за кілька років об'єднали всі її землі.

У 1219 р. галичани повстали і вигнали угрів. Боярство запросило на князювання у Галич Мстислава Удатного, який князював до 1228 р. Після його смерті Данило розпочинає боротьбу за Галич, заручившись підтримкою населення Волині та церкви. Головним противником були чернігівські князі, яких підтримували галицькі та угорські бояри. Провідною силою цієї коаліції були мадяри, яких підтримували Литва, Польща, Угорщина, Австрія та Орден хрестоносців. Нарешті у 1238 р. галицьке міщанство — «мужі градські» відкрили браму міста перед Данилом. Однак боротьба продовжувалася. Лише рішуча перемога Данила у 1245 р. під Ярославом, де були повністю розгромлені угорські війська, дружини бояр і чернігівського князя, поклала кінець 40-літній війні Романовичів за спадщину і звільнення Галичини та Волині від іноземних загарбників та засилля галицьких бояр.

У кінці 30–40-х роках Данило дотримувався досить гнучкої внутрішньої політики. Багатьох «коромольних» бояр стратив, конфіскував їхні землі і роздав служилому боярству. Для противаги боярам він намагався заручитися підтримкою селян та міщан, яких вони жорстоко гнобили і принижували. Ці соціальні групи, у свою чергу, шукали підтримки і захисту у князя. Князь неодноразово розслідував факти знущання бояр над селянами і карав винних. Селяни залучалися до державних справ: з них і міщан утворювалися нові війська — важко озброєна піхота, що замінила боярські дружини. Це військо, залежне від князя, мужньо воювало проти боярської анархії та протидіяло чужоземним наїздам.

Особливо Данило сприяв будівництву і зростанню міст. Він заложив Львів, Холм та інші міста, які незабаром стали центрами торгівлі та ремісництва. Міста і міське населення були князям опорою в боротьбі з боярством. Для зміцнення і збільшення міського населення Данило будував нові храми, замки, башти, розширював і зміцнював старі міста, заселяючи їх ремісниками, у тому числі й іноземцями.

До Галицько-Волинського князівства переселяється багато німців, яким було надано право будувати життя за своїми звичаями, і вони почали запроваджувати німецьке самоврядування, організацію купців та ремісників. У той же час сам галицький князь та удільні князі й бояри мали великі земельні наділи, міста, села, експлуатували їх, збираючи податки (ренту) продуктами. Весь соціальний прошарок феодалів жив за рахунок експлуатації селян і міської бідноти. Експлуатовані низи час від часу повставали, протестуючи проти гноблення. Так, у літописах є згадки про повстання селян на Пониззі (по Дністру) та у Перемишльському

Підгір'ї в 1241 р. Князь Данило послав проти повсталих дружину, яка жорстоко придушила повстання. Все це свідчить про суперечності у політиці князя.

Зовнішня політика Данила була спрямована на розгром зовнішніх ворогів, які робили напади на князівство і були загрозою для його існуванню. У 30-х роках XIII ст. виникає і посилюється німецька феодально-католицька агресія. У 1237 р. Тевтонський орден почав агресію проти народів Прибалтики і Русі. Загарбники захопили місто Дорогочин і намагалися перетворити його на базу для подальшого просування на Галицько-Волинське князівство. У 1238 р. військо Данила розгромило хрестоносців і звільнило місто. Цим на довгі роки Південно-Західна Русь була врятована від спроб німецьких загарбників поневолити її.

Значно змінилися стосунки князя з Польщею. Його політика відносно поляків відзначалася обережністю, намаганням перетворити їх на союзників. У кінці 20-х років у Польщі йшла внутрішня боротьба за престол. Данило підтримав Конрада Мозовецького і зробив його своїм союзником, ходив разом з ним у далекі походи у Центральну та інші землі Польщі. У цей же час він уклав союз з Литвою.

Данило продовжував започатковану батьком, князем Романом, політику об'єднання земель Русі і в 1240 р. приєднав Київ, де посадив свого тисяцького Дмитра. Формувалася держава, спроможна відродити єдність Русі. Однак у цей час татарська орда наносить смертельний удар ідеї єдності руських князівств.

3.5. Боротьба проти монголо-татарської навали

Монгольська держава утворилася в кінці XII — на початку XIII ст. у степах Центральної Азії. У 1206 р. хан Темучин був проголошений Чінгісханом (великим ханом) і розпочав широку завойовничу політику. Він підкорив Північний Китай, Сибір та Середню Азію.

У 1222 р. через Кавказ монголи вдерлися в причорноморські степи і завдали поразки половцям. Половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів. Вони зібралися на раду в Києві і вирішили підтримати половців. Мстислав Удатний, Данило Романович, князі київський та смоленський разом з половцями вирушили проти ординців. Однак у битві на річці Калка у 1223 р. через неузгодженість дій руські і половецькі війська були розгромлені. Монголи захопили кілька руських князів у полон і замордували їх. Загинуло майже все руське військо. Данило Романович врятувався, хоч і був поранений.

Розгром руської армії був тяжким ударом для Русі. Однак татари повернули на схід і зникли в степах. Літопис свідчить, що страшний

ворог «не знати звідки прийшов і не знати куди подівся». Однак у 1237 р. він знову з'явився і у значно більшій кількості під проводом хана Батия (Бату). Битва на річці Калка була лише прелюдією жорстокого погрому.

Монгольське завоювання почалося з удару по Рязанщині, потім — по Володимиро-Суздальському князівству. Війська і населення чинили героїчний опір, але кожний боровся поодинці, і татари брали одне місто за другим, спустошуючи й грабуючи їх.

Весною 1239 р. татари пішли на Південно-Західну Русь. Першим захопили і спалили Переяслав, потім Чернігів. Звідти повернули на Київ, проте відразу не наважилися штурмувати місто, яке захищав сильний гарнізон. Винищивши навколишні селища, вони пішли на з'єднання з головними силами.

Восени 1240 р. монголо-татари вдруге підступили і обложили Київ. Понад десять тижнів тривав штурм. Кияни під проводом тисяцького Дмитра, якого тут поставив Данило Галицький, мужньо оборонялися, але сили були нерівними, і місто було розорене й розграбоване.

Здобувши Київ, загарбники рушили на Галицько-Волинську землю. Долаючи відчайдушний опір русичів, захопили й зруйнували міста Кам'янець, Ізяслав, Луцьк. Особливо жорстоко повелися вороги у Володимирі — головному місті Волині, всі жителі якого були винищені. Така ж доля спіткала Галич.

Далі орда вдерлася в Польщу, Закарпатську Русь, Чехію та Угорщину. Однак значно ослаблені стійким опором русичів кочівники у 1242 р. зіткнулися із закованими у залізо німецькими і чеськими лицарями, зазнали поразки і повернули на схід. На Нижній Волзі Батий заснував державу, яку назвав Золотою Ордою, із столицею у місті Сарай. Всі руські землі стали її васалами. Таким чином, західноєвропейські народи були врятовані від монголо-татарського поневолення завдяки героїчній боротьбі Київської Русі та інших слов'янських країн, їх незчисленним жертвам і втратам. В руїнах і згарищах лежали міста і села, занепали ремесла, торгівля, культура Київщини, Чернігівщини, Переяславщини та інших земель. Багато людей загинуло або потрапило у полон. Населення обкладалося податками та відбувало важкі повинності. В той же час за князями та боярами залишалися їхні володіння. Особливо важким було становище селян та городян, які зазнавали подвійного гноблення — від ханів і місцевих князів та бояр. Однак церкву татари не оподаткували.

Політичний розвиток Русі уповільнився. Татарам було вигідне роздроблення, і вони заохочували феодальні чвари та міжусобиці. Посилився економічний та політичний занепад Києва та Подніпров'я. Поступово Київ втратив і значення релігійного центру — наприкінці XIII ст.

митрополит переїхав у Володимиро-Суздальське князівство і встановив свою митрополію у Володимирі. Далі дробилося Чернігово-Сіверське князівство. Переяславське князівство, ймовірно, взагалі припинило своє існування.

У Галицько-Волинському князівстві татарська руїна спіткала лише великі міста, села та містечка уздовж шляхів, якими рухалися татари. Згодом край почав поступово відновлювати своє життя. Князівство знову посилювалося та зростало. Це турбувало хана, і в 1245 р. він вирішив передати Галич іншому князю. Щоб зберегти спокій у своїй державі, Данило у 1246 р. змушений був поїхати в Золоту Орду просити ярлик на князювання у Галичі. Хан прийняв його досить прихильно. Данило визнав себе васалом хана («мирником» — союзником) і отримав за це право князювати у Галицько-Волинському князівстві. На вимогу хана чи його намісника він мав виставляти свою дружину для спільних походів. Данило боляче сприймав свою принизливу залежність. Літопис, відображаючи ці настрої, писав: «О, зліше зла честь татарська».

Проте князь не змирився з підданством татарам і зосереджує всі сили на підготовці до боротьби проти них. З цією метою він розгортає енергійну діяльність по створенню союзу міжнародних сил для боротьби з кочівниками, які загрожували всій Європі. Активно шукаючи союзників, він здійснює політику примирення зі своїм давнім противником — Угорщиною, яка також боялася нової татарської навали. Для зміцнення миру і співробітництва з нею Данило одружує свого сина Льва з дочкою угорського короля. Цим завершилася майже півстоліття полоса напруженості і конфліктів у стосунках Галичини та Угорщини. Значно зміцнилися відносини з Литвою, зокрема її князем Міндовгом. Однак вони не були стабільними.

Особливу увагу князь приділяв стосункам з Папою Римським Інокентієм IV, який дбав про захист християнства. Данило просить його організувати хрестовий похід проти татар. Папа погоджується і пропонує Данилу королівську корону. Коронування відбулося у таємничій обстановці у місті Дорогочин, щоб не дратувати татар.

Одночасно Папа Римський запропонував окатоличити населення краю, поєднавши католицтво з православ’ям. На цю унію Данило погодився. Однак незабаром він розірвав відносини з Папою, коли виявив, що обіцяної допомоги не буде: Європа переконалася, що татари їй не загрожують.

Не отримавши зовнішньої допомоги, князь Данило вживає заходів, для зміцнення держави і, розраховуючи на власні сили, звільнитися від ярма. З цією метою він створює добре озброєне піше військо із селян та зміцнює свою дружину. Поряд з цим ведеться будівництво оборонних

споруд у великих містах, споруджуються нові фортеці, мури, башти. Створюється система фортець і добре укріплених міст, мали стати опорою у боротьбі проти татар. Особливо відзначався своїми укріпленнями Холм.

У 1254 р., скориставшись усобицями в Орді, Данило починає війну проти татар. Конфлікт виник у зв'язку з походом Данила проти так званих татарських людей. Це були громади, які виходили з-під влади князів і проголошували власне самоврядування та залежність від татар, яким виплачували невеликі натуральні податки зерном. Питання про татарських людей пов'язане з проблемою Болоховської землі і болоховських князів. Болоховська земля була розташована у верхів'ях річок Случ та Буг, тобто на сході Волині, що прилягала до північної Київщини. Ці групи більшість дослідників вважають залишками тюркських племен, які займалися землеробством, хоча зберігали деякі риси кочівників. Всі вони вороже ставилися до правителів Галицько-Волинського князівства, підтримуючи свавільних бояр, а коли Батий вторгся у Галицько-Волинське князівство, перейшли на його бік і в майбутньому знаходилися під протекцією ханів.

Данило пішов на них походом, поруйнував їхні міста і села, забрав багато людей у неволю. Однак болоховці вперто трималися протатарської політики, і Данило ще не раз вдавався до таких репресій. Це диктувалося й тим, що виходити з-під княжої волі та приймати татарське підданство почали і деякі громадяни Північної Київщини та Поділля. Вони недалекоглядно вважали за краще платити невелику данину, ніж виконувати тяжкі повинності на користь князя, якому постійно доводилося напружувати всі сили держави для її оборони.

У відповідь на акції Данила татарський хан Куремса, який мав невеликі військові сили, почав походи на Волинь та інші райони. Однак князь відбив ці напади і почав готуватися до походу, щоб відібрати у татар Київщину та інші землі. Через кілька років ординський хан вислав свого воєначальника Бурундая з великим військом, який розпочав тривалі переговори, присипляючи пильність князя і вибираючи вигідний момент для нападу.

У 1259 р. він з величезною армією раптово напав на володіння князя Данила. Князь, не маючи підтримки Заходу, мусив підкоритися переважаючим силам ворога. На вимогу Бурундая Данило зруйнував укріплення всіх міст князівства, за винятком Холма, населення якого відмовилось підкоритися. Разом з тим, він мусив посилати свої полки на допомогу татарам у їхніх походах на Литву та Польщу. Таким чином, потерпіла крах мрія Данила звільнитися з-під татарського ярма. У 1264 р. він, морально пригнічений і розчарований, помирає.

В особі Данила зійшов з політичної арени один із найвидатніших політичних діячів Русі. Він вів свою діяльність у надзвичайно тяжких умовах і

зумів досягти того, чого жоден до нього не зробив: у важкій боротьбі зі свавільним, сильним боярством, Польщею, Угорщиною об'єднав всі землі, що ними володів Роман, нічого не втративши з батьківської спадщини, і розширив межі князівства на півночі та півдні. За допомогою брата Василька, вірного свого однодумця, він створив могутню державу, з якою рахувалися сусіди, поважав Папа Римський та європейські країни. Майже все українське населення було під його владою.

Його діяльність не позбавлена недоліків: він не зумів організувати широкого союзу руських князів проти татар, дозволив кочівникам себе дурити. Він завжди був відважним, безстрашним і в той же час великодушним та гуманним, людиною високої культури та енергії.

Своєю діяльністю Данило Галицький заклав основи наступного майже столітнього існування Галицько-Волинської держави.

3.6. Галицько-Волинське князівство наприкінці XIII — на початку XIV ст.

Спадщину Данила бере у свої руки його старший син Лев І (1264–1301 рр.). Спадкоємці Данила і Василька і ті, хто їх наслідував, продовжували управляти Галицько-Волинською державою у незмінному вигляді. Цьому сприяли не лише традиції, утверджені Данилом і Васильком, а й зовнішні умови: Польща і Золота Орда були зайняті внутрішніми феодальними усобицями, Угорщина, навчена гірким досвідом, боялася йти на Русь. Завдяки цьому галицько-волинські князі не лише нічого не втратили зі своїх земель, а й дещо їх розширили. Талановитий і енергійний Лев І успішно справлявся зі своїми боярами. І хоча він визнавав владу Золотої Орди, однак звів свою залежність від монголів до виділення невеликих загонів, які брали участь у окремих походах Орди. Більше того, татари надавали йому значну допомогу, особливо у боротьбі з Литвою, яка намагалася захопити північні області князівства. Скориставшись роздробленістю Польщі, Лев І приєднав Люблін. Тепер державний кордон князівства проходив по Віслі. Була також приєднана частина Закарпатської Русі. Він багато зробив для розвитку міста, названого його ім'ям, — Львів, яке він розбудував і щедро прикрасив.

Князь Василько не набагато пережив свого брата. Його наступник, Володимир Василькович (1270–1289 рр.), неохоче брав участь у війнах, віддавався письменницькій праці, мистецтву, будував укріплення, закладав нові міста. Він збудував також велику кількість церков, щедро обдарувавши їх. Сам займався переписуванням книг і підтримував цю справу по всій Волині.

Після смерті Володимира Васильковича закінчується галицько-волинський літопис, і нам що відомо про Галицько-Волинське князівство у XIV ст. Становище його ускладнилося тим, що у Польщі та Литві виникають сильні, агресивно налаштовані проти нього державні об'єднання. Посилилася також і Угорщина. Загострюються внутрішні суперечності між боярами та великими князями, і вже на початку XIV ст. поляки загарбали Люблінську землю.

Син Льва I Юрій (1301–1315 рр.) у зовнішній політиці в основному вдавався до переговорів та дипломатії. Однак держава мала великий міжнародний авторитет. Юрій прийняв титул короля Русі, і це було позитивно сприйнято у тогочасній Європі. У 1303 р. він створив власну митрополію, що дозволялося Константинопольським патріархатом лише великим країнам із сильним правителем.

Князювання Юрія оцінюється сучасниками як період економічного розквіту і спокою. Сини Юрія Андрій і Лев (1315–1323 рр.) відомі тим, що спільно і дружно управляли Галицько-Волинським князівством, сприяли розвитку зовнішньої торгівлі, ремісництва та міст. У зовнішній політиці брати спиралися на союз з німецьким орденом у боротьбі з Литвою та Золотою Ордою, мали широкі дипломатичні зв'язки із західноєвропейськими країнами. Вони були останніми нащадками роду Романа. Після них Галицько-Волинські землі перейшли до Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена (Польща) і Марії, доньки Юрія, який прийняв православну віру (1323–1340 рр.).

Юрій Тройденович продовжував політику Юрійовичів, дотримуючись союзу з Тевтонським орденом, сприяв зв'язкам з Литвою, однак вороже ставився до Польщі, незважаючи на своє польське походження. Він підтримував торгівлю, міста, надавав їм німецьке (магдебурзьке) право, запрошував іноземців, особливо німців, яким протегував. Це викликало невдоволення, як і його політика протистояння боярам. Проте князь насаджував латинську мову, тим самим гальмуючи розвиток української культури. У 1340 р. у Володимирі, бояри, змовившись, отруїли його.

Після смерті Юрія галицькі бояри при допомозі татар певний час утримували владу в своїх руках (1340–1349 рр.). У другій половині XIV ст. Волинь відійшла до Литви, а Галичина — до Польщі.

Таким чином, Галицько-Волинське князівство, яке об'єднало основну частину етнічних українських земель, у середині XIV ст. було розшматоване більш сильними і агресивними сусідами. Але півтора століття її існування не пройшли безслідно: ця держава довгий час рятувала український народ від загарбання та асиміляційних впливів Володимиро-Суздальщини. Широкі зв'язки з країнами Європи, особливо німецькими князівствами, сприяли розвитку західноєвропейської орієнтації, що нейтралізувала однобічність візантійського впливу на Україну.

Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство більше сторіччя було політичним центром всієї України і захищало українську державність.

3.7. Культура

Після утвердження і зміцнення Галицько-Волинське князівство відігравало значну роль і в розвитку культури Русі, хоча Київ залишався найвизначнішим центром. У часи роздробленості в XIII–XIV ст. князівства Південно-Західної Русі продовжували культурний розвиток на базі того, що вже було накопичено за попередні століття. Галицько-Волинське князівство у своєму духовному житті мало певні особливості. Поряд із використанням вже існуючих у Київській, Чернігівській та інших землях досягнень, тут цінувалися здобутки західноєвропейської культури, найбільше країн Центральної Європи.

Важливим було те, що духовне життя тут мало чітко визначений національний характер, оскільки більшість населення складали українці. Лише на півночі Волині були вкраплення білоруських груп, а у великих містах проживали німецькі, польські та інші ремісники й купці.

Відбувався подальший розвиток народної творчості, зароджувалися його нові форми. Розвивалися обрядова пісенність, весільні, жнивові, купальські, петрівочні пісні та веснянки. Фольклорні жанри були репрезентовані казками, новелами, легендами, переказами й притчами.

Як і в попередні століття, у XIII — першій половині XIV ст. в усіх князівствах Південно-Західної Русі ідейно-теоретичною основою духовного життя залишалася православна християнська релігія. Однак у західних землях вона відзначалася значною толерантністю по відношенню до католицької. Недарма Данило Галицький певний час погоджувався на унію з католицтвом згідно з пропозицією Папи Римського, і це не викликало протестів.

Шкільна освіта розвивалася при монастирях та церквах, де священики виконували свої безпосередні обов’язки і до того ж функції учителів, формуючи релігійний світогляд учнів та всієї пастви.

При монастирях і церквах переписувалися книги, про що свідчить діяльність князя Володимира Васильковича, існували групи майстрів архітектури і образотворчого мистецтва. Центрами переписування книг були Львів, Володимир та Холм.

У Галицько-Волинському князівстві освічених людей залучали до роботи у князівських та єпископських канцеляріях, де вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування, переважно латинською

мовою. Більшість князів і бояр були освіченими людьми. Зокрема, князь Данило мав ґрунтовну освіту, про Володимира Васильковича літописець згадує так: «Це був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у всій землі, ані по ньому не буде».

Архітектура міст та культових споруд Галицько-Волинського князівства відображає вплив не лише візантійський, а в основному європейський, що дістав назву романського стилю. Однак місцеві майстри привносили багато своїх, місцевих мотивів, і він мав досить виразний національний характер. Дехто з учених навіть називає це «автохтонним мистецтвом».

У Галичині та на Волині народні хати-мазанки були збудовані переважно з дерева, а з каменю та цегли будувалися культові споруди, укріплення, особливо вежі, а також фортечні мури, князівські і боярські палаци. У Галичі археологи виявили близько 30 кам'яних споруд. Величними були князівський палац і церква Пантелеймона. Багатими та розкішно оздобленими були церкви Володимира, Луцька, деякі будівлі Холма. У другій половині XIII ст. розпочинається будівництво кам'яних замків у Луцьку та Крем'янці.

Поряд з цим розвиваються живопис, особливо настінний, іконописання, різьблення по каменю і дереву, ювелірна справа, а також музичне мистецтво.

Продовжує розвиватися літописання, видатним пам'ятником якого є Галицько-Волинський літопис. У ньому висвітлюються події 1201–1292 рр. Його особливість у тому, що подіям світським приділяється основна увага, а церковним — значно менша. Автори досить ґрунтовно, і в той же час поетично розповідають про діяльність князів Романа, Данила, Василька, життя інших князів та бояр, їхні походи, боротьбу проти угорських, польських, татарських та інших завойовників. Найбільша увага приділяється діяльності князів, розкриваються і захищаються їхні погляди та політика. Основна ідея зміцнення князівської влади — єднання руських земель для успішної боротьби з іноземними загарбниками.

Галицько-Волинський літопис має виразно український характер за своїми мовними особливостями, стилем, значно відрізняючись від Володимиро-Суздальського.

Феодальне роздроблення руських земель призвело до посилення місцевих особливостей у духовному житті. Однак між окремими землями Південно-Західної Русі поступово зміцнювалися економічні, політичні та культурні зв'язки, формувалися характерні спільні риси, притаманні мові, культурі та ментальності української народності в цілому. Можна стверджувати, що XIII–XIV ст. — це етап, що значною мірою завершував її становлення.

ТЕМА 4

ЛИТОВСЬКА ДОБА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV — ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.). ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

4.1. Становище України після татарського погрому. Приєднання її до Литви. Автономія

Татарський погром негативно вплинув на політичне життя Східної Європи. Завершився політичний занепад Наддніпрянщини з її центром у Києві та остаточний розрив з Володимиро-Суздальською Руссю. Припинилися династичні, політичні, зв'язки з нею, до мінімуму зводилися економічні та культурні.

У перші роки після загарбання Києва татарами там правили суздальські князі. З середини XIII ст. літописи не дають жодної інформації про Київ, і вчені припускаються думки, що місто знаходилося під безпосередньою владою татар. З цим, можливо, пов'язаний і переїзд київського митрополита Максима до Суздаля. Не стало князів і на Переяславщині. Втрималися вони, а з ними і стара система управління, лише на Чернігівщині, де міцно сиділа династія Ольговичів. Але тут відбувався безперервний процес дроблення уділів, яких на кінець XIII ст. було близько двох десятків.

Із занепадом Галицько-Волинського князівства українські землі не втратили єдність, їхній політичний статус та культурний розвиток знижується до периферійного рівня. Створюється своєрідний вакуум влади, і ця криза затягується надовго.

Українська народність за тих часів через надзвичайно складні історичні умови не змогла створити власної держави. У боротьбі за свою національну незалежність та самобутність вона виявила стійкість, мужність і витривалість. Однак вона мала сильних агресивних сусідів — Литву, Польщу, Угорщину, Татарську Орду, а згодом і Турецьку імперію, боротьба з якими виявилася на певному етапі їй не під силу.

У XIV–XV ст. країни Європи мали досить високий рівень феодальних відносин, і вже з'являлися перші ростки товарно-грошових відносин. Ліквідація феодальної роздробленості була необхідною для прискорення розвитку виробничих сил, суспільно-політичного і культурного життя, захисту від зовнішніх загроз.

На основі цього у Європі розпочинається процес формування централізованих держав у формі феодальних монархій. Північно-східні руські

князівства об'єднуються навколо Москви, і в XV ст. утворюється централізована феодальна Московська держава, яка зростає й зміцнюється. Велику роль у цьому відіграла і перемога над татарською Ордою у 1380 р. на Куликовому полі. За часів князювання Івана III Московське князівство об'єднало більшість північно-східних земель і зміцніло настільки, що у 1480 р. остаточно визволилося з-під золотоординського ярма. Одночасно воно виступає з претензіями на приєднання всіх східнослов'янських земель. Поряд з цим зміцнюються давні претенденти на південно-західні руські землі — Польща та Угорщина, які вже пройшли етап феодальної роздробленості і вийшли з неї загартованими, готовими до загарбання сусідніх руських земель.

Золота Орда значно ослабла і почала розпадатися на дрібні феодальні об'єднання. У цей же час з'являється нова державно-політичне одиниця — Литва, яка швидко набирає сили.

Ця міжнародна ситуація для України була надзвичайно складною, криючи небезпеку бути захопленою однією чи кількома сильними країнами. В середині та другій половині XIV ст. розпочинається боротьба між сусідніми країнами за захоплення українських земель та їх колонізацію. Перш за все розгортаються війни між Польщею і Угорщиною за Галицько-Волинське князівство. Найкраще організованою і найсильнішою у цій боротьбі виявилася Польща, магнатство та шляхта якої потребували нових маєтків, купецтво — нових ринків, церква — окатоличення населення, розширення пастви, впливу та доходів. Після кількох переходів Галичини від Польщі до Угорщини і навпаки Польща у 1387 р. остаточно там утвердилася. Поряд з цим і зростання сили та могутності Литви залежало від приєднання українських земель, і вона розпочинає наступ.

Відносини Литви і Русі мають багату історію. Литовська держава сформувалася у XIII ст., коли литовські племена переживали розклад родообщинного ладу і поступовий перехід до феодального. Важливу роль в об'єднанні литовських племен відіграли зовнішні загрози, що створювалися німецькими рицарськими орденами Тевтонців і Мечоносців, які в середині XIII ст. злилися в єдину організацію та зміцніли.

Об'єднання литовських племен у середині XIII ст. почав князь Міндовг, який загинув у цій боротьбі. Остаточно об'єднав і створив на початку XIV ст. Литовську державу Гедимін.

У період загального занепаду українських та білоруських князівств Гедимін розпочинає їх завоювання і приєднання. Першими були захоплені Мінська і Турово-Пінська землі, далі Берестейська та Волинь. Поряд з цим він здійснював широку дипломатичну діяльність, видавши своїх дочок за руських князів та одруживши синів — Ольгерда з вітебською княжною, а Любарта — з волинською, чим здобув для них спадкові права

на ці землі. Помер Гедимін у 1341 р., залишивши спадкоємцю Ольгерду досить сильну державу, яка швидко зростала за рахунок руських земель. Син продовжив політику батька, захоплюючи нові удільні руські князівства та ведучи активну дипломатичну діяльність. У союзі з Кримським ханством він виступає проти Золотої Орди та інших супротивників.

Слід зазначити, що литовське завоювання не викликало серед українського населення бажання захищатися. Це пояснюється двома причинами: воно несло звільнення від дикого і жорстокого татаро-монгольського ярма, до того ж Литовське князівство вже за Гедиміна фактично перетворилося на литовсько-руське, де українці та білоруси мали рівні права з литовцями, переважали їх кількісно та перевищували за рівнем цивілізації. У Литовській державі поширюється православне християнство, руська культура та давньоруська мова. У вищих верствах суспільства відбувається масове творення змішаних, в основному аристократичних, литовсько-руських (литовсько-українських) шлюбів, що прискорювало навернення литовського магнатства до християнства, відбувалася українізація литовської еліти і частини населення. Литовці не зруйнували навіть удільної системи князівств, однак у багатьох з них замінили Рюриковичів литовськими князями. Значна частина удільних князів та бояри, отримавши рівні права з литовцями, зміцнювалися. Литовські урядовці постійно підкреслювали, що вони старого не порушують, а нового не вводять.

Ольгерд за короткий час захопив Чернігово-Сіверську землю, а в 60-х роках XIV ст. — і Київську та Переяславську. При цьому Київщина добровільно перейшла до Литви. Татари не змирилися з цим, і в 1361 р. на притоці Південного Бугу, річці Сині Води (Синюха), на кордоні Волині і Поділля, сталася велика битва татаро-монгольських і литовсько-руських військ, у якій литовсько-руська сторона отримала повну перемогу. Завдяки цьому було приєднане Поділля.

При допомозі українського населення Ольгерд відбив спробу поляків відібрати Волинь, але за ними залишилася Холмська, Белзька та Галицька землі. Переважна більшість українських князівств спільно з білоруськими у XIV ст. увійшли до складу Литовського великого князівства — а це половина території Київської Русі. Буковина увійшла до складу Молдавського князівства, яке поперемінно захоплювали то польські, то угорські королі. Закарпаття опинилося під владою Угорщини.

Ольгерд практично завершив формування величезної держави, у якій литовські землі та населення складали лише одну десяту частину, а решта дев'ять десятих — руські (українські і білоруські). По суті, створювалася Литовсько-Руська держава. Включення руських князівств до складу Литви часто відбувалося за принципом васалітету: великий князь

литовський давав руському захист, а той йому — «покору». А коли замість руського князя «садовив» великий литовський князь свого родича, то і їх васальні взаємовідносини залишалися такими самими. Литовці називали державу Велике князівство Литовське, Руське, Жемейтійське (від назви племені жмудь).

Литва створювала для українських земель державний апарат, а іноді давала лише князя, і тому залишилися традиційне старе управління, старий, з князівських часів, апарат керівництва та адміністративно-територіальний устрій. У Києві Ольгерд посадив свого сина Володимира, який швидко «українізувався», а його спадкоємці все більше відчували себе місцевими українськими князями. У них була досить значна автономія, як і в чернігівських та ін., що за походженням були із місцевої частини династії Рюриковичів. Українські удільні князівства були автономними державними об'єднаннями. У своєрідній формі відроджувалася Київська Русь як основний компонент Литовсько-Руської держави, своєрідної федерації князівств.

Литовці з кожним десятиліттям все ширше переймали нову культуру та побут місцевого населення, його адміністративну й військову організацію, організацію господарства, податків, суд, елементи права, навіть українську назву посад, станів та ін. Це свідчило про величезне, здавалося, непереможне посилення впливу Русі у Литві, продовження українського державотворчого процесу.

В цей час з'явилася й сила, яка спроможна була здійснити такий своєрідний розвиток державотворчого процесу: українське магнатство, дрібне служиле боярство (шляхта), що зміцнилися завдяки підтримці уряду Литви і литовської аристократії, багато членів якої вже асимілювалося, злилося з українським суспільством. Провідною силою української еліти стала Київська династія Олельковичів, нащадків литовського князя Володимира. Вони відстоювали свою автономію так само твердо, як і ті князівські роди, що належали до Рюриковичів.

Однак у кінці XIV ст. сталася подія, яка змінила історичний шлях Литовсько-Руської держави, — політична унія Литви і Польщі, яка привела до надзвичайного зростання польського впливу на Литву і долю українського народу. Починався різкий поворот в їх історичному розвитку.

4.2. Литовсько-польські унії. Знищення української автономії

В унії були зацікавлені як Польща, так і Литва, яким однаково загрожував Тевтонський орден. У Литві після смерті Ольгерда великим литовським князем став його син Ягайло. У Польщі в цей час починаються

усобиці, наростає боротьба різних груп магнатства навколо обрання нового короля. Фактично королевою була Ядвіга, на руку якої було кілька претендентів. Але польські пани зупинилися на Ягайлі, який теж після смерті Ольгерда шукав опори у боротьбі проти різних політичних груп. Особливо серйозним і сильним противником був його двоюрідний брат Вітовт, який у союзі з німецькими рицарями вів боротьбу за великокнязівський престол Литви.

Унія сталася у 1385 р. Її умовами були: проголошення Ягайла польським королем і литовським князем, одруження Ягайла і Ядвіги, окатоличення литовського населення, спільна зовнішня політика та ін. Однак більшість литовських та всі українські магнати були проти унії, не бажаючи втрачати свої привілеї та незалежність. Їх опозицію очолив Вітовт, який змусив Ягайла визнати себе Великим литовським князем. При цьому Ягайло був сюзереном, а Вітовт — васалом. Лише у разі смерті Вітовта Ягайло міг знову стати литовським князем.

Вітовт (1392–1430 рр.) був одним з найвизначніших керівників та політиків Литовської держави. Його зовнішньополітичним завданням стає приєднання всього Причорномор'я та Криму. Він використав суперечності між татарськими ханами і почав поступово приєднувати ці землі та будувати там фортеці. В гирлі Дніпра була збудована фортеця св. Івана. Другий замок поставлений поблизу Акермана, на Дністрі. Недалеко від сучасної Одеси був створений порт Хаджибей, звідки відразу почався експорт зерна у Візантію.

Однак просування на південь на певний час припинилося через поразку литовсько-руських військ у 1399 р. на річці Ворскла, де вони були майже винищені татарською ордою. Тут поліг цвіт українського, білоруського й литовського лицарства. Для України це була втрата значної частини її еліти, що пізніше відіб'ється на державотворчому процесі.

Поляки, використавши цей момент, змусили Литву вступити в союз з Польщею, однак на тому ж принципі васалітету, що й раніше. Це дало можливість об'єднаним силам польських, литовських, українських, російських та білоруських військ під керівництвом Ягайла і Вітовта завдати поразки Тевтонському ордену в 1410 р. в битві під Грюнвальдом.

Після цієї перемоги Вітовт продовжує утверджуватися в Причорномор'ї, використовуючи в основному дипломатичні засоби. Татарські хани, які кочували у Причорномор'ї, ворогували між собою, і поступово Вітовт перетворив їх на своїх васалів.

Для подальшого зміцнення та централізації своєї влади литовський князь за сприяння поляків протягом кількох років здійснює ряд реформ внутрішньополітичного характеру. Він змістив українських удільних князів, які перестали йому коритися, а удільні князівства (Новгород-Сіверське,

Володимирське на Волині, Київське) перетворив на воєводства, якими стали управляти великокнязівські намісники. Це був тяжкий удар по державотворчому процесу українських князівств. До того ж католицькій церкві, шляхтичам і магнатам-католикам надавалися привілеї та переваги над православними. Це викликало гостре невдоволення українців, білорусів та росіян. Посилюється антагонізм між українцями і литовцями.

Загострення національно-визвольної боротьби призвело до відокремлення кількох українських князів і бояр зі своїми землями від Литви і приєднання до Московського князівства. Вітовт змушений був піти на деякі поступки. Поряд з цим українській знаті все більше протиставлялися бояри, до яких за реформами Вітовта перейшло місцеве самоуправління та суд. Вітовт також пішов на зближення з поляками, підписавши з ними унії — Вільненську (1401 р.) та Городельську (1413 р.). Цим поляки зміцнили свій вплив у Литві й ослабили роль та значення українських князів.

У 1430 р. Вітовт помер, залишивши міцну незалежну Литовську державу, знищити яку полякам вже було не під силу. Сорок років його князювання були суперечливими по відношенню до українського, білоруського та російського населення, їхньої аристократичної еліти, з одного боку, обмеження і дискримінація православних, а з другого — розширення і утвердження громадянських прав, місцевого самоуправління, залучення представників українського і білоруського боярства до влади. Однак у своїй діяльності Вітовт спирався в основному на литовців, чим викликав невдоволення та опір українських магнатів.

Великий литовський князь Свидригайло Ольгердович, молодший брат Ягайла, обраний на засіданні сейму литовськими, українськими та білоруськими магнатами, був близьким до руських князів і бояр і, спираючись на їхню підтримку, виступав проти польсько-литовської унії, за відродження незалежності Литви і України (в союзі). Це був талановитий воїн, але нестриманий і невиважений політик, якого все життя переслідували невдачі, провали та поразки.

Поляки повели проти нового князя підступну політику, захопивши Поділля та ще деякі території. Вимоги повернути Литовському князівству його території поляки відкинули, і Свидригайло починає війну з Польщею. Ягайло з польськими військами вторгається на Волинь, захоплює Володимир та інші міста. Але облога Луцька була для них невдалою. Жителі міста під проводом воєводи Юрші успішно відбили всі їхні атаки. Розгорталася широка національно-визвольна боротьба українців під керівництвом патріотично налаштованої знаті. У 1430–1435 рр. фактично відродилася Литовсько-Руська держава, і в цьому федеративному союзі провідною силою знову стають руські князі та бояри. Свидригайло навіть іменувався князем Великого княжіння Руського.

Війна була затяжною і невдалою для поляків, і вони сприяли змові великих литовських феодалів проти Свидригайла на чолі з братом Вітовта Сигізмундом. Змовники були невдоволені захистом інтересів українців та білорусів. Змова призвела до переходу влади в руки нового Великого князя литовського Сигізмунда. Він пішов на деякі поступки руській знаті, і частина її, задовольнившись цим, відійшла від Свидригайла. Скориставшись розколом, Сигізмунд активізував війну проти Свидригайла і в битві під Вількомиром у 1435 р. розгромив його війська. Однак частина патріотично налаштованих українських князів продовжувала боротьбу. Вони організували змову і в 1440 р. вбили Сигізмунда.

Після його смерті литовці знову обрали окремого князя Литви, яким став тринадцятилітній син Ягайла Казимир (1440–1492 рр.), і польсько-литовську унію знову було розірвано. Однак після смерті польського короля поляки обирають литовського князя Казимира на польський королівський престол, відновлюючи персональну унію.

Такі відносини зберігаються до середини XVI ст. Казимир у перші роки свого князювання, щоб заспокоїти руських феодалів, пішов їм на поступки. Були поновлені удільні князівства: Київське, де князем став син зміщеного Вітовтом Володимира Ольгердовича Олелько (Олександр), Волинське, де князем обрали Свидригайла, який перейшов на бік Казимира.

У 1447 р., щоб заручитися підтримкою литовських і руських феодалів, Казимир видає загальноземський привілей, яким гарантує шляхті особисту недоторканість, звільняє феодалів від ряду повинностей і податків, надавши їм право вотчинного суду та ін. Це значною мірою зміцнювало права православних, піднявши їх дорівня, який мали феодали-католики.

Однак, зміцнивши свої позиції, Казимир скасував всі привілеї православним, посилюючи централістські тенденції, знищуючи автономію українських князівств. У 1452 р. було ліквідоване Волинське, у 1471 р. — Київське князівство, і вони знову стали звичайними литовськими провінціями. Це з обуренням було сприйнято як кінець української автономії. У відповідь під керівництвом сина останнього київського князя Михайла Олельковича була організована змова. Змовники почали таємні переговори з Москвою, обіцяючи їй поступки в Білорусії за допомогу проти Литви. Однак змова була розкрита, а всі її учасники страчені.

У другій половині XV ст. дискримінаційна політика польських і литовських правлячих кіл до українців і білорусів, придушення автономії все більше підштовхувала їх до Московської держави.

Московське князівство об'єднало всі удільні північно-східні князівства і до кінця XV ст. перетворилося в сильну централізовану державу. Завдяки своїм перемогам над татарами воно здобуло собі значний авторитет. У кінці XV ст. московські князі висловлюють і відстоюють

погляди, що всі землі Київської Русі повинні належати їм як спадкоємцям київської династії. Вже у кінці XV ст. вони вживають титул «государь всієї Русі», що містило в собі претензії на панування над усіма східнослов'янськими землями.

Ця ідеологія Московського князівства в часи посилення гноблення українців литовцями, обмеження православ'я була до вподоби значній частині української аристократії. Деякі князі почали переходити зі своїми землями до Москви. У 1470–1480 рр. перейшли прикордонні чернігівські князі Одоєвські, Воротинські, Мосальські та ін., хоча Литва і намагалася цьому перешкоджати. Пізніше це зробили Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль та ін. Це загострило суперечності та спричинило конфлікти у 1492–1501 рр. між Литвою і Московським князівством. Почалася війна, яка закінчилася поразкою Литви і приєднанням до Московської держави всієї Чернігово-Сіверської землі з 319 містами та 70 волостями. Однак під впливом Польщі литовці продовжували обмежувати і дискредитувати українців, їхню православну релігію, підштовхуючи тим самим до подальших зв'язків з Москвою.

У 1508 р. повстала група української і білоруської знаті під проводом Михайла Глинського, прагнучи повернути автономію українським та білоруським князівствам, рівноправність православної релігії, а якщо буде можливість — вирватися з-під влади Литви. Михайло Глинський родом з Полтавщини, з українізованої татарської сім'ї. Отримавши на Заході прекрасну освіту, довгий час перебував на службі у монархів Німеччини, мав значний військовий досвід. Це один з перших вихідців з України, який ґрунтовно ознайомився з досягненнями Європи епохи ренесансу і гуманізму.

Повернувшись із Європи, завдяки таланту і освіченості, він посів високе становище при дворі литовського князя Олександра (1461–1506 рр.). Поступово Глинський налагоджує широкі зв'язки з багатьма українськими магнатами, підтримує їх, через що поляки почали боротьбу проти нього, несправедливо звинувативши в отруєнні великого князя Олександра. Глинський виїхав в Україну і разом зі своїми братами у 1508 р. підняв повстання, яке підтримувалося певною кількістю однодумців-аристократів, шляхти і духовенством. Але він не залучав широкі народні маси, і в цьому відчуваються елементи авантюризму. Повсталі захопили кілька великих міст і замків. Глинський провів переговори з Москвою та Кримом і отримав обіцянку допомогти військами. Однак Крим допомоги не надав. Москва ж послала свої війська на Смоленськ та Полоцьк, які були розташовані далеко від місця повстання, і теж прямої допомоги не надала. Глинський, не маючи підтримки широких народних мас, швидко зрозумів, що своїми невеликими силами Литви не перемогти і виїхав у Москву, де певний час мав значний вплив при дворі, а пізніше

був звинувачений у змові, ув'язнений і помер у тюрмі (1534). Разом з ним виїхало кілька князівських сімей.

Це був останній збройний виступ української і білоруської аристократії, яка намагалася відстояти свої національні інтереси. Придавлені невдачами вельможі примирилися зі своєю долею і тільки мирними засобами намагалися боронити свої права. Слід зазначити, що і Свидригайла, і змову 1481 р., та повстання під проводом Глинського підтримували далеко не всі аристократи, і відсутність одностайності та єдності значною мірою була причиною їхніх поразок. Така позиція аристократії приводить до того, що вже у кінці XVI ст. її провідна роль у суспільстві втрачається і переходить до інших соціальних станів — козацтва та шляхти.

4.3. Турецько-татарська агресія

З кінця XVI ст. над Україною нависає нова загроза — турецько-татарська агресія. Свого часу активну боротьбу з татарами проводив Вітовт. Однак після його смерті ця діяльність Литовської держави занепала, а татарська загроза зростала, все більше загрожуючи як Московській, так і Литовській та Польській державам.

У середині XV ст. від Золотої Орди відокремилася Кримська Орда, на чолі якої стояла династія Гіреїв. Кримський півострів під назвою «Таврія» відомий в історії за багато віків до нашої ери. Назва «Крим» утвердилася татарами з XIII ст., коли вони назвали Кримом місто Солхат (тепер Старий Крим). Протягом XIV–XV ст. ця назва поширилася і закріпилася за всім півостровом.

До 1475 р. кримчаки знаходилися у васальній залежності від Литви, боронили її українські землі від східних татар. Політика Кримського ханства змінилася після того, як у 1475 р. Туреччина підкорила татарські міста Кафу, Перекоп, Очаків та ін. Таким чином, Турецька військово-феодальна держава, що захопила Візантію (Константинополь був завойований у 1453 р.), встановила своє панування над узбережжям Чорного та Азовського морів. Вона також захопила слов'янські країни Балканського півострова. Молдавія, до якої входила українська Буковина, також визнала васальну залежність від Туреччини. Все це мало фатальні наслідки для українського народу.

Литовський уряд у цій ситуації діяв нерішуче і захистити та утримати союз з Кримом не зумів. У 1482 р. союзник Москви Менглі-Гірей, за її згоди, здійснив великий похід в Україну. Татари захопили Київ і влаштували в ньому страшний погром, якого не знали з часів Батия. Київщину спустошили, населення частково знищили, частково вивели у

кримський полон. Але цей погром був лише початком майже щорічних нападів, які спустошували Україну аж до Поліських боліт і Десни. Вся Україна до лінії річок Росі і Десни перетворилася на пустелю. Здобутки цивілізації протягом останніх двох століть були знищені.

Основними принципами зовнішньої політики турецьких і кримських феодалів були загарбання і пограбування чужих територій, некероване збирання данини, знищення та захоплення великої кількості людей у полон і продаж їх у рабство. За підрахунками істориків, у XVI ст. убито і захоплено у полон 2–2,5 млн чоловік. Це, по суті, продовження попередніх кочових нападів з Азії. У XV–XVI ст., як і під час монгольської навали, небезпека знову загрожувала цивілізації Європи. І знову удар приймає на себе Україна.

Литовський і польський уряд не дбали про Україну і переклали весь тягар її оборони від татар на населення. Вперше розбив їх у 1497 р. князь Костянтин Острозький. Досить успішно організував розгром татарських загарбників Михайло Глинський, знищивши їхнє військо у 1505 р. в битві під Клецьком. Однак спустошена Україна не мала достатньо сил для розгрому татар, а Литовський уряд шукав опору в боротьбі з татарською загрозою у зміцненні унії з Польщею.

4.4. Люблінська унія. Перехід України під владу Польщі

Серед панівних верств Литви прагнення реставрації і посилення унії з Польщею зросло також у зв'язку з війною за Лівонію з Москвою. Знесилена литовська шляхта почала наполягати на унії з Польщею, маючи надію на її допомогу. Вона також вимагала для себе тих привілеїв, які мала польська шляхта: зменшення податків і повинностей, розширення своїх політичних прав та ін. Її підтримувала з тих же причин і частина української шляхти. Король Польщі рішуче стояв за унію. Він мав повну підтримку з боку польських магнатів та шляхти, які мріяли захопити багаті українські землі. Обороняла незалежність Литви лише невелика частина литовської та української знаті, яка не хотіла втрачати свої права та привілеї. Українські вельможі, деякі з яких ще зберігали патріотичні настрої, виступали проти унії з релігійних причин, передбачаючи поширення впливу католицької церкви та пригнічення православної.

Король Сигізмунд Август скликав у 1569 р. у Любліні спільне засідання сеймів Польщі та Литви. Польські представники у сеймі запропонували проект повного приєднання литовських земель до Польщі. Це змусило литовських магнатів категорично виступити проти унії і таємно покинути засідання сейму, щоб зірвати його.

Щоб мати підтримку литовської шляхти, король видав ряд привілеїв для неї, Тому вона поставилася до унії прихильно. І хоча магнати незабаром повернулися, справа фактично була вже зроблена і трактат про унію затверджений. Польська і Литовська держави об'єднувалися в одну — Річ Посполиту. Короля, який одночасно був і великим князем Литви, обирав спільний сейм і сенат. Здійснювалася спільна зовнішня політика, вводилася єдина монета. Польська шляхта і магнатство мали право набувати землі у Литовській державі, литовські верхи — у Польщі. До Польщі приєднувалися українські землі — Волинь, Київщина, Поділля та ін. Тепер Литовська держава вже не відігравала якоїсь ролі в суспільному житті України. Таким чином, литовська шляхта внаслідок своєї егоїстичної політики втратила значну частину державності, зрадила інтереси своєї Батьківщини і одночасно — українського народу. У кінцевому результаті від унії виграло польське магнатство та шляхетство. Найгірша доля дісталась народу України. Для нього наступив час масових насильств, переслідувань за політичні і релігійні переконання. Щоправда, вперше за чотири останніх століття українські землі об'єдналися в одній, хоча й ворожій українцям державі. Між ними посилювалися зв'язки, прискорювалася консолідація. Поряд з цим розширювалось «вікно в Європу» та її цивілізаційні впливи.

4.5. Виникнення козацтва

Загроза для українського народу з боку Османської імперії та її васала — Криму швидко наростала. Для Кримського ханства напади і грабежі України, торгівля українськими бранцями були вигідним промислом, що пояснювалося низьким рівнем продуктивності їх кочового господарства. Орда мала великі військові сили, направляла в Україну десятки тисяч військ. Вони були примітивно озброєні (лише луками й шаблями), проте дисципліновані і надзвичайно рухливі. Численні досвідчені кінні загони раптовими швидкими нападами часто перемагали своїх противників.

Глинський зі своїми військами та Костянтин Острозький з литовськими дружинами наносили поразки татарам. На боротьбу з кримчаками не раз виступали також магнати з Волині, Київщини, Поділля. Однак ці епізодичні виступи і перемоги не могли змінити ситуацію, бо через рік-два знову з'являлися розбійницькі татарські зграї. Це вимагало нових підходів. На кордонах з Кримським ханством потрібна була постійна присутність досвідчених, великих військових сил, які так само швидко могли б реагувати на появу ворогів (у фольклорних творах татар часто називали «людоловами»).

Південна Україна тих часів, розташована на кордоні з Кримським ханством, адміністративно була поділена на чотири повіти: Канівський, Черкаський, Вінницький і Брацлавський. Тут, а також у Київському і Житомирському повітах у середині XVI ст. за підрахунками професора І. Рибалки (Рибалко І. К. Історія України. — Харків, 1995. — С. 122), нараховувалося близько 17 тис. жителів. Це нечисленне населення в основному зосереджувалося навколо замків, які побудував литовський уряд у Києві, Черкасах, Вінниці, Брацлаві, Барі та Хмільнику. У містах жили урядовці, служилі люди — старости й підстарости, а також ті, хто відбував військову службу. Великі землевласники — князі, шляхтичі отримували тут землі від уряду та місцевих властей або захоплювали пустища шляхом займанщини. А поряд залишалися ніким не зайняті степи з чудовими землями, які чекали на свого господаря.

Місцеві селяни, які займалися хліборобством, до середини XVI ст. були вільними. Податки і повинності на користь Великого князя або власника землі були порівняно легкі, і кріпосна неволя їм не загрожувала.

Природа Придніпров'я, Брацлавщини та Дніпровського Низу (тоді мали назву Дикий степ, Дике поле) відзначалася надзвичайним багатством. Понад річками були великі ліси і гаї, за якими починалися незаселені степи, повні різної звірини — турів, диких кіз, ведмедів, бобрів, лисиць, куниць. Дніпро, його притоки та інші річки, які тоді були ще повноводними, кишіли білугою, севрюгою, осетром, сазаном, судаком, щукою, сомом, лящем. Тут же селилась величезна кількість водоплавних птахів. Ці багатства приваблювали енергійних і підприємливих людей, і вони далеко в степах, повних небезпеки, починають розвивати господарську діяльність — полювати, рибалити, займатися землеробством та скотарством. Із прикордонних північних та західних районів України сюди мандрували так звані уходники. Вони осідали в гирлах річок, у балках і там промишляли, освоювалися, вивчали місцевість.

На зиму більша частина уходників верталася до своїх осель, продавала у містах набуте добро, готувалась до промислів наступного року. Але деякі залишалися в степу, будуючи собі на островах, у балках і ярах зимовища, хутори, пасіки тощо.

Ця колонізаційна діяльність супроводжувалася сутичками з татарами, які нападали, намагаючись пограбувати їх майно, а самих захопити і продати в неволю. Тому групи уходників виступали в степи озброєними, готовими до зустрічі з ворогом. На відкритих полях стояли землянки з отворами для стрільби: тут ховалися селяни під час несподіваних нападів татар. Будувалися й інші укріплення, обгороджені засіченими зверху колодами, — січі. Степові промисли давали великі прибутки, але вимагали витривалості, відваги і завзяття. Уходники мусили бути одночасно

воїнами, що не боялися небезпеки і навіть смерті. Вони засвоїли методи степової партизанської війни, часто від оборони переходили в наступ і все частіше самі нападали на татарських чабанів та купців. Життя під загрозою зустрічі з ворогом гартувало вдачу, формувало відважні, витривалі характери. Вони завжди несли з собою дух свободи і протесту проти соціального і національного гноблення.

Уже в кінці XV ст. їх було так багато, що вони складали окрему соціальну групу, під назвою — козаки. Це слово тюркського походження означає вільну, незалежну, озброєну людину. Перша звістка про українських козаків належить до 1489 р. У дипломатичному листуванні між московським і литовським князями йдеться про появу у цьому році загонів козаків у низов'ях Дніпра і розгром ними охорони групи татарських купців та захоплення товарів. У 1492 р. кримський хан скаржився князю литовському про напад його підлеглих на турецький корабель у гирлі Дніпра, а князь у відповідь обіцяє знайти винних серед козаків. З кожним роком авторитет і популярність козацтва зростають, а тому кількість свідчень про них збільшується. Все це говорить про те, що козацтво вже у кінці XV ст. набуло великої сили, для досягнення якої потрібен був значний час. Тобто виникло воно принаймні у середині XV ст., а може й раніше.

Джерелами, з яких формувалося козацтво, були місцеве населення півдня України і Подніпров'я, селяни і міщани, що втікали із Західної та Північної України від покріпачення та національно-релігійних утисків. Поряд з цим серед козацтва зустрічаються невеликі групи шляхти і навіть магнатів. Були сини князів Заславських, Корецьких, Ружинських та ін., а також старости окраїнних повітів Остап Дашкевич (черкаський староста 1514–1535 рр.), Предслав Лянцкоронський (староста Хмельницький) та ін. Прихильно ставилися до козаків київські воєводи Юрій Пац, Дмитро Путятич, черкаський намісник Богдан Глинський, про яких схвально свідчать козацькі літописи, називаючи їх «козацькими гетьманами». Слава про них і про козацтво, їхні подвиги і успіхи в боротьбі з татарами розходилася по Україні, Литві, Польщі і викликала у багатьох сміливих шляхтичів бажання взяти участь у козацьких походах і спробувати рицарського щастя. Все це свідчило, як зросла роль козацтва в обороні України від татарської загрози і як високо цінували їхню боротьбу вищі представники адміністрації земель, які литовський, а пізніше й польський уряди не здатні були обороняти.

Козакували групами — «ватагами» на чолі з отаманами, яких обирали на загальних зібраннях. Поряд із уходництвом все більше займалися «добичництвом», нападаючи на татар та захоплюючи їхні багатства. Кількість козаків швидко зростає, особливо з середини XVI ст., коли почалося, по суті, масове переселення селянства з Галичини,

Волині, Полісся та Західного Поділля як форма соціального протесту проти закріпачення й посилення феодальної експлуатації.

Особливу групу сскладали міські козаки, що складали значну частку населення міст Подніпров'я — Чигирина, Канева, Корсуня та Черкас. Їх тоді називали «непослушними», оскільки вони, займаючись торгівлею та ремісничими промислами, не підпорядковувалися магістратам і не виконували повинностей. Кількість козаків-городян зростала за рахунок «покозачення» міщан, переселення їх з міст Західної та Північної України.

На нових землях поступово формувався своєрідний козацький лад. Козаки об'єднувалися у громади і всі важливі питання обговорювали та розв'язували на радах. Тут же обирали отаманів. Кожний козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Польсько-литовська адміністрація їх майже не контролювала.

Однак уже на початку XVI ст. в середовищі козацтва поступово з'являються бідні й заможні. Козацька біднота (голота) добувала собі засоби до існування наймитуванням у заможних козаків та службою у найманих загонах при замках.

У першій половині XVI ст. козацтво виробляло свою тактику боротьби з татарами і турками, завдаючи їм все дошкульніших ударів. Уже в середині XVI ст. боротьба з татарами стає основною їх діяльністю, і це рятувало український народ від повного винищення агресорами.

Слід підкреслити велику заслугу українського козацтва у господарському освоєнні причорноморських степів, започаткуванні прогресивного процесу розвитку його виробничих сил. Вони творили новий тип сільськогосподарського виробництва — фермерське господарство. Козацтво поступово перетворилося на важливий фактор боротьби проти соціального і національного гноблення українського народу.

4.6. Економіка

Майже два століття українські землі перебували у складі Великого Литовського князівства. І хоча національно-державна організація не переросла у незалежну українську державність, все ж умови для розвитку економіки та культури були досить сприятливими, незважаючи на те, що цьому заважали польські впливи, намагання литовських князів обмежувати українських князів. Найбільшою перешкодою були татарські набіги, які часом винищували основну складову частину виробничих сил України — населення. Та незважаючи на те, що татарські і турецькі загарбники захоплювали і продавали в рабство десятки тисяч молодих працездатних чоловіків і жінок, населення України зростало. Професор

Рибалко стверджує, що населення України на початку XV ст. налічувало близько 3,3 млн чоловік, а наприкінці першої чверті XVI ст. — 5–6 млн. І це, поряд з багатими природними ресурсами, було важливою умовою зростання економіки країни.

З середини XIV до середини XVI ст. основними складовими економіки українських земель були землеробство, промислове виробництво (в зародкових формах), ремесла та торгівля. Виростали нові міста і села, розбудовувалися старі. Значне місце посідали натуральні форми господарства, але в XV–XVI ст. у ньому відбуваються деякі зміни: поступово прокладають собі шлях товарно-грошові відносини. Основою економіки продовжувало залишатися сільське господарство.

У землеробстві поряд з перелогом і двопіллям поширюється трипільна система. Угноєння ґрунту, використання плугів і сох із залізними лемешами підвищують продуктивність праці. Здебільшого такі прогресивні форми сільськогосподарського виробництва використовувалися в господарствах феодалів. У XV ст. в зв'язку з підвищенням цін на худобу у Західній Європі розпочався її експорт, що сприяло швидкому розвитку скотарства, особливо на Поділлі. Основним типом експортної худоби були воли, яких вирощували у феодальних маєтках і селянських господарствах. Значну кількість овець вирощували у Карпатах, в степових районах, де поряд з цим випасали і великі табуни коней.

Однак мали місце і своєрідні форми натурального господарства. Зокрема, на Волині, в Поліссі існували окремі села ловців, бобровників та ін., які полювали на дичину. Взимку вони обслуговували полювання феодалів доставляли їм сіті, ловили і привчали до полювання соколів та ін. В лісових районах існували двори, що займалися бортництвом. Поряд з цим розвивалося і пасічництво. У багатьох селах селяни платили феодалам данину шкурами бобрів, куниць та лисиць.

У другій половині XV ст. розпочинається виробництво зерна на експорт у Західну Європу. Польська і частково українська шляхта заводить фільварки, що спеціалізувалися на вирощуванні зерна для експорту.

Воно вивозилося водними шляхами по річках Сян, Буг до Балтійського моря, по якому проходило подальше його транспортування у Нідерланди, Францію та інші країни. В районах цих річок (Галичина, Холмщина, частина Волині) і започатковуються фільваркові господарства, що поступово розширюються. Крім землеробства, розвивалося скотарство, винокуріння, пивоваріння, селітроваріння, млинарство. Таким чином, фільваркове господарство відрізнялося від звичайного феодального господарства, не пов'язаного з ринком, де феодальна залежність селянства проявлялася в натуральних податках і повинностях. У фільварку селяни працювали на панщині, виробляючи велику кількість різноманіт-

ної продукції для продажу феодалами на ринку. Це господарство втягується у товарно-грошові відносини, водночас залишаючись частково натуральним, здійснюючи феодальну експлуатацію селян.

Фільваркове господарство у другій половині XV — першій половині XVI ст. поширюється у Західній Україні і деякою мірою в другій половині XVI ст. — у Центральній і Південно-Східній частині, що зазнавали постійних руйнувань від татарських і турецьких загарбників.

У цей час структура посівів в регіонах України була різноманітною. У Галичині сіяли переважно овес (40%), жито (35%), менше ячменю (15%) (Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1992. — С. 131). По всій Україні вирощувалися гречка, горох, боби, згодом квасоля, капуста, а в XVI ст. з Італії поширилася петрушка, пастернак, салат та ін. Садівництво розвивалося повільно, насамперед у панських маєтках та в містах. У Києві та Львові вирощували виноград і виробляли вино.

В економіці зростає питома вага різних галузей промислового виробництва, особливо гірничодобувного. Перше місце належало видобуванню солі. Головним центром соледобування було Карпатське Підгір'я. На зростання рівня соляної промисловості у Галичині значний вплив справляли німецькі підприємці, які запровадили тут низку технічних пристроїв, що значно збільшувало виробництво продукції.

У болотистих районах України традиційно видобувалася залізна руда, з якої виплавляли залізо. Металургійна сировина також завозилася з Угорщини й Німеччини. Ремісники виробляли із заліза різне господарське знаряддя та зброю. Виробництвом зброї славився Львів. Перші гармати тут були відлиті у 1394 р.

Широкого розвитку набуває деревообробна промисловість, що було пов'язано з експортом в Європу. У XV–XVII ст. Захід потребував великої кількості напівобробленого дерева, і феодали провели вирубку всіх лісів та пущ понад Бугом та іншими західними річками. Дерево в основному перероблялося на балки та дошки. Рештки дерев спалювалися. Попіл також експортувався за кордон, де його переробляли на поташ як складову частину пороху та використовували для інших потреб. Виробляли також смолу та дьоготь. Цілі села працювали як теслярі, ґонтарі, бондарі, колоди, столяри, дьогтярі.

У XIV ст. поширюється млинарство. Спочатку будувалися ручні млини, згодом — водяні. При млинах були так звані фолюші для виготовлення сукна, а також пилки для різання дерева. У XVI ст. зустрічаються перші згадки про вітряки.

Розвивається виробництво пива, а з XV ст. — горілки (тоді говорили «палене вино»). У великих містах будували воскобойні, де топили віск. Він йшов на експорт у Західну Європу, де особливо цінували той, що вироблявся у Львові.

Значного поширення набули ремісничі промисли з обробки шкіри, виробництва полотна, сукна, килимів, коців, вишивок та ін. Розвивалося і вдосконалювалося традиційне гончарне виробництво.

Зростання сільського господарства, ремісничого виробництва, розвиток міст та збільшення їх населення, поглиблення суспільного поділу праці сприяли значному пожвавленню внутрішньої торгівлі. Поширеними були торги та ярмарки, які відбувалися один–два рази на тиждень у містах, містечках та селах. Там продавалися продукти хліборобської праці і товари з міста, здебільшого ремісничі вироби. Ярмарки проводилися переважно у великих містах, двічі–тричі на рік або тривали по кілька тижнів. На них приїздили купці з різних міст та країн зі своїм крамом. Деякі ярмарки спеціалізувалися на реалізації окремих видів товарів, таких як зерна, худоби, шкіри та ін. Особливе значення мали ярмарки у Львові, Луцьку, Кам’янці-Подільському, Києві, куди приїздили купці з Німеччини, балканських країн, Туреччини.

Визначні міста України мали так зване право складу: купецтво повинно було тут зупинятися на певний час, щоб місцеві торгівці могли придбати необхідні товари. Існував також «примус доріг»: купці мали право їздити лише спеціально визначеними маршрутами, часто важкими і невигідними. Міська верхівка, феодали накладали на купців великі мита. Купці намагалися уникнути цих обмежень, зверталися зі скаргами до великого князя. Закордонна торгівля, зокрема за литовських часів, зазнала значних змін: з розвитком економіки значно збільшився і урізноманітнився експорт. На перше місце вийшов вивіз зерна, худоби, деревини. Змінилися також великі торгові шляхи. Після утвердження і зміцнення Кримського ханства та захоплення турками Константинополя чорноморська торгівля занепала. Тепер шлях на Стамбул (Константинополь), що залишався великим торговим центром, проходив через Молдавію, із Туреччини завозилися шовкові тканини, сап’ян (спеціально оброблена шкіра), зброя, ювелірні вироби, вино. Розширювалася торгівля з Московським царством, звідки везли північні хутра, шкіри та ін., а завозили з України сіль, горілку, ювелірні вироби та іноземні товари, такі як сукно, шовк, прянощі та ін.

У XV–XVI ст. важливу роль у зовнішній торгівлі України відіграють західноєвропейські країни, звідки все більше експортувалися товари, особливо сукно, високі сорта полотна, галантерейні товари, металеві вироби, господарське і ремісниче знаряддя. Із Заходу постачалися харчові продукти: цукор, пиво, вино, оселедці та ін. Завозилися канцелярські товари, папір, а також книги, гравюри. Ця торгівля мала особливе значення для піднесення в Україні рівня цивілізації. Водночас Україна була важливим посередником у торгівлі між Сходом і Заходом,

Північчю і Півднем. Найбільшими транзитними центрами міжнародних торгових шляхів були Львів, Київ, Кам'янець та Луцьк.

Однак міжнародна торгівля не мала вирішального значення в житті України. Основна частина українського суспільства — селянство жило натуральним господарством і на торгах купувало обмежену кількість товарів. Селянська сім'я в основному сама себе забезпечувала харчовими продуктами, одягом, різними господарськими знаряддями. За тих часів значна кількість селянських дворів мала досить високий добробут.

Підсумовуючи, слід зазначити, що західні і подніпровські райони України мали найвищий рівень економіки. В її економічному розвитку досить чітко прослідковуються і негативні моменти: масове винищення лісів та все більше закріпачення селянських мас.

4.7. Соціальний розвиток

Литовська держава (до 1470 р. — Литовсько-Руська) була феодальною. Феодали відбували військову службу великому князю і отримували за це у володіння землю, яка була власністю великого князя. Земля, яка надавалася якомусь феодалові, могла бути частково передана ним іншому, а від того — третьому, і так встановлювалася васальна ієрархія, на вершині якої стояв господар землі — великий князь.

У другій половині XV ст. ліквідовувалися удільні князівства, і великий князь Литви перетворився на монарха, не зв'язаного якимись правовими нормами. Але фактично він був змушений ділити свою владу з дорадчим органом держави Пани-Рада, що складалася з великих магнатів, які разом знатними боярами становили замкнену соціальну групу. До неї входили члени литовської династії, нащадки давніх українських династій, представники боярських родів. Вони були опорою великого князя і підлягали лише його суду.

Велика частина українських магнатів осіла на Волині, до якої майже не доходили татарсько-турецькі напади. До цієї групи належало близько двадцяти родів. Це князі Острозькі, Чорторийські, Вишневецькі, Четвертинські, Сангушки, Корецькі, Ружинські, а також майже 50 боярських сімей Хребтовичі, Семашки та ін. Значні групи магнатів та бояр мали великі маєтки на Київщині та Чернігівщині.

Основою їх політичної ваги і впливу була велика земельна власність. У військові походи вони, як і литовські магнати, ходили під власними прапорами (корогвами), і їх називали хоруговними панами. В руках литовських і українських магнатів були зосереджені всі вищі і урядові посади. Враховуючи це, а також те, що вони складали основну частину

великокняжої ради (Пани-Рада), слідо зазначити, що це була керівна верхівка країни, на яку спирався великий князь і яка разом з ним фактично управляла країною.

Поряд з нею росла, набирала сили друга соціальна сила — бояри, які поступово перетворювалися на шляхту та військовослужбовий стан. У Великому Литовському князівстві їх володіння землею залежало від військової служби. Якщо боярин не виконував військових обов'язків, князь міг у нього відібрати землю. Бояри також зобов'язані були виконувати певні повинності: брати участь у будівництві замків, мостів, платити деякі податки і т.ін. Боярська соціальна група у XIV–XV ст. не була замкнутою, до неї мали можливість входити селяни та міщани.

Доступ до шляхетського стану був обмежений. У XVI ст. кілька документів польського короля і великого литовського князя визначали, що до цієї соціальної групи належали лише «бояри стародавні». На середину XVI ст. термін «бояри» майже зникає і поширюється назва «шляхтич». Головний обов'язок шляхти — військова служба.

Перетворення бояр на шляхту спочатку відбулося у Галичині та на Холмщині, які першими потрапили під владу Польщі. Там у 1434 р. вони отримали повні шляхетські права. У Великому Литовському князівстві розширення прав боярства здійснювалося наданням різних привілеїв у 1387, 1413 та 1434 роках і повним зрівнянням з польською шляхтою за умовами Люблінської унії.

Українська шляхта формально мала ті самі права, що й польська, але постійно піддавалася дискримінації, майже не допускалася до урядових посад, потерпала від релігійних переслідувань. Тому вона часто переходила в опозицію до магнатства, укладала союзи з селянством та козацтвом.

Посилення ролі шляхти у Литовській державі, перетворення її у провідну силу суспільства закріпив і юридично оформив кодекс законів, який отримав назву Литовський статут. В його основу було покладено привілеї, жалувані грамоти, що їх надавали великі князі шляхті.

Кодекс видавався великим князем у 1529, 1566 та 1588 роках. Це був юридичний документ, яким користувалися в судах України, особливо Правобережної, до XVIII ст.

Перша редакція Статуту перш за все фіксувала ту суму прав і привілеїв, яку здобула собі шляхта: її не можна було карати без судового рішення; за нею закріплювалася земля, яку не можна відібрати без вини, привілеї в торгівлі; шляхтич мав свободу виїзду за кордон та ін. За убивство шляхтича винний платив 100 кіп грошей його родині і стільки ж «вини» великому князю. За убивство путного боярина, тивуна платили 20 кіп, в той же час за вбивство селянина — 10 кіп. Шляхтич, який вдарив шляхтича, платив 12 кіп, але коли б зробив це простий «хлоп» —

йому відрубували руку. В наступних редакціях статуту права і привілеї шляхти зростали. Поряд з цим у XVI ст. формується своєрідний «кодекс честі» шляхтича. Все це перетворювало цю соціальну групу (стан) в суспільно-політичну еліту, яка протистояла решті соціальних прошарків суспільства. Віками культивувалося і стало традиційним підкреслено зневажливе ставлення шляхти до простого люду, особливо селянства, тим більше православного українського.

У XIV–XVI ст. феодальне землеволодіння — князівське та боярсько-шляхетське — продовжувало зростати за рахунок дарувань великого князя, захоплення пустошів, общинних земель. Зростали й володіння православної церкви. Великий князь та феодали вели власне господарство, їх орні та інші угіддя оброблялися челяддю та навколишніми залежними селянами.

У другій половині XIV — першій половині XVI ст. селянство становило основну масу населення українських земель. Частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів, друга, більша — «сиділа» на землях магнатів, шляхти і перебувала під їх юрисдикцією. Їхнє становище значною мірою залежало від правового устрою сіл. Існувало кілька груп сіл, що базували своє життя на основі права руського, волоського, німецького та польського.

У селах руського права діяли норми общинного ладу з круговою порукою у виплаті данини. Основою господарства були дворища, що складалися з 6–10 домів-хат. Господарство вела велика родина. Община наділяла її землею. Кілька дворищ створювали громаду, яка обирала собі старшого тивуна, старця чи отамана. Громада мала свої спільні ліси, пасовища, сіножаті, рибні озера, адміністрацію й суд, платила данину великому князю, утримувала церкву і священиків. Кілька громад об'єднувалися у волості під проводом старця, якого обирали мужі з усієї цієї території.

Збори волості — віче, або копа — проводили суди (копний суд). Ці села були поширені у Центральній та Південній Україні.

В селах німецького права, що було розповсюджено у Західній Україні в XIV–XV ст., селяни мали власні наділи — лани, платили чинш і мали самоуправління на чолі зі спадковим війтом (солтисом).

Общинне самоуправління сіл з середини XV ст. почало занепадати в міру зростання влади шляхти. Вона почала знищувати його, бо воно боронило права селян. Шляхтичі призначали своїх чиновників для управління селами, самі проводили суди, накладали на селян нові обов'язки. Так поширювалося шляхетське, або польське, право, яке знищило всі традиційні права селян, перетворивши їх на кріпосних.

Селяни сплачували натуральну або грошову ренту (чинш) феодалам, державні податки — «серебщину» (або «подимщину»), віддавали

десятину церкві. Поряд з цим виконували державні повинності: зводили і ремонтували замки або двори великого князя, будувала мости, прокладали дороги і т.ін.

Друга половина XV — перша половина XVI ст. — період зростання потреб на хліб, і феодали розширюють власні господарства, створюють фільварки, в яких запроваджують панщину. У XV ст. панщина була ще невеликою — 14 днів на рік. З часом кількість робочих днів зростає. На початку XVI ст. вона вже триває один день на тиждень, у середині XVI ст. — два дні. Окрім того, селяни виконували ще й додаткові роботи на оранці, жнивах, косовиці, рубанні дров та ін.

Складним було земельне питання. Ще в XV ст. було немало незайнятої землі, і селяни часто її використовували. Однак у першій половині XVI ст. «незайманщини» стає все менше. Шляхта все більше обмежує селянське землеволодіння. У середині XVI ст. з цією метою проводиться земельна реформа: було перевірено кількість землі у селян і введено так звану «волоку», що дорівнювала в різних реґіонах від 16 до 20 га. Більшість селянських господарств отримували у користування одну волоку. Селяни, осаджені на волоках, повинні були платити певний податок (чинш) натурою і грішми, а крім того працювати на панщині. Це було викладено у відповідному юридичному документі «Устава на волоки» (1557 р.).

Одночасно із введенням панщини селяни втратили можливість користуватися своїм судом та іншими правами. Тепер їх судив феодал. До того ж вони не мали права оскаржувати його присуд.

Таким чином, здійснюючи закріпачення, влада позбавила селян перш за все юридичного захисту.

У середині XVI ст. під впливом польського законодавства, що забороняло право селян на власну землю, литовський правовий збірник «Устава на волоки» 1557 р. також юридично не визнав селянської земельної власності. Це було найболючішим ударом для селян.

Третім обмеженням громадсько-політичних прав селян була заборона переселятися. З кінця XIV ст. селяни поділялися на «похожих», що мали право переходу до інших феодалів, і «непохожих», які такого права не мали. Кількість «непохожих» зростала, і в 1565 р. їм заборонили взагалі переселятися без дозволу пана.

Закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Зокрема, у Карпатських районах, степових краях, де населення було мало і робочі руки цінувалися, спочатку пани мусили давати пільги селянам при поселенні на своїх землях, а потім поступово посилювали гніт. У західних густонаселених районах шляхта все жорстокіше експлуатувала закріпачене селянство.

Слід зазначити, що у різних районах рівень добробуту селян був різний. В окремих селах кожне господарство мало волоку землі близько 20 га і більше. Тут рівень добробуту був досить високим. Немало селян користувалися різними привілеями: тримати млини, корчми, і це давало їм прибутки. А інші мали всього половину або чверть волоки і їхнє становище було тяжким. Були «загородники», які мали лише хату і город, «комірники», що жили у чужих хатах.

Таким чином, протягом другої половини XIV — першої половини XVI ст. відбувався занепад селянства і зростання шляхти за рахунок його експлуатації та пригнічення. У відповідь селяни вели боротьбу. Значного розвитку набула її пасивна форма — втеча, мандрівки у пошуках кращої долі. Вільні простори Східної України і причорноморські степи давали можливість втекти від пана і завести власне господарство. Немало галицьких селян переселялися у Карпати і там знаходили можливість для вільного життя. Поряд з цим в окремих районах відбуваються масові збройні повстання селян.

Зокрема, масовим було повстання 1490–1492 рр. під проводом селянина Мухи, у якому брали участь українські та молдавські селяни Східної Галичини, Буковини й Молдавії. Повсталі нападали на маєтки феодалів, забирали коней, зброю, виганяли або убивали феодалів. Повстання було придушене, а Муху шляхтичі закатували у в'язниці.

Всі антифеодальні повстання мали стихійний характер. Однак ця боротьба мала прогресивне значення, бо стримувала кріпосницьке гноблення.

З кінця XIV — у першій половині XVI ст. досить швидко розвивалися ремесла, зростали міста. Основними центрами ремісництва були Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Зокрема, у Києві в XV ст. виробляли ремісничу продукцію кравці, шевці, стригалі вовни, ювеліри-золотарі, зброярі, сідлярі, ковалі, конвісари (бляхарі), теслярі, пекарі, рибалки та ін. Ремісники об'єднувалися у цехи, які очолювали старшини (цехмайстри). Членами цехів були майстри-власники, на яких працювали підмайстри та учні. На початку XVI ст. цехи виникли у Києві та інших великих містах. Крім цехового, у містах існували і позацехові ремесла. До позацехових ремісників («партачів») належали всі, хто був неспроможний вступити до цехів через брак коштів, а також прибулі з сіл заробітчани.

Розширюються старі міста, виникають нові, збільшується населення. В залежності від того, на чиїй землі стояло місто — державній (короля або великого князя) чи приватновласницькій, міста були великокнязівські (королівські) або приватновласницькі. Відповідно сплачували і податки.

Міське населення намагалося уникнути цієї залежності, добитися самоврядування і цим створити кращі умови для розвитку торгівлі та

ремісництва. У цьому була зацікавлена й держава, прагнучи збільшити прибутки від міст. З цією метою уряди надавали містам так зване німецьке, або магдебурзьке, право (за назвою німецького міста Магдебург). Іще галицько-волинські князі у XIV ст. почали надавати такі права окремим містам цієї землі: у XIV ст. — Львову, у XV — Луцьку, та Києву.

Суть магдебурзького права полягала у звільненні населення міст від юрисдикції урядової адміністрації чи влади сусіднього феодала і надання місту самоуправління. Міщани формували свою громаду з власним судом і управою. Управління містом переходило до виборного магістрату. За це населення міст вносило у державну скарбницю значну суму грошей, звільнялося від більшості натуральних повинностей і обкладалося грошовими податками від торгівлі і промислів. Члени магістрату обиралися з-поміж заможних купців і цехових старшин.

В українських містах магдебурзьке право сприяло посиленню позицій іноземців — німців, поляків та ін. Цьому сприяв уряд, заохочуючи їх переселення. До того ж до статутів магдебурзького права в багатьох містах було внесено положення про те, що керівні посади у місті мають посідати лише приналежні до римської церкви. Тому від участі у міських магістратах українці, як прихильники православної церкви, були усунені. Як виняток, лише у Кам'янець-Подільську були створені три національні громади — українська, польська та вірменська з відповідним представництвом у керівництві. У Львові українці були обмежені навіть в розташуванні своїх жител: вони могли жити лише у кварталі Руської вулиці, не мали права на торгівлю та вступ до цехів.

З розвитком торгівлі і ремісництва посилюється розшарування міського населення. Виділяється багате купецтво, лихварі та цехові майстри (патриціат). Ця замкнута соціальна група не допускала будь-кого у свої ряди і цупко тримала владу у своїх руках. Друга група складалася із заможного міщанства, купців і торговців, які володіли невеликими багатствами, а також цехових майстрів. Цей «середній» соціальний прошарок (бюргерство) був незадоволений всевладдям патриціату, однак завжди займав помірковану позицію.

Третя група — це експлуатована біднота: наймити, підмайстри, позацехові ремісники, обезземельні селяни, що втікали до міст. Їх піддавали жорстокій експлуатації, національно-релігійній дискредитації та переслідуванням.

Однак і магдебурзьке право не завжди рятувало міста від тиску і обмежень з боку шляхти. Зокрема, сейм у 1496 р. заборонив міщанам купувати землю і таким чином виключив міста із сільськогосподарського виробництва. Поряд з цим шляхта вела широку торгівлю зерном та іншими сільськогосподарськими товарами, не виплачуючи мита, і

торговці розорялись внаслідок конкурентної боротьби. Шляхта добивалася через сейм, де міста не були представлені, надзвичайно великих податків на міських жителів, що ускладнювало становище міщан.

Всі ці соціальні суперечності призводили до соціально-політичного напруження, яке іноді переростало у повстання. Так, у 1536 р. черкаські міщани вигнали з міста старосту, який грабував населення. Їх підтримали міщани Канева, і уряд змушений був призначити іншого старосту. У 1541 р. відбулися виступи міщан у Брацлаві та деяких інших містах.

У соціальній структурі українського суспільства в складі Литовської держави певне місце посідало православне духовенство. До цієї групи належали священики всіх рангів зі своїми сім'ями, люди, які обслуговували церкву, ченці (біле і чорне духовенство). Вони підлягали суду єпископа. Все духовенство було досить численним, бо в усіх селах були церкви, а в багатьох із них по дві і більше. Церкви засновували шляхта, міщанство та селяни. Священик отримував від громадян значний масив землі на оплату своєї праці, крім того, різну натуральну данину від віруючих.

4.8. Культура

Період від середини XIV до середини XVI ст. — це час подальшого формування українського народу, його мови та культури. Українська культура розвивалася в умовах важкої боротьби із загарбниками. Як уже відзначалося, у великому князівстві Литовському руська (українська) і білоруська культури були панівними. Однак після Кревської унії (1385 р.) поступово посилюється тиск більш високої організації і культури Польщі, і між цими культурами ведеться безперервна боротьба. Чи не найбільш агресивну роль у цьому віковічному конфлікті відігравала католицька церква, яка мобілізувала на боротьбу з православною церквою та культурою польсько-литовський державний апарат, могутні фанатичні релігійні ордени, військову силу магнатів та шляхту.

В українських землях Литовської держави до Люблінської унії польсько-католицька експансія великого розмаху не мала, але в Галичині, Холмщині та інших землях що входили до складу Польщі, відбувався масовий наступ, підтримуваний адміністративними заходами. Польський уряд перш за все вводить правило, за яким всі керівні посади посідали лише католики. І українська аристократія Холмщини, Галичини, Підляшини (до кінця XVI ст.) окатоличується і полонізується, відмовляється від української культури та мови. Лише дрібна шляхта зберігає своє національне обличчя. Така ж доля спіткала після Люблінської унії й інші землі України. У містах українська громада витіснялася у

передмістя і переслідувалася та обмежувалася, поступово втрачаючи свої позиції. Лише селянство міцно дотримувалось своїх національних традицій, мови та культури.

По-іншому було на Волині, де українські магнати та шляхта твердо відстоювали свої позиції в адміністративному апараті, і тільки у XVI ст. полякам зробили поступки в деяких містах, де їх допускали до самоврядування разом з православними.

Поряд з цим у народні маси поляками поступово, але настирливо вноситься ідея вищості польської культури і католицької віри, «нижчості» української культури та православної церкви. Між католиками і православними штучно розпалюється релігійний антагонізм.

У другій половині XIV — XV ст., як і в попередні віки, провідну роль у духовному житті відігравала православна церква, хоча у Литовській державі її керівна верхівка не надавала такої допомоги церкві, як у Київському і Галицькому князівствах. Однак деякі українські та литовські князі багато зробили для підтримки православ'я: князь Любарт Гедимінович добудував собор св. Івана в Луцьку, Володимир Ольгердович підтримував і опікався Києво-Печерським монастирем. Українські князі та шляхтичі також щедро одарювали церкви. Дехто із аристократів влаштовував при церквах лікарні, притулки для старих та хворих, деякі створювали школи. Але поступово добродійство по відношенню до церкви перетворилося у XV ст. на володіння церквами, монастирями, як і селами та угіддями. Ними стали управляти на принципах володіння маєтками: обмінювати на прибуткові села, здавати в оренду, заставляти, продавати і т.ін. Продавалися посади єпископа, ігумена, священика. Церковні маєтки часто передавалися стороннім особам. У другій половині XV — XVI ст. навіть посаду митрополита князі «давали» своїм близьким або родичам, не чекаючи «висвячення» Константинопольським патріархом чи його благословення. До того ж, посади священиків та єпископів досить часто передавалися людям аморальним або неписьменним, які жодного відношення до релігії не мали. В той же час претенденти платили велику суму за висвячення як за отримання прибуткової посади. Все це принижувало престиж православної церкви, викликало обурення віруючих.

Користуючись цими кризовими явищами католицька церква вже у XV ст. розгортає боротьбу за ліквідацію православ'я і своє утвердження спочатку у Галичині, а потім в інших землях України. Місіонерську діяльність, спрямовану на окатоличення українського народу, ведуть ченці різних орденів — домініканці, францисканці (мінорити), бернардинці. Деякі з них відкривали школи високого рівня, до яких приймали і українських дітей, таким чином впливаючи на українську інтелігенцію та виховуючи вірних католиків.

Головними центрами місіонерської діяльності були монастирі, створені орденами. В кінці XV — на початку XVI ст. вони вкрили густою мережею Галичину, Холмщину та Підляшшя.

Православна церква поступалася римській освітою своїх священиків, рівнем літератури і т.ін. На середину XVI ст. східна церква культурно зубожіла, і її література обмежувалася лише церковно-богослужебними книгами. А високоосвіченим людям цього було замало, і вони зверталась до латинської та польської літератури, наукової і художньої. В цих складних умовах православна церква отримала підтримку від братств, створених громадськістю українських міст. Одне з них створюється у Львові на початку XV ст. Всі вони мали переважно релігійний характер.

Завданням церковних братств було дбати про порядок у храмі, задоволення його матеріальних потреб, піклування про хворих, бідних та людей, які з якихось причин (стихійне лихо, хвороба) потрапили в біду. «Братчики» захищали перед владою і судом справи православної церкви.

У XV ст. починається криза і в католицькій церкві, де безперервно точиться боротьба за папський трон, йде відверта торгівля посадами священиків, які за гроші відпускали гріхи, а кардинали і єпископи вели паразитичне розкішне життя. Все це підривало велич і могутність католицької церкви, викликало протест віруючих, домагання ґрунтовних реформ церковного життя. Найбільше значення у цьому русі мали виступи Мартина Лютера (початок XVI ст.), який відверто засуджував католицьку церкву і поклав початок великій реформації. Крім того, у країнах Європи з'являються прихильники Кальвіна, баптисти, гусити, які пропонували свої варіанти реформ.

З середини XV ст. у Литовському князівстві поширюються майже всі європейські реформаційні рухи, що проникали через Польщу. Першими прийшли ідеї гуситів, серед яких була й ідея боротьби за національну свободу, така близька українцям. В цілому ж протестантський рух в Україні глибокого впливу не мав. До нього приєдналася лише невелика група аристократів. Відсутність реформацій і єресей на Україні пояснювалася в основному тим, що насильницьке окатоличення, спроби денаціоналізації українського народу викликали національно-визвольний рух, необхідність захисту православної релігії. Тому була відсутня основа для поширення церковних єресей, спрямованих проти православної церкви. Навпаки, все гостріше поставала потреба її зміцнення та захисту.

Розвиток протестантизму все більше обмежувався жорстокими заходами католицької верхівки, яка для боротьби з реформацією заснувала орден єзуїтів та розгорнула терор проти реформаторів.

В українських землях під впливом ідей гуманізму та реформації відбувається наближення літературної мови до народної, щоб зробити

літературні твори (світські, релігійні) доступними для найширших кіл української громадськості.

Ідеї гуманізму впливали також на інші галузі культури — освіту та мистецтво.

Шкільна освіта в Україні зосереджувалася, як і в часи Київської Русі, в церквах та монастирях. У багатьох школах не лише вчили писати та читати, а й давали відомості з теології, літератури та грецької мови. У XVI ст. такі школи існували майже при всіх церквах, створювалися у своїх маєтках магнатами, шляхтичами. У школах діти вивчали азбуку, молитву, читали «Часослов», твори релігійної літератури. «Псалтир» у ті часи був основним шкільним підручником. Вивчали арифметику, вчилися писати скорописом, який в XVI ст. вживався в урядовому діловодстві. В окремих школах поряд з рідною мовою вивчали грецьку, зрідка латинську мову.

Учителями в церковних та монастирських школах були дяки. Магнати, шляхтичі, громади, що фінансували церкви, призначали певні суми і на утримання дяка, який мав організовувати школу, вести заняття, виховувати дітей. Крім того, за традиціями і звичаями, він одержував від батьків по закінченні вивчення дітьми граматики, Псалтиря чи інших наук зерно, гривню або інші дарунки.

У Польщі і Литві школи засновували також протестанти, до яких охоче йшли українці. Це гімназія та академія у Рахові, школи в Дубні, Хмельнику та інших містах.

У другій половині XV — першій половині XVI ст. у Польщі та Литві відбувається значне пожвавлення у культурному житті, пов'язане з епохою ренесансу, новими віяннями у релігії в Європі. Важливу роль у цьому відіграв Краківський університет, у якому навчалася й українська молодь. Вихідці з України були також студентами багатьох університетів Європи — Сорбони, Празького, Болонського та ін. У середині XV ст. у Сорбоні працювало кілька докторів-українців. Наприкінці XV — на початку XVI ст. в Європі були широко відомі учені–українці за походженням — Юрій Дрогобич (Котермак) у Болонському та Петро Русин у Краківському університетах. У 1481 р. Юрій Дрогобич був обраний ректором Болонського університету. За підрахунками В. Борисенка лише в одному Краківському університеті в 1510–1560 рр. здобули освіту 352 вихідці з України (Борисенко В.Й. Курс української історії. — Київ, 1998. — С. 135). Як за київських так і за галицьких часів, визначним проявом народного генія була усна творчість, різноманітна і яскрава, тісно пов'язана з попередніми фольклорними творами. Продовжувало розвиватися обрядове пісенне і поетичне мистецтво. Створювалися нові казки, перекази, прислів'я. Зберігалися народні звичаї щедрування, колядування, свято Купала, веснянки і т.ін.

У XV ст. зароджується епічна поезія українського народу — історичні пісні та думи. Виникнення дум пов'язане з утворенням козацтва та епічною давньоруською традицією. Думи та історичні пісні-балади, які виконували кобзарі, виховували в народних масах почуття любові до Вітчизни, будили протест проти її ворогів, прославляли боротьбу проти них. Усна поетична творчість відігравала велику роль у формуванні національної свідомості українського народу.

В художньому письменстві переважали літературні твори релігійного характеру: послання, житія святих, «слова» тощо. Визначним літературним твором був «Києво-Печерський патерик». Поряд з життями ченців і розповідями про різні чуда у Києво-Печерському монастирі, в ньому містилося чимало фактів з життя Київської землі. Значного поширення набули збірки житій святих «Четьї Мінеї».

Із творів світської літератури велику популярність мав збірник «Ізмарагд», у якому вміщено близько ста коротких творів — «слів», присвячених морально-побутовій тематиці: про книжну мудрість, повагу до вчителів, доброчинність і гріхи. У XV ст. набувають поширюються перекладені повісті про Олександра Македонського («Александрія»), Троянську війну та ін. У них прославляються мужність і хоробрість героїв.

Продовжується літописання, започатковане у Київській Русі. Визначними тогочасними літописними творами були «Короткий Київський літопис» XIV–XV ст. і «Литовський», або «Західно-руський, літопис». «Короткий Київський літопис» подає відомості з історії України XV–XVI ст., зокрема про боротьбу з кримськими татарами, литовсько-російські відносини. Багато уваги приділяє він життєописанню визначного політичного і культурного діяча України К.Острозького.

Архітектура і живопис кінця XV — першої половини XVI ст. значною мірою продовжували традиції мистецтва попередньої епохи. Поряд з цим в архітектурі міст запроваджуються нові елементи, зумовлені розвитком тактики бою, військової техніки, зводяться кам'яні та цегляні замки, підсилені мурованими вежами та бійницями (в Луцьку, Кременці, Хотині, Меджибожі).

Нові тенденції з'являються у культовій архітектурі. Тепер головними замовниками стають більш демократичні кола: шляхта, сільські та міські громади. Посилюються також впливи гуманістичних ідей та культурних досягнень Польщі й Західної Європи. Це все привело до будівництва і оздоблення безкупольних храмів, в яких широко використовувалися здобутки західної архітектури. Велике будівництво велося в монастирях Києво-Печерському, Троїцькому біля Острога та інших.

У деяких невеликих храмах, споруджених міськими та сільськими громадами, яскраво прослідковується оборонний характер — Покровська

церква у Сутківцях та ін. Широкі селянські і міщанські маси будували собі традиційні українські хати з дерева і глини, кріпаки — землянки.

Образотворче мистецтво мало переважно релігійний характер, однак у нього все більше проникали народні мотиви. Кращими зразками були композиції «Різдва Христового», «Успіння Богородиці», в які вкраплюються побутові і краєвидні мотиви, розпису Кирилівської церкви у Києві (XIV ст.), Онуфріївської церкви в с. Лаврові (XV ст.), вірменського собору у Львові (XIV–XV ст.). Поширення набувають ікони, намальовані на дошках. Найпопулярніші сюжети — зображення «Юрія Змієборця» і «Страшного суду». Високої досконалості набула творчість маляра-іконописця Петра Ратенського з Волині. Його пензлю належить ікона «Богородиця» у Володимиро-Волинському соборі. У його творчості відчуваються впливи італійського відродження. У цілому для українського малярства тих часів характерне прагнення більш життєво зображати людей.

Продовжують розвиватися народні ігри, мистецтво скоморохів, що виконували, а часто й творили усну поезію, музичний і танцювальний фольклор. Підносяться хорова музика і танцювальні жанри інструментальної музики (гопак, козачок). Отже, незважаючи на важкі умови іноземного поневолення, жорстоких татарсько-турецьких набігів, культура українського народу, продовжуючи традиції Київської і Галицько-Волинської держави, досягла значних успіхів. Її надбання послужили духовною основою боротьби українського народу за соціальне та національне визволення.

Розвиток української культури у XIV–XVI ст. свідчив про подальше формування української нації, що вже розвивалася значною мірою на своїй власній основі, вдосконалюючи набуті раніше властивості. Умови цього процесу були складними, адже Україна була захоплена і поділена кількома сусідніми країнами і лише в межах Литовської держави мала автономію до кінця XV ст. Ці складності були поглиблені татарсько-турецькими набігами.

У XIV–XVI ст. значно зростає національна свідомість українського етносу; українці все частіше виділяють себе серед слов'янських народностей, відзначають свою відмінність від поляків, росіян і білорусів. У XVI ст. на самосвідомість українського народу значний вплив справляє козацтво, яке своєю боротьбою утверджувало віру в можливість розв'язати кардинальні соціальні і національні проблеми.

У XV–XVI ст. до українських земель Київської, Переяславської, Чернігово-Сіверської, Волинської, Галицької, Холмської земель, Буковини та Закарпаття приєднуються Нижнє Подніпров'я і Побужжя — козацькі землі Запорозької Січі. Це означало розширення території українських земель, вихід до Чорного моря, де у свій час мала великий вплив і позиції Київ-

ська Русь. У межах Київщини і Полтавщини формується центр політичного, економічного та духовного життя української народності.

У цей же період продовжується формування й удосконалення однієї із найважливіших ознак народу — мови. Внаслідок подальшого збагачення діалектними говірками, елементами мов сусідніх етносів у XIII ст. викристалізувалася староукраїнська (руська) мова. Вона продовжувала розвиватися, маючи два типи: розмовну і книжну (церковнослов'янську). Розмовна використовувалася в побуті широкими масами, книжна — в літературі, церковних справах, спілкуванні привілейованих прошарків населення. З часом розмовна мова все активніше проникає в книжну сферу. В середині XVI ст. з'являються книги українською мовою, в яких вирізняються фонетичні, граматичні та лексичні риси народної української мови.

Одночасно формувалися притаманні українцям характерні риси: любов до Вітчизни і ненависть до загарбників і гнобителів, волелюбність, відвага, працьовитість, поетичність і музикальність, гумор, відчуття власної гідності і співчутливість до чужого горя, доброта, а також спільні ознаки побуту.

За тих часів за українськими землями остаточно закріпилася назва Україна, що стала етнічним, національним іменем. Вона фігурує у багатьох офіційних документах, художніх творах і народній поетичній творчості, особливо піснях, де часто зустрічаються такі вирази, як «зажурилась Україна».

У XVI ст. з'являється назва «Мала Русь», що поступово входить у вжиток в багатьох офіційних державних та церковних документах. У свідомості і духовній творчості народу все ж вживається Україна, а її землі — українські, її жителі — українці. В іноземній літературі XV–XVI ст. їх звали рутенцями, черкасами, багато про них писали, відділяючи від московитів (росіян), поляків, литовців (італієць Помпосій Лето, німець Сигізмунд Герберштейн та ін.).

Два століття більшість земель України перебувала у складі Литви. Для розвитку культури і національної свідомості це був порівняно сприятливий час. Українське феодальне магнатство і шляхта мали досить великі права. Фактична влада в місцевих органах самоврядування була в їхніх руках. У більшості великих міст України керівною силою був український патриціат. Православна церква посідала провідне місце. Все це створювало у вищих колах суспільства відчуття, що вони живуть у своїй державі, бажання її підтримувати. Це сприяло зростанню і зміцненню козацтва, його боротьбі проти Криму і Туреччини. В цьому полягає позитивне значення Великого Литовського князівства в історії українського народу.

ТЕМА 5

ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ. ЗРОСТАННЯ КОЗАЦТВА (ДРУГА ПОЛ. XVI — ПЕРША ПОЛ. XVII СТ.)

5.1. Загарбання українських земель Польщею

Після Люблінської унії українські землі Польського королівства («Корони») входили до семи воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Чернігівське. На території України (за винятком Галичини) мали чинність литовські статути 1566 та 1588 років. Більшість українських міст керувалася положеннями магдебурзького права. Таким чином, Польща без «єдиного пострілу» приєднала Україну, встановила в ній свій адміністративний лад, перетворила у свою провінцію і розгорнула колонізацію.

Після унії на Україну посунув величезний потік польських феодалів, провідну роль в якому відігравало магнатство. Вони займали пустуючі землі, витісняли місцевих землевласників. Жолкевські, Замойські, Калиновські, Конецьпольські, Потоцькі, Синявські, Язловецькі та багато інших родів захопили величезні простори — сотні сіл, десятки містечок і замків. Вони були необмеженими володарями своїх областей, бо тримали в руках і найвищі посади в адміністрації воєводств та повітів. Дрібні землевласники були беззахисні перед їхньою сваволею і або підкорялися і віддавали свої землі, або, рятуючи життя, втікали. Скарги чи спроби судових процесів не давали позитивних результатів, бо вся судова система була в руках польських феодалів. Три чверті усіх селянських господарств на Волині в 1629 р. зосереджувалися в руках 37 волинських магнатів. Їхні права на придбані, а часто й загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

На Лівобережжі своїми розмірами виділялися маєтності Вишневецьких з центром в Лубнах. Черкаський староста князь О.Вишневецький наприкінці XVI ст. захопив більшу частину Лівобережжя і випросив у короля підтвердження на землі від кордонів з Московським князівством до Дніпра. Він збудував тут міста Лубни, Ромни, Пирятин, Прилуки, осадив сотні сіл. А наприкінці 30-х років XVII ст. Вишневецькі були власниками майже сорока тисяч селянських дворів.

Таким чином, багато польських, а за ними й українських магнатів дістали великі земельні наділи, які зразу ж треба було заселити, упорядкувати, щоб отримувати прибутки. Магнати по-варварськи експлуатували

природні багатства України, вирубуючи ліси понад річками Південної України для землеробства та видобування з деревини поташу. Винищувалися ліси і в інших регіонах України.

Разом з магнатами в Україну посунула дрібна шляхта, сподіваючись і собі маєтків та багатств. Найчастіше вони ставали управителями, економами панських маєтків, командували загонами дворової охорони і разом зі своїми покровителями визискували місцеве населення. Орендаторами, економами, посередниками в торгівлі були й євреї, яких магнати привозили з собою. Їх кількість швидко зростала.

Селянство на захоплених землях перебувало під необмеженою владою феодалів. Не лише селянське майно, а й сам селянин належав феодалові. Це забезпечувало необхідні робочі руки для поміщицького господарства.

Протягом другої половини XVI ст. польський і литовський уряди видали ряд законів із забороною селянам переходити з місця на місце без дозволу феодала-власника. У 1573 р. вводиться необмежена панщина у маєтках «з волі пана». Це означало, що селянин мав виконувати всі роботи, як того вимагав феодал, і там, де він накаже. «Литовський статут» 1588 р. остаточно закріпачив селян. Непокірних пан мав право закувати в кайдани, кинути до в'язниці, посадити на палю. Безправними були і селяни, що сиділи на «королівщинах» — державно-феодальних землях. Тут селянин не міг без дозволу королівської адміністрації покинути свій наділ чи самочинно освоювати нові землі.

Слід відзначити, що панщина (відробіткова рента) в різних районах України мала певні особливості. Найбільшого розвитку вона набрала в Галичині і на Волині, де поміщицькі маєтки набули фільваркового характеру, найтісніше були пов'язані із зовнішнім ринком. Ці землі були і найгустіше заселеними. Тут фільваркова система стимулювала значне посилення експлуатації селянства. На Волині в 20-х роках XVII ст. панщина досягла чотирьох-п'яти днів на тиждень, а в 40-х роках — 6 днів. В той же час на півночі Київського воєводства — двох–трьох днів. З меншою інтенсивністю вона вводилася на Брацлавщині, де, як і на Київщині, фільваркове господарство лише запроваджувалося. У Галичині і на Волині найінтенсивніше відбувалося й обезземелення селянства. Тут феодали за підтримки уряду збільшували фільваркові землі і урізали наділи. Внаслідок цього кількість малоземельних і безземельних селян досягла 35–40%, з половинним наділом (половина волоки чи лану) — близько 40%. Повний наділ (волока від 16 до 21 га) мали лише 20% селянських дворів (димів). У другій половині XVI ст. у Галичині і на Волині існувала в основному відробіткова рента, а поряд з нею — продуктова та грошова.

Становище селянства погіршувалося внаслідок передачі феодалами своїх маєтків в оренду. Орендарі — купці, шляхтичі, лихварі-євреї примушували кріпаків працювати у фільварку до п'яти–шести днів на тиждень. Селян та міщан жорстоко визискував і уряд, стягуючи великі податки, особливо під час війн.

Дещо інакше розвивалося селянське господарство у новостворених магнатами господарствах Наддніпрянщини, Поділля та Лівобережжя. Заселяючи ці землі селянами із внутрішніх провінцій, феодали давали їм різні пільги, зокрема свободу від усіх повинностей на 20–40 років. Шлях у ці регіони відкрили «уходники» ще в XV — першій половині XVI ст. По їхніх слідах йшли магнати, які, збудувавши тут маєтки, потребували великої кількості робочих рук. Родючі землі з більш вільними умовами життя викликали масовий рух селянства на схід, головним чином з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини та Полісся, де кріпацтво, утиски феодалів і урядових чиновників ставали все нестерпнішими. Селяни з охотою заселяли ці малоосвоєні землі, хоча на нових місцях їм загрожували набіги татар. Пільги розповсюджувалися на тих селян, хто вже тут жив. Ці поселення, звільнені від повинностей на багато років, дістали в народі назву «слободи». В результаті протягом кількох десятків років після Люблінської унії відбувався колосальний процес господарського освоєння українськими селянами та козаками просторів середньої та південної Київщини і майже всієї території сучасної Полтавщини та інших регіонів степової України. Користуючись пільгами, переселенці енергійно взяли розробляти чорноземні ґрунти, вводячи їх у господарський обіг. Уряд підтримував цей процес, маючи надію на те, що нове населення успішніше організовуватиме оборону від набігів татар.

Однак з часом свобода і пільги стали обмежуватися, і в цьому негативну роль відіграла дрібна шляхта та євреї, яких з'являлося тут все більше. Разом з магнатами і урядовою владою вони починають вводити кріпосництво, хоч і в невеликих розмірах. У відповідь населення, озброєне, призвичаєне до безперервних військових сутичок з татарами, переходило далі в степи, поповнюючи козацькі лави, піднімало повстання.

5.2. Соціально-економічний розвиток

Внаслідок освоєння нових степових просторів та розвитку фільваркового господарства в другій половина XVI — першій половині XVII ст. значно зросла площа оброблюваних земель і продуктивність сільського господарства. Найрозвинутішим було сільськогосподарське виробництво

на Волині, Галичині, Західному Поділлі. Тут переважало трипілля, поля удобрювалися, використовувався плуг із залізним лемешем. Основною зерновою культурою було жито, але поширювалися також пшениця та ячмінь, хоча врожайність їх довгий час залишалася невисокою. Головними технічними культурами, як і раніше, були льон, конопля та хміль. Зростало тваринництво. Розводили велику рогату худобу, свиней, овець, у степових районах поширювалося табунне конярство. В ті часи значну роль продовжувало відігравати мисливство, рибальство, особливо на південному сході. Розвивалося городництво, садівництво, бджільництво.

Слід зазначити, що фільваркове господарство у своїй більшості не обмежувалося вирощуванням зернових культур на експорт; їх власники часто мали ґуральні, броварні, медоварні, а іноді й рудні, поташні буди, селітроварні, жупи (солеварні). Кріпосні селяни, що працювали на цих промислах, були найбільш експлуатованою частиною сільського населення.

В Україні зростає ремісниче виробництво як у містах, так і в селах. Найбільшого розвитку воно досягло в Галичині і на Волині, хоча фільваркові промисли та право феодалів торгувати без мита завдавали йому певної шкоди, звужуючи ринки збуту. Найбільшими ремісничими центрами були Львів, Луцьк, Острог, Кам'янець-Подільський. Зростала кількість ремісників, як тих, що об'єднувалися в цехи, так і позацехових — «партачів».

У виробництві переважала ручна реміснича праця, хоч поступово збільшувалося і використання машин та механічних пристроїв.

Створювалися перші підприємства, де поряд з кріпаками працювали вільнонаймані робітники з числа розорених ремісників і селян. Поступово з ремісничого виробництва виростали перші мануфактури. Це ливарні, що відливали гармати та церковні дзвони у Львові, Острі, Черкасах, Білій Церкві; гути, особливо ті, що виготовляли художнє скло; жупи та ін. На деякі промисли існувала монополія держави чи шляхти — винокурний, млинарний.

Об'єднання українських земель у складі Польщі сприяло поширенню їх економічних зв'язків, посиленню формування зовнішнього і внутрішнього ринків, активізації товарного обігу. Розширювалися старі, з'являлися нові торги, торжки, ярмарки, що відігравали велику роль у розвитку внутрішньої торгівлі. Деякі ярмарки (у Києві, Львові, Кам'янці, Луцьку) мали загальноукраїнське значення. Сюди приїздили також купці із сусідніх країн.

Все інтенсивніше розвивалася зовнішня торгівля. Польський порт Гданськ на Балтиці стає головним центром торгівлі хлібом у Європі. За 65 років з 1583 по 1648 р., експорт зернових через цей порт зріс у 2,5

раза. Значна частина його йшла з України. Багато вивозилося і суходолом — через Краків та Люблін. Продовжувався експорт волів та іншої худоби. Значну роль у зовнішній торгівлі, як і раніше, відігравав продаж обробленої деревини — дубових плах для будівництва кораблів, щоглового дерева, а також дьогтю та поташу. Досить вагомими складовими експорту були мед і віск. За кордон, як і раніше, вивозили багато прикарпатської солі.

Таким чином, більша частина промислового виробництва була пов'язана з господарствами феодалів, працювала на ринок, приносячи значні прибутки, які потрапляли до рук феодалів, витрачалися на дорогі прикраси, предметів розкоші, вино, цукор, шовкові тканини і майже не вкладалися в промисловість.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. в Україні зростає кількість міст і містечок та населення в них, особливо у Південній та Південно-Східній Україні, куди переселялися великі групи селян і міщан із Заходу та Півночі. У 40-х роках XVII ст. в Україні існувало близько 1000 міст і дрібних містечок. Серед містечок переважали дрібні, що часто нараховували не більше 100 дворів. Найбільшими містами були Львів з 18 тис. жителів та Київ — 13–14 тис. Великими міськими центрами були Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів, Ніжин, Полтава та Перемишль.

Кілька міст мали магдебурзьке право, невелика частина була державними, решта належали феодалам, які, як і державні урядовці, вводили численні регламентації, мита, високі податки на право виробництва і продажу товарів.

Міська біднота (плебс) — підмайстри, учні, наймити, «партачі» постійно пригнічувалися, обмежувалися міською верхівкою — патриціатом та середнім міським станом — бюргерством. Між плебсом і патриціатом та бюргерством велася гостра соціальна боротьба. Поряд з цим мали місце і національно-релігійні конфлікти, особливо в Західній Україні, де міська верхівка була спольщена. Польські патриції не дозволяли українцям будувати церкви, переслідували православних священиків, примушували православних платити податки на утримання католицького духовенства.

Міщанство українських міст мало етнічно строкатий характер: польська шляхта та урядники, німецькі ремісники, єврейські та вірменські купці і переважна частина корінного населення, що, як і раніше, толерантно ставилися до міщан з інших народностей. Релігійно-національні суперечності існували лише з польськими групами, що презирливо ставилися до українців, релігію яких називали схизмою, а їх самих «бидлом».

5.3. Церковна боротьба. Братства та Брестська унія

У другій половині XVI ст. — першій половині XVII ст. православна релігія і українська національна культура стають надзвичайно важливим об'єктом наступу польських урядових кіл, магнатства і шляхти та католицької церкви. Проти цих ідеологічних основ української народності ведеться боротьба, скоординована з державним та економічним наступом, який ставив українську народність на межу виживання. Малося на меті колонізувати українську еліту, позбавити народ власної мови, денаціоналізувати його, знищити українську православну релігію і культуру, окатоличити Україну і в кінцевому результаті перетворити її в одну з покірних провінцій Речі Посполитої.

Криза православної церкви у XV, другій половині XVI, та на початку XVII ст. продовжувалася. Вона була значною мірою результатом бездержавності українського народу і відсутності її захисту з боку держави. Проявами кризи у православній церкві, як і раніше, були призначення великим князем або магнатами — «на подання» — єпископів. Великий вплив мав так званий «патронат» (тих світських діячів, які опікали релігійні заклади).

Урядові чиновники-воєводи, намісники, старости присвоювали «патронат» над церквами й монастирями в межах своїх територій і таким чином збагачувались, використовуючи призначення на духовні посади, визначення церковних, монастирських земель та маєтків. Було немало випадків, коли «патронами» ставали ті, хто перейшов у католицизм або якусь із протестантських сект. Ці «патрони» переслідували й утискували православних священиків та мирян.

Становище нижчого духовенства, особливо сільських священиків, ставало все нестерпним. Тому авторитет сану священика падав. Як наслідок, на ці посади часто попадали невігласи та гіркі п'яниці.

Перебуваючи в стані занепаду і дезорганізації, православна церква не могла підтримувати духовні традиції, освіту й письменство, виконувати роль духовної основи українського народу. В той же час вона була національним прапором українського народу в боротьбі проти польсько-католицької експансії.

У другій половині XVI ст. протестантські течії, незважаючи на репресії в Польщі, активізувалися, що сприяє пожвавленню у Речі Посполитій культурних процесів. Безперервні дискусії церковних діячів викликають до життя досить значну художню літературу, певною мірою полемічну. Це відповідно впливає і на Україну, сприяючи пожвавленню її церковного та культурного життя.

Серед реформаційних течій в Україні кінця XVI — початку XVII ст. найбільше поширюється социніанство — одне із вчень антитринітаризму

(заперечення догмату про святу трійцю). Ідеологом його був швейцарець Фауст Социн (1539–1604 рр.), який через гоніння втік із Швейцарії і в 1579 р. приїхав до Польщі. В основу свого вчення він поклав раціоналізм, побудову християнської віри на базі розуму. Заперечувалося все містичне. Христос вважався не богом, а людиною. Социніанці виступали проти таких таїнств, як причащання, хрещення дітей та ін., відстоювали свободу совісті, піклувалися про поширення освіти.

З 60–70-х років XVI ст. у Польщі посилюють боротьбу проти реформації орден єзуїтів та інші реакційні сили. Однак єзуїти ведуть наступ не лише проти протестантизму, а й православної релігії — «схизми». Вони застосовують досить своєрідну і водночас ефективну тактику: створюють густу мережу шкіл із залученням великої кількості кваліфікованих педагогів. Основна увага приділялася гуманітарним та словесним наукам — граматиці, риториці, поетиці. Педагоги докладали багато зусиль, щоб зробити учнів своїми союзниками. До цих чи не найкращих у Європі шкіл, при обмеженій кількості українських навчальних закладів, віддавали своїх дітей як польські, так і українські магнати й шляхтичі, а учні ставали завзятими католиками. Єзуїти звертають особливу увагу на заможних, а також талановитих людей із нижчих верств населення, намагаючись залучити їх до шкіл та церкви. Вони також володіли майстерністю проповіді та диспутів, привертали на свій бік багатьох слухачів, ведучи пропаганду в маєтках магнатів, шляхти та у містах. Православну церкву вони критикували за неуцтво священиків, втручання світських у церковні справи. Висувається ідея церковної унії — приєднання православної релігії до католицької.

Шукаючи вихід із церковної кризи, українське громадянство відчуває потребу реорганізувати церкву, оздоровити й обновити її, піднести рівень освіти її служителів.

У відповідь на посилення польсько-католицького наступу в Україні XVI ст. зростає православна магнатсько-шляхетська опозиція, на чолі якої фактично стояв князь Василь-Костянтин Острозький. Опозиція дотримувалася поміркованих поглядів і не виступала проти влади польської «корони». Вона прагнула лише розширення адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Магнати протегували православній церкві та культурно-освітній справі. Зокрема, Григорій Хоткевич першим заснував друкарню на півночі України, у Заблудові, в якій Іван Федоров почав друкувати книги. Костянтин Острозький заклав Академію — один із найкращих вищих навчальних закладів у Європі. Його син Василь-Костянтин Острозький продовжував справу батька, став відомим меценатом української культури.

Однак це були покоління, сформовані у Литовській державі. В кінці XVI — на початку XVII ст. нові покоління магнатів потяглися до Польської держави, колонізувалися і окатоличилися, і вже син Василя-Костянтина Острозького відрікся від своєї церкви, а онука на місці православної Острозької академії створила єзуїтську колегію. Шляхом ренегатства пішли майже всі магнатські і значна частина шляхетських родів. Дещо послідовніше відстоювала свою православну релігію, культуру та соціальні права дрібна українська служила шляхта, що мешкала в Чернігівській, Київській, Брацлавській землях, на окраїнах Галичини і Волині. Вона використовувала методи легальної боротьби в сеймі та місцевих сеймиках. І хоча в окремих випадках це мало деякий успіх, в цілому польська система підкорила і її. Українська еліта на межі XVI–XVII ст. зрадила свій народ. У важкі, трагічні для нього часи вона не очолила боротьби, чим нанесла йому велику шкоду, бо в тих умовах феодальних протиріч, до того ж ускладнених жорстокою польсько-католицькою навалою із заходу та турецько-татарською зі сходу й півдня, лише привілейовані, економічно сильні соціальні верхи разом з народними масами могли вести розбудову і захист національного та культурно-церковного життя народу, відновлювати його державність.

У ці складні часи керівництво й ініціатива в національно-визвольному русі остаточно переходять до козацтва, до якого частково приєдналася шляхта. Пізніше ця роль повністю перейшла до козацтва.

У другій половині XVI ст. — на початку XVII ст. в боротьбу за оздоровлення і зміцнення православної церкви та культури втягується й українське міщанство, яке завдяки економічному зростанню міст та магдебурзькому праву зміцніло і було достатньо незалежним від адміністрації. Навіть у містах, що підкорялися магнатам, населення обирало своє керівництво і було досить самостійним. У західних землях України міста були віддані у повне розпорядження католиків-поляків, а частково — німців. Однак за мурами міста жило численне приміське українське населення, тісно пов’язане з селянством, і воно сміливо вело боротьбу з польською міською верхівкою.

Формою організації у цій боротьбі українського міщанства стають братства. Вони існували уже в XV ст., однак тоді вони займалися переважно церковними справами та опікувалися членами-братчиками.

У другій половині XVI ст., з посиленням у містах польсько-католицького наступу, братства розгортають боротьбу за національні права корінного населення міст. Особливих розмірів цей рух набув у Львові, найбільшому місті тогочасної України.

Власне, львівське братство боролося з польським патриціатом за розширення своїх прав уже з початку XVI ст. і досягло деяких поступок

з боку католицьких верхів міста. У 1539 р. братство домоглося відновлення галицького православного єпископства. У 80-х роках XVI ст. Львівське братство модернізувало свою організацію: обмежило деякі застарілі традиції (братські «пири» у свята та ін.) і зосередило увагу на питаннях захисту і розвитку віри, церковних справ, освіти, виробило відповідний статут. Тепер запроваджувалися санкції до братчиків за порушення дисципліни і статуту братства, підносився рівень їх організованості. У 1586 р. антиохійський патріарх Іоаким, який прибув до Львова, затвердив його статут і встановив за ним право зверхності над іншими братствами. У 1587 р. константинопольський патріарх Єремія визнав за Львівським братством право ставропігії, тобто непідлеглості місцевому єпископу, і доручив йому контроль над іншими братствами. Львівське братство виступило тоді з ініціативою заснування братств у всіх містах, і ці організації швидко поширилися по всій Україні. Віленське братство надрукувало зразок статуту, і братські організації всюди набрали однакового характеру.

Згідно зі статутом до братств приймали і шляхту та селян (посполитих). Члени товариств платили внески, щомісяця обирали старшин, судилися своїм судом і не повинні були звертатися до світського державного суду. Братства, як і раніше, надавали значну матеріальну допомогу своїм членам. Вони мали право не підкорятися єпископу, якщо вбачали в його діях «неправедність», аморальність, тобто здійснювали контроль за діяльністю виборних церковників.

У кінці XVI ст. подібні братства виникли у Рогатині, Красноставі, Городку, Галичі, Перемишлі, Дрогобичі та інших містах. Незважаючи на опір церковної ієрархії, братства запроваджували принцип виборності служителів церкви із світських людей, членів братств. Однак визнати це позитивним явищем неможливо, тому що часто на посаду священиків таким чином попадали некомпетентні люди. Цілком зрозуміло, що діяльність священика може базуватися лише на широкій теологічній ерудиції.

У 1615 р. виникло Київське братство (при Богоявленській церкві). Важливу роль в його організації відіграли представники міщанства, шляхти, духовенства — І. Борецький, З. Копистинський, І. Курцевич, Е. Гулевич, яка заповіла братству свій двір на Подолі та значні кошти. У 1620 р. до братства записався гетьман П. Сагайдачний «зі всім військом Запорозьким». У 1616 р. братство заснувало школу.

У 1617 р. з'явилося Луцьке чеснохрестенське братство, такі ж організації виникають у Вінниці, Лубнах, Немирові та інших містах.

Завдяки енергійній діяльності і підтримці патріархів у кінці XVI ст. — на початку XVII ст. братства посіли провідне місце у релігійно-культурному та досить значне — в суспільно-політичному житті українського

народу. Вони виступали з ініціативами церковних реформ, усували церковників, які себе дискредитували, знаходили кваліфікованих учителів для своїх шкіл, керівників друкарень, сприяли піднесенню діяльності церков та монастирів, створювали нові школи і бібліотеки, поширювали релігійну літературу, зберігали культурні цінності та сприяли творенню нових, ініціювали і підносили суспільно-політичну активність населення міст. Найбільшою заслугою братств було створення шкіл, в тому числі таких, в яких ґрунтовно вивчали грецьку мову. На противагу єзуїтським школам значна кількість братських шкіл виховувала велику масу студентів (студеїв), які разом з учителями, в основному молодими, складали нове освічене покоління, виховане в атмосфері боротьби з наступом католицтва. Воно відзначалося сміливістю і активністю.

Традиційно в ті часи випускники шкіл мандрували по містах і селах, розносили знання, гасла боротьби проти католицько-польського наступу, розворушували, будили громадянство. Це була своєрідна ідеологічна підготовка українського народу до боротьби проти наступу польського шляхетства, майбутніх козацьких і селянських повстань. Своєю діяльністю братства сприяли релігійному відродженню.

Поряд з цим у їхній діяльності були й деякі недоліки. Керівництво світських діячів релігійними справами часто виливалося у некомпетентне втручання в життя церкви, порушувало церковний порядок. Братства почали усувати священиків без достатніх обґрунтувань, самі вирішували складні церковні питання, що вимагали серйозних знань і навіть тлумачили святе письмо, не маючи достатньої теологічної підготовки. Точилися безнастанні суперечки братств з єпископами, що паралізувало в деяких регіонах і містах церковне життя. Це стало однією з причин, що зародила у частини духовних ієрархів ідею церковної унії — об’єднання суворо дисциплінованої католицької та православної релігій.

Однак найголовнішою причиною прагнення православних ієрархів до унії було егоїстичне бажання верхівки православної церкви зрівнятися з католицькими «князями церкви», засідати поруч з ними в сеймі, залежати лише від Папи Римського. Їх дратувало і керівництво східних патріархів, які підтримували братства, надто втручалися у внутрішнє життя православних єпископів, висилали суперечливі вказівки та вимагали значної матеріальної підтримки.

Польський король і Папа Римський були зацікавлені у проведенні унії, тому що таким чином вони духовно підкоряли український народ, значно збільшували свої володіння і доходи. Однак для українського селянства, міщанства, частини середньої і дрібної шляхти збереження релігії батьків було символом збереження своєї незалежності. Католицька ж церква була для них знаряддям іноземного поневолення.

Розгром зусиллями влади і єзуїтів церковної реформації зміцнив католицьку церкву на початку 90-х років XVI ст., і це сприяло проведенню унії. І в здійсненні цієї ідеї активну роль відігравали єзуїти, вони ж були і в авангарді цього руху.

Слід зазначити, що розкол християнства, який стався в 1054 р., викликав невдоволення у частини віруючих. У зв'язку з цим ідея церковної унії неодноразово висловлювалася в XIV–XV ст. Для багатьох здавалося справедливим відновити єдність церкви Ісуса Христа. Однак польський король і Папа Римський вели не до об'єднання, а до приєднання і підкорення православ'я. Унію підтримувала значна частина єпископів України — львівський, луцький, володимирський, холмський і туровський, а також митрополит Київський Михайло Рогоза.

У 1591 р. єпископи виробили умови об'єднання церков і висловили готовність до цього.

У жовтні 1596 р. польський король Сигізмунд III і Михайло Рогоза за дорученням папи Климента VIII скликали у Бресті (Бересті) церковний собор для офіційного проголошення унії.

Однак собор розколовся на два окремих собори — уніатський і православний. 18 жовтня 1596 р. єпископи-відступники підписали акт про унію, не погодивши цього зі східними патріархами, яким вони підпорядковувалися, і не отримавши від них повноважень на це. Цим актом в Україні і Білорусії замість православної церкви утворилася уніатська (греко-католицька), підпорядкована Папі Римському. Визнавалися основні догмати католицизму, але обряди залишалися православними.

Уніатське духівництво нарівні з католицьким звільнялося від податків, українська шляхта отримала право обіймати посади в адміністративному апараті, а уніати-міщани зрівнювалися у правах з католицьким міщанством. Уніатським єпископам були обіцяні місця в сенаті.

Православний собор відкинув унію і оголосив ієрархів-відступників позбавленими влади, наклавши на них прокляття. Польський король Сигізмунд, незважаючи на протести православного собору, визнав уніатську церкву обов'язковою і поставив православну церкву поза законом. Він насаджував унію шляхом насильства. Фактично відбувався процес розгрому православ'я, віри мільйонів українців, однієї із найбільш блискучих і глибоких релігій світу.

Незважаючи на погрози уряду, православні виступили на захист своєї віри. Ареною боротьби став сейм. Однак дебати з цього питання на кількох сеймах не дали результатів. Лише несприятлива зовнішньополітична ситуація для Речі Посполитої на початку XVII ст. змусила її уряд піти на поступки православним, і постановами сейму в 1607 р. їх переслідування були припинені. За «грецькою» вірою залишалися її

давні права, а духовенству, що не приймало унії, проголошувалася амністія.

Однак католицька реакція продовжувала переслідування, викликавши бурхливі повстання в Луцьку у 1620 р., в місті Острогу 1638 р. та ін. Важливу роль у боротьбі проти унії відігравали братства, які широко розгорнули культурно-освітню діяльність, відкривали друкарні, школи, друкували книги, матеріально підтримували церкви і монастирі.

Велике значення у поглибленні національної самосвідомості та стійкості мала полемічна література, була спрямована на захист православ'я, тавруючи паразитизм магнатства і багатої шляхти.

У кінці XVI — на початку XVII ст. у релігійну боротьбу вступає нова суспільна сила — козацтво, що поступово стає опорою православної церкви і широких мас українського народу. Спочатку козаки, як і українська шляхта, пишуть протести проти намагання уніатів захопити майно православної церкви. Але це мало допомагало, і вони переходять до оборони своєї церкви силою зброї. Зокрема, коли емісари уніатського митрополита захоплюють у Києві багаті київські монастирі, козаки захищають їх зі зброєю в руках. Це зупинило уніатсько-католицьку експансію у Києві, в той час як у Львові уніати насаджають свою владу. Тому в 20-х роках XVII ст. центр українського релігійно-культурного життя переміщується знову до Києва, сюди переїжджають деякі видатні культурні діячі з Галичини і займають важливі церковні посади.

У кінці XVI ст. — на початку XVII ст., коли майже всі православні єпископи і митрополит Рогоза перейшли в уніатство, православна церква залишилася без керівництва (єпархії), що загрожувало повною її дезорганізацією. Тоді гетьман П. Сагайдачний, скориставшись приїздом східного патріарха Теофана, таємно організовує висвячення нового митрополита — Іова Борецького і п'яти єпископів, чим зміцнив становище православної церкви, по суті, врятувавши її від розвалу. Митрополит Іов Борецький виїздить до козаків, виступає перед ними з проповіддю і приймає від них клятву захищати свою віру «аж до горла».

Напередодні і на початку війни Туреччини проти Польщі у 1621 р. козацтво дає згоду захищати Польщу, але вимагає від польського уряду поліпшити становище православних. У Варшаву прибуває козацька делегація, до складу якої входив П. Сагайдачний. Король дав згоду затвердити нове керівництво православної церкви, обіцяв «заспокоїти» релігійні справи. Однак він не виконав своїх обіцянок, хоча козацтво на чолі з гетьманом Сагайдачним ціною великих жертв врятувало Польщу від турецького розгрому.

У 20-х роках XVII ст. між козацтвом і польським урядом велися переговори про поліпшення становища православної церкви, однак вагомих

результатів вони не мали. Українське населення залишалося розділеним на православних і уніатів, що ворогували між собою. Від цього користь отримували лише поляки. Слід відзначити, що українська уніатська церква після Берестейської (Брестської) унії опинилася у трагічному становищі: православні ненавиділи уніатів за зраду, а католицька (польська) церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо головним для них було питання національного походження. Однак з часом все змінилося. Уніатська церква перетворилася в борця проти полонізації, за національні права і свободи українського народу.

У 1633 р. королем Польщі став Владислав IV, який з метою використання козаків у війнах в інтересах Польщі був схильний до компромісів, примирення з православною релігією. Митрополитом православної церкви обирається Петро Могила, син молдавського господаря, людина з європейською освітою, який у 1633 р. займав посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. Він був відданий православній церкві і використовував навіть свої особисті матеріальні засоби на її користь. Новий митрополит зосередив у руках митрополії великі земельні багатства і на цій базі розгорнув широку релігійно-просвітницьку діяльність, здійснивши ряд реформ. Перш за все він зосередив свої зусилля на зміцненні дисципліни серед духовенства, ввів духовний суд-консисторію, яка розглядала незаконні вчинки священиків.

Були оновлені київські святині, зокрема реставровано храм св. Софії, Михайлівський монастир, церкви Трьохсвятительську, Спаса та ін.

Особливе значення мала його організаторська діяльність в освітній галузі. Братська школа була перетворена на колегію по типу європейської школи з викладанням латинською і грецькою мовами. Вона дістала пізніше назву академії. Її філії були створені у Вінниці, на Поділлі і Кременці на Волині. Це забезпечувало священикам, яких в основному готували колегії, ґрунтовну освіту. Було видано кілька підручників, богословських творів, серед яких і Катехізис, який використовується і понині у всіх православних церквах світу.

Петро Могила упорядкував теологічно-догматичні та обрядові справи, написав і надрукував низку праць, у яких дав теоретичні відповіді на критику православ'я католицькими теоретиками. У 1646 р. він видав виправлений требник, у якому описав православні обряди і дав рекомендації з їх проведення. Тим самим були усунені неясності, вагання, а в церковну організацію введено єдиний порядок і систему. У зв'язку з тим, що православна церква охоплювала своїм впливом всю Україну, уніфікація релігійного життя зміцнювала національну єдність українського народу.

Петро Могила ліквідував анархію, спричинену в церковному житті втручанням братств та суперечками зі священиками. Він не вів відкритої

боротьби з братствами, але нейтралізував їх тим, що виховав освічене духовенство, яке взяло керівництво церквою у свої руки. Однак частина істориків (І. Кріп'якевич та ін.) вважають, що його реформи проходили без урахування українських культурних традицій, лише на західних зразках. Церква була відірвана від українського народу, від його суспільно-політичного життя.

5.4. Зміцнення козацтва. Запорозька Січ

Протягом другої половини XVI ст. внаслідок посилення тяжкого феодального і національно-релігійного гніту на західних і північних землях України значно зростає кількість втікачів — селян та міщан у Подніпров'я та Побужжя. Сюди стікається бідний, знедолений люд, так звані «гультяї», а також частина дрібної шляхти, яка зазнавала утисків великих магнатів і шляхтичів. Всі вони вливалися до лав козацтва, збільшуючи і зміцнюючи їх. Козацтво швидко зростало і територіально. Багато козаків жило в селах, хуторах, містечках Чернігівщини, Київщини та інших землях — на «волості» — і називалися «волосними», городовими. А тих, хто втікав далі на південь, у степи, задніпровські пороги, називали «низовими», «запорозькими».

Вже в середині XVI ст. відбувається об'єднання козаків під керівництвом найбільш енергійних і талановитих із них у військову організацію. Певну роль у цьому процесі відіграли магнати, шляхтичі та старости і воєводи прикордонних міст. Важливе місце в процесі формування військово-політичної козацької організації належить князю Дмитру Вишневецькому — 50–60-ті роки XVI ст. (у народі мав ім'я козак Байда). Він був яскравою історичною фігурою, видатним дипломатом і полководцем, діяльність якого залишила помітний слід в історії боротьби з турками і татарами. Хоча він був магнатом і великим землевласником, але допомагав козакам у спільній боротьбі проти турецько-татарської небезпеки.

Як пишуть сучасні дослідники (див.: В.Голобуцький. Запорозьке козацтво. — Київ, 1994. — С. 124), козацтво і до Вишневецького, ще в 30–40-х роках XVI ст., формувало свою військову організацію. Вишневецький продовжив і прискорив цей процес. Він збудував на Дніпрі, за порогами, на острові Мала Хортиця у 1556 р. замок (Запорозька Січ) як опорний пункт козацтва у боротьбі з кочівниками. Однак у козаків були й інші укріплення, і вони продовжували боротьбу.

У 1557 р. татари зруйнували замок на Малій Хортиці. Вишневецький розширював боротьбу, шукав союзників для воєн проти «бусурманів».

Зрозумівши, що підтримки від литовського уряду не буде, він переходить на службу до московського царя Івана IV (Грозного). Той щедро обдарував його, виділивши кілька міст та сіл під Москвою. За дорученням царя у 1558 р. Вишневецький очолює похід на Крим російських військ та українських козаків, які дійшли до Перекопа, погромивши по дорозі татарські загони. У 1558 р. Московська держава починає Лівонську війну (1558–1583 рр.), і цар не має можливості приділити увагу боротьбі з Кримом. Її продовжує сам Вишневецький у союзі з донськими козаками і народами Північного Кавказу. Він розгорнув широкі військові дії проти кримського хана, захопивши ряд фортець.

У 1561 р. Вишневецький — знову підданий литовського князя. У 1563 р. він йде походом на Молдавію, де воює з турками, але попадає до них у полон, і його страчують у Стамбулі. Доля Вишневецького справила велике враження на тогочасне українське суспільство. Завдяки його діяльності Запорозька Січ перетворюється на один із найважливіших центрів боротьби з татарсько-турецькою загрозою.

Слідом за Байдою-Вишневецьким пішов другий ватажок козаків — князь Богдан Ружинський. Багатий магнат з великокнязівської родини Гедиміновичів у спільній з рядовим козацтвом боротьбі проти татарсько-турецької агресії зблизився з кошовим товариством, очолив його в 70-х роках, став любимим у народі, оспіваним в його піснях і думах. Як гетьман низових козаків, він зробив кілька походів на Крим і в 1577 р. загинув біля однієї з татарських фортець в гирлі Дніпра.

Хортицький замок, або «січ», збудований Вишневецьким, послужив зразком наступних «січей». Наприкінці 60-х років козаки перенесли Січ на острів Томаківка (60–90-ті рр. XVI ст.). Після того як у 1593 р. татари напали і зруйнували Томаківку, запорожці перенесли Січ на острів Базавлук (Чортомлик). Тут вони насипали земляні вали, побудували укріплення зі сторожовими баштами, в яких вартували козаки і в разі небезпеки по тривозі піднімали всю Січ. Адміністративно-політичний устрій Запорозької Січі мав відбиток замкнутого лицарського ордену (іноді вживається вираз напіворден).

Запорозька Січ була суто військовим табором. Тут були лише козаки, а жінок і дітей туди не пускали. Козаки підпорядковувалися лише своїй старшині, яку самі зі свого середовища і обирали. На Січі існували дві ради (два кола): одна велика, в якій всі козаки мали право брати участь; і мала — за участю лише старшин. Вищою владою на Січі вважалася загальна Велика рада. Цей поділ на велике і мале коло свідчить, що на Січі не було повної рівності у розв'язанні всіх питань. Поступово посилювався поділ на бідних і заможних козаків. На керівні посади обиралися переважно багаті козаки.

Запорозька Січ мала свою територію, яка поступово збільшувалася, а пізніше адміністративно поділилася на так звані паланки (райони). До неї входили великі райони Правобережжя і Лівобережжя. Запорозька Січ мала ще назву Кіш. Тут знаходився центр військової, адміністративної та судової влади всієї козацької території — Запорожжя. На чолі Коша стояв виборний кошовий отаман, якого обирала Велика Рада. На ній також обиралися генеральні старшини — суддя, писар, обозний, осаул та хорунжий, яких у разі необхідності переобирали і за провини засуджували до смертної кари, тут же здійснюючи вирок. Це свідчило про високу відповідальність керівників перед козаками. Козаки судили за звичаєвим правом. Писаних кодексів чи правових збірників у них не було. Цей політичний та адміністративний лад протягом трьох століть існування козацької державності дещо змінювався, але в основному зберігся до останніх років її діяльності.

На розгляд Ради кошовий виносив всі важливі питання життя козацького товариства. Доступ на Січ мав кожний, хто хотів поселитися тут. Однак до Коша приймали індивідуально, і молоді хлопці проходили випробування як джури (помічники-слуги) у досвідчених воїнів. Хто не підходив до військової діяльності, того відсилали з Січі. Всі козаки, рядові чи обрані на посади старшин, вважалися рівними (мали однакові права). Жили козаки в куренях, зроблених із хмизу і обмазаних глиною, вкритих від дощу очеретом чи кінськими шкурами. Тими, хто жив у куренях, управляли курінні отамани. Це була нижча ланка командного складу козацтва. Війни та суворе життя виробили у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, зневагу до комфорту і розкоші, повагу до дружби, побратимства, мужності, стійкості та презирство до смерті. Проводячи життя в походах і війнах козаки набували значного досвіду і високого військового мистецтва. Вони були озброєні самопалами, рушницями, пістолями, шаблями, списами, використовували луки й стріли, мали свою артилерію. У мирний час на Січі під керівництвом курінних отаманів вони щоденно по кілька годин виконували військові вправи та фізичні тренування. Тому влучно стріляли і добре володіли шаблею. Козаки, за словами французького інженера Боплана, який на початку XVII ст. служив у Польщі і багато з ними спілкувався, були високого зросту, дотепні і щирі, міцні здоров'ям, витривалі, у боях невтомні та винахідливі. Аскетизм запорозького козацтва поєднувався з гарячим патріотизмом і православною ідеологією.

Перші десятиріччя існування Січі виявили і ряд суперечностей: свобода особи і жорстоке переслідування; часто винищення меншості чи окремих груп, які мали власні переконання, більшістю на загальних Радах (це умовно можна назвати «терором маси»); свавілля і сувора

дисципліна, особливо під час походів; аскетизм і розгульність, зокрема, після походів, коли вся козацька маса пиячила. Протягом всього свого існування Запорозька Січ мала демократичний устрій, про що свідчать козацьке самоврядування, право кожного брати участь у військових радах, виборах старшин, а також володіти землями. Отже, це своєрідна демократична козацька республіка з власною територією, урядом, фінансами і економікою. Стихійне створення її було проявом намагання української народності мати свою державність. Військовий її характер диктувався вимогами часу. Польська влада неодноразово намагалася підкорити цю державу, але вона постійно боролася за свою незалежність.

Основним родом козацьких військ була піхота (пластуни). Часто в похід запорожці вирушали верхи на конях, але до бою ставали як піхотинці: від ворогів відбивалися переважно в окопах і наступали, прикриваючись, по можливості, шанцями. Разом з військом рухався табір, що складався з легких возів. На відкритих місцях при обороні він прикривав військо, і під його заслоном велися воєнні дії. Під час походів у війську дотримувалися суворої дисципліни. Кошовий отаман, який на Січі в усьому підкорявся Раді, на полі бою був необмеженим диктатором — міг карати козаків прямо на місці. Запорозька Січ мала чітку військову організацію: в походах козаки ділилися на полки по 500 чоловік, кожний на чолі з виборними полковниками. Полки складалися з сотень, якими командували сотники. На чолі всього війська козацького стояв кошовий отаман або гетьман (старший). Офіційно титул гетьмана вперше був визнаний за Богданом Хмельницьким, хоча взагалі це слово вживалося і раніше, зокрема, так іменував себе Петро Сагайдачний. Роль помічників гетьмана у військових справах виконували осавули, артилерією відав обозний.

Січ мала власний флот, що складався з великих парусних човнів — чайок. Цей невеликий корабель (20 м завдовжки) мав швидкість до 15 км на годину і був озброєний трьома–шістьма гарматами. Бойовий екіпаж складався з 50–70 козаків, озброєних рушницями та мушкетами. Чайки досить глибоко осідали у воді і здалеку були непомітні. Тому турецький флот, що складався з великих галер, не міг відшукати флотилії, яка відзначалася високими маневровими якостями.

Зростання вільнолюбного незалежного козацтва викликало у польських феодалів побоювання загрози селянсько-козацьких повстань. До того ж походи козаків на татар і турок спричиняли все більші ускладнення у відносинах Польщі з Туреччиною та Кримським ханством. Щоб уникнути їх, польський уряд вирішує взяти на службу частину козаків, дати їм деякі привілеї, щоб їхніми руками приборкувати решту та використовувати їх як прикордонну охорону. У 1572 р. за наказом

короля Сигізмунда Августа був створений загін з трьохсот оплачуваних козаків на чолі з польським шляхтичем Бадоським. Козаки записувалися до реєстрів (списків) і звідси дістали назву реєстрових. І хоча загін проіснував недовго, але виведення його за наказом короля з-під юрисдикції урядовців означало визнання урядом козацтва окремим військовим станом, що мав власне самоврядування і правовий статус.

Зміцнення козацтва, його походи на татар і турок продовжувалися, незважаючи на суворі заборони та розпорядження уряду. Водночас Польща вела війну з Московським царством, і їй потрібні були прикордонні частини козацьких військ, які б захищали кордони від татар та турок. Тому в 1578 р. уряд включив до реєстрового війська 500 чоловік, у 1583 — 600, у 1590 — 1000. Пізніше їх кількість збільшувалася. Вони поділялися на полки. Багато реєстровців мали володіння у королівських маєтностях в Середньому Подніпров'ї. Тепер вони вже офіційно були визнані окремим військовим станом. Реєстрове козацтво вважало себе окремою військовою групою на службі у Польської держави, кордони якої вони захищали. Однак реєстровці діяли часто разом з нереєстровими, щонайбільше в походах на Крим і Туреччину. Організація реєстрового козацтва значно зміцнювала козацтво України, хоча вносила в нього і певні суперечності.

Виділенню козацтва в окремий суспільний стан сприяла і соціально-економічна ситуація, коли польське магнатство і шляхта закріпачували селянство в нових районах України. Рятуючись від панського ярма, багато селян втікало на Січ, поповнюючи і зміцнюючи її. У кінці XVI ст. козацтво остаточно сформувалося, значно виросло і стало окремим військовим суспільно-політичним станом, що складався з двох тісно пов'язаних між собою частин — узаконеного реєстрового, кількісно невеликого, та масового, вільного запорозького і городового (волосного). Воно продовжувало в кінці XVI — на початку XVII ст. протистояти нападам татар та поряд з цим все більше втягувалося у боротьбу соціального та релігійного характеру — з польським феодально-кріпосницьким і католицьким наступом.

Слід підкреслити, що стосунки козацтва з Московською державою були складними. Маючи одну релігію, походження, мову, цілі в боротьбі з татарсько-турецькою агресією, вони часто діяли спільно. Однак Московія намагалася приєднати українські землі, а Польща та Литва, відбиваючи її наступ, використовували українських козаків в своїх інтересах. Тому в кінці XVI — на початку XVII ст. ці відносини були ворожими. В той же час у стосунках з донським козацтвом переважало міцне військове побратимство, спільність військових дій проти Криму і Туреччини та взаємовиручка.

5.5. Боротьба з турецькою імперією та Кримським ханством

З початку XVI ст. козаки з волості (території, розташовані вище порогів) та січовики постійно здійснюють морські походи на Крим і Туреччину. З перемінним успіхом ведеться запекла боротьба. У 1610 р. розлютований кримський хан наказав навіть замкнути Дніпро залізним ланцюгом. Але це не допомагало.

Зміцнившись, Запорозька Січ розширює сферу боротьби з турецько-кримськими загарбниками. У цей час Молдавія, яка знаходилася між Польщею і Туреччиною, почергово попадала у васальну залежність то від однієї, то від іншої держави. Козаки втручалися у її справи ще в середині XVI ст., коли туди робив походи Вишневецький. Наприкінці століття у Молдавії загострюється боротьба претендентів на престол господаря (князя). У ній загинув Івоня, якого підтримувала Польща, посилаючи туди козацькі війська. Новий претендент Іван Підкова за підтримки козацького загону на чолі з гетьманом Шахом захопив столицю Молдавії — Яси. Це загрожувало Польщі погіршенням стосунків з Туреччиною. Вона посилає військо проти Підкови. Турецькі і польські війська розгромили козаків. Івана Підкову, який вів завзяту боротьбу з турками, поляки схопили і стратили у Львові. У цьому проявилося невдоволення Польщі самостійним зовнішньополітичним курсом Запорозької Січі. Козаки продовжували ходити походами на Молдавію, довгий час підтримуючи нащадків Івана.

Успішні походи козаків принесли їм велику славу в Європі. Козацтво стало важливим фактором міжнародної, особливо східноєвропейської та близькосхідної політики. Про це свідчить звернення до нього цісаря Рудольфа II у 1594 р. та Папи Римського Климента VIII, які закликали козаків укласти союз з Німеччиною для боротьби проти Туреччини. Посол цісаря Еріх Лясота прибув на Запорозьку Січ і вів переговори зі старшиною як з представниками незалежної держави. Січ позитивно сприйняла пропозицію європейської держави, і кілька козацьких загонів вирушили на Молдавію для війни з Туреччиною.

Одним із загонів керував Северин Наливайко. Йому на допомогу прийшов гетьман Григорій Лобода. Спільними силами козаки розбили військо залежного від Туреччини молдавського господаря, примусили його зректися турецького підданства і присягти цісареві. Після цього козаки захопили кілька фортець у Молдавії, витіснили турецькі війська і припинили війну.

Це свідчить про те, що поступово Запорозька Січ виробляла і проводила самостійну зовнішньополітичну діяльність, виборювала свою

державницьку лінію і одночасно не поривала відкрито з Польсько-Литовською державою. Керівники Січі не раз підкреслювали, що вони піддані короля. Однак фактично Запорозька Січ вийшла з-під влади Польщі і проводила політику неоголошеної війни з «бусурманами» — Туреччиною та Кримським ханством. Найбільшого розмаху козацькі походи проти «бусурманів» набули у 1600–1620 рр. Майже щорічно козаки перетинала Чорне море і нападали на кримські і турецькі береги. У 1604 р. спустошили Варну — найсильнішу турецьку фортецю на Чорному морі, у 1608 р. розгромили Перекоп, у 1609-му пограбували Кілію, Ізмаїл, Акерман і в 1614 р. штурмували Трапезунд. У 1615 р. вони увірвалися до гавані Константинополя і на очах султана спалили флот і втекли.

У 1614–1617 рр. особливо зростає козацька активність на Чорному морі. У ці роки боротьбу очолив один із найвидатніших і найталановитіших козацьких старшин, у 1616–1622 рр. — гетьман Січі Петро Сагайдачний. Під його керівництвом козаки штурмом взяли фортецю Кафу, де знаходився найбільший на Сході невольничий ринок, визволили десятки тисяч полонених, серед яких було багато українців. У 1620 р. козацькі чайки за його ініціативи знову спалили Константинопольську гавань з усіма кораблями. Слід підкреслити, що запорожці ходили в походи разом з донськими козаками.

Поява козацького флоту, його блискучі перемоги під командуванням Петра Сагайдачного мали історичне значення: Україна пробила татарсько-турецьку морську блокаду, що відгороджувала її від Європи і Близького Сходу.

Не менш успішними були бойові дії проти татар і турок на суші. Розлючений неспроможністю Польщі приборкати козаків, турецький султан Осман II зібрав 160-тисячне, військо і разом з великими силами свого васала, Кримського ханства, почав війну з Польщею. У 1620 р. у першій битві поблизу села Цецори, під Яссами, польські війська були вщент розбиті, а їхній командувач — коронний гетьман Жолкевський загинув. Більшість польських старшин і рядових потрапили у полон.

Польський уряд, залишившись без армії, звернувся по допомогу до Запорозької Січі. Козацтво, розуміючи, яку загрозу становить турецько-татарська навала для України, та й усієї Європи, дає згоду на участь в поході проти турків; одночасно посилає депутацію, в складі якої був і Петро Сагайдачний, у Варшаву зі своїми вимогами. У цей час гетьманом Січі було обрано Я.Бородавку, який повів 40-тисячне військо назустріч турецькій армії.

35-тисячне польське військо стало табором на правому березі Дністра під Хотином. Туди ж підійшли і козацькі сили. Однак неумілі дії Бородавки привели до великих втрат у козацьких частинах. Тому, коли

туди із Варшави, після переговорів з королем, приїхав Сагайдачний, Бородавку козаки стратили, а Сагайдачного обрали гетьманом. Сагайдачний застосував умілу тактику ведення бою, поєднуючи активну оборону і рішучі, часто нічні, атаки на турків. Козаки не раз вривалися до ворожого табору, змушували тікати навіть султана. За місяць боїв з польсько-українською армією турки втратили 80 тис. чоловік із 150-тисячної армії і, не маючи перспектив на перемогу, пішли на переговори. У жовтні 1621 р. Туреччина і Польща підписали мирний договір. Польща зобов'язувалася заборонити козакам судноплавство по Дніпру і не допускати їх походів на Туреччину. Козацтво, яке відіграло вирішальну роль у перемозі під Хотином, було розчароване антиукраїнською спрямованістю хотинського договору, залишило табір і вирушило на Січ. Тепер козаки були не потрібні, і уряд не потурбувався навіть про тих, хто став у хотинській війні інвалідом.

Завдяки мужності козаків, високому військовому мистецтву їхнього гетьмана Сагайдачного, Туреччина не досягла своєї мети — захоплення польських і українських земель, а її міжнародному престижу завдано тяжкого удару. Її просування в Європу було зупинено.

У 1622 р. від смертельної рани, яку дістав у хотинський битві, помер Петро Сагайдачний, якого оплакувала вся Україна. Гетьман Оліфер Голуб (1622–1623 рр.), а за ним Михайло Дорошенко продовжували боротьбу проти турецько-татарської загрози. В 20-х роках XVII ст. козацтво під керівництвом Дорошенка (1623–1625 рр.) майже щороку робило морські і сухопутні походи на Кримське ханство і Туреччину, які продовжувалися і в 30-х роках. Пограбування берегів Криму й Туреччини було своєрідною помстою за грабежі і поневолення українців. Турецько-татарські напади на Україну та розорення козаками побережжя Криму і Туреччини призводили лише до взаємного їх ослаблення. Значними успіхами характеризувалася зовнішня політика запорозького козацтва в Європі і навіть Азії, особливо після хотинської битви. Українське козацтво брало активну участь у Тридцятирічній війні (1618–1648 рр.) в Європі. Там воно воювало в союзі з австрійським імператором Фердінандом II, а пізніше — з французьким урядом. Дружніми були міждержавні відносини з Іспанією, Швецією та Західною Грузією.

5.6. Козацько-селянські повстання кінця XVI — першої половині XVII ст.

Наприкінці XVI ст. боротьба селянства і козацтва проти кріпосництва і національно-релігійного гноблення загострилася. Почастішали й

антифеодальні виступи міщан. Між козаками, селянами та міщанами уже сформувалися відносини спільності інтересів, взаєморозуміння та взаємопідтримки. У 80-х роках XVI ст. відбулося кілька локальних виступів козаків, селян та міщан.

Перше велике антифеодальне козацько-селянське повстання розпочалося у 1591 р. і тривало до 1593-го. Воно проходило на Поділлі, Волині і Київщині. Повсталих підтримували міщани деяких міст та реєстрові козаки. Очолив повстання Криштоф Косинський — шляхтич з Підляшшя. За бойові заслуги він одержав від сейму маєток Рокитну на річці Рось. У 1591 р. Косинський став гетьманом Запорозької Січі. У цей же час староста Білої Церкви, полонізований і окатоличений князь Януш Острозький відібрав маєток у Косинського. Обурені запорожці і реєстровці під проводом Косинського у кінці 1591 р. підійшли до Білої Церкви, взяли її, а потім Переяслав, Трипілля та інші міста, а також захопили зброю, військове спорядження, боєприпаси у білоцерківському і київському замках.

Гетьман з великим загоном козаків укріпився у трипільському замку. До Трипілля рушив старший над реєстровцями Язловецький, який зібрав місцевих старост та шляхтичів з їх козаками. Однак штурмувати замок не наважився, а повів переговори з обложеними. Тим часом повстання розросталося. Селяни створювали невеликі загони, громили панські маєтки, захоплювали містечка і оголошували себе козаками. Поступово багато з них приєдналося до загону Косинського, який вирушив на Волинь.

Феодали за допомогою короля зібрали добре озброєні сили зі шляхти Волині, Київщини та Брацлавщини. На чолі їх став київський воєвода Костянтин Острозький. На допомогу йому прийшов староста черкаський і канівський Олександр Вишневецький. Біля містечка П'ятки (тепер Чудновський р-н Житомирської обл.) повсталі вступили в бій, який тривав більше тижня. Повсталі завдали великих втрат військам феодалів, але зазнали поразки. Розпочалися переговори, які завершилися компромісною угодою. За домовленістю козаки повинні були відступити на Січ, мали переобрати Косинського і припинити повстання. Однак козацький гетьман не склав зброї, а, зібравши сили на Січі, знову виступив на Україну. У травні 1593 р. повсталі обложили Черкаси.

Повстання охоплювало все нові й нові райони Подніпров'я. Черкаський староста князь Вишневецький змушений був піти на переговори, під час яких Косинського підступно вбили. Однак і після його смерті селянські і козацькі повстання ще деякий час продовжувалися. Шляхта їх придушила, жорстоко розправилася з учасниками і продовжувала збільшувати повинності селян.

У 1594 р. вибухнуло нове козацько-селянське повстання, викликане обмеженнями і утисками козаків та посиленням кріпосницького і національно-релігійного гноблення. Керівником його був Северин Наливайко, виходець з міста Гусятин (Поділля), що належало магнатові О. Калиновському. Калиновський відібрав у батька Северина землю, а слуги магната забили його до смерті. Наливайко був на Запорозькій Січі, брав участь у козацьких походах проти татар і турків, потім служив у князя Острозького сотником надвірних козаків, і під час боїв шляхти з повстанцями під П'ятками був в охороні князя. Організував загін «охочих» козаків і брав участь у війні з татарами та турками в Молдавії у 1594 р.

Влітку 1594 р. Наливайко, повернувшись з війни у Молдавії, свої загони не розпустив, а закликав запорожців спільно виступити проти Польщі. Січ вислала загін козаків на чолі з гетьманом Лободою. Однак Лобода був статечним козаком, мав великий маєток і підтримував інтереси заможного козацтва. Наливайко був ватажком бідного нереєстрованого козацтва, селян та міської бідноти. Це зумовлювало ворожнечу і неприязнь між Наливайком і Лободою та їхніми прихильниками. У вересні 1594 р. наливайківці захопили Брацлав і розгромили шляхту. Почалися масові повстання по всій Брацлавщині. Повстанці, посилені козаками Лободи, захопили найбільшу на Поділлі фортецю Бар, а потім Вінницю. Вони громили маєтки, нищили шляхтичів та католицьких священиків. До кінця осені 1595 р. війська Наливайка захопили міста Кременець, Луцьк, Бобруйськ, Слуцьк та Могилів. Селянські заворушення охопили всю Східну Білорусію. Військо Лободи оволоділо Черкасами та Каневом. Загін М.Шаули здобув Київ і пішов на Білорусію. Тепер все Правобережжя та Східна Білорусія опинилися в руках повсталих. Цьому сприяло й те, що польська армія на чолі з коронним гетьманом Жолкевським воювала у Молдавії.

Однак ситуація починає змінюватися. Повстання селян перекинулося в деякі райони Польщі. Король вжив рішучих заходів, щоб мобілізувати шляхту на боротьбу з повстанцями. Литовський уряд теж зібрав велике військо, яке почало наступ на Могильов, звідки частина селян встигла на зиму розійтися по домівках. Литовські війська намагалися оточити загін Наливайка, однак він вирвався на Україну і тут зустрівся з військом Жолкевського, який мав сили, що значно переважали військо повсталих. Тому Наливайко спішно повернув на південь, намагаючись з'єднатися з військами Лободи і Шаули.

У березні 1596 р. під Києвом повстанці об'єдналися, однак, маючи, значно менші сили, ніж польська армія, відійшли до Дніпра. Армія Жолкевського наздогнала козаків і поблизу урочища Гострий Камінь козаки, створивши укріплений табір, дали полякам бій, в якому обидві сторони

зазнали великих втрат. Поляки відійшли, а повстанці переправилися через Дніпро і рушили на схід. Деякі керівники пропонували перейти в межі Московської держави. У таборі під Переяславом йшли довгі дискусії. Козаки замінили Наливайка на посаді гетьмана Лободою. Тепер повстанці, серед яких було багато городових козаків з сім'ями, почали переговори з Жолкевським. Однак польський воєначальник зажадав, щоб були видані всі керівники, на що козаки відповіли відмовою і почали відступ вглиб полтавських степів у напрямку кордону з Московією. Жолкевський оточив повсталих, серед яких було 10 тисяч жінок, дітей, стариків та близько 3 тис. боєздатних козаків. Повсталі огородилися возами, влаштували вали й рови і стійко оборонялися. Жолкевський почав облогу табору, яка тривала близько двох тижнів. Становище обложених все погіршувалося: від травневої спеки і безводдя у таборі лютували хвороби, бракувало боєприпасів, продовольства. Знову спалахнула ворожнеча між наливайківцями і прибічниками Лободи, якого звинуватили у зраді і вбили. Гетьманом обрали К. Кремпського.

Оскільки становище польських військ було тяжким (люди були втомлені, не вистачало продовольства і фуражу, а із Запоріжжя на допомогу повсталим вирушили козаки), Жолкевський почав переговори, обіцяючи амністію. Одночасно вся артилерія безперервно обстрілювала табір. Після особливо важкого дводенного обстрілу козаки капітулювали. Наливайка, Шаулу, клейноди та зброю видали полякам. Однак це їх не врятувало: жовніри, порушивши всі обіцянки про амністію, кинулися на неозброєних і почали звірячу розправу не лише над козаками, а й над їхніми сім'ями, і всіх винищили. Лише 1500 кінним козакам під керівництвом Кремпського вдалося пробитися і відійти на Січ.

У 1597 р. у Варшаві був по-звірячому закатований Северин Наливайко — талановитий, незламний народний ватажок у боротьбі за соціальну і національну свободу українського народу.

Перші козацько-селянські повстання проти польського феодального і національного гноблення хоч і зазнали поразки, все ж мали велике значення. В них народні маси набували досвід, поглиблювали свою національну свідомість та політичну зрілість. Одночасно вони показали і недостатню організованість козацтва, його внутрішні протиріччя, пов'язані з поділом на заможних, схильних до угодовства з поляками, і бідноту, налаштовану опозиційно до багатих, непримиримо ворожу до польських феодалів. Польська шляхта взяла курс на повне винищення і викорінення козацтва. Весною 1597 р. сейм проголосив українських козаків «ворогами держави», а коронному гетьману Польщі було доручено використати всі сили і методи, необхідні для їх повного знищення. Однак рішення сейму залишилося на папері, і Запорозька Січ продовжувала

бути опорою і притулком для всіх, хто втікав від феодального гноблення. Їхня кількість безперервно зростала. Військо Жолкевського було знесилене важкою війною проти повстанців і не могло наступати на Січ. Після невдалих повстань у середовищі козаків посилюється розкол на багатих, в основному реєстрових, і незаможних, які не мали землі чи якоїсь власності. Заможні козаки прагнули розширювати свої права мирним шляхом, випрошуючи привілеї у польського уряду, намагаючись співпрацювати з ним. Боротьба між цими групами — радикальними (голота) і угодовсько-поміркованими (заможні) вщухала лише під час підготовки та проведення чергових походів на Туреччину, Крим чи інші землі. Незабаром така війна почалася — польське втручання у молдавські справи у 1600 р. та конфлікт Польщі з Швецією у Лівонії. У 1601 р. сейм формально скасовує накази про знищення козацтва. І козаки беруть активну участь у численних війнах, які вела Польща в перші три десятиліття XVII ст.

У 1604 р. почалася довголітня війна Польщі з Московським царством, де вів боротьбу за царський трон польський ставленик псевдо-Дмитрій. Великі ватаги козаків переходили до його війська. Одночасно козаки майже щороку здійснювали успішні походи проти татар і турок. Це підносило авторитет козацтва, і знову почала зростати кількість «непослушних» козаків по всіх містах України (на «волості»), які не хотіли коритися феодалам та урядовцям і не платили податків. Ці «свавільні», «непослушні», як їх називали польські документи, козаки мешкали переважно на державних землях (на «королівщині). Вони не визнавали влади старост, обирали своє керівництво — отаманів і запроваджували козацьке судочинство. Покозачення супроводжувалося численними повстаннями козаків і селян проти феодалів.

Щоб запобігти розвитку повстанського руху, у 1614 р. на Подніпров'я прибуло польське військо на чолі з польським коронним гетьманом Жолкевським. Однак «покозачення» продовжувалося. По суті, у більшості районів України стихійно формувався лад, подібний до того, що існував на Запорожжі.

Знову польський уряд шукає можливості приборкати козаччину. Починаються переговори з Петром Сагайдачним. Вище вже говорилося про діяльність Сагайдачного з організації підтримки православної церкви і братств, а також боротьби з турками і татарами. Але най важливішу роль цей мудрий політик і військовий керівник відіграв у реорганізації та вдосконаленні адміністративно-політичного та військового устрою Запорозької Січі. Він перетворив козацькі ватаги на регулярне військо з чіткою організацією, ієрархією та суворою військовою дисципліною.

У відносинах з Польщею Сагайдачний виявляв вдумливість, розважливість та поміркованість. Розуміючи, що одночасно вести боротьбу проти Туреччини, Криму і Польщі український народ неспроможний, він не допускає великих масових повстанських рухів проти польського уряду та феодалів. Цим він завоював певною мірою його довір'я. Особливістю його тактики було уміння погоджуватися на дрібні поступки і твердо обороняти самостійність Запорозької Січі.

У жовтні 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка під Білою Церквою між козацьким керівництвом Січі і Жолкевським була підписана угода, названа Вільшанською: козацький реєстр відновлювався у складі 1 тис. чоловік. Усі інші козаки мали повернутися під владу старост і панів. Реєстровці мали право жити лише на Запорожжі. Їм суворо забороняли походи на Крим і Туреччину. Реєстровцям дозволялося обирати гетьмана, якого затверджував король. Уряд обіцяв виплачувати за службу платню. Однак це викликало масове невдоволення козаків, які мали повернутися до феодалів.

Сагайдачний же розумів, що ця угода довго не проіснує, бо вже через деякий час польський уряд буде просити у козаків допомоги. Дійсно, щоб захопити царський трон Московської держави, королевич Владислав вирушив у 1618 р. на Москву, але опинився в критичній ситуації. Врятувати його могла лише негайна допомога, якої польський уряд швидко зібрати не міг. Виручив Сагайдачний, який з 20-тисячним козацьким військом пройшов швидким маршем до Москви, розбивши російські війська під Путивлем, Єлецьком та Лівнами. Він з'явився вчасно, врятував польського королевича і взяв участь у безрезультатному штурмі Москви. Частина істориків вважає, що Сагайдачний і не хотів взяття Москви і перемоги Польщі, бо як далекоглядний політик розумів, що це значно погіршить становище України (див.: І. К. Рибалка. Історія України. — Харків, 1995. — С. 161). Польща і Росія підписали перемир'я на 14 років. А козаки, повертаючись в Україну, знову попадали під ярмо польських феодалів і урядових чиновників. Тому в цей час знову поширюються козацько-селянські повстання, які вже у 1618 р. охопили Київщину та Волинь. Польський уряд для їх придушення негайно висилає війська. Але і козацтво мало великі сили, які спроможні були їм протистояти. Тому поляки не наважилися розпочати бойові дії проти повсталих, а зав'язали переговори. Вони відбулися у таборі польських військ на річці Роставиця (Житомирщина). Роставицька угода подібна до Вільшанської: в реєстр включалося лише 3 тис. чоловік, а тисячі нереєстрових козаків поверталися під ярмо феодалів. Це обурювало козаків, і вони скинули Сагайдачного з посади гетьмана і обрали Я. Бородавку. Сагайдачний залишився серед старшин Січі.

А вже у 1621 р. війна з Туреччиною та Хотинська битва знову зміцнили становище козаків, відновили керівну роль Петра Сагайдачного.

Слід зазначити, що Петро Сагайдачний у 1620 р. вислав до Московського царя Михайла, таємно від поляків, делегацію з пропозицією зміцнення зв'язків. Однак Московське царство, ослаблене недавніми війнами, боялося погіршення відносин з Польщею і не підтримало цієї ідеї. Великою заслугою Сагайдачного було те, що він зміг встановити своєрідний союз козацтва, міщанства, передової частини українського дрібного шляхетства та інтелігенції (переважно релігійної). Під його керівництвом козацтво остаточно перетворилося на основну опору православної церкви і всієї української народності і стало досить важливим чинником національно-культурного розвитку. Поряд з цим в останні роки свого життя він особисто займався меценатством по відношенню до української культури і церкви. Зокрема, за п'ять днів до смерті він склав заповіт, за яким передавав кілька тисяч золотих на Київське братство і півтори тисячі — на просвітні потреби Львівського. Особливо слід підкреслити, що в діяльності козацтва, яким керував Сагайдачний, все чіткіше прослідковується курс на незалежність України, визволення її з-під іноземного ярма. Однак домагався цієї мети Петро Сагайдачний поступово і лише мирним шляхом. Зовнішня політика гетьмана теж значною мірою підпорядковувалася цій меті, характеризувалася обережністю, і водночас самостійністю.

В історії українського народу збереглася пам'ять про гетьмана Сагайдачного як про хороброго, талановитого полководця, виваженого політика і патріота України.

Після Хотинської війни і кончини Петра Сагайдачного польська шляхта посилює соціальне і національне гноблення в Україні і викликає нову козацько-селянську війну (1625 р.). Козаків очолив гетьман Жмайло, прибічник незаможних, представник радикальних сил Січі. Польський уряд вислав в Україну велику армію під керівництвом польського гетьмана Конецпольського, який почав переслідування і винищення повсталих. Козаки, об'єднавшись з повсталими селянами, вели вперті бої з поляками. Найвизначніші битви відбулися під Криловом і біля Курукового озера (навпроти Кременчука). Козаки завзято відбивали атаки поляків, але наступати і добити їх не мали сил. Тому розпочали переговори. Під тиском заможного козацтва Жмайла переобрали, а новим гетьманом обрали М. Дорошенка, обережного і виваженого політика, схильного захищати інтереси козацької верхівки та поміркованих сил Січі. Ним була підписана Куруківська угода, за якою польський уряд погодився на 6000 реєстрового козацького війська, але решта мусили повернутися під владу польської шляхти. Реєстровці мали право обирати

гетьмана, але його затверджував король. Учасникам повстання оголошувалася амністія. Козакам заборонялося ходити в походи на турецькі володіння і підтримувати зв'язки з іншими державами.

Одним із наслідків Куруківської угоди був остаточний розподіл козацтва на дві групи — заможних (реєстровців) і голоту, бідноту («випищиків» — тих, кого виписали з реєстру). Реєстровці стояли полками по головних містах України — в Чигирині, Черкасах, Каневі, Корсуні, Білій Церкві та Переяславі. Ці городові козаки перебували під контролем Польщі, корилися її наказам, щоб утримати свої «вольності».

«Випищики» зосередилися в Запорозькій Січі, намагаючись утворити тут головний центр козаччини, незалежний від Польщі. Вони продовжували підтримувати зв'язки з донським козацтвом, Московською державою та західноєвропейськими країнами. Основне вістря боротьби вони повернули проти татар і турків продовжуючи походи проти них.

Зростання козацтва на Січі знову почало турбувати поляків, і вони вирішили підкорити Запорожжя. Однак запорожці їх випередили, обравши непримиримого до поляків Тараса Федоровича гетьманом, і в 1630 р. рушили на «волость». Більшість реєстровців їх підтримали. Одночасно почалися селянські заворушення. Повстання під керівництвом Федоровича стало початком козацько-селянських повстань у 30-х роках XVII ст., викликаних посиленням феодально-кріпосницького гніту. Особливо посилюється експлуатація на нових землях, захоплених магнатами і шляхтою. Тепер закінчувалися ті 30–40 років («слободи» і «волі») які давали селянам, запрошуючи їх на вільні землі, і всі вони ставали кріпаками, яких все жорстокіше гнобили феодали.

Повсталі запорожці захопили гетьмана реєстровців Григорія Чорного, який вимагав від Січі покори, судили і стратили його як зрадника. Вони захопили Черкаси, Переяслав, Канів та інші міста. До них приєдналося багато невеликих загонів. Частина повстанців діяла окремо. Повсталі селяни убивали шляхтичів, орендаторів, захоплювали їхні палаци, ділили майно і заводили козацькі порядки.

Конецпольський із 12-тисячним військом почав бої проти укріпленого козацького табору у Переяславі. За три тижні облоги поляки зазнали великих втрат, та й сам головнокомандувач ледве врятувався. Це змусило Конецпольського піти на угоду, за якою зберігалися головні положення Куруківського договору. Лише кількість реєстровців була збільшена до 8 тис. чоловік. Тарас Федорович з частиною козаків з трофеями повернувся на Запорожжя. І хоча Переяславська угода козацтву майже нічого не дала, проте й поляки не досягли своєї мети — знищити козацтво. Невдачі поляків під Переяславом розцінювалися як перемога, що утверджувала в українського народу віру в можливість скинути польське ярмо.

І на цю угоду великий вплив мали угодовські елементи з козацької верхівки. Рядове козацтво знову було незадоволене, бо мало повертатися до феодалів. Козацька верхівка попала у ще більшу залежність від польського уряду.

У 1632 р. після смерті короля Сигізмунда III, фанатичного католика, його син Владислав IV, щоб схилити на свій бік козацтво, видав «Статті для заспокоєння руського народу», затверджені сеймом у 1633 р. Цими статтями узаконювалася православна церква зі своєю ієрархією. Дозволялося відкривати школи, братства, будувати православні храми і т.ін. Однак феодальний гніт посилювався, і козацтво та селянство виявляють незадоволення. Уряд вводить в Україну для постійного перебування велике військо, будує над дніпровськими порогами фортецю Кодак, що мала ізолювати Січ від України. На великій території навколо Кодака козакам заборонялося ловити рибу та полювати. Це дратувало запорожців, і вони під керівництвом гетьмана Івана Сулими 4 серпня 1635 р. захопили і знищили фортецю. Польський уряд, погрожуючи розправою, вимагав видати керівників цієї акції. Старшина реєстровців підступно схопила Сулиму та п’ятьох ватажків і відправила у Варшаву, де вони були страчені.

У 1637 р. розпочалося нове козацько-селянське повстання, яке очолив Павлюк (Павло Буг), гетьман нереєстрового запорозького козацтва. Він звернувся з універсалом до козаків, селян та міщан із закликом знищувати реєстрову старшину як зрадників. У відповідь вибухнуло народне повстання на Лівобережжі і Подніпров’ї.

Польське військо під командуванням Потоцького зустрілося з козацько-селянськими загонами біля села Кумейки під Черкасами. Битва була запеклою, але чисельна перевага поляків змусила повсталих відступити.

Нова битва сталася під Боровицею (Чигиринський р-н Черкаської обл.), і знову повсталі виявили надзвичайну мужність і стійкість, хоча у них не вистачало продовольства та зброї. Потоцький запропонував переговори. І знову козацька верхівка схопила Павлюка і видала полякам. Один із його соратників — Гуня з частиною повстанців зумів відступити і уникнути розгрому.

У лютому 1638 р. польський сейм ухвалив «Ординацію війська запорозького...». Реєстрове військо втратило своє самоуправління: його керівником був тепер не гетьман, а польський комісар; полковники також мали призначатися із польської шляхти. Реєстр було зменшено до 6000 чоловік. Міщанам і селянам заборонялося називатися козаками і навіть віддавати заміж своїх доньок за козаків. Без паспорта комісара жоден козак не мав права пройти на Запорожжя.

Ординація викликала нову хвилю протестів та повстань. У березні 1638 р. загони запорожців під проводом Острянина, що був обраний гетьманом, Гуні та інших знову вирушили в Україну і підняли повстання на Подніпров'ї.

Запеклі бої почалися під містечком Голтвою на Полтавщині, де козаки створили укріплений табір. Поляки відступили до Лубнів, де козаки завдали їм відчутних ударів. Однак розбити поляків не змогли і відступили до села Жовнин (тепер Чорнобаївський р-н Черкаської обл.), де створили укріплений табір. Знову розпочався запеклий бій. Вирішивши, що справу програно, Острянин переправився через Сулу, перейшов у межі Російської держави і оселився з дозволу російського уряду на Чугуївському городищі (нині місто Чугуїв Харківської обл.).

Однак повсталі під керівництвом Гуні провели ще кілька боїв і теж пішли в межі Московської держави (на Дон). Переселення українських козаків і селян у Московську державу було на цей час традиційним і розповсюдженим. Науковці відзначають, що до 1640 р. з України лише на Дон прибуло до 20 тис. переселенців (В. А. Смолій, В. С. Степанков. Богдан Хмельницький. — Київ, 1993. — С. 55).

Після поразки на козацьких радах у Києві (вересень 1638 р.) і на Масловому ставу (грудень 1638 р.) реєстрові козаки погодилися на ординацію і підкорилися. Але «випищики», козацька біднота, не хотіли повертатися під владу поляків. Частина переселилася в межі Московії, інші ховалися в плавнях і на дніпровських островах. Щоб перекрити втікачам дорогу на Запорожжя, уряд у 1639 р. відбудував фортецю Кодак, у якій розмістився великий гарнізон.

Поряд із соціально-економічною та національно-релігійною боротьбою у Східній Україні селянські та міщанські маси вели таку ж боротьбу і в Західній Україні. Вона мала там свої особливості. Із Галичини, Закарпаття та Буковини селяни втікали на Запорозьку Січ, а також далеко в Карпати. Ті, хто покозачився, брали активну участь у козацько-селянських повстаннях у Подніпров'ї.

Разом з тим у Прикарпатті розгорнулася специфічна форма боротьби західноукраїнського селянства — опришківство (назва «опришок» означає винищувач шляхти). Уперше ця назва згадується у документах 1529 р. В середині XVI ст. опришківці діяли в Коломийському повіті, а у другій половині XVI та першій половині XVII ст. розширюють свої межі, охоплюючи гірські місцевості Перемишльської та Сяноцької земель, а також частину Поділля (район Кам'янець-Подільського).

Весною і влітку опришки спускалися з гір, нападали на маєтки шляхтичів, убивали їх власників, а майно ділили між селянами. Користуючись повною підтримкою селян і міщан, вони раптово з'являлися і так же непомітно зникали.

Українські опришки на кордоні з Молдавією діяли спільно з молдавськими, у Закарпатті — з польськими і словацькими.

Повстання 1630–1638 рр. не знищили національного гніту та кріпосницького ладу в Україні. Народні маси ще не могли здолати сильну, добре організовану державно-політичну і соціально-економічну систему однієї із найсильніших країн Європи. Польща мала міцний державний апарат, армію. Її феодальний клас діяв організовано, єдиним фронтом, а повсталі маси виступали розрізнено, не завжди наступально й активно. Не було жодного повстання, яке б охопило одночасно всю Україну. Це пояснюється не лише недостатньою організованістю мас, а й різним рівнем розвитку феодалізму та кріпосництва. До того ж український народ вів боротьбу і проти турецько-татарських загарбників. Рушійними силами повстань були козаки і селяни, при керівній ролі козацтва. Боротьба була спрямована на звільнення України від кріпосницького і національно-релігійного гноблення.

Поразка повстань переконала польських феодалів у тому, що козацтво, селянство та міщанство України навіки приборкані. Однак вони недооцінили могутньої потенціальної енергії, якою володіли збунтовані маси у боротьбі за соціальне і національне визволення. Розбиті у повстаннях широкі народні маси затаїлися, збираючи сили для нових виступів. На досвіді повстанської боротьби вони дедалі більше переконувалися, що успіх прийде при згуртованості та нездоланній волі до перемоги.

5.7. Культура

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. — це період активізації суспільно-політичного життя, соціальної боротьби козацтва та селянства проти польського феодалізму, зростання національної свідомості українського народу, його духовного піднесення, боротьби проти польсько-католицького наступу на його духовні цінності. Продовжує формуватися українська нація, зростає її зрілість, притаманна їй духовність, розвивається українська мова, особливо розмовна так звана руська мова. Вона збагачувалася елементами народної («посполитої»), якою користувалися широкі маси українців. Пам'яткою, в якій відображено стан української мови та процес її формування, є так зване Пересопницьке Євангеліє — рукописний переклад з церковнослов'янської на українську. Переклад здійснено у місті Пересопниці (тепер село в Рівненському районі Рівненської області) у 1556–1561 рр. Збагачення мови, зростання її впливу було проявом розвитку українського етносу,

його національних ознак. Формування української мови виразно виявилося в усній народній творчості. Продовжувала розвиватися українська обрядова пісня, народна поезія. Але все більше місце в народній творчості посідають історичні пісні та думи. У кінці XVI — на початку XVII ст. оспівуються боротьба проти турецько-татарських загарбників, польських гнобителів, хоробрість селянства та козацтва, мужність народних ватажків Байди, Наливайка, Сагайдачного, Дорошенка, Сулими, Павлюка, Острянина та інших.

Духовний розвиток України у цей період мав певні особливості. Зокрема, поряд із всебічним та швидким його зростанням певний вплив на його характер мали ідеї гуманізму і реформації.

Зростає промисловий розвиток, розвиваються торгівля, товарно-грошові відносини. Центрами економічного і політичного життя стають міста, а їх населення перетворюється на рушійну силу духовно-церковного і культурного життя. Боротьба за національно-релігійне визволення зумовила потребу в освічених ідеологах, учених-богословах, полемістах, знавцях мов. Водночас ця боротьба створила певні особливості культурного відродження в Україні і особливо підносила роль православної релігії в розвитку культури. Релігійна віра в ті часи була не лише основою світосприймання та ознакою належності людини до тієї чи іншої культури, а й складовою культури, ознакою певної народності. Не випадково православна релігія в Україні називалася «руською» (тобто українською).

Католики та уніати при підтримці уряду вели шалений наступ, щоб денаціоналізувати і окатоличити український народ, без чого неможливо було його підкорити. Однак колонізувати і окатоличити вдалося лише українське магнатство і частину шляхти, а селянство, козацтво, міщанство, дрібна шляхта і більшість духовенства (релігійна інтелігенція) твердо виступали на захист своїх соціальних і національних прав, протиставляючи католицькій експансії вітчизняну систему духовних цінностей, культуру і релігію.

У ті часи проникненню передових ідей в Україну сприяли українські інтелігенти, які навчалися в польських і західноєвропейських університетах. Одним із таких культурних діячів другої половини XVI ст. був Станіслав Оріховський (1513–1566 рр.), уродженець села Оріховка під Перемишлем. Навчався він у Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському та Болонському університетах і був відомий як «рутенський (руський) Демосфен». Філософські, історичні, публіцистичні твори Оріховського були відомі в Німеччині, Італії, Швеції й Польщі. Він досконало володів як європейськими, так і українською мовами, постійно звертався до історії України.

В Україні також проживало багато гуманістів іноземного походження: поляки Шимон Шимонович, Мартін Регіс, Еразм Сіксит та ін., німець Бенедикт Гербст та італієць Філіп Буанакорсі-Каллімах.

Гуманісти і реформатори доводили необхідність розповсюдження в народних масах освіти, знань та культури. Саме ця спрямованість відповідає діяльності братств, одним із важливих напрямів діяльності яких була видавнича справа й книгодрукування, що сприяли поширенню знань у суспільстві.

Першою виникла друкарня в місті Заблудові, на українсько-білоруському кордоні, в маєтку українсько-білоруського магната Григорія Хоткевича. Заснували її Іван Федоров та його помічник Петро Мстиславець. Вони видали у 1569 р. «Учительне Євангеліє», а згодом «Псалтир» і «Часослов».

Першою на українських землях була заснована Іваном Федоровим у 1573 р. у Львові друкарня, де вийшов «Апостол». У 1575 р. його запросив до себе князь Острозький, який мав намір видавати вітчизняну Біблію. Для цього він створив науково-культурний осередок. «Острозька Біблія», видана у 1581 р., є першим повним виданням слов'янською мовою. Вона розійшлася в багатьох країнах світу — Росії, Англії, Швеції. Згодом у цій друкарні були видані полемічні твори, богословські, богослужебні та інші. Всього відомо 28 видань.

Братські друкарні існували також у Луцьку, Новгород-Сіверському, Києві, Чернігові та інших містах. Були друкарні власні, мандрівні та інші.

Розвиток книгодрукування в Україні значною мірою зумовлювався і швидким зростанням мережі шкіл та потребою в навчальних посібниках. Слідом за «Апостолом» Іван Федоров видав «Букварі» у Львові і Острозі, які неодноразово перевидавалися в Україні, Білорусії, на їх основі створено і надруковано буквар у Москві в 1634 р. Велике значення надавалося забезпеченню шкіл підручниками з граматики. У 1591 р. була підготовлена греко-слов'янська граматика «Адельфотес» (Братство), у 1619 р. в друкарні Віленського братства видана «Грамматика Словенская» Мелетія Смотрицького. Михайло Ломоносов назвав її «вратами учености». По ній 150 років навчалися мові учні російських, українських та білоруських шкіл.

Велике значення для розвитку мовознавчої науки має словник «Лексико-словено-руський» Паліви Беринди, який містить майже 7 тис. слів, перекладених на українську мову зі слов'янської, польської, латинської, чеської, німецької, єврейської та інших мов. Кожне слово супроводжувалося статтею, тому «Лексикон» мав ще й енциклопедичний характер. Братські друкарні випускали також твори письменників, поетів, перекладну та полемічну літературу. Книги Л. Зизанія, К. Ставровецького,

М. Смотрицького, І. Борецького, П.Могили та інших авторів були відомі поза межами України — в Росії, Білорусії, Молдавії, Сербії, Болгарії та інших країнах. Вони сприяли розвитку культурних взаємовідносин народів Європи.

Важливе місце серед українських видань належить полемічній літературі, яка виникла у 80-ті роки XVI ст. в період боротьби проти католицизму та уніатства й існувала майже до середини XVII ст. Відомо понад 140 полемічних творів, з яких близько 80 написано католицькими та уніатськими і 60 — православними авторами. Першим значним полемічним твором була книга відомого діяча української культури Герасима Смотрицького (батька М.Смотрицького) «Ключ царства небесного», надрукована в Острозькій друкарні у 1587 р. У ній головна увага зосереджена на розкритті соціальних антагонізмів між паразитуючим католицизмом, магнатством і поневоленими, закріпаченими селянами.

Визначним твором, спрямованим проти католицизму та унії, була «Протестація», підготовлена митрополитом Іовом Борецьким. Він високо оцінює боротьбу козацтва проти ворогів українського народу і одночасно гнівно протестує проти польсько-шляхетського гноблення, закликаючи український народ протистояти йому. Але особливе місце серед письменників-полемістів посідає Іван Вишенський, котрий на знак протесту проти польсько-католицького гноблення пішов ченцем в Афонський монастир (півострів Афон в Егейському морі). Він виступав не лише проти національно-релігійного гноблення, а й проти соціального. До нас дійшло 17 творів Івана Вишенського — листів та послань, які він надсилав з далекого Афону своїм землякам. Він викриває і засуджує весь феодальний уклад Речі Посполитої. Однак порятунок він бачив не у боротьбі, а в покаянні, моральному очищенні, відмові від земних благ (аскетизм).

Ця літературна боротьба, що велася в релігійній царині, мала гостру політичну і соціальну спрямованість. За своєю суттю світогляд українських полемістів певною мірою збігався з поглядами діячів реформації на Заході, хоча виник на національному ґрунті і характеризувався демократичною спрямованістю, прагненням релігійно-національної свободи та соціальної справедливості.

Православні полемісти відкидали претензії римських пап на духовне і світське главенство в християнському світі, розвінчували неприглядні дії католицьких ієрархів, моральний занепад католицької церкви та ін. Вони високо цінували свободу совісті. У їхніх творах провідною ідеєю був патріотизм. Вони викликали велику зацікавленість у суспільстві. Їх читали в церквах, на зборах братств, у школах, дбайливо зберігали й передавали з покоління в покоління. Про книгу Мелетія Смотрицького

«Тренос» говорили як про пророчу і святу, деякі навіть заповідали хоронити себе з нею.

Полемічні твори справляли великий вплив на формування національної свідомості українців, на розвиток національно-визвольної боротьби.

Пожвавлення соціально-економічних процесів в Україні, загострення політичної та ідеологічної боротьби надавало розвитку освіти особливого значення. Зароджується і розвивається ідея залежності суспільного розвитку від поширення освіти. Висувається завдання створення національної світської школи. У навчання і виховання вноситься новий зміст — освіченість не лише впливає на формування особистості, а й визначає її місце в суспільстві, забезпечує його розквіт. Людину треба цінувати не за походження, багатство, а за освіченість і вихованість. Особлива увага приділяється вихованню у людей почуття гідності, патріотизму, відданості національним звичаям і традиціям, батьківській вірі, мові та культурі.

Розвиток освіти в Україні у другій половині XVI ст. певною мірою базувався на досягненнях X–XV ст., був їх продовженням. Школи, як і в попередні часи, існували при церквах і монастирях. Кількість їх безперервно зростала. Свої школи мали всі міста, містечка і багато сіл. Поряд з церковними існували міські та домові школи. У церковних початкових школах учителювали дяки. Поряд з православними існувала широка мережа єзуїтських, а також невелика кількість протестантських, вірменських та інших шкіл. Католицькі та уніатські школи, як уже відзначалося, мали високий, європейський рівень програм, підручників, методик навчання і виховання.

Щоб їм протиставити сучасні православні освітні заклади, князь В. К. Острозький зі своїми однодумцями створив в Острозі (на Волині) у 1578 р. школу, яка започаткувала новий етап в розвитку шкільної освіти в Україні. Острозька школа поєднувала слов'янські й греко-візантійські традиції з надбаннями європейської тогочасної освіти. Велика увага приділялася слов'янській, грецькій мовам та латинській. Поряд з цим запроваджуються «сім вільних наук» — граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Ця програма поєднувала в собі початкову, середню та елементи вищої освіти. Першим ректором був Герасим Смотрицький — знавець літератури, поет і письменник. Викладачами і одночасно письменниками, поетами, вченими були майже всі педагоги школи, яка називалася і колегією, і академією.

Велику роль у розвитку освіти відігравали братські школи, яких вже у 80-х роках XVI ст. нараховувалося тридцять. Це були народні школи, для яких характерною була демократичність внутрішніх засад: тут навчалися діти всіх станів, а також сироти. Бідні і сироти навчалися безкоштовно.

У більшості шкіл вивчалися слов'янська, грецька, латинська мови, а також «сім вільних наук». У кінці XVI ст. провідне місце посідала Львівська братська школа, заснована активними членами Львівського братства Юрієм Рогатинцем та Дмитром Красовським разом з визначними культурними діячами Стефаном та Лаврентієм Зизаніями. Її програма та організаційна структура були викладені в статуті «Порядок шкільний» (1586 р.), який став зразком для всіх братських шкіл. Школи переслідувались, обмежувались польською владою та єзуїтами. У 20-х роках XVII ст. занепала Львівська школа, не витримавши переслідувань уніатів і католиків. У 1627 і 1634 роках католицькі студенти погромили Луцьку школу і вона перейшла до рук уніатів.

Наступ католицизму змусив просвітників України шукати захисту і підтримки в надійному місці. Таким місцем був Київ, де великий вплив мало козацтво, яке зі зброєю в руках захищало православну церкву, братства, українських культурних діячів. Тут за підтримки Петра Сагайдачного, члена Київського братства, здійснювалися акції, спрямовані на зміцнення православної церкви та школи, яких в інших містах здійснити було неможливо (висвячення православного митрополита, єпископів та ін.). Тому до Києва потяглася українська інтелігенція, шукаючи сприятливих умов для своєї праці.

Основними культурними центрами Києва на початку XVII ст. були Київське братство та осередок учених при Києво-Печерській лаврі на чолі з архімандритом Єлисеєм Плетенецьким, який створив при Лаврі друкарню, значно поповнив монастирську бібліотеку та заснував і підтримував ряд шкіл.

Навколо Плетенецького гуртувалися українські письменники, поети, перекладачі, вчені, богослови та педагоги. Серед них відомий в Україні Захарій Копистенський, знавець мов, письменник, автор «Палинодії» і Густинського літопису; Памва Беринда — лінгвіст, письменник, гравер; Тарасій Земка — письменник, знавець мов, перекладач і редактор; Лаврентій Зизаній — лінгвіст, автор підручників для братських шкіл, та багато інших.

Київські просвітники розгорнули широку діяльність по підготовці і друкуванню у Лаврській друкарні букварів, граматик, словників, історичної, полемічної та іншої літератури (слов'янською і українською мовами). Лаврська друкарня була найпродуктивнішою в Україні. Діяльність культурно-освітніх діячів, які гуртувалися навколо друкарні, становила новий етап в культурному житті України, суть якого полягала в поширенні освіти і знань серед народу, запровадженні української мови в полемічних трактатах, художніх творах та богословській літературі, що позитивно позначилося на демократизації культури, сприяло становленню національної свідомості народу.

Іншим важливим культурним осередком було братство, яке у 1615 р. створило школу, що стала родоначальницею першої вищої школи в Україні — Києво-Могилянської академії. В її організації взяли участь учені осередку Є.Плетенецького, що мали досвід педагогічної та наукової роботи, і тому школа швидко досягла високого рівня. Їй надавали значну матеріальну допомогу заможні громадяни. Зокрема, киянка Галшка (Єлизавета) Гулевичівна передала свою землю в Києві на Подолі у власність братства «на монастир і на школу дітям, як шляхетським, так і міщанським». Це яскраве свідчення про характер часу, який формував людей свідомих, відданих національно-культурній справі. Велику матеріальну підтримку отримала братська школа Києва від Петра Сагайдачного та інших. Навчальна робота велася на основі досвіду Львівської братської школи. В основу покладалися слов'янська, грецька, латинська, польська мова, а також «сім вільних наук». Ректорами школи були визначні учені, поети і письменники Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, які отримали освіту в університетах Європи, багато писали і видавали, були блискучими ораторами і полемістами. Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа — Лаврська, яку заснував архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Це був навчальний заклад підвищеного типу, з програмою, дещо складнішою, ніж у братських школах. Філософію тут викладав І.Трохимович-Козловський, перший в Україні доктор богослов'я, риторику — С. Косов.

Ця школа була у 1632 р. об'єднана з братською і перейшла на територію братства і під його нагляд. Об'єднаний заклад дістав назву — колегія (на Заході колегія — вищий навчальний заклад). Після об'єднання шкіл новоутворена колегія зміцнила своє матеріальне становище і поповнилася здібними викладачами. Це був новий крок на шляху становлення вищої освіти в Україні. Велику роль у творенні нового закладу відіграв Петро Могила, який віддав йому свої блискучі знання, організаторські здібності, талант політика і матеріальні кошти (перед смертю він заповів усе своє майно колегії). Тому колегія на його честь стала іменуватися Києво-Могилянською і під цією назвою увійшла в історію освіти й культури. Ґрунтуючись на національній мові, глибокій шані до вітчизняної історії та культури, засадах демократизму і всестановості, вона швидко перетворилася на вищий навчальний заклад європейського типу. Колегія була закладом гуманітарного типу, багато в чому подібна до Краківської, Віденської та Замойської академій Польщі. Як і вищі школи Європи, колегія мала у своєму підпорядкуванні школи нижчого типу — у Кременці, Вінниці, Гощі. Польський уряд не дав закладу титулу академії, мабуть, враховуючи те, що вона не лише давала ґрунтовні знання, а й насаджувала ідеологію національно-визвольного руху захисників православної віри і національної культури.

Українське культурне відродження сприяло подальшому розвитку мистецтва. Зароджується і швидко зростає театральне мистецтво. Започатковується і розповсюджується віршована шкільна драма, в основному на міфологічні та релігійні сюжети. Авторами здебільшого були учні братських шкіл та студенти колегій, де ці театральні вистави найчастіше і відбувалися. З часом в антрактах між актами драми виконувалися комедійні інтермедії. У XVII ст. в Україні зароджується вертеп — ляльковий театр.

Розвивається музичне мистецтво, переважно усна пісенна творчість. Тексти та мелодії до народних дум та історичних пісень складали переважно безіменні поети і композитори із народу — кобзарі, бандуристи, що були і виконавцями цих творів. Улюбленими і поширеними народними музичними інструментами були бандури, кобза, сопілка, дудка, а в Карпатах — трембіта. Вивчаючи музику, студенти братських шкіл та колегій створювали хори. Спів у хорах, особливо в церковних, був багатоголосим, заснованим на високій нотній культурі.

На своїй національній основі, з урахуванням європейських досягнень, продовжувало розвиватися образотворче мистецтво та архітектура, в яких посилюються світські, реальні сюжети та риси. У кінці XVI ст. були споруджені чудові приміщення будинку активного діяча Львівського братства купця Костянтина Корнякта (1580 р.), його ж вежа (1588 р.), каплиця трьох святителів (1678 р.), Успенська церква у Львові (1598–1630 рр.) та ін. Значного поширення набувають скульптура, різьблення, особливо іконостасів. У живопис все ширше проникає зображення реального життя, живої природи, побутові сцени, популярним стає зображення живих людей на портретах. Розповсюдженою була книжкова мініатюра, гравюра, особливо по дереву. Розвивається лиття з міді, олова та художня обробка металу. Найбільшим центром цих промислів залишається Львів.

* * *

Таким чином, найважливішою рисою соціально-економічного розвитку другої половини XVI — першої половини XVII ст. було привласнення польськими магнатами і шляхтою переважної частини українських земель і закріпачення українського селянства. Селянство боролося проти кріпосництва, намагалося «покозачитись». Однак, попри все, в Україні створювалися фільваркові господарства, засновані на використанні панщини та жорстокій експлуатації селян. На основі розвитку землеробства, торгівлі, ремесла підносилися міста, зростало їх населення.

Продовжується експансія католицизму, намагання колонізувати український народ, що викликали опозицію українського магнатства і

шляхти. Однак за короткий час вона була зламана, а українська еліта окатоличена і ополячена. Боротьбу продовжували міщанство, козацтво і селянство. З кінця XVI ст. керівна роль від міщанства переходить до козацтва. Його боротьба проти турецько-татарської і польсько-католицької експансій захищала український народ від повного винищення. Козацтво створило свій могутній центр — Запорозьку Січ, яка була, по суті, українською державою. Значну роль у згуртуванні козацтва, міщанства, селянства, частини дрібної шляхти та духовенства відіграли братства, які захистили православну церкву, яка стала ідеологічною основою об'єднання і опорою українського народу.

В умовах боротьби проти насильницького покатоличення і полонізації відбувається національно-культурне піднесення, якому сприяли ідеї гуманізму і реформації, що проникли в Україну з Європи. Здійснюється гуманістична ідея поширення освіти і знань серед народу, відродження і розвитку національної мови та традицій. Відбувається подальше формування української народності.

Гострі ідеологічні виступи на захист православної церкви, проти введення релігійної унії, повстання козацтва і селянства проти польського гніту розбудили українське суспільство, готуючи його до нової боротьби.

ТЕМА 6

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

6.1. Передумови і початок повстання

Безперервні селянсько-козацькі повстання з кінця XVI і майже до середини XVII ст. свідчили про загострення соціально-економічних, національно-політичних та релігійно-культурних суперечностей. Однак правляча феодальна верхівка Польщі не хотіла і не могла їх вирішити. Українське магнатство, полонізоване (ополячене) і окатоличене, неспроможне було очолити народний рух за їх розв'язання. Лише перехід влади в Україні до рук провідної сили суспільства — козацтва, яке виступало в союзі з селянством і міщанством, давав можливість їх подолати на шляхах революційної боротьби і творення власної державності.

Ідея нової української держави з'явилася, хоча й не в достатньо чіткій формі, ще в XVI ст. Її носіями були кращі представники козацтва. Зокрема Северин Наливайко пропонував створити окрему козацьку територію між Бугом і Дністром. Козацтво давно вже створило зародок української державності — Запорозьку Січ. Боротьбу за нову українську державу вели козацько-селянські озброєні маси, які силою інстинкту і життєвих потреб розуміли необхідність власної державності, творили свою владу на Січі та намагалися перенести її на всю Україну.

Однак перенесення козацького ладу на всю Україну вимагало загальнонародного повстання проти польської феодальної верхівки, яка жорстоко експлуатувала і пригнічувала всі прошарки українського народу. Особливо нестерпним було становище українських у 1638–1648 рр. У Галичині і на Волині панщина доводиться до пяти–шести днів на тиждень, а в районах Подніпров'я — до чотирьох. Поряд з цим селяни платили грошові і натуральні податки. Ще гірше жили селяни у маєтках, які здавалися феодалами в оренду, бо орендар (польський шляхтич чи єврей) жорстоко визискував селян, щоб отримати якнайбільші прибутки. Селянин був безправним, і феодал міг його продати, обміняти, убити. Однак притягти пана за це до суду було неможливо через відсутність законодавства, що захищало б простий люд.

За своїм станом близько до селянства знаходилися нереєстрові козаки, які зосереджувалися в Запорозькій Січі і навколо неї. Польська влада намагалася їх ізолювати від «волості» — Подніпров'я, не пропускати

на Січ утікачів, використовуючи для цього відбудовану фортецю Кодак. На Запорозькій Січі стояв урядовий гарнізон, який мав розправлятися з будь-якими заворушеннями козацтва. Обмеженням, утискам, придушенню аж до повного знищення козацтва уряд приділяв найбільше уваги, чим викликав його ненависть, готовність до повстань і боротьби.

Поряд з цим і реєстрове козацтво та козацька старшина зазнавали утисків від магнатів і шляхтичів. Реєстровців, яких було 6 тис. чоловік, переслідували комісари, призначені з польської шляхти урядом. Вони захоплювали їхні землі, батьків і матерів перетворювали на кріпаків, гроші, належні за службу, не платили. Утисків зазнавали й дрібні українські шляхтичі. Жорстоко експлуатувалася також міська біднота, особливо у містах, що були приватною власністю феодалів. Тут часто порушувалося самоврядування, накладалися тяжкі повинності і податки. До того ж міщанство страждало від конкуренції шляхти, яка мала право безмитної торгівлі, монополію на ґуральництво та млинарство.

Таким чином, польські феодали силоміць нав’язували відсталі форми кріпосницького господарства. Козацтво відстоювало прогресивний, по своїй суті фермерський тип господарства, який уже виправдав себе в передових країнах Заходу. Соціально-економічне гноблення посилювалося національно-релігійними утисками і переслідуваннями. Продовжувався католицький і уніатський наступ на православну релігію, захоплювалися, розорялися церкви, монастирі, створювалися перешкоди в розвитку української культури, особливо освіти. В окремих містах та селах орендарі, здебільшого іудейської віри, захоплювали церкви і надавали їх жителям для відправлення обрядів лише за великі гроші. Тому церкви більшу частину року були закриті, а люди не мали можливості згідно з традиційними православними обрядами поховати своїх близьких чи освятити шлюб, охрестити новонароджених. Це викликало обурення.

Тяжкі соціально-економічні, політичні, національно-релігійні утиски, шляхетське свавілля і приниження людської гідності українців — все це гальмувало економічний і культурний розвиток українського народу, вело до національно-визвольної революції.

Для Польщі 1638–1648 рр. були десятиріччям «золотого спокою». Внутрішнє становище здавалося міцним, козацтво вважалося приборканим назавжди, економіка досить швидко зростала, в основному за рахунок українських латифундій польського магнатства. На фоні цього добробуту феодалів посилювалося шляхетське свавілля, розгнузданість магнатів і шляхти, фактично панувало право сильного.

Королівська влада була обмежена, і все в державі через свій сейм вирішували магнатство і шляхта. На той час шляхта втрачає свій рицар-

ський войовничий характер, втягується у безперервні усобиці та конфлікти, веде паразитичний спосіб життя, не бажає воєн та змін у соціально-економічному житті.

На королівському престолі знаходився Владислав IV, який провів свою молодість у військових походах, бачив мужність козаків на полі бою і поважав їх за це. Король планував створити могутню коаліцію європейських країн, в яких козацтво відігравало б ключову роль, і розгромити Турецьку імперію. У 1646 р. він навіть таємно зустрічався з представниками козацької старшини, серед яких був Богдан Хмельницький, і домовився про морські походи проти турецьких берегів на Чорному морі, які викличуть війну Туреччини проти Польщі, а сили коаліції розгромлять Османську імперію. Однак шляхетський сейм дізнавшись про це заборонив війну, і король був розчарований, а тому певною мірою чужий для шляхти і всієї Польщі.

Зовнішньополітична ситуація для Польщі була сприятливою. Німеччину, Швецію та інших її сусідів знесилила тридцятилітня війна, і Речі Посполитій у Європі ніхто не загрожував. Туреччина також почала втрачати сили внаслідок безперервних кривавих палацових переворотів та змін султанів. Московська держава ще не встигла залікувати рани «великої смути».

Однак за цією оманливою розкішшю польської самозакоханої еліти, добробутом і вигідним становищем держави приховувався назріваючий вибух повстання українського народу, до якого він був майже готовий. Але бракувало керівника, вождя, авторитетного і відомого, відважного, розумного й енергійного, якому б народ повірив і пішов за ним. Такий провідник незабаром з'явився. Ним став чигиринський сотник Богдан Зіновій Хмельницький.

Слід зазначити, що Україна знаходилася під певними європейськими впливами, про що свідчило проникнення ідей гуманізму та реформації у XVI ст. Не можна не враховувати і впливу європейських революцій, соціальних і національно-визвольних війн. Зокрема, у 1640 р. розпочалася революція в Англії, у 1647 р. антиіспанське протистояння у Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь був проголошений республікою. Загострювалися соціально-політичні суперечності у Франції, Португалії, Данії, Австрії та інших країнах. Середньовічна Європа вступала в новий період свого розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утвердженням буржуазних свобод, форм власності, методів та шляхів розвитку економіки.

Західноєвропейські революції підштовхували революційні процеси у Східній Європі, зокрема в Україні, де для цього вже сформувалися певні умови. Цього не міг не відчувати і Богдан Хмельницький, який мав ґрунтовну освіту, знав кілька мов і бував у країнах Європи.

Богдан Михайлович Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. Його батько — чигиринський підстароста, дрібний шляхтич з Галичини. Богдан навчався спочатку в монастирській школі на Київщині, потім у Львівській єзуїтській колегії, вивчав історію, право та мови. Єзуїтам не вдалося схилити Богдана до зради віри своїх батьків, зректися свого народу. Повернувшись у Чигирин, він зіткнувся з кривавою реальністю — нападами татар і зрозумів, яка це загроза для українського народу. Раз і назавжди Богдан Хмельницький пов'язав своє життя з козацтвом. Він бере участь у боротьбі з татаро-турецькою агресією, а під час походу польського війська у Молдавію і його поразки під Цецорою (1620 р.) потрапляє до турецького полону. Повернувшись, бере активну участь у боротьбі козацтва з польсько-католицькою експансією. Для формування його політичної свідомості особливе значення мали повстання 30-х років, які відзначалися досить високим рівнем організованості, чітким ідеологічним вмотивуванням дій та радикальністю вимог. Зокрема, повстання у 1637–1638 рр. вперше висуває поряд з гаслом «за віру християнську» і вимоги козацьких вольностей для всього народу та ліквідації панування ляхів в Україні. У 1637 р. Хмельницький — військовий писар, учасник повстань 1637–1638 рр., у 1638 р. чигиринський сотник.

У середині 40-х років, коли польське шляхетство безоглядно плюндрувало і винищувало народ України, Хмельницькому довелося зазнати особистої кривди. Дрібний польський шляхтич, підстароста чигиринський, напав на хутір Суботів, що дістався Богдану від батька, зруйнував його, пограбував майно, забив до смерті малолітнього сина і захопив дружину. Скарги Хмельницького до суду, сейму, королю залишилися без наслідків. Король начебто сказав Хмельницькому, що він, як воїн, має боронити себе шаблею. Богдан Хмельницький починає готувати козацьке повстання, збирає таємні наради козаків. В очах місцевої польської влади він став підозрілою особою, і на нього пішли доноси. За наказом чигиринського старости О.Конецпольського він був заарештований і кинутий до в'язниці. Але звідти його випустив черкаський полковник С. Кричевський його кум і однодумець. Хмельницький з групою козаків у кінці 1647 р. втікає на Запорожжя і переховується на острові Томаківка (Буцький).

6.2. Період перемог 1648–1649 рр.

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький гуртує невдоволених козаків, агітує за повстання, а також розсилає заклики до народу України підніматися на боротьбу. Гарнізон реєстрових козаків на Запорозькій

Січі переходить на його бік, і він утверджується на Січі, де його проголошують гетьманом. Одночасно Хмельницький веде переговори з татарами про допомогу. Дізнавшись про початок повстання, польські воєводи, зокрема коронний гетьман М.Потоцький та пальний гетьман М. Калиновський, приймають рішення негайно вирушити на Запорожжя і придушити повстання. Однак їх затримали народні повстання та заворушення, що зразу ж охопили значну частину України. У квітні 1648 р, авангард польської армії під проводом Потоцького, рушив степом, а значна частина реєстрових козаків — по Дніпру. За авангардом вирушили основні сили поляків під керівництвом обох воєначальників (гетьманів).

Богдан Хмельницький, вивчивши і проаналізувавши попередні козацько-селянські повстання, знав, що однією з причин поразок була пасивна оборонна тактика. Сам гетьман був прибічником активної наступальної форми боротьби, а тому вирішив йти назустріч польській армії, одночасно проводячи через своїх прибічників широку агітацію серед реєстровців, закликаючи їх приєднатися. У війську Хмельницького було 4–5 тис. чол., в польській армії — щонайменше 15–16 тисяч. І все ж Хмельницький не розгубився, маючи надію на підтримку народу, особливо козацтва. Дійсно, реєстровці, що пливли човнами по Дніпру за наказом польського командування, повстали, перебили старшину (крім М. Кричевського), німецьких найманців і перейшли на бік Хмельницького.

У кінці квітня повсталі напали на військо Потоцького (авангард) в степу, біля балки Жовті Води і почали битву. Реєстрові козаки, які входили до складу польського авангарду, теж перейшли на бік Хмельницького, а польські жовніри були знищені. Разом з козаками воював і загін татар під проводом кримського мурзи (князя) Тугай-бея. Хан вислав на допомогу козакам цей загін, який налічував 4 тис. чоловік (є цифра 16 тис.) і дав обіцянку не плюндрувати українську землю.

Після цього Богдан Хмельницький вступив у бій з відступаючими основними силами польського війська і під Корсунем розгромив їх. Обидва гетьмани потрапили до полону і їх віддали татарам. У цей час помирає польський король Владислав IV. Отже Польща зосталася без короля, без армії і своїх гетьманів.

Хмельницький продовжував розсилати свої універсали із закликом до народу України. Величезний вплив на населення справили перші перемоги козацького війська, і спочатку Наддніпрянщина, а згодом і Полтавщина спалахнули потужнім селянським повстанням. Селяни били і грабували панів та їхніх прислужників, а також орендарів-євреїв, створювали загони і оголошували себе козаками. Багато загонів вступали до війська Хмельницького. Висуваються народні ватажки (М. Кривоніс,

Д. Нечай), які очолювали цілі народні армії. Повстання перекинулось на Чернігівщину, Новгород-Сіверщину, на Волинь і Поділля. У липні в Україні вже палала селянська війна, що розвивалася разом з національно-визвольною війною та формуванням Української держави. В кінці літа Сіверщина, Київщина, Чернігівщина, Брацлавщина та Поділля звільняються від польського чиновництва та феодалів і створюють козацький устрій.

Однак у липні у війську Хмельницького посилюються вимоги частини реєстрового козацтва про встановлення миру з Польщею. І гетьман змушений запропонувати полякам переговори на основі незначних вимог: розширення реєстру до 12 тис. чоловік, визнання козацьких вольностей та прав православної церкви. Поляки погодилися і почали переговори. Однак на Полтавщині окатоличений і полонізований князь Ярема Вишневецький (один із нащадків Байди-Вишневецького) з кількатисячними полками розпочинає по-звірячому жорстокі каральні походи, щоб у крові потопити рух повсталого народу. Він виходить через Сіверщину в Полісся і там продовжує винищувати українські міста і села. Це викликало обурення. Проти князя-ренегата виступають кілька великих з’єднань повсталих селян, які очолює Максим Кривоніс. Точаться запеклі бої. Під тиском повсталих мас Богдан Хмельницький перериває переговори, зосереджує війська і починає просувати їх на захід. Йому стало зрозуміло, що війна буде продовжуватися, і він, переорганізувавши та значно збільшивши за рахунок повстанців армію, був готовий до нових битв.

Польський уряд вжив надзвичайних заходів для розгрому повстанців. Швидко було сформовано 70-тисячне військо, для якого виділялися величезні кредити. На чолі армії поставили трьох воєначальників — князя Домініка Заславського, Миколу Острога і Олександра Конецпольського.

Богдан Хмельницький уже в червні 1648 р. міг бути в Західній Україні і вдарити звідти на Польщу. І все ж він не поспішає, обережно вивчає становище, активізує пошуки союзників серед сусідніх держав і звертається до московського царя по допомогу. Однак цар позитивної відповіді не дав. В той же час московський уряд підкреслив, що російська армія воювати проти українців не буде. Гетьман уважно вивчає міжнародну ситуацію і, виявивши її сприятливою, розгортає похід назустріч новоствореній польській армії.

Польське керівництво зосередило всі свої сили в Галичині, і звідти армія чисельністю майже 90 тис. чоловік рушила на Україну. Настрій у польської шляхти був самовпевнений: вони вважали, що їм для розгрому «схизматського» війська потрібна не зброя, а канчуки, що в боях треба покарати повстанців палицями і відправити працювати в стайні

та на поля. Гоноровита польська шляхта недооцінювала і армію українців, і військовий талант їхнього вождя, а тому пани їхали з великою кількістю вина і продуктів, зі слугами, в розкішних каретах і більшість часу перебували на майже безперервних банкетах та світських обідах.

Армія Богдана Хмельницького нараховувала близько 110 тис. чол. і переважала сили ворога на 20–30 тис. (див. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — Київ, 1993. — С. 125, 128), однак поступалася рівнем озброєння і досвіду. Більша частина української армії — це слабо підготовлені та озброєні селяни (40–50 тис. повстанців не мали ні вогнепальної, ні холодної зброї). Поряд з цим у війську Хмельницького майже не було кінноти, а у поляків вона була основним родом військ.

Битва почалася біля містечка Пилявці (тепер село Пилява Старо-Синявського р-ну Хмельницької обл.). Хмельницький обрав тактику активної оборони, щоб вимотати сили противника і дочекатися татар з їх сильною кіннотою. В ході бою козаки застосували хитрість: переодягли частину повстанців, якими керував Максим Кривоніс, у татар і цим викликав паніку серед польських військ. 13 вересня 1648 р. Богдан Хмельницький почав атаку на поляків своїми головними силами. Цього дня в польському таборі поширювалася чутка, що на допомогу козакам наближається ще одна татарська армія. Вночі польський табір охопила паніка, почалася масова втеча, і попереду своїх жовнірів втікали їхні воєначальники, гублячи дорогою свої цінності та символи влади. Таким чином, найбільша у 1648 р. битва закінчилася повною поразкою і панічною втечею польської армії від військ повстанців, яким дісталися величезні трофеї: 100 гармат, багато зброї й спорядження, десятки тисяч возів, карет з панським майном та дорогоцінностями.

Ця перемога відкрила великі можливості для подальшого розгортання національно-визвольної війни, зокрема шлях на Львів, а далі — на Польщу. Однак Хмельницький, щоб не руйнувати одне із найкрасивіших міст України і не віддати його татарам на розграбування, наказав не штурмувати місто, а взявши з нього викуп, вирушив на Польщу. У кінці жовтня українська армія оточила велике польське місто — фортецю Замостя.

Вступ українських військ в Галичину сприяв зростанню там народних повстань, особливо у Прикарпатті. Наприкінці 1648 р. більша частина її території перебувала під владою повсталих українських селян, якими в основному керував Семен Височан.

Влітку 1648 р. розгортається повстання білоруського народу, на допомогу якому Богдан Хмельницький прислав кілька своїх полків. Повстанці захопили міста Мозир, Гомель, Пінськ та інші. Повсталі загони, в яких було багато українців, відволікли на себе сили литовської шляхетської

армії, якою командував Я. Радзивіл. Внаслідок цього вона не змогла рушити на Україну і з'єднатися з польським військом, а це допомогло українському війську успішно громити поляків.

Прихід українських військ до Польщі сприяв посиленню антифеодальної боротьби польських селян, загони яких діяли навіть поблизу Варшави.

Становище шляхетської Польщі було критичним, і новообраний король Ян Казимир почав з Богданом Хмельницьким переговори, збільшуючи поступки. На той час і становище української армії ускладнилося через втому від безперервних боїв і походів. У повстанців бракувало продовольства та одягу. У таборі почалася епідемія чуми, від якої помер Максим Кривоніс. До того ж впливова козацька старшина все ще надіялася, що шляхом переговорів можна буде добитися в Україні таких же прав, які мала шляхта Польщі і Литви. Та й сам Хмельницький ще не був готовий до чіткої політичної лінії на створення незалежної Української держави та розгром Польщі.

Тому він погодився на переговори і в середині листопада 1648 р. зняв облогу Замостя, припинив воєнні дії і вирушив в Україну. 23 грудня українські повстанські війська вступили до Києва, де населення радо зустрічало їх. Хмельницького вітали як вождя, який зі своїм військом визволив Русь-Україну від польсько-шляхетського гноблення. Закінчився перший рік національно-визвольної війни українського народу, рік тріумфу і вражаючих перемог. Фактично це була перемога української національної революції. Однак формального, юридичного оформлення та визнання вона ще не отримала.

Якими ж були характер революції, її рушійні сили? Основною силою було козацтво, яке відігравало керівну роль у повстанні, та його союзник — українське селянство. Ці сили боролися проти польського кріпосництва та іноземного поневолення. Разом з козаками та селянами була також основна маса міського населення. У боротьбі проти польського гніту брали участь і статечні козаки, козацька старшина, дрібна українська шляхта та нижче православне духовенство. Всі ці соціальні групи об'єднувало прагнення знищити владу Польщі, іноземний, національний та релігійний гніт.

Козацтво, селянство та міські низи також боролися проти кріпосництва, намагаючись стати вільними дрібними виробниками і власниками.

Не брали участі в національно-визвольній революції великі українські магнати, багата і середня шляхта, які окатоличились і ополячились. Вони отримали привілеї від польської влади і вели угодовську політику щодо польської шляхти і магнатства. Відірване від народу вище українське духовенство найчастіше дотримувалося нейтралітету, не втручалося у

боротьбу. Однак їх, ренегатів — шляхтичів, магнатів, вищих духовних осіб — була мізерна кількість. Можна стверджувати, що весь український народ піднявся на боротьбу, тому її слід назвати справедливою і прогресивною. Слід звернути також увагу на те, що військові дії характеризувалися надзвичайною жорстокістю, кривавим характером, впертістю обох сторін, хоча ініціатором кривавих розправ, як правило, були поляки. До того ж українська сторона не могла забути і чванливої жорстокості, звірячих розправ переможців-поляків з переможеними українцями у попередніх повстаннях. Тобто жорстокість поляків викликала відповідну реакцію українців.

У лютому 1649 р. призначена польським королем комісія на чолі з православним українським магнатом Адамом Киселем почала в Переяславі переговори з Богданом Хмельницьким і його старшиною. Головна їх пропозиція — збільшити реєстр, а селяни і козаки «випищики» мають повернутися до панів. Однак Хмельницький заявив, що він не відступить від «черні» і домагатиметься визволення всього українського народу, всіх українських земель — «по Львів, Холм і Галич» та створення соборної Української держави.

У поглядах Богдана Хмельницького на той час відбулися значні зміни порівняно з тими, які він висловлював у переговорах влітку і восени 1648 р. в листах до короля. Український гетьман відійшов від обмежених козацьких вимог, ставши на позиції української державності та незалежності. На переговорах вдалось домовитися лише про встановлення перемир’я до літа 1649 р. Обидві сторони розгорнули підготовку до нової військової кампанії. Польський король оголосив мобілізацію шляхти та регулярного війська і запросив кілька тисяч німецьких солдатів-найманців.

Польське командування розробило план наступу на українську повсталу армію польськими військами з Польщі і литовськими — з Литви через Білорусію, щоб захопити Київ. Однак цей план здійснити не вдалося. Населення Білорусії розгорнуло масовий повстанський рух. На допомогу йому Хмельницький послав значні козацькі сили на чолі з полковником М. Кричевським. Почалися запеклі бої, в ході яких українські козацькі частини понесли великі втрати. Загинув і друг Хмельницького, Кричевський. Але литовські війська теж зазнали тяжких втрат і відступили. Це зірвало плани поляків, і хід війни пішов не в тому напрямку, який вони планували.

Богдан Хмельницький теж розгорнув енергійну діяльність по підготовці до нових боїв. Своїми універсалами він скликав до війська всіх українців, хто міг володіти зброєю. І це викликало масовий ентузіазм: до Чигирина рушили величезні маси козаків та селян, а також рештки української православної шляхти. На допомогу Хмельницькому прийшла

Кримська Орда на чолі з ханом Іслам-Гіреєм. Польські війська наступали двома арміями: одна, під керівництвом Вишневецького, була зосереджена на кордоні Галичини та Волині і біля фортеці Збаража, друга, яка складалася в основному зі шляхти, під керівництвом короля рухалася з Польщі їй на допомогу.

Козацька армія під керівництвом Богдана Хмельницького оточила у Збаражі армію, керовану Вишневецьким. Повстанці часто атакували оточених, вели запеклі бої. У цих боях загинув оспіваний у народних піснях корсунський полковник Нестор Морозенко і був тяжко поранений вінницький полковник Іван Богун. Однак і польське військо знаходилося в дуже важкому стані: у його таборі почався голод, оточені несли величезні втрати, а надії на визволення не було.

Дізнавшись, що друга армія вийшла на допомогу обложеному Збаражу, Богдан Хмельницький з татарським ханом вийшли їй назустріч. За 120 км від Збаража, під містом Зборовом (тепер Тернопільська обл.), Хмельницький розташував свою армію на лівому березі річки Стрипа. 5 липня, коли королівська армія, розтягнувшись по розмоклих від дощів шляхах понад Стрипою, почала переправлятися на лівий берег, на неї несподівано напали козацькі загони. Всі, хто переправлявся (більше 4 тис. чол.), були знищені. Польська армія почала будувати оборонний табір. Тут її оточили козацькі і татарські війська. 6 липня бої відновилися і почалося винищення польського війська. Бій мав закінчитися капітуляцією короля з усією армією. Однак поляків виручили татари. Поляки зуміли встановити зв’язок з ханом і щедрими подарунками та обіцянками схилили його до миру. Польський король дозволив татарам на шляху до Криму грабувати українські міста і села, брати ясир. Хан не був зацікавлений, щоб одна із воюючих сторін рішуче перемогла іншу. Він боявся сильної Української держави, що мала утворитися після повного розгрому поляків. Не маючи сил одночасно воювати проти поляків і татар, Богдан Хмельницький почав переговори, які завершилися миром, відомим в історії під іменем Зборівського. Під час переговорів хан змусив Хмельницького зробити вагомі поступки полякам. Головні пункти домовленості були такі: козацький реєстр збільшувався до 40 тис. чоловік, і розміщувалися вони на території Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, де управляв український гетьман і козацька адміністрація. Польське військо тут не мало права розташовуватися. На цій території не могли перебувати єзуїти та євреї. Київський митрополит отримував місце в польському сенаті. Проголошувалася амністія всім, хто брав учать у повстанні.

Однак воєводства Волинське і Подільське залишалися під управлінням уряду Польщі. Всі селяни і міщани, які не ввійшли до реєстру, повинні

були знову повертатися на становище кріпосних і відбувати панщину. Феодали отримали право володіти своїми маєтками. На адміністративні посади король призначав, як і раніше, чиновників, але з православних.

6.3. Утворення гетьманської держави

Таким чином, юридично український народ і його територія залишалися під управлінням польського уряду і короля. Це викликало обурення широких народних мас, криючи в собі неминучість нових повстань і воєн. До того ж татари по дорозі в Крим, маючи дозвіл короля, захопили у неволю десятки тисяч українців, палили села й міста,

І все ж Богдан Хмельницький, козацька старшина і козацтво, хоча й отримали замість повноправної держави своєрідну національно-територіальну автономію, вважали її фактично суверенною. На Зборівський договір вони дивилися як на тимчасову угоду і намагалися будувати нову державну організацію, а також розгорнули широку дипломатичну діяльність, спрямовану на зміцнення свого становища. У цій дипломатичній боротьбі Україна виступала як суб'єкт міжнародного права.

Будівництво нової козацької держави вимагало перш за все проведення адміністративного поділу території і формування центральної та місцевої адміністрації. Було визначено окремі округи — полки, на чолі яких стояли полковники, що одночасно були військовими керівниками і головами адміністрації полку (округу). Полки ділилися на сотні, в яких сотник виконував такі самі функції, як і полковник у своєму полку. Всю козацьку територію (три воєводства) було поділено на 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський та інші на правому березі Дніпра та Переяславський, Кропив'янський, Полтавський та інші на лівому березі. Згодом територія була переділена, і кількість полків збільшено. Всі урядовці як центральної управи (генеральні старшини) — писар, обозний, хорунжий і осавул, так і полкової та сотенної поряд з суто військовими обов'язками виконували функції цивільних чиновників та адміністраторів у фінансовій, судовій та інших сферах, Козацька держава мала військову організацію і структуру. Навіть назва — Військо Запорозьке — на довгий час стало офіційною назвою української козацької держави. Такий військовий адміністративно-політичний лад диктувався умовами війни і традиціями запорозького козацтва.

За зразком Запорозької Січі була створена національна армія, яка складалася із реєстровців і загонів повстанців. «Реєстр» козаків нараховував 40 тис. чоловік. Це була її основна ударна сила. Командний склад обирався із найталановитіших організаторів. Іноді їх призначав гетьман.

Формувалась і нова соціальна структура. У 1648 р. вона значно оновилася. По-перше, більшість селян покозачилися, стали вільними і вже не виконували феодальних повинностей; по-друге, на чільне місце в житті суспільства виступило козацтво, чисельність якого різко зросла; по-третє, феодали втратили панівне становище, покинули свої маєтки або були знищені. До того ж землі польської та української шляхти, католицької церкви та державні (королівські) шляхом займанщини почали переходити до рук повсталих. Однак значна їх частина перейшла до Скарбу Війська Запорозького й ними розпоряджався гетьман. Було ліквідовано кріпосництво; історики підкреслюють, що розпочалося становлення державно-феодальної власності на землю, і селяни ставали не власниками, а володільцями (користувачами) землі.

Українська держава будувалася під керівництвом Богдана Хмельницького. Гетьман на початку 1649 р. сформував національну державну ідею і розробив принципи будівництва Української держави. При цьому він неодноразово підкреслював, що йому, як володарю України, належить право на політичну спадщину Київської Русі, на формування в її межах території України. На початку 1649 р. ця національно-державна ідея була значною мірою здійснена. На кінець 1652 р. процес формування етнічної української державності, її політичної та судової систем, території в основному завершився.

Досвід Запорозької Січі у справі політично-адміністративного керівництва державою розвивався і змінювався. Все рідше збиралася Генеральна (Чорна) рада. Все більше влада зосереджується в руках старшинської ради, до якої входили генеральні старшини, полковники та соратники гетьмана. Поряд з цим помітною була і тенденція до зміцнення особистої влади Богдана Хмельницького. Цьому сприяли складні умови, а також сприймання українським народом особи гетьмана як носія верховної ідеї національної державності та її керівника. Недарма в істориків виник термін, що стосується необмеженої влади Хмельницького — «гетьманське самодержавство».

6.4. Битва під Берестечком та її наслідки

Як уже відзначалося, умови Зборівського договору викликали невдоволення українського народу. Не задовольняли вони і шляхетську Польщу, яка не досягла своєї мети — придушення народних повстань, встановлення своєї повної влади на українських землях.

Зборівський мир не міг бути тривким. Піднімалися повстання селян проти шляхти, що верталася до своїх маєтків. У лютому — березні 1650 р.

спалахнуло повстання і на Запорозькій Січі, яке Богдан Хмельницький швидко придушив.

Шляхетська Польща уже в 1650 р. почала підготовку до нового походу на Україну. Сейм оголосив посполите рушення (шляхетське ополчення). Був проведений набір найманців. Польське командування, таємно зосередивши сили, вирішило розгромити козаків взимку, коли вони відзначали релігійні свята. В ніч з 9 на 10 лютого 1651 р. польська армія під командуванням Калиновського раптово вдарила на місто Красне (на Поділлі), де розмістилися повстанські загони, очолювані брацлавським полковником Нечаєм. Захоплені зненацька, повстанці, незважаючи на героїчний опір, зазнали великих втрат і відступили. Загинув і Нечай.

Польські війська наступали далі на Вінницю, однак полковник Іван Богун організував міцну оборону і розбив противника. Поляки відступили, втративши значну частину живої сили, артилерії та обозів.

А в цей час були зібрані і підготовлені до загального наступу основні сили поляків, які очолив сам король. Наступ готувала і литовська армія. Богдан Хмельницький збирав сили під Зборовом, щоб не пропустити поляків в Україну. Тут він чекав татар. Хмельницький змушений був виділити частину своєї армії на захист від литовських військ, що наступали на Чернігів і Київ.

У середині червня 1651 р. українсько-татарські і польські армії зустрілися біля міста Берестечка на Волині (тепер Горохівський р-н Волинської обл.). Українська армія налічувала 100–110 тис. чол., з них 60 тис. козаків, 40–50 тис. повсталих селян і міщан. До них приєдналось 40–50 тис. татар. Отже, сили українсько-татарського війська не перевищували 150 тис. чоловік. Їм протистояла польська армія, що нараховувала 200 тис. чол., з них — 60–80 тис. шляхтичів, 40 тис. досвідчених жовнірів, 20 тис. німецьких найманців, що набули бойового досвіду в 30-річній війні. Польська армія мала артилерію, важку кінноту, що було за тих часів надзвичайно виграшним моментом.

Бої розпочалися 18 червня, коли повстанці повели наступ, знищивши передові частини польської армії. 20 червня стався генеральний бій, під час якого татари, не витримавши сильного вогню артилерії поляків, втекли з поля бою. Коли Богдан Хмельницький догнав орду і спробував умовити татар повернутися, хан і його захопив з собою. Це було продовженням підступної політики Криму стосовно війн України з Польщею. Хана більше лякала можливість рішучої перемоги української армії і здобуття Україною незалежності, ніж успіх поляків. Але й повної перемоги поляків він не хотів. Його влаштовувало ослаблення поляків і українців та безперервна боротьба між ними.

Своєю втечею татари оголили фланг козацької армії і поставили її у дуже важке становище. Але козацький табір встиг замкнутися й успішно витримував атаки поляків десять днів. Командував табором один із найкращих, після Богдана Хмельницького, козацьких воєначальників — полковник Іван Богун. Вночі 10 липня по зробленій козаками вузькій греблі він вивів значну частину артилерії і кінноти, але серед частини повстанців зчинилася паніка, якою скористались поляки і увірвалися в табір. У бою полягло багато повсталих селян і козаків. Це була найбільша і найтрагічніша поразка української армії у цій війні. І все ж основна маса українського війська вирвалася з оточення. На цей час і литовська армія під командуванням гетьмана Радзивілла розбила українські війська, якими командував полковник Мартин Небаба, і захопили Чернігів, Київ та інші міста.

Литовська і польська армії об'єдналися 3 вересня під Германівкою, що на Київщині.

Становище української армії і держави після цих двох поразок було катастрофічним. Однак Богдан Хмельницький, вирвавшись з татарського полону, в цей критичний час виявив надзвичайну енергію та стійкість. Він швидко провів додаткову мобілізацію козаків, зібрав значні сили, об'єднавшись з армією Богуна, що відступала з-під Берестечка, і вже у жовтні 1651 р. протиставив польсько-литовським військам сильну армію.

Під Білою Церквою з новою силою розгорілися бої. Велику допомогу армії Хмельницького надавало українське населення, яке знову розгорнуло героїчну боротьбу, палило свої будинки, господарства і йшло на смерть, але польській шляхті не підкорялося. Це дуже ускладнювало дії польської армії. Наближення осені з її холодом і дощами, голод та хвороби, зростаюча армія Богдана Хмельницького змусили польське командування піти на переговори. Українська армія теж була в складному становищі: великі втрати в боях, втома, хвороби, брак продуктів і фуражу. За таких умов і українська сторона погодилася на переговори, що проходили у Білій Церкві. Вони завершились підписанням 18 вересня 1651 р. Білоцерківського договору, який був набагато гірший і тяжчий, ніж Зборівський.

Згідно з договором кількість реєстрових козаків зменшувалося до 20 тис. Козацькою територією тепер визнавалася лише Київщина, а Чернігівщина і Брацлавщина, які, за Зборівською угодою, знаходилися під управлінням Богдана Хмельницького, тепер знову переходили під владу короля. Козаки мали виселитися у межі Київського воєводства. Польській шляхті знову було підтверджено володіння маєтками. Всі покозачені селяни, не внесені до реєстру, мусили повернутися до своїх феодалів і бути «в звиклому послушенстві». Повстанці отримали амністію. Гетьман

не мав права на зовнішньополітичну діяльність і зобов'язувався розірвати союз з Кримським ханством. Чигирин мав належати гетьману. Богдан Хмельницький залишався гетьманом запорозьких козаків, але після його смерті король мав призначати і звільняти українських гетьманів. Становище селян, міщан і козаків, які не попали до реєстру, стало тепер ще тяжчим, а шляхтичі сміливіше почали повертатися до своїх маєтків і відновлювати класичне польське кріпосництво, чи не найважче в Європі. У відповідь селяни пробували повставати, але ці повстання придушувалися за сприяння сил Богдана Хмельницького. До того ж польські війська зайняли ряд територій на Лівобережжі, литовські — Сіверщину. Доведені до відчаю народні маси шукають порятунку в переселенні на територію Московської держави. Переселення українців на сучасну Харківщину, Сумщину, а також у Воронезьку область Російської Федерації відбувалося і в XVI, і на початку XVII ст. Там знаходились величезні незаселені простори родючого чорноземного степу та лісостепу. У 1651–1652 рр. після трагічної битви під Берестечком цей переселенський рух стає масовим. Десятки тисяч людей знімалися з насиджених місць і рухалися на північний схід.

Московський уряд сприяв українським переселенцям, дозволяв їм селитися в цих пустинних тоді краях, але за умови, що вони формуватимуть військову козацьку організацію для оборони від татарських нападів. Уряд Московської держави подавав допомогу хлібом, посівним матеріалом, грошима, надавав землю. Цим було покладено початок утворенню Слобідської України, назва якої походить від слова «слобода», так називали переселенці свої селища, вільні від кріпосництва. Уже в середині XVII ст. засновувалися сотні слобод. З деяких із них виросли міста, і серед них Харків, Суми, Лебедин, Охтирка, Білопілля, Ізюм та інші.

Однак польська шляхта, прагнучи знищити козацтво, Українську державу, була невдоволена Білоцерківською угодою. Вона намагалась повернутися до Ординації 1638 р., коли козацтво було жорстоко пригнічене і обмежене, а селянство закріпачене. Тому польський сейм не затвердив Білоцерківської угоди. Польське керівництво взяло курс на знищення Української держави, розгром козацької армії, відмову українському народові мати хоча б обмежену автономію у складі Речі Посполитої. Влітку 1653 р. Богдан Хмельницький в котрий раз спробував шляхом переговорів уладнати відносини з Польщею на умовах Зборівського миру. Цю пропозицію підтримала і поважна дипломатична делегація Московської держави, яка у липні 1653 р. вела переговори з польським королем у Львові і виступила посередником у взаємовідносинах між Україною та Польщею. У відповідь на пропозицію царя замиритися з Богданом Хмельницьким на умовах Зборівського договору

була отримана відмова. Польських керівників не насторожила навіть заява московських дипломатів про те, що Хмельницький готовий прийняти протекторат царя і навіть вів переговори з Туреччиною про її протекторат. Поляки заявили, що вони вимагають відмови Богдана Хмельницького від булави гетьмана, повної капітуляції запорозького війська, скорочення реєстру до 6 тис. чоловік, що означало знищення всіх здобутків повстанців. Польський уряд вирішив повернути колесо історії до 1648 р., а це означало війну на знищення, що було політичним прорахунком правлячої еліти і змусило Хмельницького шукати надійних союзників та розв'язувати проблему шляхом продовження війни.

Невдоволення широких народних мас України Білоцерківським договором, масові повстання проти реставрації польського кріпосництва підштовхували Богдана Хмельницького не визнавати договору і готуватися до нових боїв і походів. Незатвердження сеймом договору розв'язало йому руки.

6.5. Події 1652–1654 рр.

Гетьман Богдан Хмельницький вів активну дипломатичну діяльність, розпочату ще в 1648 р., зокрема, підтримував дипломатичні зв'язки з Москвою. У 1651 р. кілька разів українські місії виїздили до Москви, російські — зустрічалися з Хмельницьким. Поряд з цим велися переговори з Туреччиною та Кримом.

Слід відзначити, що українська дипломатія у пошуках союзників проти Польщі працювала в двох напрямах — переговори велися паралельно в Стамбулі і Москві. Однак вирішальну роль у житті середньовічного суспільства відігравали релігійні мотиви. І тому Богдан Хмельницький пріоритетною визнав необхідність протекції православного московського царя. І в майбутньому мотив релігійної спільності українців та росіян був одним із найважливіших у політичній лінії гетьмана. Він поступово виробив свій підхід до українсько-російських взаємин: вони мали будуватися на договірній основі, де б кожна зі сторін взяла на себе певне коло обов'язків. У такому напрямі він і вів переговори у 1651–1654 рр.

Значну увагу приділяв Богдан Хмельницький молдавським справам. Він мріяв укласти союз з Молдавією і Волощиною. В основу союзу з Молдавією були покладені надії на родинні зв'язки: гетьман домовлявся про одруження свого старшого сина Тимоша з донькою господаря Молдавії В.Лупула князівною Розандою.

Влітку 1652 р. Хмельницький вирядив Тимоша із загоном козаків до Молдавії. У цей час коронний гетьман Польщі М. Калиновський, який і

сам належав до числа претендентів на руку прекрасної князівни, знаходився зі своїм 20-тисячним військом на Брацлавщині, в долині біля гори Батіг, недалеко від міста Ладижино. Тут він і заступив шлях Тимошу з його загоном. На допомогу синові прийшов Богдан Хмельницький, полки якого оточили і знищили всю армію Калиновського разом з її командувачем. Батізька перемога була однією із найяскравіших сторінок воєнного мистецтва Хмельницького. Якби вона була навіть єдиною в його житті, її вистачило б, щоб поставити українського гетьмана в один ряд з найвизначнішими полководцями середньовічної Європи. В даному випадку він продемонстрував блискавичність дій Олександра Македонського, точність розрахунку плану битви Ганнібала й наполеонівське уміння максимально скористатися з прорахунків противника.

Перемога під Батогом ще більше активізувала козацько-селянські повстання в Україні: повсталі виганяли панів, управителів і знищували їхні маєтки. До кінця 1652 р. польсько-шляхетська влада в Україні знову була ліквідована, а польські війська, що стояли на Лівобережжі, поспішно відступили до Литви.

Польща почала активно готуватися до нових загарбницьких походів. На початку 1653 р. польські війська поновили руйнівні рейди і напади на українські міста і села. Особливою жорстокістю відзначався шляхтич С. Чарнецький, який зі своїм 10-тисячним загоном увірвався на Брацлавщину. Але Іван Богун зупинив і розгромив його поблизу міста Монастирище (сучасна Черкаська обл.).

Цей етап війни характеризується особливою жорстокістю і затятістю обох сторін. Після трагедії під Берестечком озброєний народ з надзвичайною впертістю бився проти польських загарбників, знаючи, що у разі поразки чванлива шляхта винищуватиме всіх підряд, не шкодуючи ні дітей, ні старих.

У 1653 р. становище господаря Молдавії різко ускладнилося через втручання Польщі, Угорщини, та Валахії. Вони захопили столицю Молдавії Ясси і скинули Лупула. Він закликав на допомогу українські війська і Тиміш Хмельницький з козацьким загоном повернув господарський стіл (трон), а потім почав наступ на Валахію і здобув низку перемог. Однак війська Валахії отримали допомогу від Польщі, і Тиміш зазнав невдачі.

Знову почалися військові дії у Молдавії. Лупул втікає до Хмельницького, а його родина переховується у столиці Молдавії місті Сучаві (Південна Буковина). Тиміш на чолі козацького загону швидко вирушив на допомогу, пробився до міста, поблизу якого йшли запеклі бої, але був тяжко поранений і через чотири дні помер. 9 жовтня сучавський гарнізон після кількох місяців героїчної оборони здався, але на почесних

умовах: козаки зі зброєю вийшли з Сучави, захопивши і тіло Тимоша. Для Богдана Хмельницького це була дуже тяжка втрата, яку він довго переживав.

Восени 1653 р. значні сили поляків зосередилися поблизу міста Жванець (тепер Кам'янець-Подільський район Хмельницької обл.). Богдан Хмельницький оголосив мобілізацію і разом з татарами рушив назустріч польським військам, які очолював король Ян Казимир. Козацько-татарське військо оточило поляків поблизу Жванця. І знову хан примусив Хмельницького дати згоду на переговори, в результаті яких був відновлений Зборівський договір (лише в тій його частині, яка стосувалася реєстру і прав козаків). А з кримським ханом польський король уклав сепаратну угоду, за якою зобов'язувався виплатити татарам 100 тис. золотих і дозволив їм 40 днів грабувати Волинь. Хмельницький змушений був погодитися на це, але водночас вислав загони козаків громити татарські зграї і відбирати ясир. Кримський хан уже вкотре наставив пастку Хмельницькому, демонструючи хижацьку ворожість до України. У кінці грудня 1653 р. він з більшістю армії прибув до Чигирина. Тут готувалися надзвичайно важливі події, для проведення яких прибули посли Московської держави, Туреччини й Польщі.

6.6. Переяславська Рада. «Березневі статті»

У Хмельницького остаточно склався план союзу з Москвою і за її допомогою звільнення з-під влади Польщі. До цього змусили його надзвичайно складні умови, в яких знаходилася Україна. Чим далі тривала війна, тим більше Хмельницький, старшина і козацько-селянські та міщанські маси переконувалися, що власними силами Україна не зможе визволитися. Однак жодна із сусідніх країн не була зацікавлена в існуванні незалежної Української держави. Зрадливість і підступність Польщі використовував кримський хан. А Річ Посполита не робила серйозних висновків з минулих подій: у кінці 1653 р. вона знову почала готуватися до наступу на молоду Українську державу. Далекими від союзницьких залишалися й відносини з Московським князівством, Валахією, Трансільванією (Семиграддям). Ця складна історична ситуація поставила перед Богданом Хмельницьким дилему: залишатися наодинці з Польщею і, можливо, повністю втратити основні завоювання національно-визвольної війни чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї з держав — Туреччини або Росії. Крім того, гетьман у розробці своїх зовнішньополітичних планів змушений був враховувати і складності внутрішньополітичної ситуації: кризові явища в економіці,

знищення значної частини продуктивних сил, спустошення українських земель і навіть деморалізацію частини населення. Поряд з цим слід мати на увазі, що під гетьманською булавою перебувала лише половина української етнічної території. Як уже зазначалося, дипломатія Хмельницького вела одночасно переговори і в Москві, і в Стамбулі. Ще в 1651 р. Отаманська імперія навіть оголосила про прийняття у васальну залежність гетьмана і Військо Запорозьке. Однак її реальна допомога зводилася до наказів кримським татарам брати участь у боях разом з козаками проти поляків. Але татари виявилися ненадійними союзниками і гірше від усякого ворога руйнували міста і села України, забирали людей у неволю. Поряд з цим не можна було не враховувати релігійну несумісність православних і мусульман, традиційну ненависть православних до «бусурманів», викликану жорстоким плюндруванням слов'янських територій.

За цих умов погляди Хмельницького і народу України зверталися до Москви. Богдан Хмельницький протягом усієї війни підтримував зв'язки з царським урядом, намагаючись втягнути Московську державу у війну з Польщею, щоб спільними діями захистити православну віру. У Москві розуміли важливість і цінність союзу з Україною, бо він відкривав шлях на південь, до Чорного моря, а також на захід, ослаблював Польщу, яка в минулі століття завдала багато образ і шкоди Московії. Московська армія отримувала могутнього союзника в особі випробуваного козацького війська.

Однак царський уряд через внутрішні труднощі та складні зовнішні умови займав вичікувальну позицію. У 1652–1653 рр. дипломатичні контакти між Україною і Московською державою різко активізувалися. Українська сторона постійно підкреслювала, що миру з Польщею бути не може, що вона просить царя взяти Україну «під свою високу руку». Ускладнення становища в Україні змусило Москву прискорити вирішення питання про її долю. У жовтні 1653 р. цю проблему розглянув Земський собор, який вирішив, що цар має взяти Україну «під свою государеву руку». Україна, по суті, визнавалася незалежною союзною країною, а з Польщею Москва мала розпочати війну.

Для проведення в життя рішень Земського собору в жовтні 1653 р. в Україну виїхало посольство на чолі з боярином Бутурліним, яке 31 грудня прибуло до Переяслава. 7 січня 1654 р. в Переяславі Богдан Хмельницький зустрівся з Бутурліним.

8 січня у Переяславі відбулася таємна рада гетьмана з генеральними старшинами і полковниками, на якій обговорювалося питання союзу з Росією і було ухвалено рішення прийняти «протекцію» царя. О другій годині дня було скликане все населення Переяслава, до якого Богдан

Хмельницький звернувся з промовою, у якій нагадав про шестирічну криваву війну з Польщею і запропонував обрати собі «господаря» — московського, польського, турецького чи кримського і охарактеризував кожного з них. Він закликав під царську руку, на що народ відповів згодою. Так закінчилася Велика (Чорна) Рада. Потім гетьман зі старшиною поїхав до «заїзжого двору», де розміщувалося російське посольство. Там Бутурлін передав Хмельницькому царську грамоту і розповів про хід переговорів з Польщею, зв'язки Москви з Військом Запорозьким і рішення царя прийняти під свою руку гетьмана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями, а також про допомогу їм військами у боротьбі з Польщею.

Після цього всі прибули до Успенської соборної церкви для того, щоб скласти присягу царю. Але тут Хмельницький зажадав, щоб присяга була взаємною, тобто щоб Бутурлін від імені царя дав присягу, що той буде обороняти Україну від Польщі, а також не порушуватиме вольностей і прав шляхти, козаків, міщан і всіх станів українського суспільства. Бутурлін на це не погодився, зазначивши, що цар нікому не присягає, а присягають йому. Гетьман і старшини нарешті погодилися, що слово царя замінює присягу і заприсяглися на вірність царю, але залишили за собою право вести переговори про умови об'єднання.

Присяга приймалася в церквах по всій Україні протягом досить довгого часу. У деяких місцях вона відбувалася під тиском, викликала обурення і протести. Зокрема, київське духовенство і шляхта довго відмовлялися і присягнули лише після довгих умовлянь та погроз. Відмовились це робити полки Уманський і Брацлавський, а також полковники Іван Богун та Іван Сірко. У полках Полтавському і Кропив'янському московських урядовців побили киями. Однак в цілому присяга пройшла без великих заворушень. Таким чином, рішенням Переяславської великої козацької ради за участю населення Переяслава і в результаті переговорів Хмельницького з посольством московського царя була укладена угода про військовий союз України і Московського царства, виступ московського війська на захист України від Польщі. Посольство від імені царя гарантувало збереження незалежної Української держави, її прав і вольностей, а Хмельницький, Військо Запорозьке, населення присягою зобов'язувалося служити московському цареві. Це був союз двох рівноправних держав по типу конфедеративного об'єднання. Для вироблення умов об'єднання старшина підготувала проект договору, який був привезений у Москву в березні 1654 р. гетьманськими послами.

Поданий українською делегацією проект був прийнятий. Була вироблена документація, яка визначила становище України і характер її

взаємовідносин з Росією. Це так звані «Статті Б. Хмельницького» (всього 11 пунктів), або «Березневі статті» 1654 р. Статті з 11 пунктів з указами царя і його жалувані грамоти можна вважати текстом договору між Українською державою і Росією. Слід зазначити, що оригіналу указу царя зі статтями в архівах не знайдено. Збереглися лише окремі виписки та копії. Важливою частиною договору були пункти, присвячені обороні України від посягань інших держав, зокрема шляхетської Польщі, Султанської Туреччини та Кримського ханства.

Цар зобов'язувався навесні 1654 р. почати війну з Польщею. Якщо нападуть на Україну кримські татари, він мав віддати наказ донським козакам йти на Крим. Згідно з «Березневими статтями», Україна, яка переходила під протекцію російського царя як самостійна держава, зберігала свою систему суспільного ладу та адміністративного устрою. Залишався обраний Військом Запорозьким гетьман, поділ на полки і полковий адміністративний устрій, козацький реєстр встановлювався у 60 тис. чоловік, і козаки зберігали свої попередні привілеї та судилися своїми судами.

Урядники (війти, бурмістри, лавники, райці) обирались з місцевого населення. Вони повинні були збирати податки і передавати їх царським чиновникам. Козацьким старшинам встановлювалася платня, а крім того їм, шляхтичам і духівництву, надавалося право володіння маєтностями. Гетьманський уряд України мав право вступати у дипломатичні відносини з іноземними державами, за винятком польського короля і турецького султана. Це свідчило про деяку обмеженість зовнішньополітичної діяльності України.

Однак ні в статтях, ні в жалуваних грамотах не отримало жодних прав і привілеїв селянство, яке відіграло велику роль в національно-визвольній війні.

Таким чином, згідно з договором Україна з невеликими обмеженнями зберігала статус самостійної держави, про що свідчать наявність власної території, своєрідного державного устрою, армії, глави держави — гетьмана. Україна проводила свою зовнішню політику, мала взаємини з Росією через посольський наказ та ін.

Укладаючи договір, Хмельницький і царський уряд переслідували різні цілі. Хмельницький мав на меті дістати військову допомогу від Москви у боротьбі з Польщею, домогтися повної від неї незалежності шляхом легального розриву з польським монархом, в дусі правових стосунків того часу. За це цар мав одержувати щорічну данину і допомогу українського козацького війська. Це підтверджується подальшою діяльністю Хмельницького, який до самої своєї смерті проводив незалежну від Москви внутрішню і зовнішню політику. Царський уряд, укладаючи

договір, ставив далекосяжну мету: ліквідувати з часом українську державність і перетворити Україну на звичайну провінцію Росії.

Отже, Переяславська угода, була військовим союзом двох рівноправних держав з елементами васалітету. Цей союз був взаємно вигідний обом державам, котрі мали, за невеликим винятком, одних і тих самих зовнішніх ворогів.

Для України він мав велику цінність ще й тому, що зберігав її демократичний республіканський лад. Однак сама Московська держава була кріпосницькою монархією, і її рівноправний союз з демократичною Україною не міг бути довговічним. До того ж, окремі статті угоди мали недостатньо чіткий характер, що згодом викликало ряд суперечностей.

Утворення Української держави, її союз з Московським царством був одночасно і юридичним оформленням розриву з Польщею, її монархом в дусі тих часів. Це формально завершувало національно-визвольну революцію українського народу та процес утворення його державності.

Національна революція в Україні у 1648–1654 рр. поєднувалася із селянською війною. Одним із найважливіших її наслідків була ліквідація польських кріпосницьких відносин, магнатсько-шляхетського землеволодіння та фільварково-панщинної системи господарства. Переважна більшість селян отримала волю і право спадкоємного користування землею та можливість вступати до козацького стану. Це була одна із найяскравіших і найважливіших подій у житті українського народу, переломний етап у його розвитку. Ця боротьба стала справжнім злетом його суспільної енергії та творчих сил, що уможливило тривалу і виснажливу боротьбу з таким могутнім супротивником, як Річ Посполита. Під керівництвом геніального сина українського народу Богдана Хмельницького здійснювалася гнучка внутрішня та зовнішня політика, була створена досить своєрідна соціально-економічна, соціально-політична, військова, адміністративна та судова системи держави, які підтверджували свою життєздатність ще понад століття.

1648–1654 рр. є найважливішим етапом національно-визвольної війни. Від 1654 р. і до кінця 70-х років XVII ст. український народ вів боротьбу за збереження її результатів.

ТЕМА 7

БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. ПОДІЛ УКРАЇНИ. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА. РУЇНА (ДРУГА ПОЛ. XVII СТ.)

7.1. Становище України після Переяславської угоди

Розрив з Польщею та союз з Москвою, формування Української держави ще не розв'язали всіх завдань, які стояли перед українським народом: розгром військових сил Польщі, Кримського ханства і гарантування безпеки на заході й півдні, возз'єднання всіх українських земель у єдиній державі. Назрівала нова війна України й Росії проти Польщі. Але відбулося певне перегрупування сил: татари перейшли на бік Польщі і з союзників, хоч непевних і підступних, перетворилися на ворогів. Утворився новий фронт боротьби — на півдні. Внутрішнє становище України теж ускладнювалося. Селяни й рядові козаки, які отримали багато перемог над польськими феодалами, прагнули бути вільними господарями-землеробами. Старшина, українська шляхта, вище духівництво у переважній своїй більшості намагалися зосередити в своїх руках якнайбільше землі і перетворити селян, які мешкали на території їхніх володінь, у своїх підданих. Це призводило до все гостріших соціальних конфліктів, недовіри і напруження між низами і верхніми шарами суспільства. Царський уряд вже з перших місяців перебування України у складі Московської держави почав обмежувати права Української держави, все більше її підпорядковувати. Це викликало невдоволення як серед старшин, так і в народних масах, підштовхувало до пошуків нових союзників — ведення переговорів зі Швецією та Туреччиною. Загострюються зовнішні і внутрішньополітичні конфлікти та суперечності. За цих умов Богдан Хмельницький дбає про те, щоб досягти міжнародного визнання своїх династичних намірів і підкріпити традиційний військовий титул гетьмана титулом князя Руського князівства та утвердити його спадкоємність.

Московська держава, незважаючи на складність міжнародних відносин (загроза з боку Швеції з північного заходу і Туреччини та Криму — з півдня), після Переяславської угоди, весною 1654 р., вступила у війну з Польщею. На чолі з царем сорокатисячна російська армія вирушила на Смоленщину і Білорусь. За наказом Богдана Хмельницького йому на допомогу під Гомель вирушили три козацькі полки (20 тис.) під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка, а під Смоленськ —

12 тис. козаків на чолі з полковником Василем Золотаренком. Бойові операції московсько-українського війська були успішними: здобуто Смоленськ, Борисів, Мінськ, Вільно, Ковно та інші міста, тобто значну частину Білорусії та Литви. Поряд з цим українські війська окупували південну Білорусію. Тут українські полковники стали запроваджувати українську адміністративно-політичну систему, розділяючи завойовані території на полки та сотні. Метою цих дій було приєднання окупованих територій до України, чого бажало і білоруське населення. Московські ж воєводи намагалися приєднати білоруські землі до Московського царства. Виник конфлікт, який вперше так погіршив відносини, що запахло війною. Але в цей час надзвичайно загострилася ситуація на польсько-українському фронті.

7.2. Війна з Польщею у 1654–1657 рр.

Богдан Хмельницький весною і влітку 1654 р. вів активну дипломатичну діяльність, спрямовану на те, щоб не допустити союзу Польщі і Кримського ханства. Але йому це не вдалося. Восени польська армія під керівництвом С.Потоцького вдерлася на Поділля і Брацлавщину. Їм назустріч з півдня вирушила Кримська орда. Хмельницький зі своєю армією відійшов у Подніпров'я, щоб уникнути ударів з фронту і тилу. Населення Брацлавщини чинило впертий опір, гинуло, але не здавалося на милість польських загарбників. Знову відчувалася надзвичайна жорстокість і затятість з обох сторін. Але українці лише відповідали на люту ненависть польських окупантів, які, заливаючи кров'ю загарбану територію, хотіли таким чином поставити на коліна весь український народ. Особливою жорстокістю, як і раніше, відзначався талановитий і водночас по-звірячому лютий Стефан Чарнецький. Його загін немилосердно винищував край, не даючи пощади ні старому, ні малому.

Московський уряд зосередив сили, щоб захопити Білорусію та Литву, і Україні допомоги не надавав, хоча гетьман її просив. Нарешті після довгої переписки, в січні 1655 р. на допомогу Хмельницькому прибула невелика російська армія (12 тис.). Армія гетьмана нараховувала 30 тис. чоловік, що було значно менше польсько-татарського війська (60 тис.). Однак українські війська разом з російськими вирушили назустріч ворогові.

У запеклій битві, що відбулася 19–22 січня 1655 р. під містом Охматовим (тепер село Калинівського р-ну Черкаської обл.), українські і російські війська виявили надзвичайний героїзм, витримали атаки переважаючих сил ворога, який зазнав величезних втрат. Українська армія,

зберігаючи порядок, відступила, як відійшла і польсько-татарська. Ця битва завершилася, по суті, внічию. Польському командуванню не вдалося розгромити українсько-російську армію і продовжити наступ на східні райони Правобережжя. Хмельницький також не зміг завдати вирішальної поразки польсько-татарській армії і звільнити від неї Брацлавщину. Без сумніву, якби московський уряд двома місяцями раніше відправив свою армію в Україну, не було б трагедії Брацлавщини і невизначених наслідків Охматівської битви.

Після цього поляки і татари продовжували розоряти і грабувати Брацлавщину, забирати людей в ясир. До середини березня 1655 р. орда спустошила і спалила 270 сіл, містечок і міст, тисячу церков, забрала в ясир не менше як 200 тис. людей, вбила майже 10 тис. дітей. Головним винуватцем цієї трагедії було польське командування, яке заплатило татарам за їхню допомогу українським населенням.

Після відходу татар до Криму в квітні 1655 р. польська армія почала розпадатися через несплату жовнірам платні та хвороби. Богдан Хмельницький використовує це і витісняє поляків з Брацлавщини та Поділля, однак далеко не відходить від Подніпров'я, побоюючись нападу татар з тилу.

У цей час змінюється міжнародна ситуація: скориставшись ослабленням Польщі, на початку липня 1655 р. на неї напала Швеція і захопила її центральну частину з Варшавою і Краковом.

Українсько-російські війська під містечком Городок, недалеко від Львова, розгромили польську армію і позбавили Польщу останніх боєздатних військ. Річ Посполита розвалювалася і врятувати її могло тільки чудо. Хмельницький разом з російськими військами обложив Львів, взяв з нього контрибуцію, очистив від поляків Галичину. Але в жовтні 1655 р. знову на Україну вторгається Кримська орда.

Українсько-російські війська зустрілися з військами кримського хана поблизу містечка Озерна на Львівщині, де відбувся впертий і жорстокий бій. Він тривав кілька днів, і російсько-українське військо, і татарські сили зазнали великих втрат. Битва і на цей раз завершилася внічию. Хан запропонував переговори, які завершилися угодою. За домовленістю Кримське ханство обіцяло нейтралітет у російсько-польській війні і не нападати на українські й російські землі. Богдан Хмельницький обіцяв не чинити нападів на Крим і Туреччину та стримувати від цього донських козаків. На цей раз, повертаючись до Криму (через молдавські землі), татари не взяли жодного чоловіка в ясир.

У ці скрутні для Польщі часи московський уряд припустився серйозних помилок і прорахунків. Маючи вигідні умови для ослаблення постійної польської небезпеки для Росії та України, московський уряд оголосив війну Швеції й пішов на переговори з Польщею. Війна зі

Швецією за вихід до Балтійського моря привела до дипломатичної ізоляції Московського царства в складних умовах боротьби з однією із наймогутніших країн Європи.

Переговори з Польщею були викликані облудливими обіцянками її правителів обрати царя або його сина на польський королівський трон та боротися спільними військовими акціями проти Швеції. Переговори проходили у Вільно, куди український гетьман, дізнавшись про них, направив свою делегацію. Однак її навіть не допустили до участі в переговорах і не інформували про їх хід та результати. Українська старшина та Богдан Хмельницький були обурені поведінкою московського уряду, підозрюючи, що в переговорах Москва виторгує собі за рахунок України поступки з боку Польщі. У жовтні 1656 р. в Вільно було підписано перемир'я, згідно з яким на найближчому польському сеймі мало розглядатися питання про обрання російського царя на польський престол, спільні воєнні дії проти Швеції та ін. Поляки не визнали, таким чином, перехід під владу Москви України, Білорусії та Литви. Перемир'я сприяло зміцненню позиції Речі Посполитої і погіршенню російсько-українських взаємовідносин. Поведінка московських властей була розцінена Хмельницьким як зрада. Тепер він всю енергію спрямовує на створення антипольської коаліції без Москви.

Були укладені угоди зі шведським королем Карлом Х та семиградським (трансільванським) князем Юрієм II Ракоцієм, а також урядом німецького князівства Бранденбург про спільну війну проти Польщі та про її розділ після повного розгрому. Першим почав бої проти польських військ князь Семиграддя, що вторгся в Польщу з тридцятитисячною армією. Незабаром з ним з'єдналася двадцятитисячне козацьке військо на чолі з полковником А.Ждановичем. Разом зі шведами ці війська розбили під Замостям коронного гетьмана Польщі Потоцького, окупували Краків, Берестя та Варшаву. Це був великий успіх антипольської коаліції. Однак незабаром почалися невдачі. У польські справи втрутилася Австрія, яка не хотіла посилення Швеції та Семиграддя.

Поряд з цим Данія і Норвегія виступили проти Швеції, захоплюючи її землі. Швеція змушена була вивести основну частину своїх військ з Польщі. Між козаками і семиградським князем загострилися суперечності у зв'язку з намаганням останнього захопити Західну Україну, а також зневажливим його ставленням до українського війська.

У цей час в Польщі під впливом грабежів, загарбань військ коаліції починається патріотичне піднесення, поляки створюють сильну армію і завдають низку поразок війську противника.

Українське козацтво, обурене зневажливим ставленням угорців, відмовлялося воювати проти поляків за чужі, як їм здавалося, інтереси,

вимагало відійти на Україну. Цей бунт у козацькому війську боляче сприйняв уже тяжко хворий Хмельницький. Він ще намагався врятувати справи антипольської коаліції, але семиградський князь, маючи майже п'ятнадцятитисячну армію, капітулював перед шеститисячною польською.

7.3. Смерть Богдана Хмельницького. Його характеристика

27 липня 1657 р. великий син українського народу Б. Хмельницький в результаті крововиливу у мозок помер. Поховано його у Суботові в Іллінській церкві. Утрата великого гетьмана припала на надзвичайно складний період політичної історії України — час утвердження національної держави — і спричинила загострення боротьби між старшинськими угрупованнями. З великим сумом сприйняв увесь український народ звістку про смерть Б.Хмельницького, який в народі мав величезний авторитет і часто висловлювався виразом «Богом даний».

Суспільно-політична, соціально-економічна та державотворча діяльність Богдана Хмельницького в історичній літературі має різні оцінки, часто дуже суперечливі. Однак більшість істориків дає високу оцінку цій історичній фігурі. Вважається, що він є одним із найталановитіших політичних діячів на загальному фоні історії українського народу.

Богдан Хмельницький був політиком, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів та груп українського суспільства, пом'якшити гостроту соціальних суперечностей, запобігти їх переростанню в громадянську війну. Цим були створені сприятливі умови для завершення процесу формування Української держави. Незважаючи на непослідовність і суперечливість у діях, певні прорахунки та помилки, Хмельницький першим із політичних діячів не лише висунув чітке завдання створення незалежної держави, до складу якої мали увійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання.

У дуже несприятливих для України міжнародних відносинах середини XVII ст. гетьман обрав найоптимальніший варіант з усіх можливих, підписавши Переяславську угоду.

Велич його як політика і державного діяча полягає і в тому, що, на відміну від своїх наступників, він враховував особливості політичного устрою, соціальної структури Української держави та специфіку суспільних відносин, що склалися внаслідок Селянської війни і ліквідації польського кріпосництва, пішов на визнання основних соціально-економічних

завоювань селянства. Богдан Хмельницький створив одну із найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її, значно підніс ефективність кінноти та артилерії. Це була армія революційного народу, яка використовувала досягнення тодішньої військової техніки, тактики, і водночас відбивала ентузіазм повсталих мас. Вигравши багато битв, український гетьман завдав Речі Посполитій найважчих поразок за всю її історію. Він проявив виняткові здібності дипломата. За короткий час в Українській державі була створена дипломатична служба, яка уважно стежила за подіями у Центральній, Східній, Південно-Східній Європі, на Близькому Сході. Столиця України, Чигирин, стала визнаним центром міжнародного життя середини XVII ст.

Уряд Богдана Хмельницького зумів паралізувати дії польського уряду, спрямовані на створення антиукраїнської коаліції. У той же час українські дипломати на чолі з гетьманом не один раз організовували антипольські союзи. Викликають повагу висока і різнобічна освіченість гетьмана, його глибокі знання життя й культури українського народу. Це була людина залізної волі, мужності та характеру, яка холоднокровно діяла у найскладніших ситуаціях. Він був і залишається в пам'яті народу, в його піснях і думах як один із головних героїв історії українського народу, що твердо і послідовно боровся за його долю.

7.4. Гетьман Іван Виговський, його політика. Розкол України

На час смерті Богдана Хмельницького в Україні ускладнилося політичне становище і суспільні відносини. Козацька старшина часто безуспішно шукає шляхів для забезпечення незалежного існування Української держави. Разом з тим козацька верхівка та українська шляхта намагалися зосередити в своїх руках якнайбільше земель, багатств і закріпачити селянські маси. Частина старшини розуміла, що поневолити маси, які щойно зі зброєю в руках звільнилися від польських феодалів, одразу неможливо, і мріяла зробити це поступово, при допомозі російського царизму. Але були й такі, які вважали, що здійснити це можливо лише за допомогою Польщі. До того ж вони вважали її носієм європейської цивілізації, яку слід насаджувати в Україні руками польської шляхти. Ця політична лінія частини керівної верхівки України була незрозуміла масам, загострювала соціальні і політичні суперечності у країні і була передумовою майбутніх внутрішніх і зовнішніх конфліктів.

Після смерті гетьмана Хмельницького постало питання, хто буде його наступником. Хмельницький хотів зробити гетьманство спадковим

у своїй сім'ї, хоча дотеперішнє життя і козацькі традиції вимагали продовжувати практику виборності. Династичним планам Богдана Хмельницького нанесла удар смерть старшого сина Тимоша. Залишався молодший Юрій, кволий і хворобливий. У квітні 1657 р., ще за життя Богдана, але вже дуже хворого, у Чигирині зібралася рада старшин і обрала Юрія Хмельницького гетьманом, хоча йому тоді було лише 16 років. Старий гетьман погодився на це.

Політична ситуація в Україні була така складна, що вже через місяць після смерті Хмельницького у Чигирині зібралася рада старшин, де Ю. Хмельницький заявив, що він ще молодий, щоб виконувати обов'язки гетьмана, має учитися, а тому тимчасово зрікається гетьманства. Рада погодилася і вирішила, що поки юнак буде навчатися, виконання обов'язків гетьмана буде доручено генеральному писареві Івану Виговському. Обрання Виговського підтвердила і генеральна рада старшин за участі представників козацтва, міщанства та духовенства. Взявши булаву, Виговський правив як справжній гетьман і не згадував про свій тимчасовий статус.

Іван Остапович Виговський був довіреною особою Богдана Хмельницького. Походив він із дрібношляхетської родини з села Вигово Овруцького повіту на Київщині. Учився в Києво-Могилянській академії. На початку війни служив у польському війську. В битві під Жовтими Водами попав у татарський полон, але був викуплений Хмельницьким. Незабаром вступив на козацьку службу й за кілька місяців завдяки блискучій освіті став генеральним писарем, постійним помічником гетьмана, особливо в дипломатичних справах, де проявляв неабиякі здібності. Намагався спиратися лише на старшину, був далеким від народу.

Ставши гетьманом і намагаючись зміцнити зв'язки зі старшиною та її становище в суспільстві, Виговський, на протилежність Хмельницькому, щедро роздавав землі (переважно ті, що незадовго до цього належали польським феодалам) старшині, шляхтичам, спрямовував свою політичну лінію на встановлення кріпосництва, повернення України до складу Польщі. Поляки, зі свого боку, прикладали зусилля, щоб повернути Україну, обіцяючи їй якнайширшу автономію. Однак це не відповідало настроям та інтересам селянства, рядового козацтва та міщанства. В їхньому середовищі глибокою залишалася ненависть до агресивної, зажерливої, облудливої політики Польщі, кріпосництва, від якого вони звільнилися в результаті багаторічної боротьби.

Проти Виговського утворюється досить сильна опозиція, яку очолила Запорозька Січ, що й тепер збирала незадоволених, але вже новим гетьманським курсом. Невдоволення проявляли козаки окремих полків, особливо Полтавського. Кошовий отаман Запорозької Січі Я. Барабаш

та полтавський полковник М. Пушкар зверталися до царського уряду з доносами та скаргами на Виговського, який начебто замишляв продати Україну «ляхам». У такому ж дусі велася агітація в Україні, і невдоволення в козацько-селянських масах наростало. Московський уряд намагався посилити ці суперечності, демагогічно, нещиро підтримуючи сили соціальних низів, розширюючи зв'язок з Пушкарем та Барабашем, підштовхуючи їх дотримуватися промосковської орієнтації. Боротьбу частини козацтва і селянства проти Виговського та його прибічників підтримали і старшини окремих полків.

Іван Виговський мобілізує 20-тисячне військо козаків, закликає на допомогу татарську орду і здійснює похід на Полтаву. Пушкар збирає навколо себе найбільш знедолений люд (так звані дейнеки), значні сили запорожців і створює армію, яка налічує близько 40 тис. чоловік. Бої розгорілися біля Полтави. Пушкар зазнав поразки і сам загинув у битві. Полтаву спалили, було розгромлено багато міст і сіл Полтавщини. Запорожці відійшли під захист московських військ, які вступали в Україну, щоб стати гарнізонами у Києві, Чернігові та Ніжині. У цій першій акції громадянської війни, що розгорталася в Україні між різними соціальними силами та групами старшин, загинуло 30 тис. чоловік. До того ж татари жорстоко пограбували Полтавщину, захопили багато людей у неволю. Використання Виговським у війні проти власного народу його ворогів — татар та зближення з Польщею викликали масове обурення. Новому гетьманові бракувало хисту Богдана Хмельницького враховувати настрої різних соціальних груп і станів.

Ця війна з повстанськими силами, яких підтримував московський уряд, ще більше ускладнила відносини гетьмана з московським царем, підштовхнула його до переговорів з Польщею, у якій посилювалися настрої на примирення з Україною та союзу з нею на федеративних засадах. В Україні частина старшини все це враховувала і, боячись московського абсолютизму, схильна була мати справу з конституційним польським королем. Розгорнулися інтенсивні переговори, і в середині вересня 1658 р. в Гадячі на Полтавщині був підписаний трактат про вихід України зі складу Московської держави та унію її з Польщею і Литвою. Тепер польська Річ Посполита перебудовувалася у федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Україна у складі воєводств Київського, Чернігівського і Брацлавського оголошувалася незалежним Великим Князівством Руським. Три держави об'єднувалися особою єдиного короля, ними всіма обраного. У Великому Князівстві Руському законодавча влада мала належати зборам депутатів від усієї України, виконавча — гетьману, обраному пожиттєво, затверджуваному королем. Князівство Руське повинно було мати свій уряд, суд, фінансову

систему, власне військо. Частина козаків урівнювалася в правах з польською шляхтою. Урівнювалися в правах православна і католицька церкви. Руському князівству надавалося право відкриття двох університетів та ін. Однак знову не було розв'язане «селянське питання», що приховувало в собі майбутні конфлікти. Московський уряд посилював тиск на Україну. В Гадячі ще велися переговори, а вже почалися сутички між українськими і російськими військами. Спроби українців розгромити гарнізон московських військ у Києві закінчилися невдачею, і щоб помститися за це московські війська розгромили та спалили околиці Києва, повісили 3000 чоловік, спійманих на дорогах, що вели до міста, забили велику кількість міщан.

На початку 1659 р. стотисячна московська армія вирушила з Путивля на Україну, громлячи міста і села. Однак у Конотопі зайняли оборону два українські полки, Чернігівський і Ніжинський, і затримали її. Три місяці тримала московська армія цей невеликий гарнізон в облозі, здійснюючи безперервні штурми, але нічого не могли вдіяти. Це дало Виговському можливість зібрати значні сили, у тому числі найманих військ із сербів, поляків та німців. На допомогу Виговському прийшли татарський хан з ордою та невеликі польські війська. Українська армія з союзниками, маючи хорошу розвідку, зуміла наблизитись до російської армії так, що та не знала, скільки військ підійшло. У битві під Конотопом у червня 1659 р. московська армія була розгромлена, втративши убитими 30 тис. чоловік, і відступила з України. Ця поразка викликала у Москві паніку, бо чекали походу козаків на столицю і мобілізували все населення на зміцнення її укріплень. Однак Виговському було не до походу на Москву. На Лівобережній Україні знову розгорнулися козацько-селянські повстання, найбільше з яких було в Полтаві. Козацькі і селянські маси були обурені союзом Виговського з Польщею та Кримом. Збунтувалися майже всі лівобережні полки і, закликавши відновлені московські війська, знищували вірні Виговському частини. В цей час популярний серед козаків Іван Сірко запропонував повернути до влади Юрія Хмельницького, який починає збирати опозиційні сили. Провідну роль в їх організації відіграли уславлені полковники Іван Богун, Петро Дорошенко та Іван Сірко. Виговський спробував провести Чорну Раду. Однак ледве врятувався втікаючи від розлючених козаків.

Козацька Рада, що відбулася у Білій Церкві, обрала Юрія Хмельницького гетьманом, а Виговський, змирившись з цим, добровільно передав йому гетьманські клейноди. Однак незабаром з'ясувалося, що не всі полки були представлені на Раді, а деякі полковники не погоджувалися з її рішеннями. В Україні виникали нові групи старшин з іншими орієнтаціями, розповсюджувалася анархія, грабежі. Були розорені

Полтавщина та Чернігівщина. Населення рятувалося втечею, переважно в Слобідську Україну. Народ бажав спокою та відпочинку від безперервних війн, жорстокості й кровопролиття.

А московська армія, яка отримала поповнення з Москви, тепер посилювала контроль на Лівобережжі. Гетьман Юрій Хмельницький під тиском московських військ, які тримали його в оточенні, змушений був підписати у 1659 р. нову Переяславську угоду, згідно з якою збільшувалася кількість російських гарнізонів, а гетьманові заборонялося вести зовнішньополітичну діяльність. Тепер гетьмана не можна було переобирати без дозволу царя. Козацька рада, яка затверджувала цей документ, була неповна: правобережні полковники прибули далеко не в повному складі. Та й ті, що прибули, з важким серцем присягали царю, обурювалися умовами нової Переяславської угоди і нарікали на московських воєвод.

Московська держава готувалася до нової війни з Польщею, без чого не можна було ліквідувати Гадяцький договір. Польща, теж готуючись до війни, уклала мир зі Швецією. Вона виставила добре озброєну і вимуштрувану 32-тисячну армію, на допомогу якій прийшов кримський хан з 30-тисячною ордою. Вони оточили біля міста Чудново на Волині російські війська і знищили більшу їх частину. Одночасно польська армія під Слободищами зустріла військо Юрія Хмельницького, що рухалося на допомогу московським військам. Українська армія відбила всі атаки поляків, та коли ті запропонували переговори, Хмельницький, ображений другою Переяславською угодою і насильством та погрозами російських воєвод при її підписанні, швидко погодився. Він підписав Слободищенський договір, який в основному повторив Гадяцький, але вже без згадки про «Велике Князівство Руське» та заборону Україні вести самостійну зовнішню політику. Московський воєвода Шереметьєв капітулював на умовах передачі зброї полякам і повернення неозброєного війська додому. Однак по дорозі на них напали татари, частину перебили, а решту на чолі з Шереметьєвим погнали до Криму.

У результаті цих подій Правобережжям заволоділи поляки. На Лівобережжі залишилися московські війська, а серед лівобережної старшини посилювалися промосковські настрої. Переяславський полковник, одночасно наказний гетьман, Я. Самко склав присягу на вірність московському цареві. Московія і Польща фактично розшматували Україну на дві половини, розділені Дніпром. В результаті егоїстичної і підступної політики двох сусідніх держав вони ворогували між собою. Жахлива громадянська війна, яка отримала від сучасників назву «Руїна», наростала.

7.5. Гетьмани Петро Тетеря та Іван Брюховецький. Крах їхньої політики

Після невдалих спроб захопити Лівобережжя у 1662–1663 рр., оточений презирством більшості козаків та селян, неспроможний протистояти полякам, Юрій Хмельницький відмовляється від гетьманської булави і постригається в ченці (під іменем Гедеон). На посаду гетьмана Правобережжя обирається П. Тетеря, православний шляхтич з Волині, один із прибічників Богдана Хмельницького, який був одружений з його дочкою. За часів гетьманства Виговського він став генеральним писарем, мав хорошу освіту, але водночас відзначався ненаситним користолюбством, егоїзмом та жорстокістю. Орієнтувався на союз із Польщею.

У цей час на Лівобережжі загострюються соціальні суперечності між рядовим козацтвом, селянством, міщанством та багатими козаками і старшиною. На цих протиріччях грали демагоги, серед яких особливо виділявся Іван Брюховецький, який виставляв себе захисником голоти. Він відзначався хитрістю, честолюбством, егоїзмом та поверховим розумінням суспільного життя. На Чорній Раді під Ніжином у червні 1663 р. за підтримки царських військ він обирається гетьманом Лівобережної України. Брюховецький стратив своїх конкурентів на гетьманську булаву, дав дозвіл бідноті грабувати і знищувати багатих козаків у районі Ніжина і поставив своїх прибічників на командні посади, вигнавши попередніх старшин. Законним володарем України він вважав царя. Погляди Брюховецького і Тетері відображали занепад політичної думки на Україні, який принесла «Руїна». Вони відмовилися від широких державницьких планів, характерних для Богдана Хмельницького та його уряду, і вели народ — один під царя, другий — під короля і шляхту. Розкол України поглиблювався.

Між прихильниками польської та московської орієнтації дійшло до війни. У 1663 р. польські війська під командуванням короля, а також Тетеря зі своїми прибічниками починають похід на Лівобережжя, щоб приєднати його до Польщі. Але Київ, Переяслав та інші міста мужньо протистояли наступу. У 1664 р. під Глуховом московські війська і полки Брюховецького розбили поляків, і вони змушені були повернутися на Правобережжя, де проти них розгортається велике народне повстання. Повсталі винищували загони шляхтичів, що пробували повернутися до своїх маєтків, а поляки чинили жорстокі розправи над повсталими. Але виступи народних мас, обурених звірствами загарбників, поширювалися. Керівництво рухом здійснювали нові вожаки — Іван Сірко, Василь Дрозд, Семен Височан та інші. У квітні 1666 р. загони повсталих

завдали поразки армії Тетері. Не маючи підтримки українського населення, він захопив булаву, клейноди, скарб свого війська і в 1665 р. втік до Польщі. Так ганебно закінчилася діяльність одного із дрібних кар'єристів, що став гетьманом випадково, дбаючи лише про задоволення своїх користолюбних інтересів.

На допомогу повсталим, які на Правобережжі вели важкі бої з поляками, вирушили війська Івана Брюховецького. Спочатку йому вдалося захопити Черкаси та ще декілька міст. Однак наступні дії виявилися невдалими, що призвело до великих втрат у його війську. Лівобережний гетьман не зумів (та й не міг через примітивний, обмежений підхід до багатьох питань) об'єднати повсталих у єдину армію. Війна з польсько-татарськими військами, більшою частиною яких командував Чарнецький, була програна Брюховецьким. Повстанці Київщини і Брацлавщини зазнали великих втрат і в кінці 1664 р. потерпіли поразку.

Однак обурення звірячими розправами польських військ над українським населенням було таке велике, що на початку 1665 р. на Правобережжі піднімається нова хвиля національно-визвольної боротьби. Повстанці захопили майже всі міста-фортеці Поділля, завдали цілу низку поразок польським військам.

Знову на Правобережжя вступили лівобережні полки Брюховецького, але діяли невдало, а дізнавшись про вторгнення Кримської Орди, відійшли назад. У цей час козацькі частини Правобережжя вже залишилися без гетьмана, але продовжували боротьбу. Повстання на Правобережжі (1664–1665 рр.) виявило героїзм повстанців, прагнення домогтися єдності Української держави. В той же час повсталі неспроможні були створити єдиний керівний центр, діяли розрізнено. Тривали міжусобиці між ватажками, які не бажали коритися владі. Зростала анархія та загальна дезорганізація. Багато козаків, особливо заможних та старшин, відмовляються від боротьби.

І все ж перспектива об'єднання всіх земель України в єдиній державі була ще жива. Її носіями і захисниками була частина козацької старшини, вихованої на ідеалах Богдана Хмельницького, загартованої у війні 1648–1654 рр., на чолі якої стояв Петро Дорошенко, обраний у серпні 1665 р. гетьманом України.

Гетьманування Петра Дорошенка розпочалося за дуже несприятливих умов: держава була розчленована, спустошена, обезлюднена. За приблизними підрахунками на середину 60-х років XVII ст. Правобережна Україна втратила 65–70 відсотків населення, велику частину своїх виробничих сил.

Досить складним воно було і на Лівобережжі. Тут Іван Брюховецький вирішив підписати новий договір з Москвою і прибув туди з великою

делегацією. Сам Брюховецький запопадливо підкреслював, що йде до Москви, щоб побачити «пресвітлі очі государя». Засліплений величавими почестями, з якими його тут приймали, він підписав новий договір, ще більш принизливий, ніж Переяславський (1659 р.) Юрія Хмельницького. Ним передбачалося перебування московських воєвод із залогами (гарнізонами) у майже всіх великих містах України, збір податків передавався до їхніх рук, вибори гетьмана могли відбуватися лише в присутності царського представника, а гетьманський уряд позбавлявся права на зовнішньополітичну діяльність. За ці поступки лівобережний гетьман одержав титул боярина, обширні маєтки, одружився з донькою князя Д.Долгорукого. Старшини та однодумці Брюховецького також дістали різні винагороди — здобули маєтки, московське дворянство та ін.

Московський договір Брюховецького був тяжким ударом по українській державності. Всіма правами, за які так завзято боролися попередні гетьмани, він легковажно поступився. Наслідки не забарилися. Московським залогам, які незабаром окупували всі великі міста, населення повинно було давати продукти харчування, і це викликало суперечки та непорозуміння. Чиновники, які приїхали з Москви, описували українське населення для оподаткування, почали жорстоко стягувати всі повинності. Духівництво було схвильоване чутками, що українська церква має перейти під керівництво Московського патріарха. Поряд з цим особливо сколихнув Україну московсько-польський Андрусівський договір 1667 р., який передбачав встановлення на тринадцять з половиною років перемир'я, закріплення за Московською державою Лівобережної України і на два роки Києва, а за Польщею — земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло у спільне володіння двох держав. Це був договір двох монархій про поділ Української держави, який мав трагічні наслідки для неї. Цим ставилися нездоланні перешкоди на шляху її консолідації, розвитку її національної свідомості, культури та мови. Те, що царський уряд погодився на поділ України, було порушенням зобов'язань, даних ним у Переяславській угоді 1654 р. про захист України від агресії шляхетської Польщі.

Обурення цим договором в Україні було величезне. Особливо дратувало те, що Москва зреклася на користь Польщі Києва, який був символом державної єдності України. Це означало, що вона зовсім не рахується з українськими традиціями і настроями. Іван Брюховецький, який значною мірою спричинив цю політику, відчув, що народний рух може повернутися проти нього, і теж виступив проти царської політики. В лютому 1668 р, на Лівобережжі спалахнуло загальнонародне повстання, яке до кінця березня звільнило майже всю територію Лівобережжя

від московських військ. Дорошенко вирішив цим скористатися, щоб встановити свою владу над Лівобережжям. В червні 1668 р, він разом з татарами переправився через Дніпро і пішов до табору Брюховецького (біля Диканьки), з яким вів переписку, і, зупинившись неподалік запропонував тому здати клейноди. Однак той відмовився. На другий день, коли військо Дорошенка ввійшло до табору, козаки, які ненавиділи Брюховецького, схопили його і привели до Дорошенка. Після короткої розмови розлючена юрба убила Брюховецького на очах Дорошенка.

7.6. Петро Дорошенко та Іван Самойлович. Їхні успіхи і невдачі

Після цих подій була скликана козацька рада, яка обрала Петра Дорошенка гетьманом возз'єднаної Української держави. На той час всі стани і соціальні групи підтримували політику Дорошенка, спрямовану на об'єднання під його булавою всіх земель. Це був великий та, на жаль, короткий тріумф політики, спрямованої на відновлення єдиної Української держави. Дорошенко походив з старовинного козацького роду: його дід, Михайло Дорошенко, був гетьманом у 20-х роках XVII ст. Петро Дорошенко з гордістю не раз підкреслював, що він «з козака козак». Розпочав військову службу за гетьманування Богдана Хмельницького, співпрацював з Виговським та Юрієм Хмельницьким. Перебуваючи в Чигирині в часи активного формування української державності, виробив широкі погляди на розв'язання цієї проблеми. Історики справедливо підкреслюють, що це був гетьман «з духом Богдана Хмельницького». Царизм не хотів визнавати його гетьманом України і направив армію. Дорошенко почав готуватися до битви.

Однак у цей час польські війська уже вкотре вторглися на Правобережну Україну. Гетьман виїхав туди, щоб організувати оборону, а на Лівобережжя вторглися московські війська, і під тиском цих переважаючих сил наказний гетьман Лівобережжя Д. Многогрішний перейшов на їх бік, а пізніше був обраний гетьманом Лівобережної України. Таким чином, намагання балансувати між Польщею і Московською державою, боротися одночасно проти цих двох держав для Петра Дорошенка скінчилися невдачею.

Він пробував вийти з цього становища, писав Многогрішному листи і умовляв не розділяти Україну, а відтворити єдину гетьманську владу для всієї Української держави. Писав аналогічні послання і до царського уряду, до воєвод, які стояли з військами в Україні, але позитивної

відповіді не отримав. У 1669 р. у Глухові в присутності уповноважених царя відбулася козацька рада, яка підтвердила обрання Многогрішного гетьманом і затвердила договір України з Московською державою, в основі якого були статті Богдана Хмельницького 1654 р., хоча й з певними обмеженнями: московські воєводи із залогами перебувають лише у п'яти містах; збір податків проводить українська адміністрація; встановлюється козацький реєстр у 30 тис. чоловік, забороняється самостійна зовнішня політика гетьманського уряду та ін. Глухівський договір був кроком вперед порівняно з московським 1665 р., підписаним Іваном Брюховецьким, але й він істотно обмежував суверенні права Української держави.

Становище Петра Дорошенка ускладнювалося: з претензіями на гетьманську булаву Правобережної України виступив генеральний писар Запорозької Січі П.Суховій, якого підтримували кримський хан, Юрій Хмельницький і більша частина козаків кількох правобережних полків. Дорошенко намагається порозумітися з московським урядом, знов пише царю листа з пропозиціями надати Україні широку автономію і об'єднати її під своєю владою. Однак той відмовчується. Дорошенко починає переговори з Туреччиною про перехід України під її протекцію. В серпні 1668 р. він відправляє посольство з такими пропозиціями до Стамбулу. Після його повернення і прибуття турецьких послів у березні 1669 р. в Корсуні скликається старшинська рада, у якій взяли участь представники Лівобережжя і Запорожжя. Вона схвалила прийняття турецької протекції, але відмовила у принесенні присяги султану. Переговори продовжувалися, і був вироблений договір, за умовами якого передбачалась допомога Туреччини Україні в об'єднанні її земель в єдину державу; запорозьке військо, як і раніше, обирає гетьмана; українська церква перебуває під керівництвом царгородського (Константинопольського) патріарха; турки і татари не матимуть права будувати в Україні мечеті, руйнувати міста і села, брати ясир та ін.

Влітку 1669 р. боротьба за владу на Правобережжі загострилася. З'являється новий претендент — прибічник Польщі уманський полковник М.Ханенко. Після тяжких боїв з військом П. Суховія, якого підтримували татари, а потім з козаками М.Ханенка, Петро Дорошенко, хоч і з великими втратами, все ж відстояв свою владу.

Перемігши у цій жорстокій міжусобній боротьбі, Дорошенко продовжував уникати воєнних дій з Московською державою і Польщею, намагався вести з ними переговори, а також порозумітися з Многогрішним. Однак ці заходи, як і раніше, не мали успіху.

Петро Дорошенко у кінці 60-х — на початку 70-х років приділяє увагу зміцненню свого внутрішнього становища. Він здійснює гнучку політику

щодо селянства, не допускаючи польську шляхту в маєтки і нового закріпачення селян. Тому Дорошенко деякий час користувався широкою підтримкою селян. Гетьман завжди прислухався до голосу мас, часто скликав козацьку раду, а щоб не впливати на її рішення, під час голосування виходив. Його порадником і близьким другом був київський митрополит Йосип Тукальський, письменник, мудрий проповідник, патріот України, противник польського і московського втручання в українські церковні справи. У державних справах правобережний гетьман теж провів деякі реформи: утворив постійне військо з найманих частин, так званих «серденят».

Це була піхота переважно з місцевого населення, а також із сербів, волохів та молдаван. Таким чином, Дорошенко домагався незалежності від козацької старшини, яка часто піддавалася іноземним впливам. Щоб утримати це військо, він зміцнював фінансове становище держави, створив на кордонах міцну митну систему, випускав власну монету, сприяв заселенню й економічному зміцненню спустошених земель Правобережжя.

Поступово влада Петра Дорошенка зміцнювалася, чим була стурбована Польща, яка в середині 1671 р. розпочала війну проти нього.

У цей час ускладнюється ситуація в Лівобережній Україні. Її гетьман Д.Многогрішний надто дбав про своє збагачення, роздаючи своїм родичам посади та землі, був часто брутальним з підлеглими. Він також різко критикував московську політику в Україні. Все це викликало невдоволення старшини. У 1672 р. група старшин здійснила переворот, заарештувала і відправила його до Москви, звинувативши у зв'язках з Петром Дорошенком та зраді Росії. Царський уряд заслав Многогрішного до Сибіру, де він помер у злиднях.

Лівобережним гетьманом старшинська рада обрала у червні 1672 р. генерального суддю Івана Самойловича. Він походив із сім'ї священика, закінчив Києво-Могилянську академію, був освіченою людиною. У своїй політиці Самойлович вороже ставився до Польщі, однак виступав за порозуміння з турками і Кримом. Він не хотів ділити владу з Дорошенком, наполягаючи на об'єднанні всіх українських земель під своєю владою, намагався здійснювати цю політику за підтримки московського уряду. В таких складних умовах Дорошенко змушений був звернутися по допомогу до Туреччини.

У середині 1672 р. почалася війна Туреччини проти Польщі. Величезна турецька армія (близько 300 тис. чол.) вирушила на Річ Посполиту. До неї приєднався Петро Дорошенко. Поляки були розбиті, і в червні 1672 р. козацькі і турецькі війська захопили фортецю Кам'янець-Подільський. Поляки почали переговори (в районі Бучача) і підписали з турками мир, який вважається одним із найпринизливіших, яка Польща

будь-коли підписувала. За Бучацьким договором Подільське воєводство відходило до Туреччини; Польща мала визнати Українську державу; Річ Посполита виплачувала Туреччині велику данину. Однак і до Дорошенка турки почали ставитися як до безправного васала. Уже вкінці 1672 — на початку 1673 р. вони поставили вимоги ліквідувати всі фортеці, за винятком Чигирина, роззброїти населення, виплачувати податки, приєднали деякі території до своєї імперії. Це було порушенням домовленостей 1669 р. Поряд з цим турки грабували населення, перетворювали церкви в мечеті. Союз з Портою повертався проти Дорошенка, підривав його популярність. Населення все більше відходить від гетьмана, обурене союзом з «бусурманами» та їх насильствами.

У цей час Іван Самойлович зміцнює свою владу і готується до походу на Правобережжя, щоб приєднати його і створити єдину Українську державу. На початку 1674 р. російські війська під командуванням Г. Ромодановського та українські під керівництвом Івана Самойловича оволоділи основними містами Правобережжя. Петро Дорошенко не мав сил протистояти цьому наступові. А населення Правобережної України з надією приймало підданство Москви, сподіваючись, що вона захистить його від спустошливих нападів турків, татар та поляків.

Однак Туреччина розцінила цей наступ як посягання на її інтереси і вирішила розгромити Московську державу. В той же час похід руських військ не був підготовлений до такої війни. Ромодановський та Самойлович і не чекали цього, хоча Дорошенко попереджав царя про можливість такого повороту подій. На Правобережжя вторглася спочатку велика татарська орда, грабуючи і розоряючи все на своєму шляху, а потім і основні сили турецької армії. Замість того, щоб вирушити проти ворога, російсько-українські війська втекли з Правобережжя, спровокувавши «бусурманську» навалу і залишивши населення на поталу ворогові. Однак козацькі залоги разом з населенням міст чинили героїчний опір. Майже десять днів оборонялося місто Ладижин. Коли ситуація стала безнадійною і обложені здалися, всіх дорослих турки забрали в неволю, дітей вирізали, а місто зруйнували дощенту. Така ж доля спіткала Умань, хоч при цьому турки втратили 10 тис. чоловік.

Розлючені опором населення й значними втратами, турецько-татарські війська все знищували на своєму шляху. Дорошенко виявився неспроможним запобігти цій катастрофі, але в очах народу відповідальність падала на нього. Лише у вересні ворожі війська почали відступ. А вцілілі рештки населення, рятуючись, проклинаючи гетьмана, почали масове переселення на Лівобережжя. Так почалася нова велика хвиля української еміграції, в основному на Слобожанщину, де життя було значно спокійніше.

Влітку 1675 р. становище Петра Дорошенка стало безнадійним: не припинявся потік біженців на Лівобережжя, його залишали козаки і наймані воїни, відходили прибічники та найближчі родичі. Великою втратою стала смерть митрополита Тукальського, його натхненника і порадника. За таких умов гетьман, зваживши свої помилки, вирішив зректися протурецької протекції, скласти свої гетьманські повноваження і здати булаву представнику Запорозької Січі Івану Сірку. Однак царський уряд вимагав, щоб вони були передані воєводі Ромодановському та гетьману Лівобережжя Самойловичу. 26–28 вересня 1676 р. поблизу Чигирина, у таборі російсько-українського війська, що підійшло сюди, гетьман Дорошенко здав свої клейноди і прийняв присягу на вірність царю, а також віддав ключі від фортеці Чигирин. Так завершилася політична кар'єра одного із визначних державних діячів України, борця за її незалежність і територіальну цілісність. Прагнень гетьмана відтворити об'єднану незалежну Українську державу не зрозуміли його сучасники, і головна причина цього — спроба здійснити українську державницьку ідею при допомозі «бусурменського» турецького султана. Українські маси, що мали гіркий віковічний досвід боротьби з татарами і турками, не довіряли їм, як і полякам. Розуміння, що Петро Дорошенко в умовах безвихідності намагався знайти ефективний шлях для захисту української державності, але припустився помилки, прийшло аж у XIX ст. Одним із перших заявив про це український історик другої половини XIX ст. В. Антонович, який писав: «Звернімо увагу ще на одного гетьмана, котрий із цілого їх ряду був найбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і справжнім патріотом, що дбав про долю свого народу. Таким гетьманом був Петро Дорошенко (1665–1675 рр.), (В. Антонович. Про козацькі часи на Україні. — Київ, 1991. — С. 148).

Особиста доля Петра Дорошенка після присяги царю склалася своєрідно. Спочатку він оселився на Чернігівщині, але царський уряд з часом переселив його у Москву. Там з ним обійшлися на диво ласкаво: подарували село і незабаром призначили воєводою у В'ятку. Закінчивши службу, він повернувся у дароване село Яропольче Волоколамського повіту під Москвою, де й помер 9 листопада 1698 р.

Однак з падінням Петрао Дорошенка боротьба за спустошене і зруйноване Правобережжя не припинилася. Туреччина настирливо намагалася захопити і приєднати його. Турецький уряд проголошує «князем малоросійської України»сина Богдана Хмельницького, що перебував у Стамбулі. Юрій Хмельницький зробив своєю столицею місто Немирів і звідти, спираючись в основному на турецькі війська, почав розсилати універсали, вимагаючи визнати його владу. У 1677 р. турецький султан кинув в наступ на Україну 120-тисячне військо, щоб захопити

столицю Правобережжя Чигирин. Але Чигирин був добре укріплений і підготовлений до оборони. Агресорам протистояло 32-тисячне російське військо і 20-тисячна українська армія Самойловича. При підтримці населення вони витримали тритижневу осаду, завдали агресорам великих втрат і змусили їх відступити. Так невдало закінчився перший похід турецької армії. Самойлович, таким чином, підтвердив свою готовність об'єднати українські землі і захищати Українську державу.

Однак Турецька імперія не вгамувалася і почала збирати сили для нового походу на Чигирин. У липні 1678 р. значно більше турецько-татарське військо (200 тис. чол.) знову обложило Чигирин. Місто піддавалося безперервному бомбардуванню з важких гармат, а також штурмам з використанням мін для висадження в повітря фортечних мурів. Головний тягар оборони міста випав на українське військо. Значну роль в організації оборони відіграв шотландець Гордон, який знаходився на службі царського уряду, а також керівник гарнізону Г. Ржевський. Лише після довгих запеклих боїв Гордон із залишками оборонців пробився через турецькі лави. Коли турки увірвалися до замку Чигирина, там вибухнули порохові погреби, від чого загинуло ще 4 тис. турків. Відступаючи до Дніпра, російсько-українське військо завдавали турецькій армії відчутних ударів. У цей час запорозькі козаки під керівництвом Івана Сірка руйнували тили, знищували обози, окремі загони ворога. Великі втрати, зростаючий опір російського і українського війська зупинили загарбників, змусили їх відступити. При відступі вони дотла зруйнували Чигирин, і колишня столиця України часів Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка припинила своє існування. Українське населення боляче сприйняло звістку про повне знищення цього міста, овіяного легендами.

Юрій Хмельницький, який правив лише частиною Поділля, створив тут деспотичну владу, накладав тяжкі податки на населення. Він зробив спробу підкорити і Лівобережжя, але війська Самойловича його звідти витіснили. У цій ситуації він почав закликати населення, яке недавно емігрувало з Правобережжя, повернутися назад. Дехто прислухався до цих закликів. Це турбувало Самойловича, який уважно стежив за розвитком подій на Правобережжі. Він вважав, що відновлення населення цього краю дає Юрію Хмельницькому можливість черпати сили і засоби і ще більше загрожувати Лівобережній Україні. Тому в 1679 р. він відрядив із значними військовими силами свого сина як наказного гетьмана, і той до останку зруйнував багато міст Правобережної України, а населення силою позганяв на лівий берег Дніпра.

Хмельницький спробував закликати населення із Молдавії, але став проявляти до нього, а потім і до своїх старшин дивну патологічну

жорстокість, і в 1681 р. турки скарали його на смерть. Від Української держави, створеної під керівництвом Богдана Хмельницького в кінці 40-х — на початку 50-х та в кінці 70-х років XVII ст. залишається Гетьманська держава, яка охоплювала лише Лівобережжя і невелику частину Правобережжя.

Держави, які брали участь у боротьбі за Правобережжя (Польща, Крим, Туреччина, Московська держава), були виснажені і шукали нагоди почати переговори про мир. Першими домовились Туреччина і Польща. За договором, підписаним в Журавні (Галичина), Польща погодилася на перехід під владу Туреччини більшості земель Правобережжя. У 1681 р. в Бахчисараї був підписаний договір Московської держави з Туреччиною та Кримом. Вони домовились про створення між Дніпром і Бугом нейтральної зони без права поселятися на цій пустинній території.

Тим самим було санкціоновано створення пустині в самому центрі визначного, ще недавно багатого регіону України, де знаходилася основна частина держави Богдана Хмельницького. Правобережжя на південь від Києва — Південна Київщина, Брацлавщина й Поділля — залишилися під владою Туреччини, Лівобережжя і частина Правобережжя визнавались за Москвою. Цей договір зміцнював позиції Московської держави.

У 1686 р. був укладений «Трактат про вічний мир» між Московською державою і Польщею. Польща визнала за нею Лівобережну Україну, Київ, Чернігівщину, Запорожжя і Смоленськ. Але Північна Київщина, Волинь та Східна Галичина залишалися під владою Польщі, а Поділля — під владою Туреччини. Погоджуючись на це, царизм порушив умови Переяславської угоди 1654 р. Південна Київщина і Брацлавщина мали стати безлюдною, нейтральною територією між Польщею, Московською державою і Туреччиною. Цей договір викликав обурення гетьмана Самойловича, який відверто заявив, що Запорозьке Військо ніколи не зречеться Правобережної України.

Таким чином, драматична боротьба українського народу за незалежність своєї держави була продовженням його національно-визвольної війни. Вона мала кілька етапів зі своїми характерними рисами: національно-визвольний і антифеодальний (1648–1654 рр.); етап громадянської війни, поєднаної з національно-визвольною (1654–1665 рр.), коли Україна була розколота іноземними державами на дві частини; етап захисту завоювань революції (1665–1681 рр.). Він характеризувався боротьбою за возз’єднання всіх українських земель в єдину державу і втручання в її справи іноземних держав, особливо Московської, що все більше обмежувала автономію України, хоча водночас деякою мірою захищала її від польської та турецької агресії.

Внаслідок іноземних нападів та громадянських війн упродовж понад тридцяти років національних, релігійних та соціальних конфліктів надзвичайної жорстокості українські землі були зруйновані, багато міст і сіл, особливо на Правобережжі, спустошено й знищено, а територія України розділена між сусідніми державами. На цій підставі багато істориків називали період від 1657 до 1681 року «Руїною». При цьому справедливо відзначається, що царський уряд не виконав однієї із найважливіших статей Переяславської угоди 1654 р. — про безумовний захист Української держави і призвів своєю політикою до розчленування України, що мало трагічні наслідки для неї.

Кінець XVII ст. для Гетьманщини у складі Московської держави пройшов під знаком боротьби, що розгорілася між Туреччиною, Польщею та Австрією. Останні створили на початку 80-х років антитурецьку «Священну лігу» і в 1683 р. розгромили під Віднем турецько-татарське військо. Позитивну роль у цьому двобої європейських держав з реакційною турецькою агресією відіграла польська армія на чолі з королем Яном III Собеським. Він закликав до свого війська 5 тис. козаків з Правобережжя, де козацтво з його ініціативи почало відроджуватися. Без цього неможливо було обійтися, щоб відновити край і відстояти його від турецьких нападів, що тепер перетворилися на головну загрозу. До того ж турецько-татарські сили намагалися назавжди відрізати Московську державу і Україну від Чорного та Азовського морів, щоб затримати розвиток їх виробничих сил та ослабити. За таких умов Московська держава вступила до «Священної ліги» і почала війну з Туреччиною, Для українців це була боротьба за південноукраїнські землі.

У 1687 р. відбувся перший похід російських військ на Крим на чолі з бояриним В.Голіциним (100 тис. чол.) і українських козаків (50 тис. чол.) під проводом гетьмана Самойловича. Гетьман був невдоволений цим походом та його підготовкою, вважаючи, що від цього виграє виключно Польща. Якщо ж вести війну, підкреслював він, то слід починати з ранньої весни, задовго до початку літньої спеки. Але з його думкою Голіцин не погодився.

Того літа не було дощів, трава ще весною висохла, не було води і корму для коней. Почалася спека, і татари підпалили степ. Степові простори стали чорними, випаленими пустинями. Люди й коні гинули від хвороб і голоду. Армія зупинилася, а потім почала відступати, не бачачи перед собою ворога. У військах ширилось невдоволення і роздратування через з даремні труди та жертви. Вина за провал походу була звалена на Самойловича.

Ставши у 1672 р. гетьманом, Іван Самойлович перші роки свого правління провадив обережну політику. Однак з часом він все більше

дбає про збагачення своє і своїх родичів. Старшина давно вже була ображена на гетьмана за його грубе і зневажливе ставлення до неї, самовладність та прагнення зробити гетьманство спадковим. У середовищі генеральної старшини проти гетьмана утворилася змова. Змовники написали листа і передали Голіцину. В доносі говорилося про неприхильність Самойловича до Москви, бажання перетворити Гетьманщину у незалежну державу, користолюбство і зневажливе ставлення до старшини, угоду з татарами про підпал степу. Голіцину лист був вигідний: знайдено винуватого в ганебних наслідках походу. Незабаром Голіцин отримав від царського уряду наказ про арешт гетьмана. Самойлович під арештом був відправлений до Москви, а звідти без суду і слідства — до Сибіру. Разом з ним була вигублена вся його рідня. Слід зазначити, що Самойлович, попри всі його недоліки, безперечно був патріотом, відстоював самостійність і соборність Української держави. Звинувачуючи його в зраді, козацька старшина вкотре сама зрадила Україну, заради власних егоїстичних інтересів. Це означало і кризу влади та її ослаблення. Виникла потреба повернути її авторитет.

7.7. Початок гетьманування Івана Мазепи

Це завдання випало на долю нового гетьмана (1687–1709 рр.) Івана Мазепи. Він був обраний 25 липня 1687 р. у військовому таборі, що стояв на річці Коломак. На хід обрання впливало російське військо, що стояло навколо козацької Ради, яка проводила вибори гетьмана. Керував процедурою обрання сам Голіцин. Іван Степанович Мазепа народився між 1632 і 1644 роками (точна дата невідома). Він походив із українського православного шляхетського роду Мазеп-Калединських, що мали своє село Мазепинці біля Білої Церкви. Батько гетьмана під час визвольної війни 1648–1654 рр. вступив до війська Богдана Хмельницького і служив білоцерківським сотенним гетьманом. Мати походила зі шляхетського православного роду Моківських, була освіченою й відданою православ’ю жінкою, що багато робила для освіти свого сина. Овдовівши, постриглася в черниці і в 1686 р. стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря. Ця любов до православної віри й глибока релігійність були притаманні і Івану Мазепі.

Навчався Мазепа у Києво-Могилянській академії та єзуїтській колегії у Варшаві чи Полоцьку. Пізніше став служити при дворі польського короля, і ним був посланий у західні країни вивчати артилерійську справу. Навчався у Голландії, Франції, ознайомився з Німеччиною, Італією, вивчав їх культуру та мову. Він став освіченою людиною, знав багато мов та зібрав велику бібліотеку.

У 1663 р., за сімейною традицією, повертається у маєток батьків. Коли Петро Дорошенко став гетьманом, пішов до нього на службу, стає його дорадником та приятелем, дослужився до рангу генерального осавула, потім писаря і виїздив з дипломатичними місіями. У 1674 р. під час поїздки до Криму і Туреччини був захоплений запорожцями і ледве не загинув. Іван Сірко його врятував і передав Самойловичу, до якого він незабаром став на службу і дослужився до генерального осавула. Все це свідчить не лише про визначні здібності та знання Івана Мазепи, але й про його уміння розпізнавати, розуміти людей, сходитися з ними. Він завоював симпатії гетьманської старшини, і вона у 1687 р. майже одноголосно висловилася за передачу йому булави.

Одночасно з обранням та царським затвердженням гетьмана були підписані Коломацькі статті, в основі яких лежали Глухівські статті. Вони складалися із 22 статей, з яких п'ять були новими. Хоча формально і підтверджувалися Переяславська 1654-го та Глухівська 1669 року угоди, Коломацькі статті посилювали обмеження гетьманської влади та державних прав України: гетьман не мав права без царського указу позбавляти посад генеральних старшин; старшина й козаки мали стежити за гетьманом і при якихось підозрілих його справах доносити на нього цареві; реєстр козаків налічував 30 тис. чоловік. Гетьман для оборони від татар повинен був збудувати лінію фортець на лівому березі Дніпра і на річках Самарі, Орелі, Берестовій, Орчику і заселити їх українцями.

Царський уряд вперше відкрито заявив також про своє прагнення «злити» народ малоросійський з великоросійським, тобто проводити політику асиміляції українців. Гетьман і старшина мали дбати про зближення з росіянами, особливо через змішані шлюби.

Звістка про події на річці Коломак послужила сигналом до народних виступів проти старшин, чим виявлявся їх протест проти панування старшин, їх намагання закріпачувати селян і рядових козаків. Тому Мазепа вирушив прямо з табору з військом на придушення цих заворушень. Найбільш винних карав, але одночасно звернувся із закликом до населення з приводу будь-яких кривд звертатися до суду. З часом, у 1691 р., гетьман розіслав в усі полки універсали, в яких заборонялося обтяжувати посполитих селян надмірними роботами і надуманими поборами, не чинити кривд у володінні полями, лісами і сіножатями.

Придушивши виступи селян і козаків, Мазепа розгортає підготовку до розширення боротьби з Кримським ханством. Насамперед 20 тис. козаків, обраних від усіх полків, збудували лінію фортець на берегах Самари та інших річок. Вони були заселені переселенцями з Правобережжя.

Фортеці служили базами нового наступу на Крим і визволення південноукраїнських земель, а також оборони Гетьманської держави та південних московських земель від нападів татар.

Новий похід відбувся у 1689 р. 112-тисячна російська армія, до складу якої входили і слобідські полки, під керівництвом того ж Голіцина вирушила тепер уже ранньою весною. У квітні до неї приєдналося військо Мазепи. Об'єднані війська встигли дійти до Перекопа у кінці травня. На них напав хан з усією своєю армією, але був відбитий. Однак татари винищили всю навколишню місцевість, і Голіцин побоявся вторгатися в Крим та швидко відступив до фортець на річці Самара. Він зображав цей похід як свій великий успіх. Після повернення з походу на Крим у серпні 1689 р. Мазепа з генеральними старшинами, полковниками та обслугою в кількості майже 300 чоловік прибув до Москви, щоб представитися цариці Софії та царям Івану й Петру. Делегацію Гетьманської держави Москва зустріла з великими почестями, як зазвичай зустрічала чужоземних послів. Однак у цей час відбувся переворот: Петро І усунув від влади Софію, відправив її в монастир і взяв владу в свої руки. Голіцин, її фаворит, був засланий на північ. Іван Мазепа, який вважався особою, якою опікувався і підтримував Голіцин, виявився в складному становищі. Однак він не розгубився, поїхав до Петра, який знаходився в Сергієво-Троїцькому монастирі, і зумів так сподобатися молодому цареві, що здобув його довіру, симпатію та підтримку, які тривали майже 20 років, аж до відкритого переходу гетьмана в табір шведського короля Карла XII. Цар неодноразово нагороджував гетьмана, надавав привілеї, титули і маєтки. Таким чином, становище Івана Мазепи у Москві зміцнилося, і він, повернувшись в Україну, впевнено проводив свою політику.

Однак становище Мазепи в Лівобережній гетьманській державі було складним. Зростала соціальна напруженість, невдоволення широких селянських і козацьких мас збільшенням старшинських земельних володінь, маєтків і все більшим закабаленням мас, обтяженням їх «послушенством», тобто феодальними повинностями на свою користь.

У гетьмана було багато особистих ворогів, які інтригували проти нього й засипали московський уряд доносами. Для багатьох старшин Мазепа був чужий, зайда, «лях». Деморалізована старшина, що звикла заради своїх егоїстичних інтересів скидати гетьманів московськими руками, сприймала його як спритну людину, яка зуміла втрапила використати момент і знайти підтримку в Москві. І в середовищі селянства та козацтва Іван Мазепа не мав великого авторитету, бо його вони не могли виділити з-поміж решти нового панства, тим більше, що він спирався на нього, а не на селян і козаків.

З цього складного становища новий гетьман знайшов вихід. Тактовно, обережно і в той же час твердо здійснюючи свою політику, він зміцнив свій авторитет серед старшини, а декого із надто нестриманих противників приборкав. Щедрою роздачею маєтностей та посад розширив коло прихильників. Опорою держави він робив все зростаючу верству багатої та освіченої старшини. А про її економічну силу, освіту, культуру постійно дбав, всіляко підтримував освіту, церкву, мистецтво, особливо архітектуру. Поряд з цим гетьман продовжував утримувати старшину від надто жорстоких форм кріпацької експлуатації селянства («поспільства»), карав тих урядовців, які надмірно збільшували селянські повинності, рекомендував обмежити їх двома днями роботи на тиждень в панському господарстві. Відстоював він інтереси селян і тоді, коли московський уряд намагався залучити їх до будівництва фортець, мостів та ін. Однак внести повне заспокоєння і мир в суспільне життя, завоювати підтримку мас могла лише радикальна ліквідація зростаючого кріпацтва. На це Іван Мазепа не наважився, бо сам був одним із найбільших феодалів в Україні. Таким чином, головними завданнями для зміцнення держави він вважав формування національної еліти, соціального миру та розвитку духовної сфери. Зовнішньополітична стратегія включала в себе звільнення південноукраїнських земель та приєднання Правобережжя. В середині 90-х років XVII ст. розпочинається нова серія походів російських та українських військ на Крим з метою оволодіння Північним Причорномор'ям. Петро I розробив план війни на два фронти: російських військ проти Азова (на Дону) і російсько-українських — пониззі Дніпра. У 1695 р. відбувся перший похід. Однак без флоту і достатньої кількості артилерії Азов взяти не вдалося. А на пониззі Дніпра московсько-українська армія взяла турецьку фортецю Кизикермень та ряд інших.

У 1696 р. відбувся другий похід і облога Азова. Цар Петро I збудував на Дону флот, і при його допомозі московські війська та український 15-тисячний корпус після жорстоких боїв здобули Азов. Українські війська відіграли дуже важливу роль у взятті фортеці. Чотири роки тяглася ця кампанія. Гострими були сутички на Дніпрі та Чорному морі, де козацькі чайки нападали на кримські і турецькі береги. Війна затяглася і велась переважно зусиллями України, ситуація в якій ускладнювалася через неврожай. У 1700 р. в Константинополі Москвою і Туреччиною було підписано перемир'я на 30 років. Азов з Північним Причорномор'ям відійшов до Московської держави. Всі фортеці на Дніпрі знищувалися. Доступ до Чорного моря для Москви тепер став вільним. Однак це вже не задовольняло московського царя. Він готувався до боротьби за вихід на Балтику. Так закінчувалось для України XVII століття.

7.8. Державний і соціально-економічний розвиток Лівобережної України

Українська держава утворилася внаслідок визвольної війни 1648–1654 рр. Протягом другої половини XVII ст. вона зазнала значних змін, пройшла різні фази свого розвитку і у 80-х роках виглядала не так, як за Богдана Хмельницького. Згідно з договорами з Польщею та іншими документами, Українська держава дістала землі трьох польських воєводств — Київського, Чернігівського, Брацлавського (сучасна Чернігівщина, Полтавщина, Київщина, Поділля та частина Волині). Після Андрусівського перемир'я (1667 р.) Лівобережна Україна з Києвом, як автономна держава, залишилась остаточно в межах Московської держави. Під її ж впливом перебувало Запорожжя, що згодом офіційно увійшло до складу Російської імперії. До неї входила і Слобожанщина.

У 80-х роках XVII ст. Лівобережна Україна з Києвом в офіційних документах царського уряду (Гетьманська держава) почала називатися Малоросією, а в місцевих письмових пам'ятках та усній мові часто іменувалася Гетьманською, її територія включала землі нинішніх Чернігівської, Полтавської, західних частин Сумської та Харківської, східних частин Черкаської та Київської областей.

Україна, єдина в складі Росії, мала своєрідне козацько-старшинське самоврядування, військо, суд, податкову систему та митні кордони. На чолі керівництва стояв гетьман, який обирався на Генеральній військовій раді і затверджувався царем.

Незважаючи на протекторат московського царя, Богдан Хмельницький правив Україною як незалежний володар. По суті, Україна до 1659 р. була незалежною державою, пізніше — автономною. Після Івана Виговського характер її державності, ступінь автономності та форми відносин з Москвою визначалися кожного разу при виборах нового гетьмана окремим договором. В основі договорів лежали «Статті Богдана Хмельницького» («Березневі статті») 1654 р. Але до кожного нового договору вводилися деякі зміни, майже всі в напрямку обмеження української автономії та влади гетьмана.

У кінці XVII ст. верховна влада у Гетьманщині в більшості важливих сфер життя належала володарю Московської держави. І все ж у гетьмана все ще зберігалися досить значні повноваження: від нього залежали призначення на посади, розподіл земельних маєтностей, що ставило старшину в повну від нього залежність. Старшина володіла важливою зброєю — донос на нелюбого гетьмана в Москву. Тому гетьмани завжди намагалися здобути прихильність Москви й певні особисті зв'язки серед московського уряду, як це успішно зробив Іван Мазепа.

При гетьмані існувала старшинська рада, до якої входили генеральні старшини та полковники. Вони мали обиратися на військовій раді, але часто призначалися гетьманом і затверджувалися царським урядом. Гетьман, за давньою традицією, з важливих питань радився зі старшинами чи з усією старшинською радою, яку в окремих випадках значно розширювали, залучаючи сотників та авторитетних козаків. Поволі встановився звичай, за яким старшини мали можливість регулярно приїздити до гетьманської резиденції кілька разів на рік: на свята Різдва, Великодня, Нового року і тоді відбувалися сесії старшинської ради, де обмірковувалися найважливіші справи, визначалися кандидатури на певні посади.

Загальна козацька рада (іноді її називали Генеральною, іноді військовою) відживає на Гетьманщині після смерті Богдана Хмельницького і на деякий час відроджується в часи Руїни. В окремих випадках збиралися так звані Чорні ради, де поряд з козаками були представлені духовенство, міщанство та селянство. Найчастіше збиралися ради, старшинська і загальна, за гетьманування Петра Дорошенка, який був найпослідовнішим прибічником демократизму, волевиявлення широких мас. За часів Мазепи вони не скликалися. Він вів курс на утворення міцної, аристократичної старшини і утвердження її влади. Українська держава зберігала свою військово-адміністративну систему поділу на полки, започатковану Богданом Хмельницьким. На Лівобережній Україні існувало 10 полків: Київський, Ніжинський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Лубенський, Прилуцький, Галицький, Миргородський та Полтавський. Це були, по суті, адміністративні округи. Очолював полкову адміністрацію полковник, який за звичаєм мав обиратися на полковій раді, але на практиці його найчастіше призначав гетьман за погодженням з представниками царського уряду. Полковник мав помічників — обозного, суддю, писаря, осавула та хорунжого. Полки ділилися на сотні, які мали управи — копії полкових, сотні — на курені, які очолювали курінні отамани. Козаки-земляки, які разом становили курінь, підпорядковувалися отаману, а селяни, що там проживали, — виборному війтові. Таким чином, уже в другій половині XVII ст. традиційний козацький демократизм все більше обмежувався та звужувався.

Судочинство в Україні мало систему різних місцевих судів: генеральний, полкові, сотенні, міські, сільські. Всі вони користувалися звичаєвим правом, а також литовськими статутами, пізніше — російськими законами. В системі адміністративного управління керівна роль належала козацькій старшині та шляхтичам, які економічно все більше міцнішали. Козацька армія, якою командував гетьман, після відокремлення Правобережної України нараховувала по реєстру 30 тис. чоловік.

Крім реєстрових козаків, гетьмани мали полки найманого, так званого охотницького війська. У Петра Дорошенка вони називалися сердюками, у лівобережних гетьманів — компанійцями. До них вступали не лише українці, а й іноземці — серби, волохи, поляки, німці. Основним родом військ була піхота. Хоча у похід кожен козак вирушав на коні, але в боях «спішувався». Кіннота була невеликою. Досить ґрунтовно козаки озброювалися артилерією.

Армія вимагала значних матеріально-фінансових витрат. Основним податком, що являв собою найбільшу частину державних прибутків, було мито з привізного краму і непрямі податки з меду, пива і горілки, що в загальній сумі давало близько 100 000 золотих щорічно. Поряд з податками на військо значні суми виділялися на утримання дипломатії, що коштувала дуже дорого, бо за звичаєм тих часів чужоземні посольства перебували в Україні на кошти гетьманського уряду. Збирачі державних прибутків називалися індукторами.

Поступово був оподаткований горілчаний промисел козаків, які в перші роки визвольної війни мали право вільно виробляти («курити») і продавати горілку, як і тютюн та дьоготь. У зв'язку з необхідністю збільшувати прибутки держави з'їзд старшин у 1669 р. у Батурині ухвалив завести право оренди на продаж тютюну, дьогтю та горілки, тобто передати на відкуп. Оренди передавалися як окремим особам, так і групам та корпораціям. Мед, пиво і брагу дозволялося всім продавати вільно.

Визвольна війна українського народу внесла значні корективи у соціальну структуру України. На початку існували шляхта, козацтво, духовенство, міщанство, селянство та невелика група магнатів. Проте в ході революційних перетворень були ліквідовані земельні володіння польських і великих українських полонізованих магнатів, значної частини шляхтичів-католиків та католицького духівництва. Ці землі перетворилися на власність скарбу (фінансового відомства) Гетьманської держави. Протягом тривалого часу селяни відмовлялися виконувати будь-які феодальні повинності на користь скарбу та українських старшин-феодалів або зводили їх до мінімуму. Тобто селянство (посполиті), як і рядове козацтво, виступало за фермерський шлях розвитку, а феодально-кріпосницький лад був серйозно підірваний.

Слід зазначити, що значна частина української шляхти з самого початку повстання опинилася в козацьких лавах, і чим далі, тим більше шляхтичів переходило на бік повсталих. Цим українська шляхта узаконила себе в козацькій державі. Тому в Березневих статтях Богдана Хмельницького затверджено пункт про збереження прав і привілеїв шляхти, що жила на території Української держави. Але це була невелика група, яка злилася з козацькою верхівкою.

У вільний військовий стан перетворилося козацтво, обов'язком якого стало несення військової служби. Його було так багато, що старшина боялася складати реєстри під час Переяславської угоди. Козаки були звільнені від податків і повинностей. Така маса вільних виробників суперечила закономірностям феодалізму. Разом з тим, це була найбільш вагома, авторитетна і привілейована соціальна група в українському суспільстві. Разом зі шляхтою і селянством козацтво створило під проводом Хмельницького Українську державу і зайняло в ній положення організуючої, правлячої і економічно найсильнішої соціальної групи. Однак уже в кінці гетьманування Богдана Хмельницького з козацької маси виділилася старшина, до рук якої перейшла вся влада. Спочатку вона складалася з людей, що вибилися наверх завдяки своїм здібностям і військовим заслугам. З часом старшинські посади займають не в результаті обрання козацтвом, а призначення Старшинською радою або навіть гетьманом, і вже переважно дітей старшини. Таким чином, старшина перетворилася в замкнуту привілейовану правлячу групу, доступ до якої рядових козаків став майже неможливим.

Під час війни старшина нагромадила великі багатства, перш за все земельні маєтки, єдину на той час базу економічної могутності, і почала запроваджувати примусову селянську працю. А козацька держава, не маючи достатньої кількості фінансових засобів для оплати праці урядовців, надає їм земельні маєтності, але тільки на час виконання посадових обов'язків. До кожної посади (тоді вони називалися ранги) була приписана певна земельна маєтність чи водяний млин. Це були так звані рангові маєтності. Часто за службу гетьман дарував урядовцю цю маєтність у власність. Поступово старшина перетворилася на групу великих землевласників. Її соціальна політика тепер спрямовувалася на закріплення за собою права на земельну власність і працю селян, тобто відродження феодалізму. Поряд з цим старшини захоплювали землі, купували у селян, козаків, їхні земельні наділи, а нерідко захоплювали їх. У відповідь рядове козацтво (тоді говорили — козацька чернь) ворожо ставилося до політики старшини, часто не підтримуючи і її державницьких змагань. Соціальні суперечності між старшиною і рядовим козацтвом використовувалися Московською державою і політиками-демагогами типу Івана Брюховецького.

У містах становище було дещо кращим, оскільки міські жителі позбулися гноблення польських магнатів і шляхти і дістали значно ширші права, зменшення податків, можливість вільно займатися промислами та торгівлею.

Як уже відзначалося, у XVI — першій половині XVII ст. деякі міста дістали магдебурзьке право. Московський уряд після Переяславської

угоди (1654 р.) підтвердив цей їхній статус. Міста були незалежними від полкової адміністрації, мали власне самоуправління і суд. Уже за Гетьманщини дістали магдебурзьке право міста Остер, Козелець і Полтава. Весь устрій залишався майже незмінним: війта обирало населення міста, а затверджував його гетьман. Суд залишався в руках війта. Апелювати на суд війта потрібно було до полкового суду.

Поступово за типом міст із магдебурзьким правом організовується життя і в інших містах Україні. Управа складалася з ратуші на чолі з городовим отаманом, але підпорядковувалася вона полковій владі.

У другій половині XVII ст. духовенство не було замкнутою кастою. Священики залишалися виборними, причому обирали їх світські люди. Громадськість продовжувала започатковану під польською владою традицію спільної з церковними колами боротьби за православну релігію. Культурно-національні заслуги духовенства давали йому високий авторитет у суспільстві, що дозволяло втручатися в політичне життя. Монастирі отримали універсали від Богдана Хмельницького та інших гетьманів, якими підтверджувалися їхні права на володіння землями і на працю селян. За підтримки влади вони залишалися своєрідними островами кріпосництва і в нових умовах зміцнювали феодальні основи свого господарства.

Найважливішою групою населення в ті часи було селянство (посполиті), одна із основних рушійних сил національно-визвольної революції. Однак лише після розриву з Польщею і створення незалежної Української держави зникла небезпека повернення польських панів і польського кріпацтва. Селяни стали вільними хліборобами, отримали право на володіння землею. Кількість землі у селян, як і в козаків та міщан, значно збільшилася за рахунок привласнення методом займанщини кинутих земельних угідь та пустищ.

Вони зобов'язані були платити податки державі, хоч і значно менші, ніж до 1648 р. Ті ж із них, хто був схильний до військового життя, мав можливість озброїтися і записатися в козаки. Селяни відрізнялися від козаків перш за все характером обов'язків перед Українською державою: козаки мали боронити її, а селяни мусили вносити до фінансового відомства (скарбу) грошові податки, а також працювати на будівництві мостів, доріг та укріплень. Ні козацтво, ні селянство не були у 50–60-х роках XVII ст. закритою соціальною групою, і могли переходити з однієї до іншої. Однак з часом гетьманська влада стала забороняти такі переходи, і козацтво стало замкнутим станом.

Поступово у становищі селянства відбуваються негативні зміни. Вже за Богдана Хмельницького в монастирських селах селяни були закріпаченими, хоча це кріпосництво і було набагато легшим, ніж польське.

З часом старшина, отримуючи гетьманські універсали на землі із залюдненими селами, вимагала від селян відбувати «повинності». Власники отриманих незаселених земель закликали до себе вільних селян, давали їм можливість завести своє господарство, звільняли на три–п'ять років від повинностей і податків. Тим самим створювалися так звані «слободи». Однак минали роки, і поселенці слобід ставали підданими старшини. На них накладалися повинності. Поступово відновлюється одно–дводенна панщина на тиждень, а в 1701 р. не більше двох днів на тиждень. Однак вони ще не були закріпачені і могли переходити від одного власника до іншого.

З кожним роком розширювалися повинності населення на користь держави: селяни і міщани мусили утримувати війська російського царизму, що стояли в Україні, давати продовольство і фураж найманим полкам гетьмана — компанійцям і сердюкам, платити податок за виробництво горілки — показанщину, тютюнову десятину (хто вирощував тютюн), млинарський збір за помол зерна та багато інших, що йшли на утримання гетьманської адміністрації, війська та судів.

Таким чином, феодальна система землеволодіння, міжнародні феодальні економічні і політичні зв'язки України привели в кінці XVII ст. до відновлення кріпосництва, хоча і в полегшеній чи початковій формі. Нова феодальна знать — козацька старшина, що фактично злилася зі шляхтою, посіла місце польської знаті. І все ж офіційного введення такого «класичного» кріпосництва, як у Московській державі чи Польщі, не було. Кривава війна, спустошливі напади польських, турецьких та татарських загарбників у другій половині XVII ст. заважали, але не надто затримували розвиток виробничих сил Лівобережної України. Основою економіки залишалося сільське господарство. Водночас зростали промисли, мануфактури, ремесла, торгівля. Значно сприяло цьому переселення з Правобережжя. Певна кількість селян та інших верств населення переселилася з Росії. На кінець XVII ст. в Лівобережній Україні проживало близько 1,5 млн чоловік.

Основними галузями сільського господарства були землеробство і тваринництво. В землеробстві переважало трипілля, а в південних малозаселених районах нерідко існувала перелогова система. У Західній Європі ці методи вже поступилися більш прогресивним, багатопільним. Землеробські знаряддя теж характеризувалися консервативністю та відсталістю: сохи, рала, коси, серпи, граблі, вила та ціпи. Поряд з цим розповсюджується так званий важкий плуг. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Вирощували коноплю, льон, тютюн, огірки, капусту, буряки, цибулю, моркву та ін. Через недосконалу техніку землеробства врожаї були низькими: на чорних землях збирали лише в 4–5

разів більше, ніж сіяли («сам — 4», «сам — 5»). Із розвитком ґуральництва та пивоваріння розширювалися посіви жита, ячменю, зростало вирощування збіжжя на зовнішній ринок. На Лівобережжі традиційним залишалося садівництво. Розвивалося також скотарство. Зокрема, вирощували волів, коней, корів, овець та інших тварин. Поширеним було бджільництво, рибальство та полювання.

Поступово розвивалася промисловість, в основному у формі мануфактурного виробництва. Використовувалася переважно примусова праця залежних від старшин селян, а також вільнонаймана робоча сила. Мануфактури створювалися у маєтках старшин та монастирів. Важливою галуззю економіки було гуральництво, яким у 70–80-х роках XVII ст. мали право займатися тільки козаки й козацька старшина, а також міщани. Все більшої ваги в економіці України набуває млинарство. Кількість водяних і вітряних млинів зростає, як і їх продуктивність. Традиційно на півночі Лівобережної України розвивалися лісові промисли, виробництво поташу, селітри та дьогтю. Вони йшли на продаж як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

На Чернігівщині, Ніжинщині, Стародубщині найбільше видобувалося болотних і озерних залізних руд, з яких виплавлялося залізо. Важливе місце у промисловому виробництві належало гутницькому промислу (виробництво скла і виробів з нього). З міді виливалися гармати, дзвони, а також казани та інші предмети для потреб ґуральництва, особливо у Києві, Стародубі та Глухові.

Розвивалися також різноманітні ремесла: ковальське, теслярське, гончарне, шевське, кравецьке. Зростає й урізноманітнюється будівництво, особливо церковне. Не лише гетьмани, полковники, а навіть нижча старшина будують церкви, монастирі, шкільні будинки. Визвольна війна, її перемоги, ліквідувавши засилля хижацького польського магнатства і шляхетства в містах, сприяли значному їх зростанню на Лівобережжі. Вже у 1665 р. разом із сотенними містами і містечками їх нараховувалося близько 90. Великі міста мали магдебурзьке право і були незалежними від старшинської влади. Найбільші міста — Київ, Переяслав, Чернігів, Глухів, Стародуб, Ніжин, Новгород-Сіверський та Полтава стали значними промисловими і торговими центрами, в яких ремісники і торгові люди становили до третини мешканців. Більшість ремісників були об’єднані в цехи, що охоплювали майже 300 спеціальностей. Значна майнова нерівність міських жителів, поділ на багатих і бідних була причиною безперервної боротьби між різними соціальними групами. Поряд з цим над всіма містами посилювалася влада козацької старшинської адміністрації.

Міста і містечка Лівобережжя мали густу мережу ярмарків і торгів, де продавалися як місцеві сільськогосподарські продукти й ремісничі

вироби (зерно, прядиво, мед, посуд), так і привізні товари (сілезькі суконні й шовкові тканини, голландське і швабське полотно, дорогі вина, прикраси). Українські купці торгували з Молдовою та Валахією, вивозили свої товари в Данціг, Кенігсберг, Відень. Зростали торгові зв'язки України з Росією. Українські купці вивозили в Росію худобу, шкіру, вовну, віск, горілку, тютюн, мед, сало, поташ, селітру, скло та інші товари. З Росії завозилася риба, хутра, металеві вироби. У торгівлі з Росією найважливіше місце посідали Стародуб, Чернігів та Кролевець.

7.9. Слобожанщина, Запорожжя та Правобережжя у другій половині XVII ст.

Поряд з Лівобережною Гетьманською державою знаходилася Слобідська Україна, яка почала активно формуватися у середині XVII ст. завдяки широкому потоку переселенців, переважно з Правобережжя. Вона охоплювала територію, що нині входить до складу Харківської, східної частини Сумської, північної частини Донецької і Луганської областей, а також частини Бєлгородської, Курської та Воронезької областей Росії, і становила південну окраїну Московської держави. На Слобожанщину був перенесений і козацький адміністративний устрій; тут створювалися козацькі полки, що були військовими й адміністративно-територіальними одиницями: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький (Рибінський) та Ізюмський. Полковники обиралися на довічний термін. Керівництво всіма справами здійснювали полковник і полкова старшина — обозний, суддя, хорунжий та писар. Ці полки були підпорядковані в адміністративних і військових питаннях бєлгородському воєводі, їх адміністративний лад нагадував Гетьманщину, мешканці отримали права козаків і не платили податків. Основу економіки Слобідського краю становило сільське господарство, яке в основному було аналогічне тому, що існувало в Гетьманській державі. Розвивалися також ремесла й промисли: винокуріння, пивоваріння, млинарство. У місцевостях, багатих на ліс, вироблялася смола, дьоготь та ін. Пасічництво, рибальство, полювання теж були важливим напрямком господарства. Зростало видобування солі, особливо в районі Тора (нинішній Слов'янськ) та Бахмута. Досить швидко розвивалася торгівля, найбільшим центром якої поступово ставав Харків.

Незабаром на Слобожанщині виростає багата старшина, заможні козаки і міщани, які поширювали свої земельні угіддя, захоплюючи незаселені землі (займанщина), відбираючи поля у рядових козаків та селян. Населення все більше попадає в залежність від багатіїв, що викликало гострі соціальні конфлікти та повстання.

Одночасно відбувалася диференціація козацтва: поряд з повноправними козаками (компанійцями) були козаки-підпомічники (підсусідки), які часто не мали свого господарства і жили при заможних козацьких дворах, обслуговуючи старшину та козаків або постачаючи їм провіант та гроші.

Царизм уважно стежив за розвитком козацького суспільства на Слобожанщині, все більше обмежуючи його місцеве самоврядування. Майже в усі великі міста призначалися російські воєводи. Особливо боявся царизм того, що козаки Слобожанщини оберуть гетьмана і створять єдиний політичний організм. Вжиті царизмом заходи нейтралізували такий розвиток.

Тісно пов'язаним економічно і культурно з Гетьманською державою було Запорожжя. Територія Запорозької Січі охоплювала нинішні Запорізьку, Дніпропетровську, частково Кіровоградську та Херсонську області. За Андрусівським перемир'ям (1667 р.), Запорожжя підпорядковувалося Польщі і Московії, а за «Вічним миром» 1686 р. формально увійшло до складу Московської держави. Центральною частиною Запорожжя була Базавлуцька (Чортомлицька) Січ, яка розміщувалася у 1593–1709 рр. на о. Базавлук поблизу нинішнього села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Вона мала вигідне розташування (обмивалася гирлами річок Чортомлинка, Підпільна, Скарбна), укріплювалася високим земляним валом. У центрі Січі традиційно знаходилася площа, а навколо — курені, в яких жили козаки, та будинки старшини. Безпосередньо у Січі постійно мешкало від 6 до 12 тис. січовиків. У кінці XVII ст. Запорожжя адміністративно підпорядковувалося гетьману Лівобережжя, проте кошові отамани часто безпосередньо зв'язувалися з Москвою. На Січі розміщувалися російські гарнізони. Московський уряд посилав січовикам гроші, подарунки, амуніцію, боєприпаси, і запорожці часто виступали з промосковських позицій, але не завжди послідовно. Вони підтримували Пушкаря проти Виговського, Брюховецького проти Сомка, Ханенка проти Дорошенка, Петрика проти Мазепи. Типовим представником Запорожжя часів Руїни був Іван Сірко, один із авторитетних і довговічних кошових отаманів. Хоробрий, умілий воїн, але часто недалекий політик, який у важкий для Петра Дорошенка час ударив йому в спину. Все своє життя він присвятив боротьбі з татарами і турками, провів більше двадцяти успішних походів і битв проти них. Його ім'я наводило жах на ворогів. Але іноді мав з ними мирні і добросусідські стосунки та економічні взаємозв'язки.

Від часу утворення Гетьманської держави остаточно стабілізувалися внутрішнє життя Січі та її структура. Це була вже сформована демократична козацька республіка, де суверенну народну волю виявляла

козацька рада. Рада обирала на рік старшину: козацького отамана, суддю, писаря. Запорожжя твердо дотримувалося принципів козацької волі, берегло традиції свого демократичного устрою; запорожці надавали йому великої популярності в широких масах українського народу, з якого постійно виділялися і прибували на Січ найбільш сміливі та завзяті люди. Вони покидали свої сім'ї і вступали до лав цього своєрідного лицарського ордену.

Запорожці займалися рибальством, полюванням, бджільництвом, скотарством та хліборобством. Значну роль відігравало ремесло: виготовляли човни, порох, зброю, ядра для гармат, кінську збрую та ін. Але основним товаром, який вони продавали та обмінювали, були риба, сіль, а також хутра, шкіра, мед і худоба. Завозили хліб, зброю, боєприпаси та сукно. Запорожжя торгувало в основному з Лівобережжям і Слобожанщиною, а також з Кримом, Туреччиною, Польщею та Литвою.

На Січі не було кріпацтва, і сюди прибувало щороку багато втікачів від феодального гноблення. Запорожці, згідно з традиціями свободолюбства, брали участь у всіх антифеодальних виступах на Україні і водночас були активною, вагомою силою в боротьбі проти іноземних загарбників — Польщі, Туреччини та Криму. Слід зазначити, що взаємовідносини козаків з Кримом і Туреччиною поступово змінювалися. У XV — першій половині XVII ст. відбувалися безперервні напади татар і турок на Україну, пограбування, захоплення в рабство. При цьому значна частина невільників залишалась у Криму. За переписом 1666–1667 рр. серед населення Кримського ханства татар було 187 тисяч, вільних жителів інших національностей — 20 тисяч (вірмени, греки, євреї, караїми) і 920 тисяч невільників, в основному українців, що становило майже чотири п'ятих населення Криму. Це зумовило певні зміни в генетичному, демографічному відношеннях у Криму. Багато українців проживало і в інших регіонах Причорномор'я.

У другій половині XVII ст. напруження між Україною та Кримським ханством ослаблюється, кількість татарських нападів різко зменшується. Це частково пояснюється тим, що новостворена Гетьманська держава і зміцніле козацтво при допомозі московських військ давали їм все рішучішу відсіч. Між Гетьманською державою, Запорозькою Січчю і Туреччиною та Кримським ханством активізуються в кінці XVII ст. дипломатичні відносини, створюються тимчасові союзи, розширюється торгівля. Таким чином, зовнішньополітична діяльність Запорозької Січі ставала зрілішою і гнучкішою.

Правобережна Україна в перші десятиліття другої половини XVII ст. та часи Руїни зазнала жахливої розрухи, руйнування і обезлюдніла. Андрусівське перемир'я віддало її (без Києва) в руки Польщі. Однак Річ

Посполита зустріла відчайдушний опір українців та турецький наступ. Лише у 80-х роках більшість її безлюдної території приєднується до Польщі, а в кінці XVII ст. вона разом із Західною Україною перейшла до складу Речі Посполитої. Були відновлені польський адміністративний устрій і органи влади, реставровано кріпосництво і національно-релігійний гніт. На Правобережжі селян примушували працювати на панщині 4–5, а в Галичині — 5–6 днів на тиждень, а також платити грошові податки і натуральну данину. Тяжкими були й податки на користь держави: поголовний — з кожного дорослого члена сім'ї, подимний — від двору, стація — на утримання війська. До того ж селяни не мали юридичних прав, і феодали втручалися в їхні особисті справи, могли продати та дарувати їх.

Важким було і становище міщан, які платили феодалам і на користь держави великі податки: чинші, десятину з меду та худоби, а також виконували повинності — підводну, сторожову та ін.

Поряд з цим у зв'язку з необхідністю захищати цей край та прискорити відновлення населення та колонізацію обезлюдненої, розореної війнами землі польський уряд видає у 1684 р. універсал про відновлення тут козацтва. З Лівобережної України, Волині, Галичини і Молдавії сходяться переселенці, яким, як людям козацького стану, було обіцяно вільне займання землі та свободу від податків. Швидко виростають козацькі полки та сотні, що базувалися у Фастові, Коростені, Брацлаві. Висуваються визначні організатори і керівники козацтва — Самусь та Палій. Наказним гетьманом король призначив Самуся. Особливим авторитетом користувався енергійний, розумний і справедливий Палій, який зі своїм фастівським полком здійснював сміливі походи на татар і турків. Однак із зростанням населення та безпеки у краї тут з'являються шляхтичі і магнати, спадкоємці на землі, села, палаци тих панів, які були вибиті звідси визвольною боротьбою українського народу у 1648–1654 рр. Вони вимагають повернення їм земель, зайнятих козаками, і виконання кріпосницьких повинностей. Палій не визнавав їхніх прав і не допускав до маєтків, а сам планував приєднати Правобережжя до Лівобережжя під владу гетьмана Мазепи і Московського царя, про що й написав царському уряду в 1688 р. Однак у Москві не бажали нової війни з Польщею, і пропозиція Палія була відхилена.

У 1699 р., коли Польща припинила війну з Туреччиною і козаки виявилися непотрібними, польський сейм затвердив постанову про скасування козаччини. Козаки не підкорилися, і по всій Правобережній Україні розпочалася нова війна з Польщею за звільнення українських земель. Петро I, який у цей час вів війну зі Швецією, не підтримав повстанців і наказав Мазепі не допомагати козакам, щоб не псувати

відносин з союзною Польщею. Мазепа, як і Палій, прагнув об'єднати Правобережжя і Лівобережжя. Гетьман відкрито не допомагав, але коли повстання було розбите поляками, він прийняв козаків, що відступили з Правобережжя. Однак з Палієм у нього виник конфлікт через політичні розбіжності. Зокрема, Палій був демократом, близьким до широких народних мас, а Мазепа вважав їх небезпечними демагогами. Палій за наказом Мазепи був заарештований і відправлений до Москви, а звідти до Сибіру.

Таким чином, становище Правобережної України залишалося складним і нестабільним через продовження Польщею колоніальної політики репресій і жорстокого національно-релігійного та феодально-кріпосницького гноблення.

7.10. Культура

Попри руйнування та жахливе спустошення під час національно-визвольної війни, культура в Україні продовжувала розвиватися. Центром культурного і релігійного життя залишався Київ з Могилянською академією та Києво-Печерською лаврою. Як і раніше, ідеологічною основою культурного розвитку була православна релігія. По всій Україні православна церква з самого початку визвольної війни отримувала широку підтримку гетьмана Богдана Хмельницького, який неодноразово підкреслював, що однією з першочергових цілей цієї війни є оборона православ'я. Щоб подати допомогу церкві, яку поляки переслідували та грабували, гетьман і його наступники щедро наділяли церкву землями і привілеями. Завдяки цьому церква отримала майже 17 відсотків орних земель України, ставши її значною економічною силою. Церкві надавалося право торгівлі, промислів, збирання місцевих податків, звільнення від повинностей. Великим впливом користувалася верхівка православної церкви під час гетьманування Богдана Хмельницького, Івана Виговського та інших. Козацьке керівництво не втручалося в її справи. Власну політику, незважаючи на урядовців, довгий час проводили київські митрополити. Але незабаром виникло питання, хто буде здійснювати юрисдикцію над православною церквою в Україні у зв'язку з приєднанням її до Московської держави. Московські царі взяли курс на виведення української православної церкви з-під верховенства патріарха константинопольського і підпорядкування московському. Уже за часів Виговського уряд Москви призначив керівника Лівобережної церкви, як його тоді називали — «місцеблюстителя». У 1685 р. ново висвячений митрополит Київський Гедеон-Святополк Четвертинський

дав згоду підкоритися московському патріархові. Це не викликало в Україні спротиву. Її підтримував гетьман Самойлович, і особисто затвердив константинопольський патріарх Діонісій. Однак собор східних патріархів позбавив за це його патріаршого престолу, підкреслюючи тим незаконність цієї акції.

Слід зазначити, що грамотами царів та Московського патріарха гетьманові і митрополиту Гедеону українській церкві забезпечувалася широка автономія: непідсудність московському патріарху; обрання митрополита Київського за традиціями і старими звичаями; підвладність йому всіх церков, монастирів України та ін. Поступово авторитет Київської митрополії зменшувався, обмежувався обсяг її влади, здійснювалося виведення з-під митрополитового керівництва ряду єпархій та монастирів. Почався процес остаточного позбавлення церкви в Україні національного характеру.

Як і раніше, вона була нерозривно пов'язана з освітою. У багатьох селах, містах при церквах існували школи, де священики навчали дітей селян, міщан та козаків основам наук, релігійним заповідям, у містах продовжували діяти братські школи. Відвідуючи Україну в 1654–1655 рр., мандрівник араб-християнин Павло Алепський відзначав, що більшість козаків письменні, багато жінок та дівчат також мають освіту. Слід зазначити, що народна освіта значно краще розвивалася в Гетьманській державі, на Слобожанщині і знаходилася в скрутному становищі на Правобережжі, у Західній Україні, де польська влада, як і раніше, переслідувала, обмежувала православну церкву та українську школу, силою насаджувала польську мову і витісняла українську. Багато сільських громад наймали учителів — вихованців братських шкіл та Києво-Могилянської академії. Останні часто служили репетиторами у заможних людей.

Навіть у найважчі воєнні роки вищу освіту давала Києво-Могилянська колегія, якій у 1694 р. царський уряд надав звання академії. Тут продовжували викладати більшість предметів латинською мовою, а польська і українська служили допоміжними. Викладалися граматика, риторика, поетика, діалектика, логіка і філософія. У колегії вчилися діти всіх станів — від князівських та гетьманських до козацьких і селянських. Колегії подавали щедру допомогу духовні сановники та гетьмани.

Війни та Руїна тяжко відбилися на діяльності колегії: втрачено кілька приміщень, маєтностей від пожарів, зменшилася кількість студентів, що вступали до війська. Однак на початку 70-х років XVII ст., коли настали мирні часи, починається новий етап розквіту Колегії, пов'язаний з приходом до керівництва закладом енергійних, талановитих Л. Барановича, І. Галятовського, В. Ясенського та Й. Краковського, видатних письменників та вчених. Серед вихованців академії були визначні вчені, письменники Симеон Полоцький, Теофан Прокопович та багато інших.

Професорів та вихованців академії з середини XVII ст. все частіше запрошують до Москви, де вони розповсюджують ідеї західноєвропейської науки, української культури, досягнення в організації на Україні шкільництва, церковних закладів, літератури та мистецтва (Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький та ін.)

Однак у діяльності академії були й значні недоліки, пов'язані з тим, що вона створювалася для захисту православної релігії: консерватизм, занадто велика увага питанням теології, відірваність від життя та ін. Про це свідчило вже те, що українська мова відігравала лише допоміжну роль. Українська книжна мова була занадто прив'язана до слов'янської основи, а жива літературна з великими труднощами пробивалася до використання в друкованій літературі, хоча нею творилася прекрасна усна народна поезія, особливо епічні думи, розповсюджувалися короткі п'єси, так звані інтермедії, виголошувалися проповіді, велася переписка. Але вживання народної мови в літературі, пов'язаній з академією, було ознакою примітивних смаків, бо, як говорили тоді професори, це була мова «хлопів» і «пастухів».

Поряд з цим багато української молоді виїздить на навчання за кордон. Але якщо за польсько-литовської доби це були діти магнатів, шляхти та багатих міщан, то за часів Гетьманської держави — представники козацької старшини і навіть рядових козаків намагалися отримати європейську освіту. Українці часто закінчували римо-католицькі або протестантські навчальні заклади, і це у земляків не викликало недовіри чи підозри або проявів фанатичної нетерпимості. Повернувшись на Батьківщину, вони ставали визначними діячами православної церкви. Наприклад, Теофан Прокопович закінчив єзуїтську колегію в Римі, і це не перешкодило йому зайняти у Києві професорську кафедру. В Україну приїздили також іноземці і працювали тут лікарями, архітекторами, вступали до війська. У другій половині XVII ст. був великий приплив сербів, які навчалися в академії, а також служили у війську.

У часи зміцнення економіки Лівобережжя зростає архітектурне мистецтво, що дістало назву українського барокко. Чудові зразки його все ще прикрашають Київ, Чернігів, Переяслав та інші міста. Розвивається також малювання, особливо церковне і портретне, яке значною мірою перебувало під впливом італійського мистецтва. Особливо процвітає гравюра при Києво-Печерській друкарні, де працює ціла школа талановитих граверів.

Продовжує розвиватися друкарська справа. Київська, Чернігівська, Новгород-Сіверська друкарні випускали велику кількість книг українською, польською, латинською мовами і продавали їх в багатьох країнах світу. Високу культуру України, доброзичливу і ввічливу поведінку населення, що

відзначалося освіченістю, красу церков та інших споруд у Києві, Ніжині, Батурині та Глухові за часів гетьманування Івана Мазепи відзначали мандрівники, що проїздили у кінці XVII ст. — на початку XVIII ст. через Україну. Зокрема, росіянин Іван Лук'янов (1701 р.), датський дипломат Юст Юль (1711 р.) та інші.

Подальший культурний прогрес України в другій половині XVII ст. значною мірою посилюється за сприяння Гетьманської держави, зокрема одного з її визначних керівників гетьмана Мазепи.

Україна переживала тяжкі часи. Її народ відстоював завоювання своєї національно-визвольної революції, соціальних антифеодальних змагань. Ця багатолітня й складна боротьба за національну і соціальну свободу, державну незалежність не дала очікуваного результату. Внаслідок втручання сильних сусідніх держав, відсутності єдності і солідарності між окремими групами старшини, її егоїстичної політики, захоплення сусідами значної частини українських територій, вибуху жорстокої громадянської війни, від великої держави Богдана Хмельницького по обидва боки Дніпра у кінці XVII ст. залишилася невелика Гетьманська держава на Лівобережжі. Та й вона входила до складу Московії на правах автономії. Однак навіть обмежена, неповна самостійність власної невеликої держави дала можливість українському народу серед тяжких боїв і спустошень розвинути найкращі сторони своєї вдачі і досягти такого рівня культури, який дозволяє поставити Гетьманщину кінця XVII ст. поряд з найбільш освіченими країнами тогочасної Європи.

ТЕМА 8

УКРАЇНА У XVIII СТ. ЗНИЩЕННЯ ЦАРИЗМОМ ЇЇ ДЕРЖАВНОСТІ

8.1. Україна і Північна війна

На початку XVIII ст. Україна була поділена між сусідніми державами: Гетьманщина, Слобожанщина й Запорожжя входили до складу Росії; Східна Галичина, Правобережжя і Поділля перебували під владою Польщі; Північна Буковина — під Туреччиною; Закарпатська Україна — під Угорщиною. Однак поступово ситуація змінювалася. Важливу роль у цьому відіграла Північна війна, яка значно вплинула і на долю України, але особливо — на зміцнення могутності Московської держави та зростання її ролі в Європі.

Розуміючи необхідність повернення російських міст на Балтійському побережжі і завоювання частини Балтики, Петро І у серпні 1700 р. оголошує війну Швеції, яка володіла цими містами за умовами Столбовського миру 1617 р. Його союзниками стали Польща, королем якої на той час був курфюрст Саксонії Август II, і Данія. Польща і Данія планували досягти у цій війні (вона дістала назву Північної) проти Швеції перемогу в результаті раптового нападу. Вони розраховували на те, що Швеція, на чолі якої стояв ще зовсім молодий король Карл XII, не підготовлена до війни. Війну почали у кінці 1700 р. одночасно Данія і Саксонія. Однак шведський король несподівано для союзників захопив столицю Данії Копенгаген і схилив її до сепаратного миру та виходу з коаліції.

Після цього він з восьмитисячною армією під Нарвою розбив московське військо, яке налічувало 40 тис. чоловік. Розгром був повний: майже вся армія, артилерія, військовий скарб потрапили у полон до шведів. Карл XII самовпевнено вирішив, що й другий його противник остаточно розбитий, і повернув свої сили проти третього і четвертого членів антишведської коаліції — Польщі та Саксонії, якими управляв Август Саксонський. Однак він помилково оцінив позицію Петра І, якому розгром під Нарвою додав енергії і непохитної рішучості продовжувати війну. Порушуючи Переяславську угоду 1654 р. про те, що українські війська не використовуються у війні, яка не зачіпала інтересів України, російський цар залучив до участі її військові частини. Козацький корпус кількістю до 12 тис. чоловік був посланий ним під Нарву. І хоча він запізнився і в битві участі не брав, однак похід відбувався в надзвичайно

несприятливих умовах північної зими, а тому більшість козаків загинули або повернулися покаліченими й хворими. Та цар незабаром викликав новий корпус українського війська кількістю до 7 тис. чоловік.

Карл XII розгромив саксонські війська в Лівонії і вступив до Литви, що призвело до війни з Польщею. Вона вимагала від Петра І компенсації за рахунок відторгнення від Гетьманської держави кількох міст на Правобережжі, недалеко від Києва. Ця звістка дуже стурбувала Мазепу, і він протестує проти всіляких поступок полякам коштом України.

Однак незабаром гетьман одержав наказ вирушити з військом на допомогу польським союзникам у Білорусію. Поряд з цим значні військові сили під командуванням полковника Апостола на півночі Прибалтики разом з руським військом розбили кілька шведських частин. Там українці захопили велику військову здобич, але руські офіцери відібрали її. Українські козаки не раз були ображені і пограбовані, хоча клали своє життя за чужі інтереси. Водночас війна зруйнувала економічні зв'язки українських старшин, купців з балтійськими портами, підривала економічне життя. В Росію з України вивозилася велика кількість хліба та інших продуктів. Поряд з цим сільське населення примусово виганяли на довгий час на фортифікаційні роботи, що важко відбивалося на стані селянського господарства. Все це робило цю війну непопулярною, викликало серед населення невдоволення.

Скарги сипалися з усіх прошарків українського суспільства. Селяни і міщани найчастіше протестували проти поведінки руського війська. Протягом 1705–1708 рр. і до гетьмана, і до царя йшов безперервний потік скарг на те, що російські офіцери дозволяють своїм солдатам ображати і бити українських селян, ґвалтувати їхніх жінок і дочок, руйнувати хати, забирати худобу, а подекуди й убивати.

Стривожений цим становищем Петро І наказав своїм генералам в Україні призначити спеціальних офіцерів, які мали право застосовувати смертну кару, щоб запобігати таким діям московських військ. Однак ситуація ще більше загострилася, коли з 1708 р. руське військо, відступаючи перед шведами, почало вдаватися до тактики «спаленої землі». Погіршувалось становище козаків. Вони тепер воювали не з традиційними ворогами — поляками, татарами і турками, а з найбільш сучасними шведськими арміями в далеких землях Лівонії, Литви, Центральної Польщі, до того ж власним коштом. Стало зрозуміло, що козацькі частини вже не можуть змагатися з європейськими регулярними полками, краще навченими і озброєними. Щоб змінити становище, Петро І призначив у козацькі частини німецьких і російських офіцерів. Новопризначені поводилися з козаками жорстоко і зневажливо. Не було захищене від кривд і образ навіть найвище козацьке керівництво. Сам

Мазепа виявив, що фаворит царя Олександр Меншиков постійно використовував наймане військо, якому платив гетьман, жодного разу не сповістивши його. Особистий друг Мазепи князь Борис Шереметьєв застерігав гетьмана, що Меншиков «риє яму» під Мазепу, сам сподіваючись стати гетьманом.

8.2. Союз зі Швецією

Ставало дедалі зрозуміліше, що цар розглядає Україну як свою вотчину, може в перший-ліпший момент пожертвувати нею заради інтересів Москви, потреби українського народу зневажає й ігнорує. У 1704 р. армія Івана Мазепи за наказом Петра I увійшла в Правобережну Україну, а потім разом з військами прибічника Петра I польського короля Августа II воювала в Познані та інших містах Речі Посполитої проти шведів та військових частин ставленика Карла XII Станіслава Лещинського. Козацькі війська окупували Правобережжя, Галичину, і старшина на чолі з Мазепою вже вважала українські землі возз'єднаними в єдиній українській державі. Однак незабаром виявилося, що за участь польських військ у боротьбі проти шведів цар погоджувався передати Польщі Правобережну Україну та інші українські землі. У зв'язку із загрозою вторгнення військ Карла XII і Станіслава Лещинського в Росію та Україну важливим для гетьмана і української старшини залишалося питання про захист Московською державою України згідно з Переяславським (1654 р.) і наступними договорами. Але і тут їх чекало гірке розчарування. У відповідь на прохання Івана Мазепи виділити на допомогу ослабленій гетьманській армії 10 тис. регулярних російських військ Петро I відповів: «Не тільки 10 тисяч, але й десять чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться». Для гетьмана це означало, що Переяславська угода — підстава його васальної вірності своєму сюзерену, царю, більше не зв'язувала його. А загроза повернення поляків в Україну, її розорення, знищення козацького державного устрою, створеного протягом півсторіччя, ставала все реальнішою.

У руйнуваннях, пов'язаних з війною, загрозі нових вторгнень народні маси звинувачували передусім старшину і гетьмана. За таких умов в українського керівництва виникає думка вийти з-під протекторату московського царя і здійснити нову політичну комбінацію, знайти іншого союзника. Слід підкреслити, що це був не індивідуальний вчинок старого гетьмана, а думка широкого кола старшини, яке все більше замислювалася над перспективами України. В пошуках шляхів збереження української державності і своєї влади вони йдуть на союз з Карлом XII.

Цей крок спирався на історичну традицію: Богдан Хмельницький намагався створити шведсько-український союз для боротьби з Польщею, і цей блок вів успішну боротьбу проти Речі Посполитої, хоч це і йшло врозріз з політикою Московської держави. Швеція як держава, що не мала спірних питань з Україною і не межувала з нею, була найвигіднішим, найзручнішим союзником. Тепер Швеція знову виступає як вірогідний союзник саме в критичний момент, коли перед Україною постало грізне питання: бути чи не бути? В цей час перемога кожного з могутніх противників у Північній війні несла Українській державі загибель: у разі перемоги шведсько-польського союзу (Карла XII — С. Лещинського) Україна б стала здобиччю Польщі, а перемога Петра I вела до скасування її автономії, як це показали перші роки війни.

Під тиском цих обставин Іван Мазепа вступив у таємні переговори з прошведською групою польської шляхти, очолюваної С. Лещинським, а через неї — з Карлом XII. На початку 1708 р. Мазепа і Лещинський, який в той час був королем польським, уклали таємний договір, за яким Україна як Велике князівство мала входити до складу Речі Посполитої. Однак головним для України був її союз з Карлом XII, укладений у 1708 р. За умовами договору шведський король зобов'язувався обороняти Україну. Все, що буде завойоване на території Московської держави, якщо воно колись належало українському народові, мало бути приєднане до України. Князь (гетьман) і стани (соціальні групи України) зберігали всі права, які мали в Гетьманщині. Іван Мазепа довічно зберігав свою посаду гетьмана, а після його смерті стани (загальна, або Генеральна рада) мали обрати нового керівника. Шведи на час війни мали право тримати залоги в п'яти містах України. Карл XII обіцяв не укладати миру з царем, поки Україна не визволиться з-під влади Москви. Отже, Мазепа домігся внесення в договір положень, що повинні були забезпечити незалежність і соборність Української держави, свободи, якими традиційно користувалися її стани. Поряд з цим не гарантувалася свобода українського селянства від кріпосництва.

Іван Мазепа довгий час тримав свій задум і переговори в глибокій таємниці, поступово розкриваючи їх найдовіренішим особам зі старшин. Однак частина її не підтримувала цих планів. Зокрема, повідомили царя про ці плани «зради» генеральний суддя Василь Кочубей і полтавський полковник Іван Іскра. Однак під час слідства, під жорстокими тортурами, вони відмовилися від обвинувачень проти гетьмана. За наказом Петра I вони були заковані в кайдани, передані Мазепі і 14 липня 1708 р. в його таборі, поблизу міста Борщагівка, що на Київщині, страчені. Мазепа розраховував не втручатися у боротьбу Карла II і Петра I, бажаючи, щоб остаточні битви між ними відбулися за межами України і не

розоряли її. Він чекав, що шведська армія найближчим часом розгромить армію Петра І, а він скористається результатами цієї перемоги.

Однак збіг обставин змусив шведську армію, що невдало почала наступ на Москву через Смоленськ, повернути у 1708 р. на Україну. Мазепа до цього не був готовий, а його війська розкидані за межами України. В той же час у цілому ряді пунктів України стояли московські залоги (гарнізони).

Коли шведські війська вступили до району Північної України, Мазепі довелося до них приєднатися. Під рукою було сім тисяч козаків, з яких три тисячі він залишив у столиці Гетьманщини Батурині, а з рештою прибув до короля Швеції, хоча обіцяв привести тридцять тисяч. Перед зустріччю зі шведами гетьман розкрив у промові перед козаками свої наміри, відзначивши ті кривди, яких завдала українцям Москва. Він закликав у союзі з шведськими військами помститися Москві за насильства і жорстокість над українським народом і відстояти свою свободу. Однак козаки не виявили бурхливої радості, а стояли спантеличені й мовчазні. Як козаки, так і інші соціальні групи України виявилися не підготовленими до повстання, що готувалося надзвичайно утаємничено. Але особливо їх спантеличило те, що вони повинні були пристати до католиків-поляків і протестантів-шведів. Петро І вжив рішучих і жорстоких заходів, щоб звести до мінімуму наслідки виступу Івана Мазепи. Батурин, резиденція гетьмана, добре укріплена фортеця, з великою кількістю гармат і військових припасів, в ніч на 2 листопада 1708 р. був спалений. Жителі за наказом Меншикова, війська якого штурмували місто, були вирізані — близько шести тисяч чоловіків, жінок і дітей. Жахлива доля Батурина справила бажане для царя враження на українське населення.

Петро І послав в Україну десять драгунських полків, які постійно стояли серед козаків по селах. Їхні командири мали право втручатися у справи регіонів, не звертаючи уваги на місцеве козацьке самоврядування. Вони встановили в Україні режим терору. Конфіскація майна, допити, страти, заслання стали долею кожного, хто хоч найменшою мірою був пов'язаний зі «зрадою» Мазепи. Справжніх чи підозрюваних мазепинців звозили спочатку до Глухова, а потім до Лебедина, де їм влаштовувалися жорстокі допити і покарання. Загинуло багато людей. Сучасники відзначають, що лише в Лебедині замучено 900 прихильників Івана Мазепи. Терор продовжувався і пізніше. Доносчиків цар заохочував, винагороджуючи землею повстанців, що втекли до шведів або були заарештовані. Це призвело до справжньої оргії доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, випливло тепер на поверхню і намагалось збагатитися, зробити службову кар'єру. Велика кількість

нагород, царських милостей посипалась на тих, хто відразу виявив лояльність царю, прибув за першим царським наказом для обрання нового гетьмана. Вони щедро обдаровувалися земельними маєтками. Серед українського громадянства були посіяні зерна жахливої деморалізації, упадку гідності, честі, національної солідарності. І це відчувалося ще довгі роки.

Вже через місяць після переходу Мазепи до шведів значна частина українського суспільства різними формами терору була залякана і покорилася. До української старшини застосовувався «м'який» підхід. На початку листопада в Глухові були проведені вибори нового гетьмана. Ним став літній стародубський полковник Іван Скоропадський, який був тісно пов'язаний з Мазепою, в душі співчував йому, і лише випадково не виявився разом з ним у таборі шведів. Слід зазначити, що до Полтавської битви Петро І остерігався відверто обмежувати права і привілеї українців, щоб не викликати невдоволення та гострих протестів.

Весною 1709 р. на бік шведів перейшло Запорожжя. За часів гетьманування Івана Мазепи запорожці знаходилися в опозиції до його політики жорсткого порядку і дисципліни в Українській державі та посилення ролі старшини в суспільстві. Однак у рішучий момент боротьби за незалежність України вони пішли за гетьманом. Велику роль у цьому відіграв кошовий отаман Костянтин Гордієнко, патріот і завзятий противник московського колоніального ярма. Петро І намагався великими грошовими подачками, різними подарунками підкупити старшину, але це не дало результатів, і в березні 1709 р. Гордієнко привів до головної квартири шведської армії вісім тисяч козаків. У відповідь за наказом царя була захоплена і зруйнована фортеця Переволочна, де спалили козацьку флотилію, а потім Запорозька Січ. Тут повторилися страхіття Батурина: всіх козаків і населення російські солдати жорстоко замордували. Цар віддав наказ розстрілювати запорожців скрізь, де вони будуть знайдені.

Однак значна частина населення Гетьманської держави не пішла за Мазепою, не підтримала його боротьби проти Петра І і вела партизанську війну проти шведів. Які ж причини цього? Уже говорилося про гострі соціальні протиріччя між масами і старшиною, яка поступово запроваджувала феодальні повинності. Народні маси їм не довіряли не лише в соціальних, а й у політичних питаннях. Важливе значення мало й те, що Петро І залякав жахливим терором значну частину населення. Поряд з цим у 1708–1709 рр. між воюючими сторонами велася «пропагандистська війна», у якій найвагомішим аргументом Петра І було звинувачення Мазепи у зраді православ'я, союзі з лютеранами-шведами і католиками-поляками. Поширювалися брехливі чутки про те, що шведи

за порадою Мазепи тримають коней у православних церквах, оскверняють святі місця. Гетьмана неправдиво звинувачували також у змові з метою запровадження в Україні ненависної унії з католицькою церквою.

Саме в цьому плані слід розглядати і проголошення за наказом царя у всіх церквах України і Росії анафеми імені Мазепи, який начебто вчинив великий гріх проти Бога, зрадивши Петра І. Кожного року на початку листопада в церквах Російської Імперії проголошувалося прокляття Івану Мазепі, і українські селяни не згадували його ім'я без епітета «проклятий». Цей впливовий захід став можливим у зв'язку з тим, що українська церква була підпорядкована Москві.

8.3. Полтавська битва

Значна частина козацтва, селянства, міщанства та духівництва не зрозуміла і не підтримала задумів і заходів Мазепи, піднялися на партизанську війну проти шведських військ, разом з російськими військами захищала свої міста і села, виловлювала і знищувала шведських солдатів. Вперто і мужньо відбивали наступи шведських військ слабо укріплені міста Лівобережжя, Слобожанщини — Стародуб, Новгород-Сіверський, Недригайлів, Пирятин, Веприк, Зіньків, Опішня, Охтирка, Красний Кут та ін. Починаючи з 19 листопада 1708 р. 50 днів витримувало ворожу облогу сотенне містечко Гадяцького полку Веприк, де шведи втратили 1200 чоловік.

Досить впертою була і оборона Полтави, що мала важливе стратегічне значення. З її падінням відкривався шлях на Москву, про похід на яку Карл XII все ще мріяв. Населення невеликого тоді міста Полтави складало 4 тис. чоловік, гарнізон російських військ — 4200. Міщани і російські солдати стійко витримували безперервні штурми 15-тисячної шведської армії. Під Полтавою поступово зосередилися обидві армії, і 27 червня 1709 р. тут відбулася відома Полтавська битва. Російські війська, якими командував Петро І, краще підготувалися до битви і мали перевагу в живій силі та артилерії. Російська армія нараховувала 42 тис. воїнів, шведська — 30. В рядах російської армії перебували лівобережні та слобідські полки під командуванням Скоропадського. У складі шведської армії воювали запорожці і козаки Івана Мазепи.

В ході битви шведська армія була розбита, втративши 9 тис. убитими і 3 тис. полоненими. Решта військ з Карлом XII і Мазепою відступили до Дніпра. Але за Дніпро вдалося переправитися лише невеликому загону на чолі з Карлом XII, бо засоби переправи були знищені російськими військами. З ними був і Мазепа. Виснажені шведські війська

здалися російській кінноті. При цьому для шведів були створені почесні умови полону, а українців тут же жорстоко розстрілювали, різали, топили, але в полон не брали, порушуючи всі правила війни.

Полтавська битва була однією із найважливіших в історії Європи. Перемога Петра I призвела до провалу планів Швеції встановити свою гегемонію у Північній та Східній Європі і сприяла зростанню могутності Росії, її ролі в світовій політиці та контролю над узбережжям Балтійського моря. Петро I відкрив шлях до експансії молодій Російській імперії. Битва поклала кінець збройним намаганням українців відокремитись від Росії, зберегти державність і свободу. Питанням часу стало поглинення міцніючою Російською імперією Гетьманської держави.

8.4. Смерть Івана Мазепи. Оцінка його особи

Іван Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдавії, що входила до складу Туреччини, в невеликому місті Бендери. Мазепа і в еміграції бентежив і дратував царя. Петро I намагався захопити його і вчинити люту розправу, щоб продовжувати залякувати українців. Агенти його, не шкодуючи грошей, намагалися підкупити турецьких правителів, щоб вони видали Мазепу. Однак турки залишилися вірними заповітам Корану — не видавати втікачів, які шукають у них захисту і підтримки. Та сили Мазепи, приголомшеного полтавською поразкою, швидко танули, і він помер 22 серпня 1709 р. в Бендерах. Як видатний політичний діяч Іван Степанович Мазепа був урочисто похований в православному монастирі в Галаці.

Особа і діяльність Івана Мазепи вважаються надзвичайно суперечливими і отримали в історичній літературі неоднозначну оцінку, досить часто суперечливу. Безперечно, це один із найвизначніших і найскладніших політичних діячів України. Ним цікавилися історики, музиканти, живописці, літератори Росії, України і всієї Європи. Російський царизм, починаючи від Петра I, довгі роки і навіть століття настирливо насаджував його образ як «злодія», зрадника, сепаратиста, безпринципного й віроломного політика. При цьому замовчувався факт нечесності, віроломства, зрадництва самого царського уряду. Багаторічний тиск великодержавницької великоросійської пропаганди царизму призвів до того, що Івана Мазепу вважали зрадником не лише широкі народні маси, але й значна частина російських та українських істориків до кінця XIX ст.

Однак уже від початку XIX ст. багато українських істориків — М. Костомаров, В. Антонович, Ф. Уманець, М. Грушевський, І.Борщак та інші все уважніше вивчають і, об’єктивно аналізуючи, позитивно оцінюють

особу і діяльність Мазепи. В.Антонович писав: «Коли придивитися до його діяльності, то можна переконатися, що він був дуже щирим і гарячим патріотом, бо завжди дбав про повну автономію свого краю».

Даючи оцінку Івану Мазепі, його діяльності, слід мати на увазі історичну ситуацію, характерні риси того часу і мотиви, що штовхнули його на розрив з Москвою і союз зі Швецією. Він став у 1687 р. проводирем українського народу, який знаходився в трагічних умовах, оточений трьома зажерливими, агресивними сусідами — Польщею, Туреччиною і Московським царством, які розшматували його на три частини і намагалися повністю роздушити та асимілювати. Очолюючи цей народ, Мазепа для успішного керівництва ним мусив проводити гнучку політику аж до найбільшого лукавства й надзвичайної утаємниченості.

Спираючись на старшину, яку збагачував, він намагався перетворити її на освічену аристократію, він зміцнював українську державність. При цьому не був жорстоким, добивався покори і поваги старшини та широких мас витонченими заходами, часто — турботою. Цей надзвичайно багатий феодал вимагав від старшини поміркованості у ставленні до селян — лише два дні панщини на тиждень. Формуючи українську аристократію, турбуючись про зростання її земельних володінь, він не став на шлях офіційного запровадження кріпосництва, і селяни мали право продавати свої землі, переходити до інших землевласників. Свої величезні багатства він уміло і щедро використовував для різноманітних політичних акцій, підкуповуючи у Москві високих чиновників, засилаючи свою агентуру у Варшаву, Бахчисарай, Константинополь, на Правобережжя. Багато власних грошей витрачав на будівництво і реставрацію церков, шкіл, шпиталів, друкарень. Він любив зброю, прекрасно нею володів, уміло воював, хоча ніколи не захоплювався війнами.

Мазепа мав могутній темперамент, високий розум, тверду волю. Зваживши всі «за» і «проти», прийнявши рішення, він твердо проводив їх у життя і не губився в складних ситуаціях. Після Полтави, коли шведські керівники і українські старшини впали в паніку, Мазепа, який втратив за один день справу всього свого життя, єдиний не розгубився і в свої 70 років рішуче керував відступом. І якби Карл XII реалізував його рекомендації, можливо, не було б трагедії під Переволочною. І все ж поряд з позитивними рисами Іван Мазепа мав «слабкості». Головна з них — невміння і небажання цього аристократа спиратися на маси, залучити їх до боротьби за українську державність. Йому були далекі і чужі селянство, козацтво та міщанство. А лише за їх участі спроби гетьмана і старшини врятувати Українську державу мали великі шанси на успіх.

Петро І і придворні російські історики та політики твердили, що Іван Мазепа перейшов на бік шведів з егоїстичних, корисливих цілей.

Насправді він не міг лише з корисливих цілей здійснити цю акцію. На час союзу зі шведами йому виповнилося 70 років, дружини і дітей у нього не було. Понад 20 років він обіймав гетьманську посаду і мав найбільшу владу в Україні, користувався необмежною довірою царя, отримуючи від нього найвищі нагороди, у тому числі другий в Росії орден Андрія Первозванного. А це означало, що особистих, егоїстичних мотивів в нього не могло бути. Іван Мазепа піклувався про долю Української держави, про її незалежність, якій загрожував своєю антиукраїнською політикою один із найдеспотичніших і жорстоких царів Московської держави Петро І. Шукати нових політичних союзників, щоб звільнитися від намагання Москви знищити українську автономію, гетьмани почали від Богдана Хмельницького. У другій половині XVII ст. Москва всіма силами підтримувала найбільш вірних їй кандидатів на посаду гетьмана. Отримавши булаву, вони через деякий час ставали «зрадниками». Утворилася українська політична традиція: через агресивність великодержавної політики царизму гетьмани обов’язково намагалися відірвати Україну від Росії. Мазепа не був винятком.

8.5. Пилип Орлик

Благородні ідеали Івана Мазепи в боротьбі за національну державність України породили значну кількість політиків, які продовжували його справу — «мазепинців». За Іваном Мазепою спочатку пішла майже вся старшина. Згодом, коли виявилося, що успіх шведів сумнівний, дехто покинув табір гетьмана і з’явився до царя, прохаючи амністії. Цар усіх приймав, залишав на посадах, не застосовуючи покарань до самої Полтавської битви. Після перемоги, відчуваючи себе все міцніше, він став заарештовувати всіх, хто з’являвся тепер до нього, й судити за «зраду». Однак найбільш авторитетні і вірні прихильники української державності пішли за Іваном Мазепою в еміграцію: генеральний писар Пилип Орлик, генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний осавул Григорій Герцик, прилуцький полковник Дмитро Горленко, племінник Мазепи Андрій Войнаровський та інші, а також кілька тисяч запорожців на чолі з кошовим Костем Гордієнком. Всі вони вирішили продовжувати боротьбу, спираючись на допомогу татар і турків, якої добивався також король Швеції.

На чолі української еміграції стояв генеральний писар (канцлер) Мазепи і його найближчий соратник Пилип Орлик. Він походив зі шляхетської чеської сім’ї, яка у свій час емігрувала до Польщі. У молоді роки перебрався в Україну, з якою навіки пов’язав свою долю. Навчався

в Києво-Могилянській академії, а в 1700 р. став генеральним писарем — одним із однодумців Івана Мазепи. Коли він працював у канцелярії, гетьман запримітив Орлика завдяки його хорошій освіті, здібностям і наблизив до себе. У квітні 1710 р. в Бендерах козацька рада обрала його гетьманом і він був визнаний шведським королем та турецьким султаном. Пилип Орлик підписав зі шведами угоду, в якій обидві сторони зобов'язувалися не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена від царського ярма.

Пилип Орлик у 1710 р. підписав зі своїми виборцями «Конституцію прав і свобод Запорозького війська». Її головна ідея — незалежність України від Польщі та Росії і демократичність державного устрою. Гетьманське самодержавство (влада гетьмана) мало бути обмежене генеральною радою, яка складалася з генеральної старшини, полковників і виборних депутатів від кожного полку. Крім того, тричі на рік мав збиратися сейм з полкової і сотенної старшини, депутатів і послів від запорозького війська. Православна церква України мала знову перейти у підпорядкування Константинопольського патріарха. Мали бути скасовані всі тягарі, накладені на селянство, заборонялося чинити утиски сільському населенню та ін. Слід зазначити, що цей один із перших в історії Східної Європи конституційний документ характеризувався демократичним духом, турботою про соціальні права козацьких, селянських та міщанських мас, про державність України. «Конституція» Пилипа Орлика — видатний пам'ятник політичної думки України XVIII ст.

У боротьбі за здійснення своїх завдань він міг заручитися своїми невеликими силами та іноземною допомогою. Відразу після своїх виборів він підписує договір з Кримом, за яким зобов'язувався допомагати визволити Україну. Пилип Орлик та Карл XII створили коаліцію для війни проти Москви у складі Туреччини, Кримського ханства, прошведської групи польської шляхти. У листопаді 1710 р. Туреччина оголосила війну Росії. У січні 1711-го 50-тисячна Орда кримських татар рушила на Слобідську Україну, а весною Орлик із організованою ним 16-тисячною армією та польськими частинами прибічників Лещинського й татарськими силами вирушив відвойовувати Правобережну Україну. На Правобережжі він мав успіх. Населення йому співчувало й одне за другим здавали без бою міста. Правобережні козацькі полки переходили на його бік і визнавали за свого гетьмана. Лівобережний гетьман Скоропадський вислав проти нього війська, але вони були розбиті під містом Лисянка. В кінці березня Пилип Орлик підійшов до Білої Церкви, однак тут його успіхи скінчилися. У нього не було сучасної артилерії, і Білої Церкви він взяти не зміг. У цей же час татари почали грабувати правобережні міста і забирати населення в неволю.

На Лівобережжі татарські війська дійшли до Харкова, зруйнували ряд містечок та сіл. Захопивши полонених і велику здобич, вони повернули в Крим, уникаючи боїв з російськими військами. І хоч Пилип Орлик умовив султана відпустити захоплених на Правобережжі у неволю українців, населення України розчарувалося в його намірах.

Влітку 1711 р. російська армія під керівництвом Петра І починає контрнаступ на Правобережну Україну. Він перш за все розгорнув широкомасштабні репресії проти населення міст, які без бою здалися Орлику: їх насильно переселили на Лівобережжя і в Слобідську Україну. Українців, які недавно постраждали від татарських спустошень, тепер добивали московські війська.

У липні 1711 р. Петро І зі своєю армією (45 тис. чол.) був оточений турецькою армією (210 тис. чол.) і перебував напередодні повної капітуляції і полону. Однак йому вдалося за великі гроші підкупити головнокомандувача турецької армії, і той дав згоду провести переговори. 12 липня 1711 р. був укладений так званий Прутський трактат, згідно з яким Росія повертала Туреччині Азов, зобов'язувалася зруйнувати фортеці Таганрог, Кам'яний Затон та Новобогородицьку.

У 1712 і 1713 рр. були укладені нові угоди, за якими царський уряд відмовлявся від претензій на Правобережну Україну.

Після війни з Туреччиною Росія звернула увагу на боротьбу проти Швеції, виграла кілька морських і сухопутних битв. Швеція змушена була піти на переговори. У 1721 р. в місті Ніштадт (Фінляндія) був підписаний мирний договір, за яким Росія отримала вихід до Балтійського моря. Вона стала Російською імперією зі столицею в Санкт-Петербурзі.

Після цілого ряду невдач Пилип Орлик перебрався з Молдавії до Швеції, а потім в інші європейські країни. Він намагався створити для боротьби проти Росії коаліцію держав. Особливі зусилля він докладав для того, щоб викликати війну Туреччини проти Росії і звільнити Україну від царизму. Але всі намагання українського патріота були даремні. Московське царство після перемоги під Полтавою перетворилося у могутню Російську імперію, з якою тепер було надзвичайно важко боротися. Пилип Орлик помер у 1739 р., і разом з ним надовго зійшла в могилу ідея незалежності Української держави.

8.6. Антиукраїнська політика Петра І

Наслідки поразки Карла XII та Івана Мазепи у Полтавській битві з точки зору загальноукраїнських політичних інтересів були дуже тяжкими: втрата українського півдня на користь татар і турків, перехід на довгі

роки Правобережної України до рук Польщі, знищення Запорожжя, цього послідовного і могутнього захисника українських мас від іноземних загарбників і внутрішніх гнобителів. Запорожці на довгі роки були відрізані від рідного краю, знаходилися під протекторатом кримського хана, жили з ласки своїх віковічних ворогів. Січ була тепер розташована в гирлі Дніпра (так звана Алешківська Січ, недалеко від сучасного Херсона). Вона не мала права спілкуватися і торгувати з Україною. Поряд з цим одним із найтяжчих наслідків Полтавської битви була поступова ліквідація Гетьманської держави. Цар зрозумів, що ідея української державності, боротьба за неї може повернутися проти Російської імперії. Послідовно й систематично Петро І громив усі ознаки української державності, ослаблював Україну, фізично винищуючи її населення, руйнуючи його матеріальний добробут, виснажуючи його сили, підриваючи тим самим генофонд нації.

Новий гетьман Лівобережжя, обраний (по суті призначений) після переходу до шведів Мазепи, Іван Скоропадський намагався врятувати, відстояти «вольності» козацтва і всього українського народу. Після обрання гетьмана, за традицією, належало скласти і затвердити «статті», але цар відклав це з огляду на військову ситуацію. Зразу ж після Полтавської битви Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити права й вольності Гетьманщини. Поряд з цим він висловив ряд пропозицій і «прохань»: щоб козаки в походах залишалися під командою своїх старшин, а не московських офіцерів, які знущалися з них; щоб московські воєводи не втручалися у справи управління Україною; щоб звільнити українське населення від обов'язку утримувати російські війська та ін.

На ці «прохання» та пропозиції прийшла відповідь за підписом канцлера Головніна: цар у загальних фразах підтверджував «права і вольності», обіцяв дати згодом «статті». На більшість інших пропозицій і прохань були дані негативні відповіді. Гетьманові було вказано, що йому не слід звертатися «за козацькими вольностями», бо український народ з ласки царя має стільки вольностей, як ні один народ у світі.

Одночасно було призначено міністром Російської імперії при гетьмані чиновника Ізмайлова, який отримав відкриту і таємну інструкції. У відкритій вказувалося на необхідність контролю і спільної діяльності з гетьманом: разом приймати іноземних послів, слідкувати, щоб в Україні не було зради, щоб гетьман без дозволу царя не міняв старшин. Резиденція гетьмана мала бути в Глухові, що знаходився на кордоні з Московською державою.

У таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, не допускати контактів з турками, татарами, шведами, поляками та прибічниками Мазепи, вивчати старшин і козаків, хто про

що говорить, їх ставлення до царського уряду та ін. Це свідчило про недовіру до гетьмана і намагання тримати його під контролем.

Цар все більше втручався у справи Гетьманської держави, порушував її вольності. Він почав сам призначати полковників, і не з українців, а з росіян та іноземців. Полковником Гадяцького полку був призначений серб Милорадович. Серби і волохи призначалися й на інші посади. Петро І також роздав великі земельні маєтності, конфісковані у прихильників Мазепи, багатьом генералам, офіцерам російської армії, у тому числі німцям. Усі вони поводилися як завойовники, дозволяли собі насильства над населенням, ігнорували гетьмана і місцеву українську владу. До того ж вони намагалися якнайшвидше збагачуватися і жорстоко визискували українських селян, вводячи московське кріпосництво.

Деякі царські вельможі, не обмежуючись дарованими царем землями, самовільно захоплювали величезні маєтності. Так, О. Меншиков до подарованих йому на Північній Чернігівщині маєтків самовільно приєднав дві великі округи (сотні), а козаків, які там мешкали, перетворив на своїх кріпаків і примушував відбувати панщину. Цар це не забороняв. Не відрізнялася від них і частина українців, які були неперебірливі в методах досягнення кар'єри. Всі, хто якось потрапив до числа вірних цареві людей, вимагали від російської влади нагород за «заслуги», і вони щедро сипались. Полковників і сотників, поставлених на посади за різні послуги царю в часи Мазепиної «зради», було багато, і всі вони були користолюбними, нагромадивши в своїх руках великі багатства, жорстокими у відносинах з населенням.

Як уже відзначалося, одним із методів антиукраїнської політики Петра І було ослаблення і винищення живої сили Гетьманщини — її населення. З цією метою десятки тисяч українських козаків виганялися на далеку північ на тяжкі примусові роботи: копати канали навколо Ладозького озера, будувати на фінських болотах Петербург, зводити лінію укріплень понад Каспійським морем на Кавказі. У 1716 р. 10 тис. козаків було вислано копати канал між Волгою і Доном. Стільки ж козацтва послали у 1718 р. на той же канал, у 1721 — на риття каналу навколо Ладозького озера, у 1722 — ще — 12 тис. чоловік. Праця на каналах та на інших об'єктах велася до 1725 р. На цих роботах гинуло 50–70 відсотків козаків, і багато поверталися обмороженими, тяжко хворими та скаліченими. Тисячі козаків гинули в болотах від епідемій, на будівництві — від морозів, від спекотного вологого клімату на Каспійському узбережжі — від голоду. Українців змушували воювати в Білорусії, Литві, Ліфляндії, Фінляндії за чужі інтереси.

Наприкінці XVII — у першій чверті XVIII ст. царизм почав вводити значні обмеження в сфері економіки України, щоб зруйнувати її як

самостійний економічний організм; все частіше купцям і торговим людям заборонялося торгувати за кордоном, вводиласязь державна монополія на багато товарів. Широко практикувалося обов'язкове перекуповування різноманітних товарів у російських купців, з чого вони мали значні прибутки.

Українську економіку серйозно підривало постійне перебування тут великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чол.), які утримувалися коштом місцевого населення, а також швидке зростання податків. Зокрема, з Лівобережжя у царську скарбницю у 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., у 1723 — 85,9 тис., у 1724 — 241,3 тис. крб. І це в той час, коли велика кількість козаків була довгий час відсутня дома, їх господарства занепадали. Поряд з цим з України для потреб російської армії реквізували багато волів, коней та збіжжя. Продовжували посилати козаків у походи, на фортифікаційні та будівельні роботи і при спадкоємцях Петра І.

Внаслідок ворожої політики царизму Гетьманщина за два десятиліття після переходу Мазепи до шведів дуже збідніла.

Політика Петра І враховувала загострення соціальних суперечностей між рядовими козаками, селянами, міщанами і старшиною, що швидко збагачувалась, експлуатуючи їх. Не маючи справедливого розв'язання своїх проблем у місцевих судах, що були в руках старшини, трудящі писали скарги в Москву. Петро І скористався з цього і в своїх документах, які оголошувалися публічно, звинувачував українську адміністрацію і суд у нехтуванні інтересами народних мас, демагогічно виставляючи себе оборонцем українських трудящих від правлячої верхівки суспільства.

У квітні 1722 р. цар створює нову керівну установу — Малоросійську колегію, що фактично позбавляла гетьмана влади. Заснування Колегії було мотивоване тим, що на генеральний суд і старшину надходять скарги за здирства й хабарі, а також непорядки в генеральній канцелярії (гетьманській канцелярії). До складу Колегії входили шість російських офіцерів на чолі з бригадиром С.Вельяміновим. Гетьман Скоропадський протестував проти цього заходу, доводив, що це суперечить статтям Богдана Хмельницького і обіцянкам самого Петра І шанувати українські права і вольності. Однак цар її затвердив і дав Вельямінову інструкцію, як контролювати гетьманський уряд. Старий гетьман не виніс цього удару і в липні 1722 р. помер. А Колегія вже з перших кроків своєї діяльності наклала податки на старшину, церкву, монастирі, що посилювало їх невдоволення.

Антиукраїнській політиці Петра І фактично постійно протистояла опозиція представників різних суспільних кіл, що дратувало його. Після смерті Скоропадського цар не дав дозволу обирати гетьмана, а призначив

наказним гетьманом чернігівського полковника Павла Полуботка. Це був енергійний, сміливий, рішучий оборонець автономних прав Гетьманщини, який користувався авторитетом серед старшин і частини козацтва. Він був досить суперечливою фігурою.

Зокрема, свої власні величезні багатства здобув, не перебираючи у засобах збагачення, дозволяв собі різні утиски козаків, селян та міщан. Вів активну закордонну торгівлю і завдяки цьому став одним із найзаможніших людей у Гетьманській державі. Він не примирився з функціонуванням Малоросійської колегії, протестуючи проти того, що скарги та прохання приймала вона, а не гетьманська канцелярія, а також проти наказів, які нею надсилалися до гетьмана і його апарату як до підвладної установи. Петро І підтримав Малоросійську колегію. Все це посилювало наростання невдоволення старшини.

Полуботок не лише не примирився з позицією царя, а й безперервно нагадував йому про необхідність обрання гетьмана. У відповідь Петро І написав, що всі попередні гетьмани — зрадники і тому слід зачекати, поки знайдеться вірна і надійна людина. Він також заборонив Полуботкові «докучати в цьому ділі». Щоб вибити із рук Петра І і його Колегії такий аргумент, як хабарництво і тяганину провінційних судів, Полуботок реформував їх, зробивши колегіальними, і суворими наказами вимагав, щоб там не було хабарництва і волокити. Поряд з цим погрожував суворими карами старшині за зловживання і утиски населення. Таким чином він доводив, що Малоросійська колегія, яка начебто захищала населення від старшини, виявилася непотрібною. Обурений Петро І викликав Полуботка і частину генеральної старшини до Петербурга.

Павло Полуботок і тут подав цареві петицію, щоб Україні були повернуті її права. З України почали надходити аналогічні прохання від старшини і козаків. Роздратований цар наказав заарештувати Полуботка і старшин, що з ним прибули, і посадити до Петропавлівської фортеці. А його однодумців полковника Данила Апостола та багатьох інших старшин в Україні також було арештовано і привезено до Петербурга, у Петропавлівську фортецю. Полуботок 18 грудня 1724 р. помер у фортеці, а 28 січня 1725 р. помер і Петро І. У зв'язку з цим старшин-в'язнів випустили з фортеці, але вони ще довго перебували у Петербурзі фактично під домашнім арештом.

Це був останній погром царизмом української старшини за її спроби мирним шляхом відстояти автономію Української гетьманської держави. Тепер усе замовкло і принишкло. Краєм управляла Малоросійська колегія із послушною старшиною. Вельямінов вводив все нові й нові податки, сам керував їх стягуванням і відправляв до Москви. Натуральні податки передавалися інтендантській службі російської армії.

8.7. Гетьмани Данило Апостол і Кирило Розумовський

Політика Петра I щодо України починає змінюватися при його онукові, який дозволив обрати нового гетьмана. Петро II, син нещасного царевича Олексія, ненавидів діда за вбивство свого батька і почав здійснювати політику, у всьому протилежну лінії Петра I. Поряд з цим царизм вирішив пом'якшити політику щодо України у зв'язку із значним погіршенням відносин Російської імперії з Туреччиною. Насувалася російсько-турецька війна, у якій українські козаки були дуже потрібні як традиційно умілі воїни в боях з турками.

У 1727 р. гетьманом обирається 73-річний полковник Данило Апостол. У 1728-му він приїхав до Москви на коронацію молодого імператора Петра II і там подав петицію про повернення Україні прав згідно з угодою Богдана Хмельницького з московським урядом. Уряд на його звернення дав відповідь, в якій було 28 пунктів, що стали основним законом існування Гетьманщини до її останніх днів. Документ відомий в історії під назвою «Решительные пункты». Вони радикально відрізнялися від попередніх українсько-московських «Статей», де Україна і Московська держава виступали як дві рівноправні сторони. Тепер вони були одноособовим указом царя, а не договором між Росією і Гетьманщиною. Обрання гетьмана дозволялося, але лише з «волі і згоди» царя. Обрання старшин і їх усунення з посад здійснювалося за згодою царя і його затвердженням. Гетьман не мав права вести дипломатичні відносини. Лише з сусідніми державами — Польщею і Кримом він міг розв'язувати прикордонні питання. Вищою апеляційною інстанцією мав бути Генеральний суд, що складався з шести осіб: трьох українців і трьох росіян. Очолював його гетьман. При гетьмані мав постійно перебувати царський радник, міністр-резидент, без якого не можна було розв'язувати жодної справи.

Новий гетьман Данило Апостол (1654–1734 рр.) був яскравою фігурою. Михайло Грушевський підкреслював, що «Апостол належав до числа старшин, які не забруднили своїх рук кривдою народною». Він належав до гуртка близьких до Івана Мазепи діячів, але швидко зневірився в успіху шведських задумів і повернувся під протекцію Москви, намагаючись, як і Скоропадський, врятувати те, що ще можна було врятувати. Він відразу енергійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини, які за попередні два десятиріччя були серйозно підірвані. Перш за все Апостол замінив майже всю старшину, призначивши на посади тих, хто поділяв його погляди і проводив його політику. Важливим завданням гетьманського уряду було піднесення економіки краю, зруйнованої війнами, а також боротьба з хаосом, безладдям, що підтримувались царським

урядом. Для цього перш за все потрібно було розв'язати проблеми землеволодіння. З цією метою була проведена перевірка документів власників маєтностей та прав на володіння ними. Це спрямовувалося проти тих старшин, які мали рангові маєтності у тимчасовому володінні і, зловживаючи своїм службовим становищем, перетворили їх у власні. У всіх полках було проведено так зване «Генеральне слідство про маєтності». За відсутності документів землі поверталися в державне володіння (до рангу).

Гетьман постійно піклувався про налагодження нормального державного порядку, розвиток господарства та торгівлі. Особисто Апостол був добрий господар, постійно зміцнював і розширював своє приватне господарство, інтенсифікував сільськогосподарське виробництво. Поряд з цим він активно діяв як купець-експортер, вивозячи за кордон волів, зерно, масло і мав великий досвід у цій справі. Свої великі господарські здібності і досвід він переніс у сферу державного господарства.

Змінюється і його соціальна орієнтація у державній політиці. Якщо Мазепа намагався зробити опорою автономної України старшин — великих земельних власників, то Апостол підтримував старшину і купецтво, орієнтуючись на перетворення цих двох соціальних груп в опору вкраїнської державності. Він також навів порядок у фінансовій політиці, визначивши видатки та джерела прибутків Гетьманської держави, що оздоровило економічну ситуацію і сприяло торгівлі. Апостол постійно турбується про те, щоб нейтралізувати заходи царизму по обмеженню і підриву української торгівлі. Ще в 1728 р. гетьман скликав своєрідну нараду купців Києва, Ніжина, Чернігова та Полтави, на якій було розглянуто стан справ української торгівлі. Тут було висловлене прохання про розширення груп товарів, на які в українських купців було право експорту: воску, шкіри, прядива та ін. Апостол домігся розв'язання цих проблем і поряд з цим потурбувався про інтереси дрібної торгівлі, яку вели чумаки, козаки, селяни, котрі вивозили з Криму сіль, сушену рибу та ін. Він завжди захищав українських торговців від недобросовісної конкуренції іноземних і російських купців, агентів московських поміщиків. Гетьман також видає суворі накази про їх охорону від зловживань місцевої і прикордонної адміністрації. І хоча не всі проекти і пропозиції були прийняті Москвою, зокрема залишилася в силі заборона українцям вивозити багато груп товарів за кордон, все ж його діяльність піднесла рівень української зовнішньої та внутрішньої торгівлі, сприяла розширенню товарно-ринкових відносин.

Апостол також значно удосконалив судочинство в Гетьманській державі, визначивши чітку структуру судових установ, склад і компетенцію полкових, сотенних і сільських судів. Поряд з цим гетьман турбувався і

про покращення становища козацтва та селянства, хоча й тут царизм досить часто ігнорував його намагання, пропозиції і права. Продовжувалися фортифікаційні роботи на півдні, куди російськими урядовцями мобілізовувалось населення України. У 1731 р. на будівництво «української лінії» укріплень між Дінцем і Дніпром, що тяглася на 285 км, було вислано 20 тис. козаків і 10 тис. селян, у 1732-му їм на зміну — 30 тис. і т.д. За його клопотанням туди посилалися в основному козаки, а не селяни. Апостол також домігся виведення з України значної частини російського війська. У 1733–1734 рр. він сприяв переговорам між Запорозькою (Олешківською) Січчю і російським урядом, які завершилися примиренням і дозволом Петербурга, що готувався до війни з Кримом та Туреччиною, повернутися запорожцям на старі місця. У 1734 р. запорожці заснували над річкою Підпільною Нову Січ і стали знову підданими російського царя, отримуючи від нього щорічну плату — 20 тис. крб., маючи при цьому ряд своїх вольностей і свою територію. Швидко почала відроджуватися їх торгова посередницька діяльність на півдні, що сприяло пожвавленню і розширенню українських торгових оборотів. Гетьман Апостол помер 12 січня 1734 р. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу і авторитет гетьмана. Хоча не всі його заходи, спрямовані на зміцнення економіки краю і добробуту населення, були доведені до кінця, проте Гетьманщина відпочила після страшного терору Петра І, а український народ матеріально і морально відроджувався.

Після смерті гетьмана Апостола цариця Анна Іванівна (1730–1740 рр.), при дворі якої було засилля німецьких дворян (Бірон, Мініх та ін.), не дозволила обрання нового гетьмана. Наступ на українську державність невблаганно продовжувався. За її указом управління Гетьманщиною і Слобожанщиною було передано другій Малоросійській Колегії під офіційною назвою «Правління Гетьманського уряду». Воно складалося з шести чоловік: царського резидента князя О. Шаховського, що був фактичним його головою, двох царських чиновників та трьох українських старшин.

Російські сановники, згідно з таємними інструкціями цариці, послідовно здійснювали політику русифікації українського населення. Головними методами були змішані шлюби росіян і українців. Поряд з цим влада намагалася не допускати шлюбів українців з поляками та білорусами. Російські чиновники та військові брутально втручалися у всі сфери життя населення, грабували, кривдили навіть старшин. На Україні також розгорталася жахлива терористична діяльність «Таємної канцелярії», яка змушувала боятися за своє життя українців у найдальших куточках краю. Тисячі українців стали її жертвами.

Величезної шкоди й розорення українському населенню завдала російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Україна була у ній головною

базою російської армії, задовольняла в основному всі її потреби у комплектуванні обозних частин, а також у провіанті, фуражі, конях та волах. Війна тривала майже п'ять років, за які було зроблено кілька походів у Крим, а також на Азов, Очаків і в Молдавію. І майже всі вони завершилися невдачами.

Основними винуватцями невдач були бездарні німецькі генерали. Наслідки війни для Гетьманської держави були надто тяжкі: загинули десятки тисяч козаків і селян, були втрачені значні матеріальні цінності. Край так зубожів, що й за чверть століття Україна не змогла поновити довоєнний добробут. Не маючи можливості винести тягар війни, населення розбігалося, зокрема, багато селян перейшли на Правобережжя, що перебувало під владою Польщі.

Після смерті Анни Іванівни імператрицею стала дочка Петра І Єлизавета Петрівна (1741–1761 рр.). При ній політика щодо України була значно пом'якшена, що пояснюється загостренням відносин з Туреччиною і Пруссією, а також тим, що цариця полюбила українського козака Олексу Розумовського і таємно обвінчалася з ним. Розумовський, син козака з села Лемешів на Чернігівщині, мав чудовий голос, співав у придворній капелі, де Єлизавета Петрівна й познайомилася з ним. Він зумів викликати у неї симпатію до України. У 1744 р. вона приїхала до Києва, і тут їй старшини подали прохання про обрання гетьмана. Цариця погодилася, але кандидатуру підбирала сама. У 1750 р. в Глухові гетьманом був обраний брат фаворита імператриці Кирило Розумовський. Новому гетьманові було всього 22 роки. Коли почалася фантастична кар'єра його брата Олексія, він мав 15 років і випасав худобу свого батька. П'ятнадцятилітнього хлопця викликали до Петербурга і послали за кордон вчитися. Його наставником був призначений ад'юнкт Академії наук Теплова. Кирило Розумовський навчався в Німеччині, Франції та Італії. У 1745 р. він повернувся до Петербурга і був призначений президентом Російської академії наук. Йому було тоді всього 18 років. Це була добра, лагідна і добре освічена людина. Він швидко засвоїв придворні манери та інтереси, однак зберіг любов до України. Із своєї глухівської резиденції він намагався зробити маленький Петербург. Там була створена італійська опера, французькі пансіонати, кав'ярні і збудований палац у стилі європейських королівських палаців. Гетьман дуже хотів перенести свою столицю в Батурин, який знаходився в дуже гарному місці — на високому горбі на березі річки Сейм). Він почав забудовувати його новітніми будівлями та готувати відкриття університету.

З самого початку гетьманування Кирило Розумовський домагався для України прав, які існували ще до Мазепи. Дещо йому пощастило відновити. Зокрема, справи України знову передавалися з Сенату до Колегії закор-

донних справ. Відкликалися російські війська з України. Була проведена судова реформа, яка завершилася виробленням Кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ». Усі козацькі суди були ліквідовані, а натомість створювалися нові. Україна була поділена на 20 повітів, і в кожному з них були суди: земський — для громадянських справ, підкоморський — для земельних, гродський — для кримінальних.

Йому також вдалося підпорядкувати Запорозьку Січ, що розширювало і зміцнювало його владу. Була проведена реформа українського війська: введено єдину форму і озброєння, значно посилено навчання військовій справі, зміцнена дисципліна, удосконалена артилерія. В загальноосвітніх школах, де вчилися козацькі діти, поряд із загальноосвітніми вводилося вивчення військових дисциплін. За гетьманування Розумовського відбулося подальше розширення прав і ролі козацької старшини. Фактично і в час перебування гетьмана в Глухові, і при досить довгих його від'їздах до Петербурга краєм управляла старшина. Тепер для означення старшини входить у загальний вжиток назва «шляхетство».

За Розумовського були традиційними загальні з'їзди старшин в Глухові для обговорення і обмірковування найважливіших питань життя країни. Ці форуми поступово перетворилися на сейми. Однак йому не вдалося домогтися фінансової автономії, а також вільних дипломатичних відносин з чужоземними державами. Гетьманську державу, як і раніше, змушували брати участь у війнах, далеких від інтересів України. Великих втрат зазнали українські війська, беручи участь у Семилітній війні (1756–1762 рр.). Соціальну політику Кирило Розумовський проводив в інтересах старшини. Він значно обмежив право переходу селян у козацький стан і тим прикріпив їх до панських маєтків. Це було уже майже кріпосницьке право, що вело до повного знищення соціальних здобутків національно-визвольної революції 1648–1654 рр. У 1761 р. померла цариця Єлизавета. Після її смерті деякий час правив її племінник, син гольштинського герцога Петро III. У 1762 р. відбувся державний переворот, і на престол зійшла його дружина Катерина II.

8.8. Знищення Гетьманської держави

Катерина II, продовжуючи традиції абсолютизму і централізму Петра I, мала намір найближчим часом скасувати всі автономії в імперії, уніфікувати систему управління.

Вона скористалася з того, що старшина почала збирати підписи під петицією про перетворення гетьманства у спадкове в роді Розумовського,

викликала у 1764 р. гетьмана до Петербурга й запропонувала добровільно зректися своєї посади. При цьому був проігнорований і той факт, що Кирило Розумовський брав участь у 1762 р. в змові на користь Катерини II, у зведенні її на престол. Розуміючи безперспективність боротьби, Розумовський без опору погодився на це, отримавши від імператриці великі земельні володіння, почесну посаду та нагороди. В Лівобережній Україні царський уряд створив Малоросійське генерал-губернаторство, для управління яким була створена друга Малоросійська Колегія, яка складалася з чотирьох російських і чотирьох українських членів. Її президентом стає малоросійський генерал-губернатор граф П. Рум'янцев. Катерина II у секретній директиві наказувала ліквідувати в Україні всі ознаки її автономії. Отже, знищувалися залишки її державності, і вона перетворювалася на звичайну провінцію Російської імперії.

Народні маси зустріли ліквідацію Гетьманщини зовні пасивно, бо вже давно були усунуті від громадсько-політичного життя. Спокійно поставилася до скасування гетьманства і більшість козацької старшини, яка була впевнена, що це не зачепить її привілеїв. Тепер вона домагалася лише того, щоб її було зрівняно у правах з російським дворянством і, зосередившись на господарських інтересах, забула про національну справу. І лише в пам'яті більшості простого народу і невеликої частини знаті ідея української автономності, боротьби за неї зберігалась і оспівувалась.

Минуло небагато часу, і старшина, зрозумівши, що втратила дуже потрібну державність, почала шкодувати за Гетьманщиною. Це виявилося вже у 1767 р., під час скликання у Москві Законодавчої комісії для перевірки законів і уложення нового Кодексу. Комісія складалася з представників від усіх станів суспільства, за винятком селян-кріпаків. Під час виборів у деяких районах України виборці доручали своїм депутатам домагатися відновлення гетьманства в Україні.

На засіданнях Комісії активним керівником групи українських автономістів виступав представник шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика. Депутати від України вимагали повернення старовинних її прав і вольностей. Частина депутатів-старшин намагалася закріпити за собою землі і повністю закріпачити селян. До того ж у Комісії виникли суперечки і, скориставшись початком війни з Туреччиною, цариця розпустила її на початку 1768 р.

У 1765 р. царизм, продовжуючи винищувати залишки автономності України, ліквідував слобідські козацькі полки і замість них створив регулярні гусарські полки. Козаки, підпомічники стали називатися військовими обивателями. Територія Слобідської України стала тепер Слобідсько-Українською губернією. У 1764 р. на територіях Слов'яносербії,

Новослобідського полку, частини Миргородського і Полтавського полків було створено Новоросійську губернію з центром у місті Кременчук. Вона складалася з двох провінцій: Єлизаветинської — на правому березі Дніпра і Катеринославської — на лівому. Провінції поділялися на полки. Всі козаки, які тут жили, були перетворені на пікінерів. У 1781–1782 рр. Лівобережна Україна була поділена на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Тоді ж утворене Харківське та Катеринославське намісництва, і по усій Україні була введена єдина для всієї Російської імперії адміністрація.

Таким чином, на кінець XVIII ст. царизм ліквідував автономний устрій в Україні і знищив залишки української державності. За наказом Катерини II до Петербурга були вивезені козацькі військові прапори, гармати, гетьманські й полкові печатки та інші атрибути гетьманської держави.

8.9. Розгром Запорозької Січі

Однак до 1775 р. існувало запорозьке козацтво зі своєю опорною базою — Запорозькою Січчю. У 1768–1774 рр. йшла російсько-турецька війна, у якій українські військові сили, особливо запорозьке козацтво, і значна частина населення України брали активну участь і відіграли визначну роль.

У кількох великих битвах і в багатьох дрібних сутичках російські війська, в складі яких було багато українських частин, розбили турецьку армію. Україна була найближчим тилом російської армії і надавала їй провіант, квартири, підводи тощо. Російсько-українські війська зайняли Крим, Молдавію, Валахію (більшу частину сучасної Румунії), перейшли Дунай, вступили до Болгарії, загрожуючи самій Туреччині. Це змусило Туреччину просити миру, який і був підписаний у 1774 р. в Кючук-Кайнарджі.

За умовами миру Росія отримала значну частину Причорномор’я разом з територією між Дніпром і Південним Бугом, а Крим був оголошений незалежним від Туреччини. У 1783 р. він був приєднаний до Росії разом з півостровом Тамань та правобережжям Кубані. Росія отримала вільний вихід до Чорного моря і проток Босфор і Дарданелли.

Віднині припиняються спустошливі набіги і пограбування української та південноросійської територій, винищення цілих поколінь українського народу; створюються умови швидкого розвитку продуктивних сил півдня, де за короткий час були збудовані порти, міста, через які велася торгівля з багатьма країнами. У Криму було ліквідовано рабовласництво, работоргівля, зникало примітивне кочівництво, енергійніше

розвивалися ремісництво, садівництво, торгівля та різні промисли. Однак поряд із цим, відразу після приєднання, царизм розгортає імперську колонізаторську політику по відношенню до татарського населення. Всіма методами царські чиновники витісняли і навіть знищували кримсько-татарське населення та й не лише його. У 1778 р. за наказом Катерини II Олександр Суворов за кілька днів переселив з Криму на Азовське побережжя між Бердянськом і Доном 32 тис. осіб чоловічої статі, в основному греків та вірмен, що серйозно підірвало ремесла і торгівлю Криму. Починаючи з середини 80-х років XVIII ст. тисячі татар через нестерпні умови розпродували свої землі, майно і виїздили до Туреччини та інших країн. Якщо у 1783 р. в Криму нараховувалося понад 500 тис. чоловік населення, то у 1793, через 10 років після приєднання до Росії, воно зменшилося до 205 тис., хоча царизм переселив до Криму значну кількість росіян та українців.

Поразка Туреччини у війні, приєднання Причорноморської території до Росії і перенесення кордонів на південь радикально змінило роль і становище Запорозької Січі. У 1734 р., повернувшись під владу Росії, запорозькі козаки розширили свою господарську діяльність, збільшуючи посіви хліба, стада коней та худоби. За період від 30-х до 70-х років XVIII ст. запорозька територія перетворилася з «дикого поля» на регіон осілої хліборобської культури з вільним селянським населенням.

На паланках Січі розвивалося переважно скотарство, що найбільше відповідало природним умовам цього степового краю. У багатьох старшин та козаків були великі стада худоби. Так, у останнього запорозького кошового П.Калнишевського на час його арешту після розгрому царизмом Січі у 1775 р. налічувалося 669 коней, понад тисячу голів худоби і 14 тис. овець та кіз. З реєстру тієї шкоди, якої завдали татари під час нападу на Україну в 1769 р., видно, що вони захопили у кошового отамана 600 коней, у полковника Колпака — 127 коней, 300 волів, 1200 овець.

Споконвічним промислом на Запорожжі було рибальство й мисливство. На берегах річки Самари, що протікала в центральній частині Запорозьких вольностей (земель), процвітало садівництво та бджільництво. Запорозька Січ вела торгівлю різноманітними товарами свого господарства з усіма сусідніми країнами — Росією, Україною, Кримом, Туреччиною та Польщею. Вивозили хутра, шкіри, вовну, коней, худобу, масло, пшеницю та рибу. Особливе значення мала торгівля сіллю, що її доставляли з Криму. Лише до Польщі щорічно вивозилося близько тисячі возів солі. На Запорожжя завозили заморські вина, бакалію, горілку, хліб, лісові матеріали, оливу, зброю, порох, олово, сукно, бавовняні і шовкові тканини та ін.

Вся територія Запорозьких вольностей у XVIII ст. ділилася на 8 округів-паланок, кожна з яких мала свій військовий і адміністративний центр, де постійно перебував полковник. Вся земля належала Війську Запорозькому як верховному власнику. Вона виділялася в користування різним категоріям населення, що проживало на території Війська Запорозького, як і місця рибної ловлі та пасовища. Щороку здійснювався поділ степу і річок між окремими куренями.

Починаючи з другої половини 30-х років, багато козаків виходили з членів січового товариства, де мали бути лише нежонаті, одружувались і заводили господарства на хуторах або селилися по кілька родин в слободах (зимовники). В останні десятиріччя існування Січі такі хутори з хліборобським господарством заводили і старші козаки, члени січового товариства. У 1775 р. лише на правому березі Дніпра існувало 763 замовники, де мешкали 8684 січовики. Значно численнішу групу становили звичайні селяни, які втікали від феодалів-кріпосників з польської України, Слобожанщини та Гетьманщини. На запорозьких землях, де не було панщини, їх не переслідували, не обтяжували податками і повинностями. Переселенці ставали «підданими» Війська Запорозького й платили до військової скарбниці невеликі податки. Тут швидко зростали села, де жили вільні землероби-селяни. На запорозькій території у 1775 р. було вже 150 таких сіл. А все населення Війська Запорозького становило понад 200 тисяч.

Таким чином, на території Запорозької Січі швидко зростали виробничі сили, розвивалися товарно-грошові відносини, відбувалось збагачення старшини, посилювалася експлуатації козацької і селянської бідноти. Все це призводило до соціальних суперечностей, виступів і повстань. Зокрема, у 1760 р. відбулося велике повстання козацької «сіроми», придушене царським військом. Останнім кошовим отаманом Січі був Петро Іванович Калнишевський. Він народився у 1691 р. в козацькій сім'ї в селі Пустовійцівці (нині Роменського району на Сумщині). Восьмирічним хлопчаком попав на Січ, став умілим і хоробрим козаком. З 1762 до 1775 р. (з невеличкими перервами) обирався кошовим, мав великий авторитет і повагу. Це був талановитий політик і військовий діяч, захисник інтересів козацтва. Намагаючись не допустити розгрому Січі і в той же час відчуваючи ворожість царського уряду, його підготовку до ліквідації Запорожжя, Петро Калнишевський і старшина вели лояльну політику щодо царизму. Під його керівництвом козаки героїчно воювали проти турецько-татарських військ у 1768–1774 рр. За героїзм цариця у 1770 р. оголосила подяку Війську Запорозькому, а кошового Калнишевського нагородила золотою медаллю з діамантами. У 1773 р. йому було присвоєно військове звання генерал-лейтенанта

російської армії. Однак Запорожжя залишалось місцем, куди стікалися втікачі від кріпосницького гноблення, учасники антифеодальних повстань. Запорожці брали участь у гайдамацьких рухах на Правобережжі та у селянській війні під проводом Омеляна Пугачова. На Запорожжі зберігався своєрідний адміністративно-політичний устрій з широкою внутрішньою автономією, демократичними традиціями, хоча фактично тут всім керувала і заправляла старшина.

Все це не вкладалося в рамки царської феодально-бюрократичної системи, принципів жорсткої централізації самодержавства. І царський уряд взяв курс на ліквідацію Січі, для якої склалися сприятливі умови в середині 70-х років XVIII ст. У цей час Запорозька Січ втратила своє значення заслону від татарських і турецьких нападів. 4 червня 1775 р. російські війська під керівництвом генерала П. Текелія, виконуючи таємний наказ Катерини II, оточили Січ і запропонували козакам здатися. Козацтво Січі розділилося: одна частина готова була мужньо захищатися; друга під впливом закликів священиків запорозької церкви, підпорядкованої церковному Синоду в Петербурзі, вирішила здатися. Ті, хто не хотів капітулювати, вночі втекли з Січі, перейшли за Дунай, у Туреччину, і там створили Задунайську Січ. Запорозька Січ була захоплена царськими військами, пограбована і зруйнована. Частина запорозької старшини, звинувачена царизмом у зраді, була заарештована і відправлена на заслання. Петро Калнишевський був замурований в одній із келій Соловецького монастиря, де просидів у надзвичайно тяжких умовах до 1801 р., коли цар Олександр І «дарував прощення» і право обрати собі місце проживання. Але сліпий і хворий Калнишевський залишився в монастирі, де й помер на 112 році життя.

Більшість запорозьких козаків залишилися жити у своїх господарствах на правах однієї з груп державних селян. Частина старшини отримала офіцерські звання російської армії і великі землі. Територія Війська Запорозького ввійшла до складу Новоросійської і Азовської губерній, а з 1783 р. — до Катеринославського намісництва. Управляв цим краєм намісник князь Григорій Потьомкін. Туреччина не змирилася з результатами Кючук-Кайнарджійського миру і в 1787 р. почала нову війну проти Росії.

Головнокомандувач російської армії князь Григорій Потьомкін, відчуваючи нестачу військових сил і знаючи високий вишкіл козаків, дозволив козацьким старшинам А. Головатому, С. Білому та іншим вербувати з колишніх запорожців і їхніх синів військові загони, які називалися (з 1788 р.) Чорноморським козацьким військом. Це військо, як і в попередніх російсько-турецьких війнах, проявило мужність та героїзм у боротьбі проти ворога. Зокрема, під керівництвом А. Головатого була

створена козацька Чорноморська флотилія, до складу якої входили козацькі чайки і кораблі, а біля Дніпровського лиману — військово-морська база. 16 травня 1788 р. козацька флотилія розгромила ескадру турецьких кораблів у Дніпровському лимані. Козацькі загони брали участь у штурмі Ізмаїла та інших турецьких фортець.

За умовами миру між Росією і Туреччиною, який був підписаний у 1791 р. в місті Ясси, Росія отримала фортецю Очаків, територію від Південного Бугу до Дністра, а на Кавказі кордон встановлювався по річці Кубань. Чорноморське козацьке військо дістало для поселення землі на правому березі Кубані і Таманському півострові. Незабаром сюди переселилося понад 14 тис. чорноморських козаків з сім'ями. Цим був започаткований новий український козацький район, який з часом значно розширився, поповнившись новими групами козацтва. На початку 30-х років XIX ст. сюди переселилася і частина задунайських козаків, що перейшли у 1828 р. на бік Росії під час нової війни з Туреччиною. Було створене Кубанське козацьке військо, яке воювало тепер проти неспокійних і войовничих кавказьких народів за інтереси Російської Імперії.

8.10. Приєднання і освоєння Причорномор'я

Завоювавши Причорномор'я і загарбавши запорозькі та причорноморські землі, царизм розгортає їх колонізацію, роздає фаворитам цариці, вельможам, офіцерам і генералам, російським та українським поміщикам. Зокрема, генерал-прокурор князь Вяземський отримав 100 тис. десятин, князь Потьомкін — понад 40 тис., генерал-майор Голіцин — 20 тис. Усього за період від 1775 по 1784 рік було роздано 4,5 млн десятин. Царський уряд відкрив широкі можливості для переселення сюди іноземців. У першій половині XVII ст. тут осідали серби, які втікали від турецького ярма, а в кінці XVIII ст. відбулося масове поселення німців. Розширювалося також переселення болгар, греків, які втікали від турецьких переслідувань. Осідали тут також вірмени, які заснували місто Григорополь.

Серед потоку іноземних переселенців найбільше було німців. Вони мали від уряду щедрі субсидії, отримували великі наділи чорнозему (65 десятин і більше на кожну сім'ю), звільнялися на 30 років від військової служби, отримували інші привілеї. У кінці XVIII ст. Катеринославщина, Таврія, Херсонщина вкрилися густою сіткою німецьких колоній. І все ж основну частину переселенців становили українські селяни, козаки та міщани. Найбільший потік переселенців йшов з Правобережної України. Прибували сюди і втікачі з Лівобережжя, Слобожанщини, переважно

козаки та селяни із малоземельних місць, а також російських губерній. Уряд всім давав офіційний дозвіл на переселення, і наділяв землею. Переважна більшість наділів мала площу до 60 десятин на селянський двір. Повинності були мінімальними. Процес заселення Південної України проходив швидко. Разом з виникненням великої кількості сіл закладалися міста: Олександрівськ (нині Запоріжжя) — 1770 р.; Катеринослав (нині Дніпропетровськ) — 1776 р.; Херсон — 1778 р., Маріуполь — 1779 р., Миколаїв — 1786 р. Швидко розбудовувалося і зростало стародавнє поселення, назване у 1795 р. Одесою. У 1783 р. на Південному узбережжі Криму було закладено місто Севастополь як головна база Чорноморського флоту, у 1784 — Сімферополь, адміністративний центр Таврійської губернії. В цих містах засновувалися промислові підприємства, передусім ті, які задовольняли військові потреби та замовлення і належали в основному казні: ливарний завод у Миколаєві, що відливав гармати та ядра, Луганський чавуноливарний завод, верфі в Миколаєві та Херсоні, які будували військові і торгові судна.

Приєднання південних земель, ослаблення там феодально-кріпосницьких відносин сприяли прискоренню розвитку продуктивних сил цього краю, заселенню степових малолюдних районів та їх господарському освоєнню. Розгортається торгівля через морські порти з країнами Близького Сходу, Південної та Західної Європи, розширюються товарно-грошові відносини. Причорноморські землі, колонізовані переважно переселенцями-українцями, стали регіонами динамічного економічного розвитку, стимулювали зростання продуктивних сил всієї України.

8.11. Правобережна Україна. Її приєднання до українських земель у складі Російської імперії

Українська державність проіснувала на теренах Правобережжя з невеликими перервами від 1648 до 1714 р. За цю територію у XVIII ст. продовжували вести боротьбу Річ Посполита, Російська імперія разом із залежною від неї Гетьманською державою, Туреччина та Кримське ханство. На початку століття державне життя на правобережних землях під тиском агресивних сусідів майже занепадає. У 1714 р. тут відновлюється влада Польщі. До складу Речі Посполитої ця територія увійшла виснаженою, зруйнованою, майже без населення, яке було частково винищене під час невдалих козацьких повстань під керівництвом С. Палія, частково переселено у 1711–1714 роках на Лівобережжя. На її території знову починається процес колонізації і заселення. Польська влада відтворювала той суспільний устрій, що був тут до початку повстання під

проводом Богдана Хмельницького. Однак характерною рисою його соціальної структури була відсутність козацтва і козацької старшини, що відіграли провідну роль у повстаннях кінця XVII ст. Це ускладнювало боротьбу народних мас проти реставрації магнатсько-шляхетського феодального гноблення.

Головне місце у відновленні господарського життя в регіоні належало народній колонізації. Протягом кінця XVII — першої половини XVIII ст. на Центральному і Східному Поділлі та Південно-Східній Київщині осіли десятки тисяч переселенців з Лівобережної України, Галичини, Молдавського князівства та інших регіонів. Процес відбудови економіки краю розтягся на кілька десятиліть. Переважна більшість земель належала польським магнатам і шляхті. Магнатське землеволодіння зростало в основному за рахунок виділення феодалам королівських земель та примусового скорочення селянських наділів. Частина земельного фонду Правобережжя стала також здобутком українського селянства та козацтва, в тому числі на тій території понад Дніпром, яка за умовами «Вічного миру» мала залишатися незаселеною нейтральною зоною.

Повертаючись до своїх родових маєтків, магнати і шляхта оголошували так звані «слободи», за якими селяни, які оселялися на панській землі, на певний час звільнялися від будь-яких повинностей. Запровадження «слобод» сприяло зростанню потоку переселенців і відродженню економіки краю. Розвиток світового капіталістичного ринку в часи пізнього середньовіччя втягував у свою сферу й господарства країн Східної Європи, у тому числі латифундії Правобережжя, що експортували через порти Балтики продукти фільваркового виробництва. Однак не всі поміщицькі господарства однаковою мірою були втягнені у ці відносини. Уподовж XVIII ст. склалися і співіснували три види феодальних господарств: у першому переважали «слободи», грошова рента (чинш) і продуктовий податок: у другому поряд з чиншем запроваджувалася відробіткова рента (панщина); у третьому — переважала панщина. Становище селян погіршувалося, коли власники здавали свої маєтки в оренду: орендарі намагалися одержати від селян якнайбільше прибутку. Здійснювалися і непрямі методи експлуатації і визиску. Особливо важким було виключне право пана на вироблення і продаж міцних алкогольних напоїв. Феодали примушували селян купувати горілку в їхніх шинках. Поміщики мали також монополію на помел зерна, продаж дьогтю, селітри. Закінчення пільгових років на «слободах» вело до посилення особистої залежності та експлуатації селянства і стало однією із причин наростання антикріпосницького руху селян.

В економічному житті Правобережжя землеробство відігравало основну роль. Поряд з цим досить розвинутим було і тваринництво. Сіяли

такі традиційні культури як жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, льон, конопля та ін., розводили корів, волів, коней, свиней, овець тощо. Міста Правобережжя значною мірою залежали від магнатів. Тут знаходився значний прошарок поселенців-міщан, які займалися землеробством, і тому більшість міст тут не стали визначними торгово-ремісничими центрами, хоча поступово все більше мешканців займалися промислами, ремеслами та торгівлею. Наприкінці XVIII ст. виникають мануфактури у Тульчині, Немирові, Чуднові, Жахновці, Корсуні та інших містах і містечках. Зокрема, на Немирівській ткацькій мануфактурі у 80–90-х роках працювало близько 300 чоловік. У 1795 р. на Волині налічувалося 18 мануфактур з виробництва поташу. На кінець XVIII ст. Правобережжя уже славилось виробництвом сукна, зброї, скла, шкіряних виробів тощо.

Поступово зростала зовнішня і внутрішня торгівля. Зокрема, транзитну торгівлю через Правобережжя в країни Західної Європи та на Балкани вели купці Росії, Лівобережної і Слобідської України. Ширилися зв'язки правобережних господарств з країнами Сходу. Але виникають і негативні моменти: з ряду економічних та політичних причин падають обсяги вивезення хліба через головний для того часу балтійський порт — Гданськ. Йшли пошуки нових шляхів вивезення хліба через чорноморські порти, але це вимагало часу, шкодило розвитку торгівлі і погіршувало загальний економічний стан.

Поступово польський уряд відновлює на Правобережжі воєводсько-повітовий адміністративний поділ у складі Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств. Ними управляли воєводи, влада яких з часом зменшувалася, і одночасно посилювали свій вплив воєводські сеймики, що складалися з магнатів і місцевої шляхти. Польська державно-адміністративна влада була слабкою і не могла забезпечити ефективного управління Правобережною Україною. До того ж і польські війська нараховували тут всього 4–6 тис. чоловік. Водночас надвірна міліція кожного з місцевих магнатів мала по 2–3 тис. чоловік. Тому політику щодо місцевого населення визначали магнати, що не сприяло нормалізації польсько-українських відносин. Ця проблема з часом все більше загострювалася.

Вже на початку XVIII ст. політична анархія в Речі Посполитій, жорстока експлуатація селянства і свавілля польських панів та євреїв-орендарів, що поєднувалися з релігійним фанатизмом польської шляхти, викликали широкий повстанський рух гайдамаків (в тюркських мовах означає — розбійник, грабіжник). Так поляки називали українських селян, міську бідноту та козаків, що втікали з приватних магнатських військових формувань, об'єднувалися у повстанські загони, які часто

очолювали запорозькі козаки. Спочатку гайдамацькі загони були невеликими і вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки, знищуючи ненависних гнобителів. Виступи були стихійними, без чітких політичних цілей. Але згодом цей рух набрав масового, антикріпосницького характеру. Гайдамаки не нападали на селян, міщан та козаків і користувалися підтримкою народних мас. Гайдамаки отримували неофіційну підтримку і допомогу також з боку Запорозької Січі, Гетьманської держави, зустрічали симпатію в середовищі православного духовенства, яке бачило в них борців проти унії, яка знову насаджувалася польським католицтвом. Поляки ненавиділи «схизматиків», які були вірними православ'ю. Православна церква не витримувала боротьби з краще організованою уніатською церквою. Майже всі великі центри православ'я на Правобережжі поступово переходять до рук уніатів. У 1721 р. стала уніатською головна святиня Волині — Почаївський монастир, у 1725 — Кременецький та ін. Посилення кріпосництва, переслідування православної віри, розгром православних церков, примусове окатоличення українського населення призвели до загострення визвольної і антифеодальної боротьби гайдамаків. Відбулося кілька великих, масових народних виступів. Перший прояв народного невдоволення відбувся у 1734 р. Повстання охопило територію Київщини, Брацлавщини, Волині, Поділля, окремих районів Галичини. Було захоплено багато міст і містечок. У 1750 р. вибухнуло таке саме повстання, але обидва рухи були придушені польською шляхтою і російськими військами.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух набрав у 1768 р. Повстання дістало назву «Коліївщина» (від слів — кіл, колоти, різати — «колій»). Це селянсько-козацьке повстання своїм грізним характером, та масштабами значно перевершив попередні повстання. У ньому поряд з соціальними мотивами велику роль відігравали релігійні. Католицькі ієрархи за сприяння польської влади і фанатичних католиків у військах вели в цей час запеклий наступ на православну церкву. Польський митрополит Володкевич, його представник Мокрицький переслідували, жорстоко знущалися з православних священиків, особливо з сільського духовенства. За найменшу провину їх садовили до тюрми і немилосердно били різками і принижували. Все це створило атмосферу ненависті і готовність до повстання. У боротьбі з наступом католицтва швидко виділився бойовим характером, енергійністю, наполегливістю ігумен Мотронинського монастиря Мелхісидек Значко-Яворський. Він мав зв'язки із запорожцями і підтримував ідею повстання проти польського панування на Правобережжі. У монастирі зосереджувалися повстанці, організовуючись та озброюючись. Прискорили повстання незгоди серед польської шляхти та вступ російських військ на Правобережжя. Це

було пов'язано з тим, що у 1768 р. під тиском царського уряду польський король С.Понятовський підписав з урядом Росії договір про зрівняння протестантів і православних у політичних правах з католиками. Проти цього виступили шляхта, магнати, створивши конфедерації (об'єднання), найсильнішою з яких була в місті Бар (Барська). Шляхтичі розгорнули хрестовий похід проти «схизматиків». Польський уряд, не маючи військ для придушення виступу Барської конфедерації, звернувся по допомогу до Росії. Корпус російських військ вступив на Правобережжя і почав розганяти конфедератів.

Серед українських селян поширилася чутка, ніби цариця Катерина II видала «Золоту грамоту» із закликом до селян бити польську шляхту. Вони вважали, що виступають за справу короля, проти панів. Повстання швидко охоплювало все нові райони Правобережжя, де діяло близько 30 загонів.

На чолі повстання став запорожець Максим Залізняк, який у 1767 р. з'явився у Мотронинському монастирі. Тут він зібрав великий загін козаків, які хоча й не входили до запорозьких регулярних військ, а наймитували в зимівниках та на рибних промислах, однак пройшли «школу» Запорожжя. Ігумен Мотронинського монастиря Мелхісидек Значко-Яворський благословив повстання і висвятив ножі. Загін Залізняка здійснив похід через Смілу, Черкаси, Корсунь, Канев та Лисянку в центральні райони Правобережжя. Повсталі убивали шляхтичів, орендарів-евреїв і вливалися до загонів Залізняка.

Центральною подією повстання було взяття повстанцями однієї з найбільших фортець Правобережжя — Умані, яка належала родині польських магнатів Потоцьких. Коли повсталі підійшли до Умані, на їхній бік перейшла головна сила захисту міста — козацька міліція, якою командував сотник Іван Гонта. Гонта походив із сім'ї селянина-кріпака із села Розсішки на Уманщині (тепер Христинівського р-ну Черкаської обл.) За свою довголітню службу він дістав від Потоцьких два села, що давали йому великий на ті часи дохід. Перехід Гонти на бік Залізняка відбувся внаслідок того, що він переконався у відданості керівника повстанців ідеалам визволення селян з кріпацтва, відновлення козаччини і оборони православної віри.

Взяття Умані супроводжувалося грабежами і жорстоким винищенням польських шляхтичів, євреїв, лихварів та ксьондзів. Переможці зібрали в Умані раду, на якій Залізняка проголосили гетьманом, а Гонту — уманським полковником. Уманщину поділили на сотні, як було за козацьких часів, а уніатам запропонували або прийняти православ'я, або покинути край.

Охопивши Київщину та Брацлавщину, повстання, що все більше набирало антикріпосницького характеру, поширювалося у Східній Галичині,

Поділлі, загрожуючи перекинутись на територію Польщі та Російської імперії. Це викликало тривогу у російського і польського урядів. За таких умов царське військове командування, яке спочатку загравало з повсталими, у червні 1768 р. обманом захопило керівників повстанців та їх табір, а пізніше розбили решту загонів на Правобережжі. Залізняка і запорозьких козаків як російських підданих судив російський суд, згідно з вироками якого вони були покарані різками і вислані до Сибіру. Гонту і його прибічників як польських підданих судив польський суд, який відзначався надзвичайною жорстокістю. Особливо люто карав повстанців польський генерал Стемпковський, штаб якого стояв у Кодні під Житомиром. Там загинуло понад 3 тис. українців. На іншому суді у селі Сербах, недалеко від Могилева на Дністрі, два тижні бенкетуюча шляхта насолоджувалася видовищем кривавої кари гайдамаків. Особливо жахливих тортур зазнав Гонта: з нього були зрізані смуги шкіри, потім він був порубаний на частини, голову його прибили цвяхами до воріт Могилева. Так жорстоко польська шляхта і російський царизм розправилися з повстанцями, які боролися за відродження державності та козаччини на Правобережжі, об'єднання українських земель, ліквідацію нового наступу польського кріпосництва і католицтва. Це повстання, незважаючи на поразку, ослабило шляхетський режим у Польщі та натиск феодалізму на українське селянство.

Після Коліївщини процес занепаду польської шляхетської держави прискорився. Цим скористалися її сусіди, в першу чергу Росія і Пруссія, а також Австрія, які давно вже дивилися на польські області як на свою майбутню здобич, безперервно втручалися у внутрішні її справи. У 1772 р. проведено перший поділ частини польських земель між Росією, Пруссією та Австрією. До складу Російської імперії відійшла східна частина Білорусії. Галичину захопила Австрія, включивши її до складу своєї території під назвою Галіції і Лодомерії (Галичини і Володимирщини). У 1774 р. Австрія окупувала Буковину, визволену російськими військами від турецького гноблення. Ще раніше, наприкінці XVII ст., влада Австрії поширилася на Закарпаття. Тепер до утисків польських, угорських, румунських, молдавських і українських феодалів додалося гноблення правлячих кіл Австрії, які підтримували польських поміщиків, проводили політику насильницького онімечення населення.

У 1793 р. Прусія і Росія провели другий поділ Польщі. Правобережні українські землі були возз'єднані з іншими українськими територіями в складі Російської імперії. До неї відійшла також східна Білорусія з Мінськом. У Польщі поширюються патріотичні настрої, розгортається визвольний рух, який очолив Тадеуш Костюшко, однак він зазнав поразки.

У 1795 р. Росія, Пруссія й Австрія провели третій поділ Польщі. До царської Росії були приєднані західна Білорусь і західна Волинь, безпосередньо польські землі захопили Пруссія і Австрія. Розвал Польщі був результатом антинародної політики магнатства, егоїзму і розгнузданості шляхти. На Правобережжі була створена російська система адміністративного поділу, на яку поширювалося чинність «Жалуваної грамоти» дворянству і російського законодавства. За рахунок конфіскованих та державних земель великі земельні наділи були виділені російським генералам, чиновникам, кількість яких постійно зростала. Становище народних мас майже не змінилося. Царизм відроджував православ'я, яке отримало офіційне визнання влади. Вже у 1794–1795 рр. з унії в православне віросповідання перейшло мільйон чоловік, в основному селян.

Визволення Правобережжя з-під влади Польщі і возз'єднання його з Лівобережжям та іншими українськими землями в єдине ціле сприяло деякому прискоренню розвитку продуктивних сил, посиленню економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями і тому в цілому мало, прогресивний характер.

8.12. Соціально-економічний розвиток

Незважаючи на труднощі, у XVIII ст. в Україні відбувався подальший розвиток економіки. Основою її залишалося сільське господарство. Землеробство мало переважно зерновий характер. Розширюються посівні площі, збільшується виробництво зерна та інших сільськогосподарських культур. Його розвиток в окремих регіонах відбувався нерівномірно. Найбільш енергійно розвивалися всі галузі господарства на Лівобережжі та Слобожанщині, а в кінці XVIII ст. й Південь набирає високих темпів економічного зростання.

На Лівобережжі з'являються великі маєтки, де вирощувалася значна кількість зернових культур. Зокрема, в економіях К.Розумовського та П. Рум'янцева-Задунайського збирали десятки тисяч центнерів зерна. На Правобережжі та Південній Волині у фільварках теж відбувалося розширення посівів зернових культур.

Протягом XVIII ст. відбувається певна спеціалізація: на Лівобережжі та Слобожанщині все більша увага приділяється вирощуванню жита, на Півдні — пшениці. У фільваркових господарствах Правобережжя посіви жита й пшениці теж зростали, хоча й повільніше, ніж на Півдні. З середини XVIII ст. в Україні розпочинається вирощування картоплі, а також розширюються посіви технічних культур, зокрема тютюну, льону, цукрового буряка і соняшника. До другої половини XVIII ст. відносяться

перші спроби ведення садівництва й виноградарства, особливо па півдні України і в Криму, на науковій основі.

Відбуваються прогресивні зрушення в системах обробітку ґрунту: зростає площа угноєних ланів, дещо розширюється багатопільна обробка ґрунтів. У XVIII ст. в Україні зростає значення тваринництва. З'являються у все більшій кількості кінні заводи, які займаються племінним конярством. У 1786 р. лише в поміщицьких маєтках Глинського, Борзенського, Ніжинського та Прилуцького повітів Чернігівського намісництва налічувалося 39 таких заводів. Розширюється вівчарство. Створюються отари тонкорунних овець сілезької та іспанської порід, засновуються царські і козацькі вівчарські заводи. Лише на Лівобережжі у 80-х роках XVIII ст. існувало вже більше двохсот таких заводів. У північних районах України все більшу роль відіграє свинарство. Все це свідчило про поступове нарощування виробничих сил, зростання ролі товарно-грошових відносин. У XVII ст. активізувався процес формування великої земельної власності в руках нової генерації «панів» — козацької старшини. Зокрема, у 1743 р. 314 старшин вже закріпили за собою близько 20 тис. посполитських (селянських) дворів. На Слобожанщині наприкінці XVIII ст. половиною її земельного фонду володіли 250 поміщицьких сімей. На Правобережжі повсюдно утвердилася феодальна земельна власність. У Західній Україні посилювався процес зміцнення іноземної групи феодальних земельних власників. За даними першого австрійського перепису 1773 р., в Галичині налічувалося 19 тис. шляхетських (в основному польських) родин, хоча багатих сімей було кілька десятків. Все це свідчило про посилення і консолідацію класу феодалів в Україні, як національних, так й іноземних.

Швидко зростали маєтності російських вельмож Г. Долгорукого, Г. Головіна, П. Шафірова, Б. Шереметьєва та ін. Збільшувалася кількість селян та міщан, залежних від монастирів. У 1786 р. у підданстві 60 монастирів на Лівобережній Україні перебувало майже 423 тис. посполитих. Зменшувалася кількість селян, козаків та міщан, які жили у військових містечках і селах.

Посилюється втручання Російської держави в аграрні відносини в Україні, Так, вільні військові маєтності, що не встигли потрапити до рук поміщиків, проголошуються власністю держави, а їх селяни і міщани переводяться на статус державних підданих. Така ж доля спіткала й рангові маєтки. У 1786–1788 рр. царський уряд секуляризував монастирські маєтки. Більшість церковних угідь перейшла у власність держави та деяких світських феодалів. Характер володіння землею селянами, міщанами й рядовими козаками на Лівобережжі, Слобожанщині та Правобережжі, а в другій половині XVIII ст. і на півдні України визначала

в основному займанщина, тобто самовільне взяття «явочним порядком» землі під посіви, для влаштування млинів, пасік тощо. У XVII ст. цей спосіб був достатньою підставою для користування зайнятою землею та на право спадковості. Однак з посиленням наступу феодалів на права селянства і козацтва займанщина втратила своє значення, і в другій половині XVIII ст. державна влада не визнавала її юридичною основою володіння посполитими і козаками землею. І все ж особиста форма власності козаків і селян на землю ставала пануючою.

Збільшується феодальна рента. На початку століття запроваджувалася регулярна дводенна панщина, а в кінці в окремих групах маєтків вона досягла п'яти і більше на тиждень. Поряд з посиленням відробіткової ренти відбувався процес заміни натуральних оброків грошовими. Крім виконання повинностей на феодалів, селяни та рядові козаки сплачували ще й обтяжливі державні податки, які постійно зростали. На Лівобережжі до середини 60-х років XVIII ст. не існувало чітко визначених норм натуральних і грошових зборів у державну скарбницю. У 1765 р. двори селян, міщан, підсусідків і козаків-підпомогачів обкладалися так званим рубльовим податком, значно вищим за попередні. З 1776 р. на Слобожанщині, з 1783-го на Лівобережжі запроваджувався подушний податок.

Посилюється обмеження прав селянських мас. У 60-ті роки XVIII ст. царський уряд дозволив поміщикам без суду і слідства відправляти селян на каторжні роботи та на поселення в Сибір, віддавати в рекрути. Селянам заборонялося скаржитися на своїх поміщиків. Нарешті указом від 3 травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила перехід селян з місця на місце. Кріпак став вважатися власністю поміщика, прирівнювався до його майна.

Поряд з сільським господарством зростала промисловість. Це особливо виявилося в мануфактурному виробництві, яке розвинулося на базі дрібних селянських промислів і місцевого ремесла. Значна кількість мануфактур були такими, де всі виробничі процеси здійснювалися лише на основі примусової праці кріпосних. Зокрема, всі мануфактури в Галичині обслуговувалися кріпосними, за винятком кваліфікованих майстрів, які були найманими. Це обмежувало зростання мануфактурного виробництва в регіоні, визначало його консервативність та неперспективність.

На Лівобережжі та Слобожанщині у кінці XVIII ст. діяла значна кількість промислових підприємств, де одночасно використовувалися кріпосна і вільнонаймана праця. Поява й розвиток великих мануфактур, зокрема винокурень та текстильних підприємств, визначали зростання продуктивних сил, формування нового типу підприємств — буржуазних. Зрушення, що відбулися в XVIII ст. у промисловості, зумовили

значні зміни в соціальній структурі українського народу: збільшилася кількість купців та ремісників. У Києві, Козельці, Острі, Лубнах, Хоролі, Полтаві, Городищі, Золотоноші, Переяславі та Пирятині (Київська губернія) у 1782 р. загалом налічувалося 9,5 тис. міщан і купців, із них лише в Києві — понад 6 тис. Основну масу міщан становили ремісники. Кількість цехових ремісників у Катеринославському намісництві становила у 1774 р. 1054 чол., а в 1789 вже 16 149, тобто виросла більш ніж у 15 разів.

У XVIII ст. поглиблювалася спеціалізація промисловості по її окремих галузях. Окремі міста і містечка все більше виділяються з-поміж інших населених пунктів становленням і розвитком у них одного або небагатьох видів ремесла. Одночасно з процесом спеціалізації в промисловості розширюється товаризація виробництва, і дедалі більше продукції окремих виробників надходить на ринок. Відбувається подальше відокремлення промисловості від землеробства. У другій половині XVIII ст. значна частина ремісників і промисловців жила частково або виключно за рахунок прибутків від свого ремесла чи промислу. Виникла значна група найманих робітників, кількість яких зростає на Лівобережжі та Слобожанщині. В деяких галузях промисловості (скляна, селітряна, залізоробна) наймана праця переважала над працею феодально залежних груп населення. Все це свідчило про розклад традиційних форм господарства і формування в надрах феодалізму нових товарно-грошових відносин.

Швидко зростає торгівля, особливо ярмаркова. Поряд з великими ярмарками в містах і містечках України існували дрібні ярмарки, торги і базари. В 21 українському місті у 1665 р. відбулося 40 ярмарок, а у 50-х роках XVIII ст. лише на Лівобережжі ярмарки збиралися щорічно близько 350 разів, а базари — 8680. На Слобожанщині в середині XVIII ст. існувало близько 120 щорічних ярмарків, а наприкінці 70-х років — уже понад 200. Тут розгорталася конкуренція між різноманітними групами купців, а також між купцями та міщанами, селянами і козаками. Виникають групи перекупщиків, баришників, скупників, які часто виступали посередниками між селянами і купцями, використовуючи різні нагоди для власного збагачення: голод, неврожаї та ін. Купці, міщани, а також деякі селяни та козаки займалися лихварством. Через розгалужену систему ярмарків і базарів товари розходилися по всій території українських земель. Деяка активізація товарно-грошових відносин викликала появу нових і розвиток старих центрів торгівлі, особливо на Лівобережжі. Тут виділялися Лохвиця, Ромни, Лубни, Ніжин, Прилуки, Чернігів, Переяслав, Глухів, Хорол, у яких щорічно збиралося від трьох до п’яти великих ярмарок. На Слобожанщині вони найбільше проводилося у

Харкові, Валках, Сумах, Сніжковому Куті, Золочеві, Таранівці, Артемівці, Ольшані та Хотомлі. У правобережному регіоні важливими центрами торгівлі стали Ржищів, Могилів, Луцьк, Дубно та Житомир. Дедалі більшого значення в торгівлі набуває Київ, який систематично відвідували купці з усіх регіонів України, особливо після перенесення туди у 1797 р. Крещенського контрактового ярмарку, на який часто з'їжджалося до 5 тис. чоловік. Одним із вузлових пунктів економічних зв'язків між західними і східними українськими землями був Львів. Швидко зростали торгові центри на Півдні — Катеринослав, Єлизаветград та ін. Все це свідчило про формування українського внутрішнього ринку, про зростаючу економічну спільність українського населення. Український національний ринок входив до складу всеросійського, куди збувалася значна кількість товарів. Найбільше їх вивозилося з Лівобережжя: хліб, тютюн, прядиво, горілка, селітра, шкіри, віск.

У 1754 р. за указом Єлизавети Петрівни було скасовано мито на товари, котрі надходили до Росії з України, і навпаки. У 1771 р. російським купцям дозволялося селитися в Україні, купувати будинки та інше нерухоме майно, займатися підприємництвом. Зростали торгові звязки Слобожанщини з Росією. На території Слобідської України до середини XVIII ст. існували митні кордони. У 1743 р. Єлизавета Петрівна відновила безмитну торгівлю старшині і козакам Слобожанщини. З метою піднесення рівня торгового обороту між українськими і російськими територіями поліпшувалися шляхи сполучення. Найбільшу роль у цьому відігравали Дніпро і Дон з притоками, якими вивозилася велика кількість товарів. Зростає роль Дністра в торгівлі Західної України.

Помітно зростає вага України в зовнішній торгівлі Російської імперії. Велика кількість товарів із Західної Європи, Сходу завозилася до України, а українських — до цих країн. Завдяки цьому швидко розбудовуються чорноморські порти — Одеса, Херсон, Євпаторія та ін., які відіграють все помітнішу роль в економічному житті України. Таким чином, у XVIII ст. в Україні відбулися значні зрушення в сільському господарстві, промисловому виробництві та торгівлі. Одним із найголовніших наслідків соціально-економічних процесів цього періоду було формування економічної спільності всього українського народу та деякого зростання його виробничих сил.

8.13. Культура України у XVIII ст.

Розвиток духовного життя українського народу у XVIII ст. відбувався в різних регіонах по-різному. До кінця другої третини XVIII ст., тобто до

ліквідації Гетьманщини, яка певною мірою захищала українську культуру, духовне життя Лівобережжя розвивалося у більш сприятливих умовах. Близьким до нього культурним життям жила Слобожанщина, пізніше — Південь України. Продовжуючи національно-державні традиції Київської Русі, Галицької держави, Київського та інших князівств Литовської доби, Гетьманська держава забезпечувала частині українського народу досить широкі можливості будувати своє життя і культуру за власними уподобаннями. Українське козацтво, козацька держава своєю діяльністю, самим існуванням оберігала українську народність від культурно-національної асиміляції сусідніми народами: близьким за культурою польським, єдиним за релігією — російським.

У той же час ряд регіонів України на початку XVIII ст. знаходилися у складі різних держав. Лише наприкінці XVIII століття Правобережжя та Південь України були приєднані до Російської імперії, куди вже входили Лівобережжя та Слобожанщина. Однак Східна Галичина до середини 70-х років перебувала у колоніальному володінні Польщі, а з кінця XVIII ст. разом з Північною Буковиною та Закарпаттям — під владою Австрійської імперії. В російській частині України розгортався процес русифікації, в Західній Україні — полонізації, онімечення та мадяризації. Обидві монархії — австрійська і російська намагалися обмежити національно-культурний розвиток, денаціоналізувати українське населення, позбавити його своєї культури і знищити українську мову.

Одночасно з України до Росії відтягувалося багато інтелігенції, переважно вихованців Києво-Могилянської академії, визначних діячів церкви. Всі вони проводили велику культурно-освітню і наукову діяльність. Наприклад, у Слов'яно-греко-латинській академії у Москві з 1701 по 1762 рр. працювало 95 професорів із Києво-Могилянської академії, а із 21 ректора — 18 були могилянцями. У XVIII ст. практично не було жодної ділянки культури в Росії, на якій би не позначився вплив української культури. А це певного мірою обезкровлювало, ослабляло духовний розвиток українського народу.

У XVIII ст. в Україні вся система релігійних організацій, православних і уніатських, продовжувала бути фундаментом духовного життя українського народу. Поряд з цим православна церква, підпорядкована російському царизму, поступово ставала знаряддям русифікації українців. Грамоти царів та московського патріарха у кінці XVII ст., коли відбулося підпорядкування їм української православної церкви, обіцяли їй широку автономію і збереження традицій. Однак царизм порушував і в цій сфері всі свої обіцянки, обмежував та душив українську церкву.

У 1721 р. за наказом Петра І російський патріархат був знищений і створений колективний керівний орган церкви — синод, на чолі якого

стояв цар. У 1722 р. за його наказом керівником української церкви був призначений Вонятович, але не в сані митрополита, а архієпископа, чим вся церква України була понижена до звичайної регіональної єпархії в Російській імперії. Всі спроби Вонятовича відновити українську митрополію завершилися невдачею, а він зазнав репресій і арешту. Лише у 1742 р. українська ієрархія повернула собі сан митрополита.

Отже, в кінці XVIII ст. керівництво української церкви остаточно перейшло з лагідних рук царгородських патріархів до деспотичних російських царів, світських людей, що робили релігію політичною справою реакційного російського монархізму. У XVIII ст. 60 років церквою управляли жінки, з яких дві — Катерина І і Катерина ІІ — німкені. За вказівками російських імператорів були ліквідовані всі особливості української церкви (у звичаях проведення церковної служби, у святах, читанні богослужбових книг та ін.) — вона була уніфікована з російською. Майже всі українські богослужбові книги винищувалися, замінювалися московськими, а друкарні українських монастирів мали друкувати книги за московським зразком. Вводилася заборона на українські переклади святого письма, будівництво церков в українському стилі та ін. На високі церковні посади уряд призначав лише росіян або денаціоналізованих українців.

Одночасно царизм погіршив і матеріальне становище української церкви. У 1786 р. за вказівкою Катерини ІІ уряд здійснює секуляризацію монастирських маєтків і забирає їхні землі разом із селянами, які там проживали. Лише у київських монастирів (Києво-Печерська лавра та ін.) відібрано 50 тис. селян. Значна частина монастирів була закрита, а решта перейшла на скупе утримання уряду. Ця реформа негативно позначилася на шкільній справі та друкарстві, які були тісно пов'язані з монастирями. Це був дуже жорстокий удар по Києво-Могилянській академії, позбавленій тепер своєї матеріальної бази, і по всій українській культурі.

Становище уніатської церкви на Правобережжі та в Галичині у другій половині XVII ст. характеризувалося нестабільністю, спричиненою повстаннями селянських і козацьких мас, що вбачали в ній уповноважених польської верхівки. На початку XVIII ст. ситуація змінюється. Уніатська церква значно зміцнила свої позиції на Правобережній Україні. І тут, і в Галичині та на Волині загострюються її відносини з католицькою церквою. Це було пов'язано з тим, що для поляків національне питання стояло вище, ніж релігійне, і в своїй антиукраїнській політиці польський уряд не міг спиратися на уніатів. Останні мусили користуватися польською мовою, виконувати католицькі обряди, чим були дуже невдоволені. Поступово уніати створюють свої навчальні заклади, серед

яких важливу роль відігравали школи в Умані та Вільно. Однак значна частина українського населення вороже ставилася до уніатів: під час «Коліївщини» було вбито близько 300 уніатських священиків, а також всіх членів Василіанського монастиря та учнів його школи в Умані. Причиною цієї трагедії слід вважати бездарність та егоїзм польської верхівки, що сліпо ненавиділа українців, роздмухувала жорстокість і ворожнечу проти них, а також лицемірну, дворушну політику російського царизму. З часу першого поділу Польщі на Правобережжі розгортається боротьба за повернення населення у православ'я.

Після третього поділу Польщі цей процес швидко наростає. Катерина II видає ряд указів, вимагаючи від українців-уніатів повернення в православ'я. В результаті в лоно православної церкви повернулося 2300 церков, були ліквідовані всі василіанські (уніатські) монастирі. Однак польські поміщики мали міцну підтримку з боку царського уряду в боротьбі проти селянства і жорстоко їм мстилися за вихід з унії. Це призвело до подальшого погіршення становища селян, що перейшли у православ'я. На початку XVIII ст. в Галичині після довгої боротьби польським урядом була остаточно утверджена унія. Однак, прийнявши її, галицьке населення твердо дотримувалося своїх східних обрядів, вважаючи їх національною святинею, і не піддавалося латинізації. Під керівництвом кількох енергійних єпископів греко-католицька церква склалася в окрему релігійну організацію, відмінну і від православ'я, і від католицтва. Починається піднесення культурного рівня нижчого духовенства, розгортається його освітня діяльність. За короткий час населення Галичини звикло до унії, визнало її за свою національну церкву та захисника своїх національних інтересів.

У другій половині XVII ст. унія проникає і в Закарпаття. Однак до кінця XVIII ст. православна релігія займає міцні позиції в Мармароській окрузі. Після переходу Закарпаття під владу Австрії її уряд провів низку реформ, що значно поліпшило становище уніатського духовенства. Воно зрівнювалося у правах із римсько-католицьким. У 1784 р. засновується греко-католицька семінарія. Уніатська церква зміцнилася і посилила свою культурно-релігійну активність.

На Буковині за підтримки православної Молдавії у XVIII ст. православна церква зберегла свої пануючі позиції. Таким чином, російський царизм, підпорядкувавши собі українську православну церкву, перетворив її на знаряддя русифікації. Водночас уніатська церква Галичини та Закарпаття, завдяки незалежності від польського, а потім і австрійського урядів, ставала захисником національних інтересів українців Західної і Закарпатської України. Але і в сфері діяльності православної церкви, і в регіонах з переважаючим уніатством релігія була ідеологічною

основою культури. В той же час у суспільстві поступово посилюється роль філософії, природничих наук, художньої літератури та їх відокремлення від теології.

Українська культура мала від попередніх часів значну духовну спадщину, традиції, її флагманом продовжувала бути Києво-Могилянська академія, яка одночасно діяла як передовий і найважливіший орган наукового, культурного, а також релігійного життя. Під її впливом у XVIII ст. були відкриті колегіуми у Чернігові (1700 р.), Харкові (1727 р.) та Переяславі (1738 р.).

У Західній Україні в 1784 р. був заснований Львівський університет, однак він діяв як польський орган освіти. У великих містах — Львові, Дрогобичі, Бродах, Стриї — деякий час ще існували братські школи, але вже в середині XVIII ст. вони занепадають. У другій половині століття з'являються гімназії в Крем'янці, Володимир-Волинському та Чернівцях, семінарія в Мукачевому. XVIII ст. характеризується високим рівнем розвитку народної освіти в Україні. Майже у всіх містах і селах Лівобережної України та Слобожанщини діяли початкові школи — на Лівобережжі їх було 866, на Слобожанщині — 129, тобто одна школа припадала приблизно на тисячу чоловік населення. У всіх полкових містах існували великі школи, де навчалися тисячі дітей. Багато шкіл було при церквах (єпархіальні). Більшість закладів утримувалися на кошти населення, а учителювали в них мандрівні дяки. Кількість початкових та інших шкіл до кінця XVIII ст. в Україні зростала. Однак царизм і кріпосництво розгортають наступ на українську культуру, і народна освіта занепадає. Та й кріпосні селяни мали все менше можливостей навчати своїх дітей: феодали дивилися на них, як на «бидло», тримали в бідності, завантажували дітей роботою. Тому вже в 1875 р. на 6730 чол. Населення припадала всього одна школа. Таким чином, українська народна освіта, створена зусиллями церкви, інтелігенції, передових кіл козацтва і селянства у Гетьманщині та Слобожанщині, у першій половині XIX ст. була придушена російським царизмом.

У 1786 р. царський уряд схвалив «Статут народним училищам у Російській імперії», за яким створювалися два типи училищ: малі — дворічні, у яких учнів навчали основам православної віри писати, читати та рахувати, і головні — п'ятирічні, які за своєю програмою були тогочасними середніми школами. На 1801 р. в українських губерніях діяло 8 головних і 17 малих народних училищ, у яких навчалося близько 3,5 тис. дітей. У кінці XVIII ст. середня освіта російської України зміцнюється. У селах Правобережжя і Галичини теж існували українські початкові школи, що утримувалися за рахунок населення. Польський уряд підтримував єзуїтські колегії, де викладання мало переважно

богословський католицький характер. Після приєднання Галичини до Австрії уряд цієї країни провів шкільну реформу, і навчання у школах почали проводити німецькою мовою. Пізніше контроль за навчанням був переданий римсько-католицькій церкві, і в школах запанувала польська мова. Лише у невеликій кількості шкіл керівництву уніатської церкви вдалося ввести українську мову навчання.

Стан освіти у Північній Буковині був гіршим, ніж у Галичині. Там діяли початкові школи, які утримувалися за кошти населення, але у невеликій кількості. Після приєднання Буковини до Австрійської імперії тут поширюються німецькі, румунські та польські школи. Кількість народних шкіл почала зменшуватися, тому що місцеве українське населення не бажало навчати дітей у чужих школах. У 1792 р. діяло 32 народні школи, а на початок XIX ст. — 15, і серед них жодної української. На Закарпатті початкова освіта розвивалася більш високими темпами, і в кінці XVIII ст., завдяки активному сприянню уніатської церкви, шкільна справа досягла значних успіхів: у цьому невеликому регіоні діяло більше 300 українських шкіл, і кількість їх продовжувала зростати.

У Галичині існували п'яти і шестикласні середні школи з латинською мовою навчання. З приєднанням Галичини до Австрії створюється п'ять середніх шкіл-гімназій. На Буковині перші школи з'явилися лише у кінці XVIII ст. — в Чернівцях та Сучаві з німецькою мовою викладання.

Духовним центром всієї України був Київ з його Могилянською академією. Академія була осередком освіти та культури, громадської думки України. Вона підготувала цілу плеяду вчених, письменників, педагогів, церковних, громадсько-політичних діячів, які головну мету своєї діяльності вбачали в просвіті народу, служінні його інтересам. Залишаючись вірною кращим традиціям, академія приймала молодь різних станів і різних країн. Її вихованці відкривали школи, засновували бібліотеки, сприяли розвитку науки, літератури, мистецтва не лише в Україні, а й Росії, Білорусії, Сербії. Навчання в академії ґрунтувалося на ідеях гуманізму і просвітництва.

Вплив Києво-Могилянської академії як центру інтелектуального життя був надзвичайно відчутним в кожній галузі культури. В академії вивчалися українська книжна, старослов'янська, грецька, латинська та польська мови, арифметика і катехізис, нотний спів. Мовники багато працювали над вдосконаленням мови українського народу. Українською мовою пишуться літописи, складаються судові і державні акти, ведеться офіційне листування.

У XVIII ст. посилюється вплив німецької та французької мов. Широкими були знання грецької й латині. Багатомовність, ґрунтовні філологічні знання були ознакою кожної культурної людини України. Студенти,

вихідці з різних країн, вільно спілкувалися між собою. В академічних та приватних бібліотеках надавалася в оригіналах богословська, наукова, художня література. В академії традиційно поважалася і розвивалася поезія, чому сприяла поява спеціальних посібників — поетик і риторик, написаних викладачами. Складаються певні поетичні традиції: літературні диспути, конкурси, присудження звання лавроносного поета і т.ін.

Вихованці академії створювали навколо себе осередки та гуртки: Г. Сковорода — у Харкові та Полтаві, І.Максимович — у Чернігові, С. Яворський, Ф. Прокопович та ряд інших — у Москві, Г. Кониський — у Білорусії, М. Козачинський — у Сербії. Академія була основною школою філософських знань. Її вихованці висловлювали сміливі і прогресивні для того часу погляди, доводили, що розум удосконалить світ. Ф. Прокопович після закінчення академії навчався у Римі, потім викладав у Могилянській академії філософію, риторику, богослов'я та математику, був її ректором. У 1716 р. за наказом Петра I він прибув до Петербурга, де став керівником церкви Російської імперії. Пропагував вчення Декарта, Локка, Бекона, першим в Україні визнав систему Коперника та вчення Галілея, висловив думку про єдність світу на основі його матеріальності.

Визначне місце у розвитку філософської думки, науки та літератури належить Григорію Сковороді (1722–1794 рр.). Здобувши освіту в Київській академії, він викладав у Переяславському і Харківському колегіумах, але через переслідування залишив цю діяльність і останні 25 років свого життя мандрував Україною. Він переходив від села до села, зустрічався з простим людом, навчав дітей, проповідував свої погляди та розповсюджував знання. Створив багато віршів, пісень, драм, комедій, філософських творів, які передавалися усно і в рукописах. Опубліковані після смерті автора, вони складають два великі томи: філософські трактати й діалоги, збірки віршів і пісень, байки, правові переклади, листи, афоризми та ін. В центрі його теорій та ідей — людина. Сковорода особливо звеличує трудівника людину. Шлях до щастя він бачив у самопізнанні, самовихованні і праці. Поет пропагував високу мораль, непідкупність, щирість. Таврував світських і духовних експлуататорів, користолюбців, кар'єристів, пройдисвітів, що були винуватцями народних страждань, гноблення та війн.

Зусиллями учених академії прискорюється процес нагромадження історичних знань і розвиток історичної думки. Визначними історичними творами свого часу слід вважати літописи, авторами яких були Г. Граб'янка і С. Величко, а також твори Г. Полетики, П. Симоновського, В. Рубана та О. Рігельмана. Їхні праці — це перехід від літописання до власне історичної науки, від хронологічного переліку подій до їх осмислення й трактування.

У XVIII ст. зростає інтерес до наук, що мають практичне застосування. Курси лекцій С. Яворницького та Ф. Прокоповича містили елементи астрономії, фізики, біології і медицини. З'являються курси натурфілософії — попередниці природознавства.

Арифметика і геометрія лягли в основу курсу математики Ф. Прокоповича, прочитаного ним у 1707—1708 рр. у Київській академії. У другій половині XVIII ст. були засновані класи чистої (алгебра, геометрія), а також змішаної математики, в яких викладали цивільну і військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку та оптику.

У Києво-Могилянській академії студенти отримували і знання з медицини. Багато її вихованців стали відомими медиками, заснували лікувальні заклади в Україні, Росії та Білорусії. У 1787 р. в Єлизаветграді була відкрита перша в Україні медична школа, де вивчення медицини поєднувалося з лікуванням хворих у шпиталі.

У XVIII ст. українська художня література переживала значні перетворення: на зміну поетичним і прозовим творам, які базувалися на релігійних мотивах, приходить світська література з сюжетами, взятими із реального життя. Ці твори пишуться здебільшого розмовною, а не книжною мовою, що базувалася на старослов'янській. Літератори черпали ідеї, образи, поетику, методи відображення дійсності з багатого джерела народної творчості. Зникають такі широко розповсюджені жанри середньовічної літератури, як житія, полемічна, ораторсько-проповідницька й паломницька проза, церковна поезія, шкільна драма. Натомість з'являються віршовані твори на історичні й побутові теми, які створювалися переважно авторами з демократичних прошарків.

Визначним поетом був К. Зіновіїв, який уклав у 1700–1709 рр. збірку, до якої увійшло 370 віршів та понад 1600 приказок. Визначним був діалогічний твір «Розмова Великоросії з Малоросією», написаний у 1762 р. в Глухові канцеляристом Семеном Дівовичем. У ньому розкриваються найважливіші події з історії України та її взаємини з Росією. Широкого розповсюдження набувають вірші-травестії (від франц. *переодягати*). У яких біблійні персонажі одягнуті у народний одяг, говорять народною мовою як звичайні люди.

Продовжує розвиватися народна творчість. В історичних піснях, баладах, легендах розповідається про героїчну боротьбу українського народу проти іноземних загарбників та місцевих гнобителів. У народних піснях, відбивалося тяжке життя народу, особливо за часів кріпацтва, ненависть до царів, панів, воля до боротьби за національне і соціальне визволення. У театральному мистецтві поширюється вертепна драма, своєрідний ляльковий театр, в якому переважали методи віршованої сатири і гумору. У 1789 р. в Харкові засновується перший постійний театр.

У духовному житті українського суспільства визначне місце посідає музично-пісенна творчість. У XVIII ст. чарівна українська пісня викликала захоплення в багатьох країнах світу. Виникають визначні музичні центри — у Львові, Кам'янці, Стародубі, Ніжині, Полтаві, Чернігові, Харкові та інших містах. Музичною столицею України XVIII ст. був Глухів — гетьманська резиденція. Тут діяла спеціальна музична школа, у якій викладалися вокальний спів, гра на скрипці, флейті та басах.

Одним із центрів музичного життя традиційно залишалася Київська академія, у якій функціонували велика хорова капела та оркестр. Всі урочистості, важливі події академічного життя, народні гуляння на площах Києва супроводжувалися переважно хоровим співом і музикою студентів. Капели і хори в Росії також комплектувалися переважно вихідцями з України, часто могилянцями. Так, у 60-х роках XVIII ст. половину хористів царської капели складали українці. Києво-Могилянська академія виховала багатьох талановитих композиторів, серед яких виділялися М. Березовський (1745–1777), А. Ведель (1767–1808), Д. Бортнянський (1751–1825), твори яких хвилюють слухачів до нашого часу.

Широке використання національної, античної і європейської культурної спадщини, поширення освіти сприяли подальшому розвитку архітектури та образотворчого мистецтва. Тут спостерігається перехід від середньовічних традицій до національних форм і кращих закордонних зразків. Процвітають школи іконописців і граверів, найбільшою з яких була школа при Києво-Печерській лаврі. Діяли також малярні при Софіївському соборі, Межигірському монастирі, при Троїцько-Іллінському монастирі в Чернігові та ін. Відомі численні зразки монументального живопису в розписах Успенського собору, Троїцької надбрамної церкви у Києво-Печерській лаврі. В храмових розписах важливим елементом був так званий ктиторський портрет. Так, в алтарній частині Успенського собору Києво-Печерської лаври зображено 85 історичних осіб — від князів Київської Русі до Петра І.

Великою популярністю серед жанрів світського образотворчого мистецтва користувався портретний живопис. Це зображення в основному представників козацької старшини — Б. Хмельницького, І. Мазепи, учених І. Галятовського, Л. Барановича, Ф. Прокоповича. Продовжувала розповсюджуватися графіка. Школи графічного мистецтва були в Київській академії, Києво-Печерській лаврі, у Чернігові і Львові. Це гравюри-панегірики і тези академічних диспутів, друковані книги з численними мініатюрами, в яких релігійні сюжети тісно переплітаються зі світськими.

В Україні продовжують розвиватися народні художні промисли: різьблення, кераміка, килимарство, художня вишивка та гаптування, кахлеве й гончарне виробництво, художнє литво, ювелірне мистецтво. В архітектурі співіснують різні стилі, удосконалюється техніка будівництва.

Поряд із дерев'яними будівлями з'являються кам'яні, все ширше використовуються металеві деталі та скло. Розбудовуються і прикрашаються Київ, Чернігів, Глухів, Батурин, Харків, Переяслав, Львів, Кам'янець-Подільський та Мукачеве.

Визначне місце у XVIII ст. посідає культове будівництво, в якому, як і в світському, переважав стиль так званого українського бароко. Велику кількість духовних споруд було зведено завдяки матеріальній допомозі Івана Мазепи. За 1697–1706 рр. він збудував 12 храмів і близько 20 церков, реставрував і розбудував Софійський собор та будинок Могилянської академії.

У середині XVIII ст. з'являються визначні пам'ятники архітектури: Андріївська церква у Києві (арх. В. Растреллі, І. Мічурін), собор св. Юра у Львові (арх. Мерети) та ін. З 60-х років XVIII ст. на зміну бароко приходить так званий російський класицизм, для якого характерними були строгість і чіткість архітектурних форм.

Вчені, релігійні діячі, літератори України не стояли осторонь світової науки і культури. Продовжувалася традиція навчання української молоді в університетах країн Європи. Повертаючись в Україну, молоді вчені працювали в різних навчальних закладах України та Росії, розповсюджуючи передові європейські ідеї.

Таким чином, XVIII ст. було важливим етапом у розвитку української культури, хоча російський монархічний деспотизм все більше обмежував її. Поступове подолання середньовічних догматів, поширення передових ідей гуманізму й раннього просвітництва сприяли загальному суспільному прогресу, підносили почуття національної гідності, розширювали духовність. Розвивалася культура як елітних соціальних груп українського суспільства, так і широких народних мас. Український народ у XVIII ст., як і в попередні віки, зробив значний внесок у світову духовну скарбницю, особливо в культуру слов'янських народів. Продовжувалося формування української нації, етнічна консолідація українців, зростання їх національної самосвідомості. Відбувалося подальше збагачення української народної мови, яка в творчості І.Котляревського перетворюється на літературну.

XVIII ст. було періодом боротьби козацтва та старшини за збереження української державності. І хоча українському народу через несприятливі зовнішньополітичні умови та гострі соціальні суперечності, слабку внутрішню консолідацію не пощастило утримати державну самостійність, однак його кращі представники намагалися зберегти її. Вони продемонстрували своє розуміння поривань українського народу до незалежності і стояли на рівні передових європейських політичних ідей свого часу. Все це сприяло наростанню нових хвиль боротьби за українську національну справу в наступних століттях.

ЧАСТИНА II

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ. ДЕРЖАВНІСТЬ

ТЕМА 9

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У СХІДНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII — СЕРЕДИНА XIX СТ.)

9.1. Геополітичне становище України. Регіони. Їх особливості

Кінець XVIII — початок XIX ст. характеризуються значними змінами в геополітичному становищі Центральної та Східної Європи. Зникають сусідні з Україною держави, що віками загрожували агресивними нападами існуванню українського народу. Продовжується нарощення могутності Російської імперії. Тепер до Росії була приєднана Волинь, Холмщина, Правобережна Україна, а також Крим і прадавня територія Київської Русі — Північне Причорномор'я, куди переселилися великі маси українського населення. Виникає ще один український регіон — Південна Україна. У цей період українці створили свою етнічну територію — Кубанське козацтво.

Як наслідок у складі Російської імперії зосередилася переважна більшість українських земель і українського населення (близько 90%), які звалися Наддніпрянщиною, або Наддніпрянською Україною. В історичній долі українського народу вона, як і раніше, відігравала визначну роль. Свою колонізаторську політику царизм здійснював адміністративно-насильницькими методами, розділивши українські території на типові російські губернії, не враховуючи їх особливостей, — 9 губерній (уніфікація малоросійських земель).

На початку XIX ст. точиться боротьба між союзом реакційних монархій Європи та революційною Францією. Російський царизм був однією із провідних сил у цій боротьбі. З приходом до влади у Франції Наполеона європейські монархи стали зазнавати безперервних поразок. Лише після невдалого походу на Росію Франція була переможена. Походи Наполеона, скасування ним кріпосництва в Польщі дали українському дворянству

надію на звільнення з-під влади царизму й України. Однак більшість українського населення виявляла готовність воювати проти нього.

Російська армія, в якій було немало українців, перебуваючи у Франції, близько знайомилася з вільнолюбивими ідеями французької революції і потім поширювала їх у себе вдома. Однак царизм насаджує в Російській імперії реакцію, а також підтримує її в Європі. Особливо реакційну політику проводив Микола I, за царювання якого Росія перетворилася на жандарма Європи. Його колоніальна політика в Україні була ще жорстокішою, ніж за часів Петра I.

Війна Росії проти Туреччини у 1828–1829 рр. стала переможною значною мірою завдяки допомозі козацтва Задунайської Січі. Однак істотного впливу на становище України це не справило, як і те, що українське селянство Правобережжя не підтримало польського повстання 1830–1831 рр. та європейських революційних рухів у 1848 р. Закономірним результатом кріпосницької реакційної політики, зокрема і в національному питанні, була ганебна поразка царської Росії в Кримській війні. Та й після неї колоніальне становище Наддніпрянщини не змінилося.

До складу Австрійської імперії у 1772 р. була включена Галичина, частина Волині і Поділля, а в 1775 — Буковина. Україна виявилася розділеною на дві частини державами, між якими існували значні суспільно-політичні відмінності. Такий стан тривав до 1914 р. А це сприяло посиленню в Наддніпрянській Україні процесу консолідації українських земель, взаємній інтеграції чотирьох її регіонів — Лівобережжя, Слобожанщини, Південної України та Правобережжя.

Лівобережжя — це землі колишньої Гетьманщини, де існував свій суспільно-політичний лад та культура, що відрізняли їх від інших. Населення тут було переважно українським (на 95%). У 1783 р. в цьому регіоні відбулося закріпачення селянства. І хоча це здійснювалося на фоні загального занепаду кріпосництва в Росії і скасування його у багатьох країнах Європи, царизм твердо запроваджував його і відстоював. Цей регіон мав густу мережу міст і містечок, де значна частина населення, як і в селах, вела сільське господарство. Частина міщан займалася ремеслом і торгівлею. Однак до середини XIX ст. українці стали меншістю серед купецтва, чисельно поступаючись росіянам і євреям, які все більше тіснили їх у конкурентній боротьбі і в галузі ремісничого виробництва. До середини XIX ст. лівобережне міщанство набуло поліетнічного російськомовного характеру. Водночас селянство, а також місцеве дворянство, що вийшло з козацької старшини, на початку XIX ст. було ще не зрусифіковане, українське. Певні обмеження прав українського дворянства, введення кріпосництва викликали на Лівобережжі гострі антиросійські настрої. Це було однією з причин

піднесення національного руху, центр якого певний час перебував у цьому і сусідньому Слобожанському регіонах.

Слобідська Україна, започаткована українським селянством і козацтвом у середині XVII ст., багато в чому нагадувала Гетьманщину. Створивши тут напівавтономну адміністративно-полкову систему, ліквідовану царизмом у 1765 р., козацтво і старшина утвердили на довгий час своєрідні українські національно-культурні традиції, які з часом переросли в боротьбу за національне відродження. Економіка Слобожанщини, соціальна і національна структура в основному аналогічні тій, що існувала в Гетьманщині.

Значно відрізнялася в соціальному і етнічному відношенні Правобережна Україна. Тут царизм зберіг без змін соціально-економічний лад, який був за Речі Посполитої. Більшість населення цього регіону — українські селяни-кріпаки. Соціальну групу поміщиків-кріпосників цього краю складали переважно польські магнати і шляхтичі, які до 30-х років користувалися тими привілеями і правами, що й у свій час в Речі Посполитій. Вони ж займали всі керівні посади в місцевому адміністративно-державному апараті. Тому територія Правобережжя довгий час перебувала під впливом польської мови і культури. Навіть у Києві це було відчутним аж до польського повстання 1830–1831 рр.

Після цього царизм почав здійснювати політику витіснення польської еліти з усіх її позицій. Тепер активно здійснювалася інтеграція цього краю в Російську імперію. Царизм проводив масове переселення сюди росіян, в основному в міста — професорів, чиновників, військових, ремісників. Особлива увага приділялася русифікації Києва, в якому відбувалася своєрідна боротьба польських, російських і українських впливів. Зрозуміло, що держава підтримувала російський, і він поступово зміцнював свої позиції. Цю політику деякою мірою підтримувало і численне єврейське населення. Попри все царизм ввів для нього так звану «смугу осілості» та заборону займатися землеробством. До середини XIX ст. кількість євреїв тут зросла до 10 відсотків. Це загострювало соціальні конфлікти в регіоні. Економіка Правобережжя на початку XIX ст. мала переважно сільськогосподарський характер.

Південна Україна була приєднана до Російської імперії в кінці XVIII ст. і заселена українцями, росіянами, німцями, румунами, молдаванами. Переважаючим населенням тут були українці (70% — у кінці XVIII ст.). Відсутність класичного російського кріпосництва, хоча в 1796 р. деякі кріпосницькі повинності і вводилися, можливість без особливих труднощів придбати землю, прекрасні природні умови і родючі чорноземи привабили сюди великі маси населення: з 1800 по 1869 рік сюди переселилося і осіло 2,6 млн чоловік.

Після усунення загрози татаро-турецьких нападів на цих родючих чорноземах стало можливим запровадження осілого землеробства і тваринництва. Близькість моря, наявність вигідних водних торгових шляхів по Дніпру та інших річках створювали можливості ефективно і дешево пов'язати цей новий землеробський район з європейським ринком. Зростали міста. Найбільшим містом в Україні була Одеса, заснована у 1794 р. В 40-х роках вона випередила Київ і до початку XX ст. залишалася на першому місці по кількості мешканців, поступаючись лише Москві і Петербургу. Швидко розквітали і такі центри, як Катеринослав, Миколаїв, Херсон, засновані в кінці XVIII ст.

Для Півдня України характерною була атмосфера підприємництва, сприяння торгівлі і промисловому та сільськогосподарському виробництву товарного характеру. Це сприяло до переорієнтації значної частини виробництва України на міжнародні торгові операції через південноукраїнські порти, на економічну інтеграцію з Півднем всіх регіонів. Через чорноморські порти для України відкривався шлях до швидкого економічного розвитку. В динамізмі розвитку Південної України велика заслуга фаворита Катерини II Григорія Потьомкіна, який користувався у неї великою довірою. Це був фактично необмежений «управитель» цього величезного регіону. Щоб успішніше вести боротьбу з Туреччиною, він відродив козацтво — «Військо чорноморських козаків», а сам отримав титул Великого гетьмана Чорноморського війська. У містечку Олешки була заснована Січ, де зібралося близько 12 тис. козаків. Старшина не обиралася, а призначалася Потьомкіним. У 1791 р. Григорій Потьомкін помер, і царизм переселив козацтво на Тамань, трохи пізніше — на Кубань, де воно створило Кубанське військо, яке продовжувало традиції Запорожжя. Всі намагання царизму зрусифікувати його закінчилися невдачею, і до початку XX ст. це був міцний військовий, адміністративний та економічний центр українського козацтва.

Завдяки ініціативі Григорія Потьомкіна на Півдні України на кожну селянську сім'ю виділялося 60 десятин землі. Він також підтримував в містах південного регіону діяльність іноземних, особливо французьких купців.

Таким чином, геополітичне становище України визначало деякою мірою сприятливі умови для прискорення економічного прогресу. Однак кріпосницький лад гальмував розвиток виробничих сил.

9.2. Економічний розвиток. Криза кріпосництва

Кріпосницька система базувалася на натуральному господарстві, прикріпленні селянина до землі і особистій його залежності від поміщика.

У першій половині XIX ст. тривало протиборство кріпосництва та капіталістичної системи, яка основувалася на прогресивних засадах товарного виробництва, використанні вільнонайманої праці, досягненнях технічного прогресу. Царизм намагався зберегти феодальну систему, захищаючи інтереси поміщиків. Завдяки цьому напередодні реформи 1861 р. в їхніх руках зосередилося понад 70% всієї землі і 60% селян. Окрім кріпаків, велику групу сільськогосподарських виробників становили державні селяни, до якої входила значна кількість козаків. Ці селяни відрізнялися від кріпаків тим, що були особисто вільними, користувалися казенною землею, сплачуючи державні податки. На Лівобережжі вони складали 50% від загальної кількості землеробів, на Правобережжі — 13%, на Півдні — 37%.

В усіх сферах економічного життя тривав процес розвитку товарно-грошових відносин, збільшувалося міське населення, яке потребувало все більше сільськогосподарської продукції. Тому в поміщицьких маєтках поступово зростає товарне землеробство і тваринництво. Селяни могли вивозити на місцевий ринок лише невелику кількість продукції. Найуспішніше перехід до товарного виробництва здійснювався в поміщицьких господарствах Південної та Правобережної України, де було багато великих маєтків. Середні і дрібні дворянські господарства залишалися переважно натуральними. На Лівобережжі історично склався тип дрібнопомісного господарства, чим і пояснюється повільніший темп товаризації. Швидше в товарні відносини втягувалися державні селяни, а також ті, хто перебував на оброку. Проте в Україні оброчних селян було всього 1,2 відсотка.

Поряд з виробництвом товарного хліба розширювалися посівні площі під технічні культури: конопель, тютюну — в Полтавській і Чернігівській губерніях, цукрових буряків — на Правобережжі і Лівобережжі. Це також означало, що відбувається поступова спеціалізація районів. Характерним було зменшення наділів кріпосних селян, хоча це відбувалося переважно на Правобережжі і Лівобережжі. Також продовжувалося збільшення панщини, оброку та натуральних повинностей. Використовувалися різні типи повинностей: піша панщина (селяни, які не мали землі — без тяглової худоби виконували великі обсяги робіт), урочна система (офіційно панщина обмежувалася трьома днями, однак обсяги робіт були такими, що їх виконували за 4–5 і більше днів). Безземельних селян переводили до розряду дворових — на місячину. Їх примусово поселяли в бараках, примушували виконувати безперервну панщину, платили лише місячним продуктовим пайком і одягом. До того ж селяни були безправними, піддавалися жорстоким покаранням, знущанням, перепродавались, обмінювались на худобу, собак і т.ін. Все

це призводило до руйнування значної частини селянських господарств, підвищення рівня смертності серед кріпаків, підривало і саму кріпосну систему. Посилювався податковий тягар і на державних селян. Про це свідчила хронічна недоїмка та розорення селянських господарств. Масове зубожіння призводило до соціальних конфліктів — від стихійних бунтів до організованих повстань. Зокрема, за неповними даними, з 1800 по 1861 рік сталося близько 2400 виступів селян, спрямованих проти феодально-кріпосницького гноблення. Ці виступи були різними за своїми формами та масштабами. Зокрема, майже 25 років тривало селянське повстання під проводом Устима Кармелюка на Поділлі. Лише у 1835 р. підступним шляхом владі і поміщикам вдалося розправитися з ним. Селянські повстання були стихійними, локальними, а тому не могли завершитися перемогою. Уряд жорстоко придушував їх.

Проте царизм вдавався і до реформаторської діяльності. У 1847–1848 рр. на Правобережній Україні була проведена так звана інвентарна реформа. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей. Але визначати їх мав сам поміщик. Уся ж його земельна власність залишалася недоторканою. Тому селяни, які сприймали це як увічнення кріпосництва, виступили проти інвентарної реформи. Такими ж невдалими були й інші спроби окремих чи локальних реформ, тому що царизм захищав і підтримував феодалів та кріпосницький лад, не беручи до уваги інтересів селянства.

Свідченням занепаду феодалізму була низька продуктивність праці, рутинний стан техніки, примітивна система землеробства. В більшості селянських господарств використовувалося переважно трипілля, а про багатопілля не було й мови, що призводило до низької врожайності. Передову технологію обробітку ґрунту, кращі сорти сільськогосподарських культур, нову техніку і вільнонайману працю використовували лише окремі поміщицькі господарства та деякі багаті селяни. Та й було це переважно на півдні України. Промисловість України в кінці XVIII — першій половині XIX ст. була представлена розгалуженою мережею кустарних промислів, вотчинними і капіталістичними мануфактурами, першими фабриками і заводами. Всі три форми промислового виробництва існували в першій половині XIX ст., хоча знаходилися на різних стадіях розвитку. Зокрема, розвивалися капіталістичні підприємства з вільнонайманою працею і передовою технікою. Вже в 20–40-х роках вони витіснили кріпосну мануфактуру.

Поряд з обробкою сільськогосподарської продукції розвивалися гірничодобувні галузі, засновувалися перші машинобудівні заводи, металообробні підприємства. З 1825 по 1861 рік кількість промислових

установ зросла в 3,6 раза, а вартість виробленої промислової продукції піднялася в 2,4 раза.

Первісне накопичення капіталу на перших етапах капіталізму сприяло розвитку легкої промисловості. В Україні у першій половині XIX ст. великого значення набула харчова промисловість і обробка тваринницької сировини. Засновниками цих галузей були представники різних станів: поміщики, купці, заможні селяни, міщани, а також «казна». Монополію у ґуральництві та цукроварінні захопили поміщики, а салотопна, миловарна, свічкова, шкіряна, олійна, цегельна та інші галузі були сферою діяльності купців. Кріпосні мануфактури працювали переважно на замовлення армійського відомства.

Середина XIX ст. стає початком технічного перевороту, утвердження і розширення фабрично-заводського виробництва. Купці та підприємці завойовують провідні позиції в обробній, скляній, паперовій, металообробній та полотняній промисловості. В 40-х роках вони займають панівне становище в суконній промисловості, витіснивши поміщицьке і казенне виробництва. Переваги вільнонайманої робочої сили на купецьких підприємствах були незаперечними: продуктивність вільнонайманої праці в чотири і більше разів перевищувала кріпосну. Вже у 30–50-х роках у ряді галузей промисловості спостерігається використання удосконаленої техніки і технологій. Потреби в механізації знарядь сільськогосподарського виробництва прискорили розвиток машинобудування. До 1859 р. в Україні з’явилося близько двох десятків механічних заводів. Розвиток машинобудування викликав зростання металургійної промисловості. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 11 чавуноливарних та 32 залізоробних заводи. Розширюється і набирає промислового характеру видобуток вугілля: у 1860 р. він становив 6 млн пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас в кінці першої половини XIX ст. вийшов на друге місце в Російській імперії.

Із заснуванням базових галузей промисловості — машинобудівної, металургійної, вугільної — закладалися основи майбутнього індустріального розвитку України. І все ж царизм стримував промисловий розвиток України, намагаючись тримати її певною мірою на становищі сировинного придатку. Так, завдяки його цілеспрямованим заходам було винищено текстильну промисловість, щоб запобігти конкуренції з російським текстилем.

Поряд з мануфактурним та фабрично-заводським виробництвом продовжувала діяти значна кількість ремісничих майстерень. В окремих галузях промислового виробництва вони зберігали провідне місце: кравецькій, шевській, фарбувальній тощо. У 1858 р. в Україні налічувалося близько 78 тис. ремісників. Крім того, ремісництвом займалася

більша частина селян, особливо в зимку. Частина їхньої продукції теж йшла на ринок.

Зростання сільськогосподарської та промислової продукції сприяло пожвавленню торгівлі. Збут і придбання товарів здійснювалися через мережу ярмарків, торгів, базарів, кількість яких зростала. Ярмарки відігравали значну роль в економічних зв'язках різних регіонів. Найвизначнішими в Україні були три Харківські, Іллінський (у Ромнах, з 1852 — у Полтаві), Введенський (Суми), Масляний (Ромни) та Контрактовий (Київ). Десять українських ярмарків мали всеросійське значення. Крім того, існувала велика кількість місцевих ярмарків, базарів, торгів. Населення України забезпечувало ринок вовною, тютюном, сукнами, медом, воском, полотном, хлібом тощо. Значну роль у торгових взаємовідносинах відігравали чумаки, які вивозили на південь багато хліба, а привозили звідти сіль та рибу. Україна у складі Російської імперії втягувалася в систему світового ринку. Зовнішня її торгівля велася через чорноморські порти. Основною статтею експорту були товари сільськогосподарського виробництва, зокрема пшениця, яка становила понад 80% загальної кількості експортних продуктів. Протягом першої половини століття експорт через ці порти збільшився з 6,7 до 57,3 млн крб. Це свідчило про зростання товарно-грошових відносин, кризу феодалізму та необхідність його ліквідації.

9.3. Початок національно-культурного відродження

Русифікаторська політика царизму викликала обурення в Україні та ностальгію по козацько-гетьманських часах. До цього спонукали і прояви зневаги царизму до української старшини, непосильні податки, неефективна політика уряду та бюрократизм.

Із запровадженням кріпацтва на Україні багато людей, боячись опинитися у кріпацькому стані, подають заяви з проханням надати їм дворянське звання. У 1790 р. стало відомо, що в списках претендентів налічується 20 тис. купців, міщан, козаків, панських та державних селян. Виявивши це, Геральдична комісія в Петербурзі взагалі відмовила колишнім українським старшинам і урядовцям в праві на російське дворянство. У відповідь виникає так званий рух претендентів, які основують свої домагання на історично-правових доказах та документах. Робота з архівними матеріалами викликає інтерес до історії козацької України. Виділяється група старшин, до якої входили батько і син Полетики, а також сім'ї Милорадовичів, Маркевичів, Чепів та багатьох інших, які вважають свою працю по збиранню документів, написання

історичних нарисів та досліджень проявом любові до України. Цей рух охоплює великі групи українських старшин і навіть козаків, збуджує інтерес до української культури, мови та історії.

В цей же час в Україну проникають ідеї народності, які виникають в Європі під впливом вільнолюбної атмосфери французької революції. Ця ідея швидко розповсюдилася серед слов'янських народів, викликавши інтерес до свого народу, його життя й побуту, мови, літератури, фольклору, національної історії. З'являються й твори, що свідчать про цю зацікавленість. «Записки о Малороссии» Я. Марковича носила енциклопедичний характер, висвітлюючи багато питань етнографії та історії України. Ця праця започаткувала цілу низку видань такого характеру в наступні роки. Справжній переворот у культурному житті України зробила «Енеїда» І. Котляревського (1798 р.) — перший твір нової української літератури, написаний народною мовою. Твір був глибоко вкорінений у минулу епоху — козацьку добу і свідчив про тісний зв'язок з народною пам'яттю про козацтво.

З часом серед українського дворянства посилюється прагнення до відновлення своєї автономної держави, щораз глибше усвідомлюється етнічна відмінність українського народу, його традицій, життя та побуту, що особливо яскраво проявилося в «Історії русів». Автор книги і час її написання до цього часу невідомі. Деякі історики (О. Оглоблін та ін.) вважають, що вона написана в Новгород-Сіверському, в гуртку високоосвічених українських інтелігентів. Основна її ідея — необхідність відновлення автономії України в такому вигляді, який вона мала на час її входження до складу Російської держави. У 30–40 роках книга поширювалася в рукописах, а в 1846 р. була надрукована у Москві істориком Осипом Бодянським. Це не наукова праця, а політичний трактат, написаний «езопівською» мовою, у якому дійсні історичні події та особи тісно переплітаються з вигаданими. Концепція книги — насильницьке правління в Україні не буде тривалим, бо її народ, який боронив свою свободу віками, захищатиме її завжди. На цій книзі виховувалися покоління українців, під її впливом був і Тарас Шевченко. Однак для цього твору, як і для деяких інших, характерною є своєрідність поглядів автономістів: захищаючи історичні права України на автономію, вони не вимагали її відокремлення від Російської імперії.

У кінці XVIII — на початку XIX ст. в середовищі українського дворянства та чиновництва виділяється група інтелігенції, яка дістала назву «малороси». Ці представники потомків козацької старшини відзначалися високим рівнем освіченості і в цьому відношенні значно перевищували російських дворян, що давало їм шанси для просування по службових сходинках. Амбіційні і багатші серед «малоросійських» дворян виїжд-

жали на службу до Петербурга, де, спираючись на підтримку земляків, їх протекцію, обіймали високі посади. Там малоросійська колонія чиновників була найвпливовішою. У 70–80-х роках XVIII ст. і пізніше О. Безбородько, П. Завадський, Д. Трощинський та інші займали високі посади при імператорському дворі, торували шлях Росії до її могутності. Вони вважали «Малоросію» своєю батьківщиною, але в той же час для них вона була органічною частиною Російської імперії. Різниці між патріотизмом «малоросійським» та «великоросійським» для них не існувало. Вони вважали, що саме приналежність до Російської імперії врятувала Україну від загрози з боку Речі Посполитої, Кримського ханства та Турецької імперії.

Тип «малороса», який поєднував любов до України з лояльністю до Російської імперії, був характерний для кількох поколінь дворян, чиновників та інтелігенції XIX ст. Його уособленням можна вважати всесвітньо відомого письменника Миколу Гоголя, який народився в козацькій сім'ї. Між «автономістами» і «малоросами» була одна спільна риса: з долею України вони ототожнювали не селянство і козацтво, а лише елітну соціальну групу. Це відповідало старій формулі нації, яка панувала на європейському континенті до кінця XVIII ст. Вона ототожнювала націю лише з правлячими верствами, не беручи до уваги народні маси. А тому ідея французької революції про розповсюдження поняття нації на всі верстви населення, проникаючи в Україну, мала надзвичайно позитивний вплив на українську молодь. Французьке поняття нації служило прикладом для наслідування національним рухам, що ширилися на початку XIX ст. в усій Європі, — німецьким, італійським, польським та ін. Рух за національні права водночас став і боротьбою за соціальне визволення, демократію і справедливість. Вплив французьких ідей «свободи» нації, справедливості відчувається в «Історії русів», де автор виводив цю тезу з природних прав народів і окремих людей. Під час наполеонівського походу в Росію більшість українського дворянства виявляла готовність захищати Російську імперію. Але була і невелика група, яка раділа з успіхів Наполеона. А один із лідерів «автономістів» на Полтавщині — В.Лукашевич проголошував тости за Наполеона.

Поряд з цим великий вплив на діячів українського руху національного відродження мало поширення романтизму. Романтики прославляли народ, його культуру, особливо пісенну як вияв його своєрідного духу. Вони доводили, що народна творчість, життя і мислення народу — то найголовніше джерело для творчості інтелектуалів. Кожна культура має свою самостійну вартість і поповнює духовне багатство світу. Україною з її багатою природою, задушевними народними піснями і героїчним минулим захоплювалося багато європейських романтиків.

Польський поет Адам Міцкевич називав українців найпоетичнішими і наймузикальнішими з усіх слов'янських народів.

Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. Визначне місце у концепціях романтиків відводилося слов'янському пробудженню, особливо українському. Найвизначніший теоретик романтизму німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер підкреслював: «Україна стане новою Грецією — в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий, музично обдарований народ прокинеться колись до нового життя». Ідеї Гердера і романтиків поклали початок концепції національної самобутності.

Таким чином, в українській суспільній еліті виділяється кілька напрямів і груп: патріоти-автономісти, які мріяли про реставрацію української державності, «малороси», які працювали на благо Російської імперії, її величі і в той же час виявляли патріотичні почуття до Малоросії та її культури; романтики, які захоплювалися культурою, мовою, побутом, світосприйманням та мораллю широких мас народу. Течії «автономістів» і «малоросів» — це колишня козацька старшина, що перетворилася на українське дворянство. Перша хвиля української інтелігенції (початок XIX ст.) теж вийшла з нього. Однак у 20–30 роках вона формувалася переважно з вихідців із духовенства, купців, козаків та міщан, поступово зростаючи і зміцнюючись. У Східній Україні в русі відродження брала участь лише світська інтелігенція. Релігійна в ці «мирські» справи не втручалася, бо так її орієнтувало всеросійське керівництво. Українське дворянство на той час зрусифікувалося, і основний тягар українського національного відродження несла українська інтелігенція. Вона забезпечувала керівництво не лише культурними процесами, а й політичною боротьбою. Головним центром національного відродження на початку XIX ст. став Харків — місто, де зосереджувалася інтелігенція України.

У 1805 р. тут засновано перший у Східній Україні університет, а при ньому педагогічний інститут. Харківський університет, на відміну від інших аналогічних закладів, відкрили не з ініціативи уряду. З почуття глибокого патріотизму й прагнення піднести культурний рівень України група місцевого дворянства на чолі з прогресивним діячем Василем Каразіним, сином козацького старшини, зуміла переконати імператора Олександра I дати дозвіл на заснування в Харкові університету. Завдяки цьому Харків залишався до кінця 30-х років культурним осередком та центром національного відродження. І лише коли в Києві був заснований університет Св. Володимира (1834 р.), він перемістився туди.

Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської та Лівобережної України, а й осередком української культури.

При університеті була заснована друкарня і книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів. Спочатку вони були українськими лише за тематикою, згодом і за мовою, а часто двомовними — українсько-російськими. Ці видання висвітлювали не тільки соціально-економічне і політичне життя регіону, а й проблеми українознавчого характеру: історичне минуле українського народу, самобутність його культури та ін.

Зокрема, перший в Україні масовий популярний часопис «Украинский вестник», що видавався в Харкові з 1816 по 1819 рік, мав такий девіз — «сприяти всебічному піднесенню науки і літератури». На його сторінках популяризувалися знання з історії, етнографії та географії України, пропагувалося широке використання української мови. Часопис сам друкував твори українською мовою, зокрема поетичні і літературознавчі твори П. Гулака-Артемовського, ректора Харківського університету. Викладачі університету, українські патріоти А. Метлинський, Л. Боровиковський та інші створили літературне об'єднання, яке сучасники називали гуртком харківських романтиків. У своїх творах вони популяризували минуле України, оспівували лицарські подвиги запорозьких козаків, козацький суспільно-політичний устрій тощо.

Г. Квітка-Основ'яненко написав українською народною мовою ряд прозових творів. У 1834 р. в Харкові ним були видані «Малоросійські повісті», що мали величезний успіх. Він гуртував молодь Харкова, залучав її до вивчення життя народу, пропагував його високу мораль. Як директор і режисер, він не лише керував роботою професіонального театру, а й поповнював його репертуар власними комедіями («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»).

Під впливом викладачів почав займатися літературною творчістю українською мовою випускник Харківського університету, у майбутньому визначний історик, Микола Костомаров. Його магістерська дисертація присвячувалася вивченню української народнопоетичної творчості як важливого джерела достовірних відомостей про історичне минуле України. Вихованець університету, згодом його професор Ізмаїл Срезневський започаткував записи з народних уст та наукове вивчення українських народних пісень та дум на історичні теми. У 30-х роках XIX ст. вийшла трьома випусками його фольклорна збірка «Запорозька старовина». Срезневському належить велика заслуга у впровадженні ідеї слов'янської солідарності і єдності в середовищі інтелігенції України.

До справи українського національно-культурного відродження в другій половині 30-х років долучається Київський університет. Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував і видав три збірки українських народних пісень. У такій же упорядкованій П. Лукашевичем збірці, що побачила світ 1836 р., вперше разом були надруковані фольклорні

записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні. Захоплення молодих інтелігентів-романтиків українською народною піснею, думою, казкою викликає у них бажання самостійно й безпосередньо від народу робити записи українського фольклору та знайомити з ним широку громадськість. Поступово удосконалюється справа опрацювання та популяризації фольклорних творів, здійснюється науковий аналіз кожного з них, вивчається і розповсюджується українська мова.

Таким чином, у першій половині XIX ст. українське дворянство, а потім інтелігенція започаткували і розгорнули рух українського національного відродження, вивчаючи історію України, її мову, побут народу, світосприймання, його духовну творчість, отримуючи від нього наснагу до подальшої діяльності. Однак цей рух носив здебільшого літературний, культурницький характер. Перші кроки до поєднання культурного відродження і політичного національного руху здійснив гурток українських інтелігентів у Київському університеті в середині 40-х років. Він отримав назву Кирило-Мефодіївського братства.

Суспільно-політичні рухи в Східній Україні кінця XVIII — початку XIX ст. були викликані кризою кріпосництва, деспотизмом і політичним гнобленням народу царизмом, його колонізаторською політикою в Україні. Значними були селянські бунти, повстання, а також рух революційного і демократично налаштованого дворянства та інтелігенції. Для першої половини XIX ст. характерними були намагання державних селян, у минулому козаків, відновити за підтримки українського дворянства козацтво з його правами та привілеями. Для боротьби з наполеонівськими військами у 1812 р. царський уряд дозволив створити козацькі полки і після війни зберегти їх. У 1812 р. було створено чотири полки (3 тис. козаків), а в 1813 — 15 полків (18 тис. чол.). Однак уряд не виконав своїх обіцянок, і в 1816 р. козаків повернули до селянського стану, не виплативши матеріальної компенсації.

Вісім козацьких полків по 1000 чоловік у кожному на тих же умовах (зберегти козацький стан) були сформовані під час польського повстання 1830–1831 рр., і знову царизм обдурив українських селян. Після повстання царський уряд переформував шість полків на регулярні війська, а два поселив на Кавказі, де вони стали частиною терського козацтва.

У 1855 р. під час Кримської війни, виникла так звана Київська козаччина. Це було пов’язано з тим, що російський уряд видав маніфест, в якому закликав своїх підданих добровільно вступати у військо для оборони Батьківщини. Маніфест, в якому були нечіткі вирази російською мовою, сприймався селянами після читання в церквах як заклик записуватися в козаки і йти воювати. Селяни припинили виконувати

панщину і вимагали від священиків, щоб ті приводили їх до присяги і записували в козаки. Тих хто намагався пояснити дійсний зміст маніфесту, били за те, що нібито вони «ховають волю». Повстання охопило кілька повітів на Київщині, де населення ще пам'ятало козаччину. Але воно було жорстоко придушене, при цьому тисячі селян покарано різками і сотні заслано до Сибіру. Це означало, що спровокований народ за своє намагання стати вільним в котрий раз заплатив кров'ю і сльозами.

9.4. Російські і польські революційні виступи

На початку XIX ст. в середовищі українського передового дворянства посилюються опозиційні настрої, викликані національним гнобленням, соціальною нерівністю, безправністю народу та реакційною політикою Олександра I, особливо нестерпними після перебування російських військ у Західній Європі. Утворюються таємні товариства та організації, які намагалися вирішити назрілі проблеми суспільного життя.

Одними з перших були масонські ложі, які з'явилися в Росії у кінці XVIII ст. Спочатку вони ставили завдання самовдосконалення людини. Масони об'єднувалися в ложі, які підлягали керівництву в області, а ті в свою чергу — вищому проводу в державі. Найвищою інстанцією був центральний провід. Масонські організації мали надзвичайно централізований і суворо законспірований характер.

В Україну масонство прийшло з Росії та Польщі і поступово набрало українського характеру. Найбільшого значення набула заснована у 1818 р. Полтавська ложа, яка мала назву «Любов до істини». Членами її були І. Котляревський, В. Тарновський, В. Лукашевич та інші. Тоді ж у Києві з'явилася Ложа об'єднаних слов'ян, яка нараховувала 70 членів. Це були вчителі, лікарі, офіцери. Масонські ложі існували також у Житомирі, Крем'янці та інших містах. З них лож виросли політичні організації, зокрема Малоросійське товариство в Полтаві. Багато масонів увійшли до складу декабристської організації, ядром якої стали офіцери розквартированої в Україні 2-ї армії. Головою Південного товариства став полковник П. Пестель. У Новоград-Волинському в 1823 р. було засноване Товариство з'єднаних слов'ян, яке очолили брати Борисови. Серед змовників було багато українців: брати Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли, які походили з роду гетьмана Данила Апостола, Іван Горбачевський та інші. Організація злилася з декабристським Південним товариством.

Однак частина декабристського керівництва проявляла байдужість до політичного майбутнього України. Підготовлений керівником Південного

товариства П. Пестелем проект Конституції «Руська правда» був пройнятий нейтралістським духом і не визнавав за націями Російської імперії права на окреме політичне існування (винятком були поляки і євреї). В той же час ця організація ставила революційні завдання в соціально-економічній та політичній сферах: повалити абсолютизм шляхом військового перевороту і створити республіку, ліквідувати кріпосництво, завоювати рівні права для всіх. Північне товариство планувало федеративний устрій в Росії, а Україна мала отримати певні права. Підняте в Петербурзі у грудні 1825 р. повстання зазнало поразки. Слідом за столичною організацією виступило Південне товариство і теж було розбите переважаючими силами відданих царю військ. Це повстання великого впливу на українську громадськість та селянство не мало. Однак Товариство з'єднаних слов'ян, що примкнуло до декабристського руху, залишило помітний слід у розвитку політичної думки в Україні. Висунута ним ідея федеративної слов'янської держави знайшла відображення і розвиток в українському визвольному русі. Ідея слов'янської солідарності і єдності на початку XIX ст. була досить популярною в інтелігентських колах Харківського університету, а пізніше і в Київському.

Не здобуло значної кількості прихильників в Україні польське повстання 1830–1831 рр. На Правобережжі, де був один із центрів польського виступу, українське селянство вважало його справою поміщиків і не пішло за ними. У народній пам'яті ще жили спогади про козацькі часи й польсько-український антагонізм. Користуючись цим, царизм намагався використати українців в боротьбі проти поляків. Українці висувалися на адміністративні посади, особливо на Правобережжі, і повинні були проводити антипольську політику царизму. Саме з цією метою був призначений М. Максимовича ректором Київського університету Святого Володимира, що його відкрили для проросійського виховання польських студентів. Царизм розгорнув масові репресії проти польських революціонерів, їх об'єктом стала польська шляхта — основа польського революційного руху. Велика кількість шляхтичів позбавлялася станових прав і привілеїв. Протягом 1832–1850 рр. близько 340 тис. безземельних шляхтичів були виключені з родословних книг і перетворені на селян або вислані в міста. Поступово вони майже повністю асимілювалися українським населенням. Уніатську церкву почали перетворювати на православну. Розгорнулась русифікація польських навчальних закладів.

В результаті Правобережна Україна в 30–40-х роках XIX ст. стала полем змагань між російськими і польськими впливами, і обидві сторони заперечували право українського народу на самостійне існування.

9.5. Кирило-Мефодіївське братство. Т. Г. Шевченко

Однією із найвизначніших у XIX ст. політичних підпільних організацій глибоко українського характеру було Кирило-Мефодіївське братство (товариство), яке розробило першу політичну програму для українства. Братство створила група молодих інтелектуалів — професор Київського університету Микола Костомаров, учитель з Полтави Василь Білозерський та службовець Микола Гулак. Воно отримало назву на честь відомих слов'янських братів-просвітителів, православних святих Кирила і Мефодія. Членами братства були також геніальний поет і художник Тарас Шевченко, письменник, педагог, видатний громадський діяч Пантелеймон Куліш, прихильник ідей Великої Французької революції Микола Савич, етнограф і фольклорист Панас Маркович. Провідна група товариства нараховувала 12 чоловік, а зв'язки з ним підтримували сотні людей. Окрасою його був геніальний Тарас Григорович Шевченко, син кріпосного селянина, недавно лише визволений з кріпацької неволі. Надрукована у 1840 р. в Петербурзі перша збірка його поезій «Кобзар» мала величезний вплив на піднесення української національної свідомості. Соціальний склад братства відрізняється від складу масонських лож і політичних гуртків першої чверті століття, членами яких були здебільшого представники аристократичних кіл. Ряди Кирило-Мефодіївського товариства поповнювали переважно діти бідних дворян, урядовців і селян. Куліш походив з сім'ї вільних селян, Шевченко — з кріпаків, а Костомаров був позашлюбною дитиною російського поміщика та української кріпосної. Це були представники демократичної інтелігенції, яка вже утвердилася в керівництві культурницькими процесами в Україні і тепер розширювала свій вплив на політичну боротьбу українського народу.

Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства є продовженням ідей українського національно-культурного відродження та поглядів діячів руху слов'янської солідарності і єдності. В ідейних позиціях братчиків відчувається вплив українського автономізму кінця XVIII — початку XIX ст., польських революційних рухів тих часів та декабристських програм. Відчутним в діяльності товариства було також християнське спрямування, що не лише відобразилося в його назві, а й формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та у програмному документі — «Книзі битія українського народу» (інша назва — «Закон божий»). Головним завданням програма ставила досягнення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності в поєднанні з національною незалежністю, свободою та демократією кожного слов'янського народу.

У програмі відстоювався месіанізм українського народу: найбільш пригноблений і зневажений, а водночас — найбільш волелюбний та демократичний, він звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків від аристократизму.

Вона вироблялася в гострих дискусіях, передусім між Костомаровим, Шевченком і Кулішем. Спираючись на цей факт, більшість радянських істориків та літературознавців стверджували, що в середовищі кириломефодіївців існували дві течії — «реакційна» і «революційна». Насправді, незважаючи на наявність більшої чи меншої радикальності поглядів, члени братства не протиставляли своїх позицій, а узгоджували їх, намагались поєднати, шукали спільних положень. В результаті те, на чому Куліш наголошував в національному питанні, Костомаров — в християнській і загальнолюдській етиці, Шевченко — в соціальних проблемах, увійшло в «Книгу битія українського народу».

Соціальна програма містила в собі два пункти: скасування кріпацтва і поширення освіти серед народу.

Історичне значення ідей Кирило-Мефодіївського братства стає більш зрозумілим на тлі того, що в 30-х роках російський уряд устами свого головного «ідеолога», міністра освіти графа С.Уварова, проголосив нову ідеологічну основу російського царизму: «самодержавство, православ'я, народність». З них перші два були старими і зрозумілими, а третій, продиктований пристосуванням до нових віянь із Європи, означав не те, що розуміли під словом «народність» на заході, а русифікацію народів Російської імперії, духовне їх підкорення, позбавлення власних національних ознак. Уряд був впевнений, що «малороси», які займали багато урядових посад, відігравали значну роль в діяльності духовної сфери імперії, підтримають цей процес асиміляції. Уваров призначав високоосвічених молодих «малоросів» на високі посади, просував їх, нарощуючи їм кар'єру. Ця лінія проявилася в призначенні першим ректором Київського університету тридцятирічного Михайла Максимовича, протегуванні Ізмаїлу Срезневському та ін. Їхніми вихованцями були Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров. Офіційні кола вважали українську і російську культури складовими єдиного потоку. Доки українська культура не виходила за межі лояльності імперії, царизм вважав її своєю. Однак у 30–40-х роках українська культура вже була чітко відокремленою від російської, і в цьому велику роль відіграли Костомаров, Куліш і Шевченко. Тим самим діяльність кириломефодіївців поклала початок новій добі в російсько-українських відносинах. Це був відчутний удар по самодержавству, по його політиці й ідеології, і тому царизм жорстоко відреагував на нього, заарештувавши у 1847 р. всіх його членів за доносом студента О. Петрова. Микола I особисто керував

слідством і винесенням вироків членам товариства. Всіх, крім Шевченка, покарали засланням у віддалені райони без права повернення в Україну. Найважче прийшлося Шевченкові, якого віддано в солдатчину на невизначений строк — під суворий нагляд, із забороною писати і малювати.

Жорстока розправа царизму з кириломефодіївцями викликала схвалення революційно налаштованих російських інтелігентів на чолі з Віссаріоном Бєлінським та лібералів, виразником настроїв яких виступив один із провідних лідерів російського слов'янофільства О. Хомяков. Останній відізвався про кириломефодіївців як про малоросів, заражених політичним безумством. У Бєлінського особливе роздратування викликало прагнення українських діячів писати українською, яка, на його думку, була мовою «малоросійської черні», а тому нею неможливо писати твори високої мистецької якості. Це свідчило про імперську обмеженість, як специфічну рису частини російської інтелігенції, їхньої національної ідеології та політичної культури.

Кирило-Мефодіївське братство не встигло здійснити своїх намірів, ініціатори організації ще не вийшли з кола теоретичних дискусій, коли її розгромили. Однак ідеї братерства глибоко проникли в свідомість тогочасної і наступної інтелігенції, надовго визначили головні напрями лінії українського національного відродження. Велика заслуга в розповсюдженні ідей братства належить творам Т. Г. Шевченка, «думи» якого належали не лише сучасникам, а й «ненародженим». Син кріпака, внук гайдамаки, Шевченко виніс зі своєї батьківщини, Звенигородщини, глибокі традиції боротьби за волю і жагуче її бажання. Там, на краю степів, де живі були ще спомини про козаччину, доживали віку очевидці Коліївщини, майбутній поет інстинктивно зрозумів минуле. Його пристрасна поезія виходила за межі локального патріотизму та оплакування героїчного минулого. Вона будила національні почуття і давала бачення майбутнього українському народу.

У 1843–1845 рр. Тарас Григорович написав свої революційні поеми «Сон», «Кавказ», «Великий льох», «І мертвим, і живим...», «Заповіт». Звинувачуючи у поневоленні України російських царів та імператорів, Шевченко відкидає ідею нероздільності Малої і Великої Росії та лояльності до імператорів. Ніколи раніше українські інтелектуали так не протестували проти російського гноблення України. Всіма своїми творами Шевченко відстоював національне і соціальне визволення українського народу, його державність і незалежність. Увесь наступний український національний рух тією чи іншою мірою пов'язаний з творчістю поета, а його мученицька доля надихала на боротьбу, багато поколінь українців.

Підводячи підсумки соціально-економічного та суспільно-політичного й духовного розвитку Східної України в кінці XVIII — першій половині XIX ст., слід охарактеризувати цей період як один із найважчих і найскладніших: жорстока кріпосницька експлуатація, колоніальне гноблення, політична реакція, переслідування будь-якої вільної думки, розгром всіх спроб передової частини суспільства внести зміни в життя трудового народу. І, попри все, боротьба за ліквідацію кріпосництва, за національне відродження українського народу, його культури і мови.

Криза кріпосництва і швидке зростання товарно-грошових відносин, суспільно-політичні рухи, повстання декабристів і польських революціонерів, селянські виступи, діяльність кириломефодіївців та інших українських національно-визвольних груп розхитували царизм і готували радикальні реформи. Кирило-Мефодіївське братство своїми ідеями і діяльністю зміцнило традиції боротьби української інтелігенції, більшості народу за національне визволення.

ТЕМА 10

ЗАХІДНА УКРАЇНА У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII — СЕРЕДИНА XIX СТ.)

10.1. Соціально-економічний розвиток краю. Реформи «освічених монархів»

Внаслідок першого (1772 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі Галичина, а згідно з Константинопольською австро-турецькою конвенцією (1775 р.) і Буковина, увійшли до складу багатонаціональної Австрійської імперії, під владою якої у складі Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало Закарпаття. Габсбурги стали володарями більшої частини України площею понад 70 тис. кв. км з населенням понад 2,5 млн чоловік, з них 2 млн українців.

Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий край — «Королівство Галіції та Ладомерії» з центром у Львові, яке в адміністративному відношенні поділялося на 19 округів, з них 12 становили українську Східну Галичину. У 1786 р. на правах окремого округу до Галичини була приєднана Буковина з центром у Чернівцях. Адміністративний апарат у «Королівстві» очолював губернатор, в округах — старости. Допоміжним органом крайової адміністрації був становий сейм, до якого входили представники від магнатів, шляхти, духовенства і міщанства.

У Галичині правлячим класом була польська шляхта, на Буковині — румунські бояри, в Закарпатті — угорські аристократи. Поляки, румуни і угорці жили також у містах, де становили значну частину місцевих ремісників, купців і службовців. Українці були переважно селянами з нечисленною групою духовної і світської інтелігенції. Євреї складали купецький, ремісничий і лихварський прошарки. З кінця XVIII ст. внаслідок масового напливу у новоприєднані українські землі австрійських чиновників, службовців, селян-колоністів тут істотно зросла німецька етнічна меншина.

Галичина ввійшла до складу Австрійської імперії економічно і культурно відсталим районом. Цей акт співпав з початком реформ в усіх землях імперії в дусі освіченого абсолютизму. Імператори-реформатори Марія-Тереза та її син Йосиф II здійснювали реформи, виходячи з того, що могутність держави залежить від поширення освіти серед народу та особистих свобод.

У 1779 р. був виданий патент (імператорський наказ), який зобов'язував поміщиків поводитись з селянами «по-людськи».

Найбільше значення для Галичини мали реформи Йосифа II, який у 1781–1782 рр. проголосив особисте звільнення селян і визначив невеликий розмір панщини — 30 днів на рік. Також було заборонено збільшення поміщицьких землеволодінь за рахунок «прирізки» селянських земель. Суд над селянами мав здійснюватися не поміщиком, а спеціально призначеним чиновником. Тепер всі конфлікти з поміщиками селяни розв'язували через порівняно незалежний суд. До середини XIX ст. у Східній Галичині майже не було села, яке б не судилося з поміщиком, переважно за ліси, пасовища, які майже скрізь записувалися за поміщиками. Поряд з цим за сприяння імператора пропагувалися нові способи ведення землеробства, розповсюдження нових сільськогосподарських культур та ін. Також підтримувалися ремесла, торгівля, вводилось нове управління містами. Створювалася нова система освіти. У Львові в 1784 р. був відкритий університет.

Однак після смерті Йосифа II (1790 р.) реформи припинилися, а значна частина їх була скасована. Його наступники штучно гальмували розвиток господарства в Галичині, що й призвело до її економічного відставання, поступового перетворення на аграрний придаток Австрії. Протягом першої половини XIX ст. основою економіки краю залишалося сільське господарство, головним чином землеробство. Традиційно невисокий рівень агрокультури зумовлював низьку врожайність, особливо в селянських господарствах. Повільно розвивалося й тваринництво. Становище селян значно погіршилось після введення в 1821 р. обтяжливого податку на них, викликаного важким станом економіки Австрії, яка вела багато війн з Францією та іншими країнами. У 20–30-х роках XIX ст. поміщики посилювали експлуатацію селянства, вводячи нові види панщини. Селянські господарства розорялися, внаслідок чого підривалася економіка поміщицьких господарств, загострювалися соціальні протиріччя у суспільстві. Промисловість також розвивалася повільно, знаходячись на ремісничо-мануфактурному рівні, майже не використовуючи вільнонайманої праці. Переважна частина населення міст і містечок займалася сільським господарством.

Уряд К.Меттерніха, який управляв країною в другій чверті XIX ст., здійснював бюрократично-централізаторську внутрішню політику, не сприяв економічному розвитку Галичини, тим більше зростанню її промисловості.

10.2. Західноукраїнська інтелігенція. Рух національного відродження

В часи реформ «освічених монархів» позитивні зміни відбувалися і в релігійних відносинах, історично склалася ситуація, коли майже всі українці були греко-католиками, а поляки — римо-католиками. Польська влада за часів Речі Посполитої трактувала греко-католиків як другорядних, піддавала їх дискримінації. В результаті на момент входження Галичини до Австрійської імперії греко-католицька церква перебувала у стані глибокого занепаду. До 1777 р. греко-католицькі священики навіть змушені були відробляти панщину. Марія Тереза в цій сфері провела ряд реформ, здійснила низку заходів, спрямованих на радикальну зміну становища: церква була підпорядкована державі, священики прирівняні до державних службовців — їм дозволялося одружуватись, підносився їх освітній рівень та ін. У Відні відкрилася семінарія для навчання руського (українського) духовенства, яка у 1783 р. була переведена до Львова. При Львівському університеті з 1784 по 1805 рік діяв Руський інститут, на філософському і богословському факультетах якого навчалася українська молодь.

Із завершенням ополячення української шляхти Галичини у провідне місце в житті українського суспільства займало духовенство. Воно було, по суті, єдиною групою української інтелігенції того часу, відігравало роль керівної сили в духовному і суспільно-політичному житті, започатковувало в Галичині українське національне відродження, як козацька старшина і перше покоління української інтелігенції зі старшини (українського дворянства) в Східній Україні. Центрами церковного життя була митрополія у Львові і єпископство у Перемишлі. На початку XIX ст. духовенство було консолідованою соціальною групою з давніми традиціями. Його місцеві і провінціальні з'їзди, візити єпископів об'єднували духовну верству в дисципліновані, згуртовані групи.

Характерною рисою тогочасного уніатського духовенства був консерватизм, прив'язаність до церковних традицій, церковнослов'янської мови і літератури. Церковна ієрархія неприхильно ставилася до нових культурних течій і, маючи в своїх руках цензуру, перешкоджала розвитку літератури народною українською мовою. Значна частина вищого духовенства виділялась чванливим ставленням до селян, намаганням встановити зв'язки з польською шляхтою, користувалася престижною за тих часів польською мовою навіть під час виголошення проповідей і відверто соромилася користуватися українською — «мовою селянства». Однак більшість тогочасної духовної інтелігенції при всій цій поверховій полонізації не відчувала себе поляками, відмежовувалася від

тогочасних польських політичних рухів, організацій, відстоювала українську мову в школах.

З'являються інтелігенти, які знайомлять із західноєвропейськими течіями народності, романтизму, ідеями Гердера стосовно значення рідної мови для народу. Відбуваються часті спілкування з польською і чеською інтелігенцією, яка вже сприйняла ідеї національної свідомості та народної культури. Відчувається і вплив національного відродження Східної України.

На початку XIX ст. центром такої активності в національному розвитку стало місто Перемишль, де знаходилася греко-католицька єпархія, де були семінарії, багаті бібліотеки. Тут сформувалася група священиків, найвидатнішим серед яких був Іван Могильницький. У 1816 р. він організував так зване «Клерикальне товариство», що ставило за мету готувати й поширювати серед селян релігійні тексти українською мовою. Воно видало кілька молитовників та букварів. Іван Могильницький та інші члени гуртка видають граматику української мови. І хоча вплив цих творів був обмежений, проте вони сприяли подальшому зростанню інтересу до української народної культури та мови.

У 30–40 роках XIX ст. центр діяльності, спрямованої на пробудження національної свідомості, переміщується до Львова. В рух національного відродження вливається нова молодь, яка вносить радикальні зміни в тогочасну літературу шляхом запровадження народної мови. Молода інтелігенція захопилася ідеєю відродження слов'янських народів, особливо української народності в Галичині. Цю молодь очолювала «Руська трійця» — Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. Свій політичний ідеал «Руська трійця» вбачала в слов'янській федерації. В галузі національного відродження головним завданням для них було вивчення життя свого народу та його мови.

У 1834 р. трійця підготувала рукописний збірник «Зоря». Однак його вихід був заборонений цензурою. У 1837 р. Шашкевич, Головацький та Вагилевич видали у Будапешті збірку «Русалка Дністровая». Це, по суті, перша книжка в Галичині, написана народною українською мовою. До неї увійшли народні пісні, легенди, перекази та казки. Однак цензура конфіскувала майже весь тираж. Проте й невелика кількість книг, що потрапили до рук української інтелігенції, збуджувала певний інтерес до культури свого народу.

Через тяжкі умови діяльності передової інтелігенції в епоху реакції в Австрії, переслідування демократично мислячих і патріотично налаштованих молодих священиків консервативними ієрархами греко-католицької церкви сили членів «Руської трійці» надломилися: Маркіян Шашкевич помер молодим в злиднях і нестатках, Вагилевич перейшов

до польського табору, а Головацький — до російського. Все це свідчило про те, що в Галичині прогрес в національно-культурному відродженні був повільний і опір йому чинила переважно консервативна верхівка греко-католицької церкви. Однак це зростання відбувалося без відступів, безперервно, стаючи все відчутнішим.

10.3. Революція 1848 р. Утворення і діяльність Головної руської ради

Значно пожвавішала суспільно-політична активність розбудженої української інтелігенції під час революції 1848 р., що охопила Західну, Центральну та Південну Європу і отримала назву «весни народів». Революційний рух у Франції та Австрії розворушив усю Європу. Національно-культурний поступ українського відродження швидко набрав політичного характеру. Революційні гасла мали такий сильний вплив, що навіть значна частина консервативних кіл української інтелігенції змінювали свої погляди. В українських колах виникає устремління до крайової автономії, відокремлення української Східної Галичини від Західної польської. В той же час більшість українського селянства зберігала спокій. Щоб не дати втягти селянство в революційні події, 16 квітня 1848 р. австрійський уряд провів кріпосницьку реформу, ліквідував панщину та надав селянам особисту свободу. Держава Викупляла селянські ґрунти за які селяни сплачували їй значні суми упродовж сорока років. Тепер 375 тис. селянських господарств Східної Галичини стали вільними. Але при цьому невизначеною залишалася власність на ліси, води, пасовища, так звані сервітути, що пізніше призвело до судових процесів з поміщиками, в основному польськими, які розоряли селянські господарства. За поміщиками були збережені монопольні права виробляти і продавати горілку та деякі інші товари, що викликало невдоволення селян.

Галицька інтелігенція вороже ставилася до ідеї включення Східної Галичини до складу майбутньої польської держави, яку відстоювали польські революціонери. Галичани створюють у Львові свою політичну організацію — Головну руську раду, яка налічувала у своєму складі 30 чоловік — світських і релігійних інтелігентів. Очолював її спочатку єпископ Г. Яхимович, пізніше — священик М. Куземський. Головна руська рада мала 45 місцевих відділів, так званих «поменших Рад».

Ці філіали підтримували широкі зв’язки з Головною радою, вели активну діяльність серед населення, скликаючи масові збори, обговорюючи питання шкільного, економічного та політичного життя. У своєму Маніфесті Рада заявила, що галичани — це частина великого руського

(українського) народу, який нараховує 15 млн громадян і говорить однією мовою. Цей народ мав у давні часи свою князівську державу, яку спіткала тяжка доля, і вона з часом розпалася. Маніфест закликав народ згуртуватися і боротися за свою національну свободу, кращу долю в межах проголошеної 25 квітня 1848 р. Конституції Австрійської імперії. Рада — перший політичний орган у XVIII–XIX ст., який відкрито виступив із загальнонаціональних українських державницьких позицій.

Головна руська рада зібрала 200 тис. підписів під петицією до австрійського уряду з проханням розділити Галичину на дві частини — українську і польську. До української Галичини мало приєднатися Закарпаття. Висловлювалося побажання щодо введення української мови в народній і вищій освіті та в держдепартаменті. Свої політичні плани Головна руська рада здійснювала в умовах гострої боротьби з польською Радою Народовою, яка намагалася перетворити Галичину в польську провінцію. Щоб розколоти український табір, поляки створили паралельну організацію — «Руський собор», до якого увійшло кілька польських панів, які оголосили себе «русинами», і деякі українські інтелігенти, що заплутались у політичних подіях і піддалися польській агітації. На противагу першій українській газеті «Зоря Галицька» вони заснували газету «Дневник руський». Зростаючи організаційно, поглиблюючи національну свідомість, український суспільно-політичний рух все більше протиставляв себе польському, який вів колоніальну політику по відношенню до українців. Коли поляки організували національну гвардію, русини створили батальйони «руських стрільців».

Бурхливо проявився українсько-польський антагонізм на Слов'янському конгресі у Празі, організованому за ініціативи і під керівництвом чехів. На початку конгресу діяла єдина українсько-польська секція. Однак згодом українці почали гостро критикувати поляків. Вони висунули вимогу поділити Галичину, і робота конгресу зосередилася навколо цих питань. За посередництва чехів та росіянина М. Бакуніна була зроблена спроба прийняти компромісне рішення для врегулювання відносин між поляками і українцями, але нові революційні події в Австрійській імперії унеможливили подальшу роботу конгресу, і він роз'їхався.

В умовах революційних змагань відбулися вибори в парламент, який зібрався в липні 1848 р. Із 96 депутатів від Галичини було 39 українців: 27 селян, вісім священиків, три світських політика. Українські депутати внесли пропозицію розділити Галичину та провести деякі інші реформи національно-культурного характеру. Селянські депутати-українці гостро критикували кріпосницьку реформу, виступаючи проти виплат за землю. Особливо яскравими були промови українського депутата Івана Капущака, у яких він змалював страждання селян та жорстоке знущання

над ними поміщиків. Події 1848 р. активізували культурне життя українців Східної Галичини, яке розвивалося в руслі національного відродження. Визначною подією було скликання з'їзду інтелігенції, що отримав назву «Собор руських учених». У якому брали участь 118 українських учених. Було обговорено стан української мови, її відмінність від церковнослов'янської, російської, польської, вироблено найважливіші положення українського правопису, єдину граматику, висунуто вимогу ввести українську мову в усіх школах.

Ще влітку 1848 р. Головна руська рада проголосила створення галицько-руської «Матиці» на зразок чеської та інших слов'янських «матиць». Це була культурна організація, яка мала проводити видавничу діяльність, друкуючи українські підручники та іншу літературу, здійснювати рідною мовою широку просвітню роботу. У 1848 р. декретом імператора у Львівському університеті була заснована кафедра української мови і літератури, завідувачем якої був призначений Яков Головацький. З січня 1849 р. він проводить заняття, а також видає граматику української мови.

«Весна народів» виявилася недовгою. У листопаді 1848 р. австрійські війська придушили революційний виступ у Львові, головною силою якого були польські революціонери. Згодом війська царської Росії розгромили революцію в Угорщині. В боротьбу з угорськими революціонерами були втягнуті і русини, батальйони яких охороняли угорський кордон і тим підтримали австрійський уряд. Революція зазнала поразки, і однією з причин цього була відсутність єдності в рядах революціонерів. В історичній літературі зустрічаються звинувачення східних слов'ян у тому, що вони «заморозили весну народів», сприяли поразці революції в Європі. Однак при цьому не береться до уваги, що причиною відсутності єдності народів, які боролися за свою незалежність, виступу українців Галичини проти польської і угорської революцій була колоніальна позиція їхніх керівників. Угорці не допускали й думки про національну свободу Закарпаття, як поляки про навіть невелику автономію Східної Галичини,

Віковічна колоніальна чванливість польської шляхти, як і угорської аристократії по відношенню до українців, не зникла навіть тоді, коли вони, втративши незалежність, шукали підтримки союзників у боротьбі з австрійськими і російськими колонізаторами за свою національну свободу. Поряд з цим польська і угорська поміщицька верхівка не змогла відмовитися від своїх феодальних привілеїв, продовжуючи експлуатувати українських селян, зберігаючи і після селянської реформи 1848 р. деякі пережитки кріпосницької залежності (сервітути). Тому українське селянство не бачило в польських і угорських панах революціонерів, здатних дати їм соціальну і національну свободу.

Поряд з цим не можна ігнорувати й певну політичну відсталість українських селян Східної Галичини, великий вплив на них консервативної верхівки галицького духовенства, традиційні «царистські» ілюзії селянства та ін. Після придушення революції австрійський уряд скасував конституцію 1848 р. і повернувся до своєї традиційної централізаторсько-бюрократичної системи правління. Він не виконав побажань українців про поділ Галичини на Східну частину — українську, і Західну — польську, чим фактично залишив без змін рабське становище українців. У 1851 р. розпалася Головна руська рада, і в Галичині настав період розчарувань, апатії, застою в суспільно-політичному житті.

Приєднання Західної України до Австрії принесло цьому регіону України певний порядок і широкі реформи для селянства. Життя якого в кінці XVIII — на початку XIX ст. дещо покращилося, передусім внаслідок ліквідації огидних проявів кріпацтва «освіченими монархами» Австрії. Соціальні суперечності між українським селянством і польським поміщицтвом залишилися, але відтепер вони розв'язувалися в основному в судовому порядку, на базі правових норм і законів. В краї поліпшилось і становище греко-католицької церкви. Зміцнившись, духовенство відіграє значну роль в розвитку культури, розгортанні національно-культурного відродження, піднесення національної свідомості і організованості населення, що особливо виявилося в період революції 1848 р.

ТЕМА 11

УКРАЇНА (РОСІЙСЬКА) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ. РЕФОРМИ

11.1. Реформи 60-х років та їх особливості в Україні

Поразка Російської імперії в Кримській війні стала крахом її кріпосницької соціально-економічної системи. Раптово помирає Микола І. Престол перейшов у 1855 р. до його сина Олександра ІІ, вихованого в ліберальному дусі. Відбувається значне пом'якшення всього політичного режиму. Преса заговорила про необхідність реформ, оживилася література та публіцистика. Олександр ІІ дав амністію членам Кирило-Мефодіївського товариства, і більшість їх приїхала до Петербурга, де політична атмосфера була сприятливішою, ніж у провінції. В столиці осіли Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та ін., які гуртують навколо себе передових письменників і публіцистів. Таким чином, зорганізувався своєрідний центр українського національного руху. Коштом патріотично налаштованих українських поміщиків там була устаткована українська друкарня і розпочато видавництво літературних творів, а також українського журналу «Основа», редактором якого став член Кирило-Мефодіївського братства В.Білозерський. Щомісячний журнал, присвячувався громадським і літературним справам.

У центрі суспільно-політичного життя стає боротьба за звільнення селян від кріпацтва. Це стало головною проблемою, якій приділялося найбільше уваги як українською, так і російською літературою. В цей час російські журнали друкували гнівні антикріпосницькі поезії Т. Шевченка, а видатний російський письменник І. Тургенєв переклав російською мовою «Народні оповідання» Марка Вовчка, що стали важким обвинуваченням кріпосництву. Кріпацтво уявляється як найбільше соціальне зло, яке негайно слід скасувати. При цьому українська публіцистика підкреслювала цю вимогу народу як найважливішу на шляху його піднесення та розвитку. Критикувалася позиція кріпосників, які намагались заблокувати реформи. Під тиском громадської думки російський уряд розгорнув підготовку до низки реформ, передусім кріпосницької. Ще в 1856 р. цар заявив, що краще скасувати кріпацтво зверху, ніж дочекатися, поки селянство ліквідує його знизу. З цією метою у 1857–1858 рр. були створені головний і губернські комітети, які здійснювали підготовку реформи. При головному Комітеті організувалася Спеціальна комісія, яка

займалася обробкою і зведенням проектів губернських комітетів. До цієї комісії були введені також два українські громадські діячі, поміщики Чернігівської губернії Василь Тарнавський і Григорій Галаган, які енергійно відстоювали інтереси селянства.

У процесі підготовки і проведення реформ чітко виділялися дві течії: одна обстоювала інтереси поміщиків і намагалася провести реформу так, щоб селяни дістали найменше землі і заплатили якнайбільший викуп за неї; друга певною мірою захищала інтереси селян. У кінцевому результаті перемогли представники першої. Реформа була проголошена у формі царського маніфесту 19 лютого 1861 р. Вона мала кріпосницький, антиселянський характер. Звільнення селян відбувалося протягом двох років, і в цей час вони ще працювали на поміщиків. Селяни діставали у власність значно менше землі, ніж обробляли, і то за викуп, який мали виплачувати протягом 20 років. Розмір селянського наділу залежав від якості ґрунтів. З цього погляду губернії були поділені на кілька груп. Лівобережні і правобережні були виділені в особливі групи. В цілому розміри наділів зменшувалися майже на 40%, на Чернігівщині — на 25%, на Харківщині — на 31%. Земля була оцінена дорожче від дійсної її вартості, і селяни переплатили майже на 45% більше від її справедливої ціни. Середній розмір наділу на одну душу чоловічої статі дорівнював 4,5 десятини (від 2,75 до 6 десятин). «Дворові», які обслуговували поміщицькі маєтки, зовсім не одержали землі і приписувалися до міщанського стану.

Селяни хоч й стали особисто вільними, проте не отримали всіх прав російських громадян: вони були поставлені під особливу опіку адміністрації, залежали від волі сільської громади, до якої кожен з них приписувався; їх могли карати різками, при цьому для інших громадян тілесна кара скасовувалася.

Однак на Правобережжі селяни отримали деяку добавку до своїх земель. Це було пов'язано з тим, що уряд, знаючи про підготовку польським шляхетством нового повстання, намагався привернути на свій бік селян, позбавити польських революціонерів підтримки українців. Державні селяни отримали всю свою землю, виплативши за неї викуп безпосередньо уряду. Це було однією із особливостей селянської реформи на Лівобережжі. Деякі особливості в проведенні реформи були і на Півдні України, де значна частина селян мала великі земельні наділи і легко викупляла їх.

Кріпосницька суть реформи, її бюрократичне проведення, феодальні пережитки та обмеження свободи викликали масове невдоволення селянства й інтелігенції. Були окремі селянські виступи, бунти, але царизм направляв каральні військові загони і жорстоко їх придушував.

У 60–70-х роках були проведені також судова, військова, освітня та земська реформи.

11.2. Соціально-економічний розвиток. Модернізація економіки. Індустріалізація. Реформи П. Столипіна

Попри всі недоліки реформа 1861 р. була значною історичною подією і внесла радикальні зміни в розвиток економіки країни. Відкривався широкий шлях до розвитку капіталізму в усій Російській імперії. З кінця 70-х років в Україні починається швидкий розвиток гірничодобувної, металургійної промисловості. Її центрами стали Донбас, Східна та Південна Україна. Царизм створив сприятливі умови для інвестування іноземного капіталу. Англійські, бельгійські, німецькі, французькі капіталісти завозили нову техніку,впроваджували ефективні технології, а царський уряд, особливо його військове відомство, робили великі замовлення, забезпечуючи ринок збуту. У 1867 р. Україна виробляла 0,3% чавуну всієї імперії, а в 1897 — 40,7%, витіснивши з першого місця Урал. В цей час Донбас забезпечував 70% всеросійського видобутку вугілля. Такими ж високими темпами розвивалася вугледобувна та металургійна промисловості і на початку XX ст. Металургійна промисловість обслуговувала не лише потреби України в металі, а й значною мірою забезпечувала всеросійський ринок, давала багато продукції на експорт. Швидко зростає важке машинобудування, створюються заводи по виробництву паровозів у Луганську і Харкові, суднобудівні верфі у Миколаєві, великі підприємства з виробництва залізничних рейок та ін. Головними центрами важкої промисловості стали Донбас, Харків, Катеринослав, Київ, Одеса та деякі інші. За два десятиліття XIX ст. Східна Україна перетворилася в один із найбільших регіонів важкої промисловості Російської імперії. У 1900–1917 рр. процес індустріалізації продовжувався: удосконалювалися існуючі заводи і будувались нові.

Швидко зростала легка промисловість, перш за все ті галузі, які здійснювали переробку сільськогосподарської сировини: виробництво цукру, олії, спирту, тютюну та ін. Якщо в середині XIX ст. цукрова промисловість мала кілька десятків підприємств, то на кінець вона нараховувала більше двохсот крупних заводів і забезпечувала цукром всю Російську імперію. Спиртова промисловість посідала перше місце. На промисловий розвиток позитивний вплив мало залізничне будівництво. Залізнична мережа зв'язувала міста з центром Росії, з портами Чорного моря. Модернізація нав'язувалася «зверху»: режисером цього процесу виступали правлячі кола царської Росії.

Бурхливий розвиток економіки та товарно-ринкових відносин внесли значні зміни в соціальну і національну структуру населення України. Швидко зростала кількість людей найманої праці — робітників. У 1887 р. їх нараховувалося вже 1,5 млн чоловік, з яких чотири п'ятих

були місцевими уродженцями, решта — прибулі, переважно з російських губерній. Зростає прошарок української буржуазії. За матеріалами перепису 1887 р., підприємців, що назвали рідною українську мову, налічувалося понад 100 тис. чоловік (без сімей). У їхньому середовищі з'являються дуже багаті роди Яхненків, Симиренків, Харитоненків, Терещенків, Рутченків, Чикаленків.

Друга половина XIX ст. в Східній Україні характеризується значним приростом населення: від 15,4 млн чоловік у 1863 р. до 23,4 — у 1897-му. Кількість українців у ньому трималася в межах 80%. Зростала кількість росіян та євреїв. Дещо зменшувалась кількість поляків. Основною масою українців були селяни. Вони проживали в селах, займалися сільськогосподарською діяльністю. Селянство найбільш послідовно зберігало основні національні риси у мові, побуті, культурі та національній свідомості. Відбувалась подальша консолідація української нації.

Значних змін зазнало сільське господарство України. В його розвитку основними фігурами поряд з поміщиками стають багаті селяни і капіталісти. Вони визначали агротехнічний прогрес галузі, запровадження посівів технічних культур, піднесення рівня його товарності, зростання валової кількості продукції. У сільському господарстві відбуваються процеси регіональної спеціалізації.

Основною галуззю сільськогосподарського виробництва залишається землеробство, в якому поступово збільшується вирощування пшениці, переважно на експорт, особливо на Півдні і Лівобережжі. Там також зростають посіви соняшника, кукурудзи, коноплі, тютюну, винограду. Важливими в структурі рільництва залишаються жито, ячмінь, овес, просо та гречка. Цукровий буряк стає найбільш поширеним на Правобережжі, де також вирощувалися традиційні жито, ячмінь, а також хміль, садові культури. По всій Україні значно зросли площі під картоплею й овочевими культурами. Особливо різкі зміни відбуваються на Півдні. В цьому регіоні здійснювалася енергійна інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, запровадження нових сортів культур, розширення посівів пшениці на експорт, використання найманої сили.

У кінці XIX ст. вже сформувалися центри, де збирались батраки і де їх наймали на роботу у великі господарства. Поряд з цим відбувалися позитивні зміни і в тваринництві. І тут авангардну роль відігравав південь України, що спеціалізувався на вирощуванні і експорті овець і коней. Хоча і меншою мірою, відбувався процес спеціалізації тваринництва і на Лівобережжі, де частина селян вирощувала коней, волів та овець на ринок.

Швидко зростала внутрішня та зовнішня торгівля. Продовжувала розвиватися мережа ярмарків і базарів. Найбільшими залишалися контрактовий ярмарок у Києві та Харківський. Поряд з цим з'являється

система магазинів, у тому числі універсальних, особливо у великих промислових центрах України. Запрацювали різноманітні біржі та інші посередницькі структури. Особливістю торгових взаємозв'язків української економіки була її орієнтація як на російський ринок, так і на європейський та близькосхідні країни через чорноморські порти. Великі зміни відбуваються у сфері соціальних відносинах між сільськогосподарськими виробниками. Соціально-економічна ситуація ускладнювалася через феодальні пережитки, загострення безземелля. Селянство складало основну масу населення — більше 80%. Воно швидко зростало, і це було характерною рисою демографічної ситуації. У 1861 р. на Харківщині на 1 кв. км припадало 35 жителів, а в 1891 — більше 52 чоловік. Та ще інтенсивніше це відбувалося на півдні України. Херсонщина у 1797 р. мала трохи більше одного мешканця на 1 кв. км, а в 1897 — 49 чоловік. Середня густота населення в Україні наприкінці XIX ст. досягла 53 чоловік на 1 кв. км. Цей своєрідний демографічний надзвичайно ускладнював соціально-економічну ситуацію в Україні. Пережитки феодалізму, збереження поміщицького землеволодіння, значно збільшеного реформою 1861 р., і зменшення нею селянського землеволодіння разом з прискоренням зростання населення вело до обезземелення і розорення великої кількості селянських господарств. Створювалася ситуація земельного голоду для переважної кількості селянства. Відбувалося розорення значної його частини і в той же час зростання прошарку багатих хазяїнів.

Найбільшого впливу набули в сільськогосподарському виробництві багаті селяни в Південній Україні, де існували широкі можливості для підприємницької ініціативи. Вони скуповували поміщицькі землі і придбали до кінця XIX ст. половину селянських земель. Аналогічні процеси, хоча й дещо у менших розмірах, відбувалися і в інших регіонах України. На початку XX ст. більше половини селян не мали достатніх для рентабельного ведення господарства земельних наділів. Учені підрахували, що рентабельним було таке господарство, яке мало більше п'яти десятин землі; але більше половини українських селян мали менше п'яти десятин. Селянство знаходило вихід в розширенні так званої «внутрішньої еміграції», в переселенні на Кубань та на Волгу. У 1881 р. були скасовані обмеження на переселення, і українські селяни рушили до Сибіру й Тихого океану. Поряд із цим бідняцьке селянство все більше втягувалося в бунти, протести, революційні рухи Російської демократичної революції 1905–1907 рр.

Після революції царизм, поряд з репресіями проти селянства, розгорнув реформування соціальних відносин на селі. Прем'єр П. Столипін, намагаючись зберегти царизм і поміщицьке землеволодіння, запропонував

ряд законопроектів, затверджених Державною думою та царем. Згідно із законами, селяни звільнялися від опіки общин, мали право виходу на хутори, отримували дешевий кредит. Але для українських селян найважливішою частиною реформ Столипіна була державна підтримка їх переселення до Сибіру та Далекого Сходу. Найбідніша частина їх, намагаючись отримати значні земельні наділи в малонаселених просторах східних регіонів імперії, великими масами переїздили туди, зазнаючи великих труднощів. Царська бюрократія бездушно поставилася до переїзду величезних мас селян, залишивши їх на новому місці напризволяще. Багато селян загинуло, багато, розорившись і у всьому зневірившись, поверталася назад у свої села, де у них не залишилось ніякого майна і де вони були зайвими. Це призвело до подальшого загострення соціальної ситуації. Напередодні Першої світової війни українське селянство, більш ніж наполовину бідняцьке та безземельне, було в морально-політичному плані готове до нових революційних боїв. Ускладнювалася також соціальна структура міста. Внаслідок бурхливого розвитку промисловості швидко зростали робітничий клас та буржуазія, соціальна група купців та дрібних торговців і зменшувалася роль ремісництва.

11.3. Суспільно-політичне і громадське життя. Антиукраїнська політика царизму

Здійснення царизмом низки реформ ліберального характеру сприяло розширенню місцевого самоуправління та зростанню громадської активності. Значну долю адміністративної влади на місцях отримали земські зібрання, що складалися з депутатів, обраних на з'їздах великих землевласників, міського населення і селян. В результаті, відповідно до укладених виборчих законів, влада забезпечувалася дворянам і багатим купцям та підприємцям. Земські управи постійно займалися справами місцевої промисловості і торгівлі, дорогами, освітою, охороною здоров'я та ін. Діяльність земств контролювали губернатори і міністр внутрішніх справ, які могли заборонити будь-яку їх акцію чи постанову, що обмежувало можливості цих органів. При виборах міських дум завдяки особливостям закону фактична влада перебувала в руках буржуазії та дворянства. Діяльність міських дум була аналогічною діяльності земської. Попри всі обмеження, самоврядування відіграло значну роль, турбуючись про розвиток культури, медицини, сільського господарства і промисловості, дорожнє будівництво та ін. Земська діяльність сприяла залученню до громадських та суспільно-політичних справ знач-

ного кола ліберального дворянства, інтелігенції, виховувала у багатьох його діячів творче ставлення до державної діяльності у майбутньому. Громадська та суспільно-політична активність інтелігенції в атмосфері реформ наростала, спрямовувалася на благо широких народних мас. Основна увага зверталася на розвиток народної освіти, організацію шкіл, створення і видання популярної літератури та підручників. Ставилася мета нести знання, культурні досягнення в народні маси, розвинути їх політичний кругозір, допомогти їм стати свідомими громадянами. До цього закликали члени Кирило-Мефодіївського братства через свій журнал «Основа».

Уже в 1859 р. в Києві та інших містах почався рух за створення «недільних шкіл». Вони призначалися для міської молоді, всіх неграмотних. Навчання відбувалося в будинках шкіл, гімназій і навіть Київського університету. Учителями були здебільшого студенти та гімназисти старших класів. Поява цих шкіл викликала піднесення в середовищі інтелігенції, яка розгортала широку і різнобічну діяльність. П. Куліш організував у Петербурзі видавництво книг для народу і шкільних підручників. Друкується «Буквар южноруський» Т. Шевченка, «Граматика» П. Куліша, інші книги, спеціально підготовлені для народних шкіл. М.Костомаров організував доброчинний збір коштів. Багато студентів пішли простими народними учителями по селах, а також на посади сільських писарів, вели продаж книг на ярмарках, поширювали популярні видання, читали міщанам «Кобзаря». Багато молодих людей відмовлялися від кар'єри, наукової діяльності, часом навіть поривали зі своїми сім'ями, щоб всі сили віддати служінню народові.

Однак були й труднощі: відсутність програм, брак достатньої кількості літератури та коштів. Серед викладачів недільних шкіл відбувалися жваві дискусії про методи і програми навчання, шляхи розвитку цього руху. Для вирішення проблем молодь почала об'єднуватися. Так утворилася «Громада» в Києві, яка охоплювала студентів, учителів, молодих учених. Членами «Громади» були В. Антонович, П. Житецький, О. Левицький, К. Михальчук, Т. Рильський, П. Чубинський та багато інших. Ця діяльність сформувала в них почуття глибокого патріотизму, відданість українському народові. Громади виникли і в інших містах України. Це було продовження руху національного відродження, розбудженого діяльністю попередніх поколінь інтелігентів, ентузіазмом національного відродження першої половини XIX ст. Однією із особливостей руху другої половини XIX ст. стала участь у ньому групи польських інтелігентів на чолі з В. Антоновичем. Вони відчували моральну потребу у відданій праці для розвитку культури українського народу, спокутувати історичні провини шляхетської Польщі перед Україною. Ця група значно зміцнила український національний рух.

Однак провінціальна адміністрація та поміщики, переважно на Правобережжі, підозріло ставилися до культурно-просвітньої діяльності в селянських масах. Засипаючи російську адміністрацію доносами, вони домоглися заборони продажу українських книг на Правобережній Україні.

Поряд з цим російська преса, яка раніше прихильно ставилась до української літератури та національно-просвітньої діяльності українців, охоче друкувала на своїх сторінках твори українською мовою, історичні дослідження, статті на захист української мови та літератури, з 1861 р. змінює свою позицію. На сторінках газет і журналів великоросійські націоналістичні діячі, в тому числі і слов'янофіли, стверджують, що української мови не існує, а є діалект, і освіта українських народних мас українською мовою доведе тільки до відчуження їх від російського державного життя.

В цей же час і поляки доводять, що українці належать до польського народу, а українська мова — це діалект польської. Польські публіцисти зображали український національний рух наслідком чиїхось інтриг, спрямованих на шкоду польським інтересам, на ослаблення авторитету поляків на Правобережжі Дніпра, який вони вважали польським краєм.

Український журнал «Основа» стійко боровся проти цих «теорій». М. Костомаров і П. Куліш у своїх статтях блискуче викривали як великоруські шовіністичні домагання та нетерпимість, вбачаючи в них темну спадщину московських часів, так і чванливі претензії поляків на українські землі. Відкидаючи звинувачення в сепаратизмі, редакція журналу формулювала програму руху національного відродження в дуже скромних вимогах свободи розвитку української літератури і народної школи, підкреслюючи свою лояльність до Російської держави та відсутність політичних вимог. Щоб вплинути на російську інтелігенцію, М. Костомаров переніс дискусію на сторінки закордонного органу російських демократів журналу «Колокол», який видавав О.Герцен (початок 1860 р.). На сторінках журналу М. Костомаров висловив тезу про свободу розвитку української мови, культури і освіти і повторив деякі положення з програми і статуту Кирило-Мефодіївського братства про союз вільних, незалежних слов'янських держав, нехай і під скіпетром російського царя. Він закінчив свою статтю енергійною вимогою: «Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають своїми земель, заселених нашим народом».

Особливо посилилося реакційне ставлення до українського національного руху після польського повстання 1863 р., яке дало російській реакційній пресі, на чолі якої стояв впливовий публіцист Катков, привід заявити, що за польським повстанням вибухне колись і українське, якщо уряд не вживе відповідних заходів. У пресі розгорнулася брутальна

антиукраїнська кампанія, друкувалися наклепи, доноси на діячів українського руху. Російське суспільство охопив вибух великоросійського шовінізму. Російський уряд запідозрив, що в народі ведеться соціалістична революційна пропаганда, що Україну охопили настрої сепаратизму.

Уже влітку 1862 р. уряд розпочав репресії. До середини 1863 р. в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах, де діяли Громади, були проведені численні арешти інтелігенції. Чернігівська, Полтавська громади були повністю розгромлені. Багато членів громад за вироком судів були вислані до далеких північних губерній Росії: П. Чубинський, О. Кониський, П. Єфименко та ін. Значна кількість громадівців була позбавлена роботи, переводилася в інші міста і губернії. Закрилася газета «Чернігівський листок», припинилася легальна робота всіх недільних шкіл та навчальних закладів з українською мовою навчання.

У 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв видав циркуляр із забороною видавати українські книжки, мотивуючи тим, що «не було, нема й бути не може ніякої української мови». Громадівці, що залишилися на волі, обережно продовжували незначну культурницьку роботу в підпіллі. Фактично національно-культурницька діяльність в Україні припинилася. В той же час посилювалась русифікація українського народу через армію, церкву, пресу, залізниці, заводи, які в своїй діяльності користувалися російською мовою. Було ще раз доведено, що царська Росія — це тюрма народів, а Україна — її в'язень.

В 60-х роках XIX ст. прискорюється зростання прошарку української інтелігенції. Вона формувалась переважно із збіднілого дворянства, духовенства, чиновництва, міщанства і деякою мірою з селянства. Тепер вона уже мала переважно демократичний характер. Серед цієї інтелігенції людей матеріально і службово незалежних було мало, і тому національний в умовах небезпеки репресій рух відроджувався повільно. На початку 70-х років російське чиновництво стало забувати валуєвський циркуляр. Поступово формувалась, хоч і була невеликою, національно свідомий напрям у земствах та міських думах. В цілому земства Східної України розгорнули широку культурницьку діяльність. Значна частина земців мала ліберальні погляди, опозиційно ставилась до самодержавства (в Чернігівському та ін. земствах), часто діяла спільно з громадівцями.

У 70–80-х роках частина української молоді захоплювалася соціалістичними ідеями, що проникали із Заходу, втягувалась у революційні російські народницькі організації, які ігнорували національні інтереси колоніальних народів царської Росії. Це ослаблювало громадівські сили, шкодило їхній і без того незначній роботі. І все ж нові сили інтелігенції на початку 70-х років, скориставшись ослабленням репресій, спромоглися

відродити в Києві широкий громадівський рух, який підтримувала певна частина земців.

Відродилася «Громада» і в Києві, найбільша і найвпливовіша в Україні. Однак вона фактично поділялася на дві частини: старе громадівство, яке зосереджувалося лише на культурницькій діяльності, і молоде, що прагнуло поєднати культурницьку роботу з активною політичною боротьбою. Поряд з київською сформувалися громади у Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві, а також у Петербурзі. Найміцнішою була київська громада, яка згуртувала в своїх рядах інтелектуальну еліту України того часу: В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Вовка, М. Ковалевського, М. Лисенка, К. Михальчука, І. Нечуя-Левицького, О. Русова, С. Подолинського, М. Старицького та ін.

В діяльності київської «Громади» переважало культурництво. Але група її діячів на чолі з М.Драгомановим намагалася розгорнути і політичну роботу, впливала на громадське життя, підтримуючи українських діячів в земствах та сприяючи їхній діяльності. Найбільшого значення «Громада» надавала розвиткові науки та літератури. За її ініціативою у 1873 р. була створена Південно-Західна філія Російського географічного товариства, до якої вступили визначні українські науковці. Товариство вело енергійну роботу по дослідженню української етнографії, мовознавства і літературознавства, історії, економічного життя та видало велику кількість наукових праць. Коли про результати своєї роботи товариство проінформувало всесвітній археологічний з'їзд, який відбувся у Києві у 1874 р., європейські вчені були приємно вражені їх солідністю і розмахом.

У Києві знову розгорнулась широка видавнича діяльність: друкувалася значна кількість наукових праць, поетичних і прозових літературних творів, багато популярних брошур для народу. «Громада» придбала газету «Киевский телеграф», яка стала органом української інтелігенції. Політична програма «Громади» вимагала федеративного устрою Росії з широкою автономією для України. М. Драгоманов, С. Подолинський та ін., схилялися до соціалізму. Ще радикальнішими були погляди одеської громади. Обидві вони співробітничали з російськими революційними організаціями народницького характеру, але при цьому зберігали незалежність. Народництво в Україні в ці роки ширилось, охоплюючи все більше молоді.

Російський революційний рух, теорія народництва базувалися на ідеї прискореного переходу до соціалізму через сільську общину, оминаючи буржуазне суспільство, яке на той час у Європі жорстоко експлуатувало трудящі маси. Народництво складалося з кількох течій, пов'язаних переважно з діяльністю і вченням П. Лаврова, М. Бакуніна, П. Ткачова. Іноді

їхню теорії називають селянським соціалізмом. Найближчою метою руху було знищення революційним шляхом самодержавства, поміщицького землеволодіння, забезпечити народу «землю і волю». З цією метою вони намагалися підняти селян на революцію, пропагуючи її в селянських масах.

У складі народницьких організацій, що охоплювали майже всю європейську частину Російської імперії, було багато української молоді, схильної до політичного радикалізму. Їм імпонувала благородна мета руху, героїзм, самовідданість, схильність народників до жертовності, їхня слава. В Україні у 70–80-х роках діяло багато народницьких груп, найбільші з яких зосереджувались в університетських центрах Одеси, Києва та Харкова.

Масове «ходіння в народ» пропагандистів революції в Україні почалося восени 1873 р. Народники йшли в сільські місцевості працювати учителями, майстрами, ремісниками, вели агітаційну роботу. «Ходіння» відбувалось в більшості губерній України. Пропаганда збуджувала революційну активність частини селян, однак основна їх маса, темна й забита, неспроможна була її сприйняти, і народна революція не відбулася. Уже в 1874 р. жандармерія розгорнула репресії, і сотні народників опинилися в тюрмах та на засланні. «Ходіння в народ» закінчилося поразкою.

В пошуках нових шляхів досягнення своєї мети народники об'єднали свої сили в єдину організацію «Земля і воля» і продовжували боротьбу. Вони планували розгорнути широку агітацію серед населення, організувати збройні бунти, захопити владу шляхом насильницького перевороту. Українські народники об'єдналися в гурток «південних бунтарів», до якого входили Л. Дейч, В. Засулич, Я. Стефанович, М. Флоренко та ін. Вони мали досить тісні зв'язки з організацією «Земля і воля». «Бунтарі» використали царистські настрої селян на Чигиринщині, де були досить глибокими бунтівні традиції, і вирішили видати себе за посланців царя. Я. Стефанович під вигаданим ім'ям Дмитра Найди, якого начебто прислав цар, почав створювати селянські дружини для збройної боротьби проти поміщиків. Жандарми розкрили цю змову, заарештували всіх селян та їхніх керівників. Я. Стефанович та його товариші втекли, а заарештовані селяни були покарані. Захищаючись від жорстоких репресій уряду, народники розпочали терор проти влади. Вони врешті-решт створили глибоко законспіровану організацію «Народна воля» і 1 березня 1881 р. вбили царя Олександра II, маючи надію, що це спричинить революцію. Однак цього не сталося.

У 80-х роках народовольці кілька разів відроджували свою організацію, але потужний репресивний апарат царизму щоразу її знищував. Громадівці, особливо члени «молодих громад», допомагали народовольцям, часто здійснювали спільні акції в Одесі, Єлисаветграді, Києві,

Київській губернії та інших містах. Ставлення М. Драгоманова до народницького руху було неоднозначне. Він критикував його за ігнорування національного питання, і виконком «Народної волі» незабаром включив в свою програму право націй на політичну незалежність. Один із найвизначніших лідерів Л. Желябов поділяв федералістичні погляди Драгоманова. Однак після страти Желябова і його друзів «Народна воля» вже не дотримувалась цих поглядів. Драгоманов був близьким в своїх соціалістичних поглядах до ідей народників, однак він гостро критикував їх централізм та терор. Одночасно він виступав проти заяви В. Антоновича, що народники — це «держиморди під червоними прапорами».

Нове піднесення громадівства показало, яку величезну потенціальну силу має рух українського національного відродження. Царизм, місцеві реакційні сили, які боялися соціалістичної пропаганди революціонерів-народників, українського «сепаратизму», розпочинають репресії проти громад. Було закрито Південно-Західний відділ Географічного товариства в Києві, припинено видання «Киевского телеграфа», почалися арешти. Увінчував ці заходи указ імператора Олександра II, підписаний у травні 1876 р., який на той час перебував на курорті в німецькому місті Емс, про заборону друкувати українською мовою книги, читати лекції, ставити українські п'єси, виконувати прилюдно українські пісні та ін. Не допускалося також завезення українських видань із-за кордону. Передбачаючи цей удар, «Громада» запроектувала перенести деякі ділянки своєї роботи за кордон. З початку 70-х років активізувалися зв'язки з Галичиною. У 1872 р. коштом киян була відновлена львівська газета «Правда», і її співробітниками стали О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький та ін.

М. Драгоманов, якого в процесі репресій звільнили з Київського університету, Ф. Вовк, М. Зібер та С. Подолинський емігрували за кордон. Драгоманов почав видавати в Швейцарії журнал «Громада» та іншу літературу. Він був одним із найвизначніших мислителів і вчених України другої половини XIX ст. За кордоном Драгоманов заглибився у вивчення досягнень європейської науки, ознайомився з новітніми політичними теоріями і почав доповнювати програму «Громади». Він формулював методологічні засади суспільних наук, підкреслюючи, що вони повинні спиратися на серйозні наукові дослідження. Українським вченим він докоряв, що вони лише збирають літературу, матеріали, а не творять системи: «це ерудиція, не наука». Він закликав українське письменство, науку орієнтуватися на європейські методи і напрямки, тісно співпрацювали з громадським рухом, не оминали політичних проблем. Як і інші члени «Громади», Драгоманов був прихильником федерації Росії і України, чекав, що в недалекому майбутньому розвалиться російська монархія

і Російська держава існуватиме на принципах демократичного автономізму та федералізму.

Поряд з глибоким реалізмом і науковістю М. Драгоманов захопився утопічним соціалізмом — соціалістичною теорією Прудона і вважав, що автономні громади з'єднаються в одну федерацію, знищать стару державну машину, її військо, введуть громадську міліцію.

У цей же час в громадівському русі настала криза і визначилося кілька течій, кожна з яких мала свою тактику. Найстаріший представник руху національного відродження М.Костомаров переконував, що українці мають вдовольнитися українською літературою для хатнього вжитку і складати лише підручники та книжки для народу. Таким чином, він намагався заспокоїти царський уряд і довести йому нешкідливість українського руху. Однак царизм не вірив, що серед українства немає сепаратизму. Громадівський рух, у свою чергу, теж заперечував цю позицію організатора Кирило-Мефодіївського братства. Група В. Антоновича намагалася надавати українському рухові аполітичного, культурницького характеру та з обуренням відкидала «політичні крайності» М. Драгоманова і врешті-решт позбавила його повноважень їхнього представника за кордоном та відмовилася фінансувати його газету. На думку В.Антоновича, доцільніше було б не розпорошувати сили, а зосереджувати їх на культурницькій роботі, зміцнювати українські традиції.

У 80-х роках після вбивства народниками Олександра II в Росії запанувала важка реакція. В цей час остаточно утвердилася в громадівському русі думка зосередити всі сили на культурній роботі та створенні наукових основ українознавства шляхом розвитку досліджень в галузі історії, етнографії, археології, мови, культури українського народу. Осередком цієї діяльності стає журнал «Киевская старина», заснований у 1882 р. Ця робота здійснювалася також в університетах, особливо в київському. У 80–90-х роках громадівцями був створений великий творчий доробок, що став основою розвитку української культури і науки в майбутньому: в історії — твори В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Яворницького та багатьох інших; у літературі — творчість Л. Українки, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного та ін.

Наприкінці 90-х років громади організовувалися в університетах, гімназіях, семінаріях та інших навчальних закладах. Вони створювали свої бібліотеки, пропагували і самоосвітню діяльність молоді в дусі підвищення своєї національної свідомості, проводили збори, наради та з'їзди. Переслідувана в Росії українська політична думка розвивається в Галичині, де її органами були друковані коштом українців із Росії та за їх участі журнали і газети «Зоря», «Правда», «Життя і слово», «Народ» та ін. Наддніпрянські українці беруть участь в галичанському духовному

житті, особливо відчутно впливали на розвиток науки, політичної думки та культури В. Антонович і М. Драгоманов. У 1894 р. новозасновану кафедру української історії Львівського університету посідає вихованець В. Антоновича, випускник Київського університету М. Грушевський, що відразу ж почав здійснювати значний вплив на національно-культурне життя Галичини.

У 90-х роках в Україні пожвавлюється громадське і суспільно-політичне життя. На цей час сформувалися вже два головні напрями в підпільному політичному житті України: соціалістичний революційний і національний. В Росії і Україні все більше поширюються соціалістичні ідеї, в тому числі марксистські. Створюються марксистські інтелігентські гуртки, на яких гуртківці обговорюють основні положення наукового соціалізму Маркса–Енгельса, роблять перші кроки до поєднання його з робітничим рухом. Таким був гурток, організований Ю. Мельниковим у 1888 р. в Харкові і через рік розгромлений жандармерією. Аналогічний характер мав гурток Ю. Мельникова — Б. Ейдельмана, який існував на початку 90-х років у Києві, а також П. Точиського в Катеринославі та ін.

В Одесі у 1894 р. існувало вже десять марксистських гуртків з участю великої кількості робітників.

У середині 90-х років марксисти розгортають активну пропаганду серед робітників. Під впливом створеного В. Леніним у 1895 р. в Петербурзі «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу» об'єднання марксистських груп і гуртків в такі союзи відбувається в багатьох містах України. Вони поширюють марксистську теорію і до початку XX ст. марксизм перетворився на пануючу революційну теорію в громадсько-політичному житті України.

Розвивався і національний рух. З'являються нові громади, а також так звані гуртки «відомих українців». Вони були невеликі, але діяли енергійно. У 1892 р. на могилі Тараса Шевченка було організовано «Братство тарасівців», яке ставило своєю метою створення незалежної України. До братства входили І.Липа, брати Міхновські та ін. Це вже були перші кроки на шляху надання національно-культурному руху громадсько-політичного характеру. В. Антонович обережно і послідовно продовжує тактику громадівського руху, спрямовану на зосередження сил української інтелігенції лише на культурницькій роботі. У 1897 р. відбувся всеукраїнський з'їзд представників громад, на якому було засноване непартійне об'єднання «Загальна українська організація». Це сприяло подальшому розвитку громадівського руху. Незабаром громади виникли у всіх губернських і багатьох повітових містах, розгорнувши там широку культурницьку діяльність.

11.4. Перші політичні партії. Революція 1905–1907 рр. та реакція в Україні. Перша світова війна

У 1899 р. в Харкові гурток молодих інтелігентів засновує Революційну українську партію (РУП). Керівниками її були Д.Антонович (син В. Антоновича), М. Порш та ін. РУП організувала видавництво революційної літератури в Чернівцях і Львові, завозила звідти і розповсюджувала по селах велику кількість пропагандистської літератури.

Наприкінці XIX ст. створюється Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), до якої входили і українці. В 90-х роках виникли соціалістичні партії Польщі, Литви, єврейський соціалістичний союз «Бунд» та ін., які частково діяли і в Україні. Українська революційна партія поступово перетворюється в соціал-демократичну. Незабаром від неї відокремилася так звана «Спілка», що приєдналася до РСДРП. Українські соціалісти ставили програмні завдання: боротися за соціальні інтереси трудящих і національні свободи українського народу. Російська преса писала, що «українці в одній кишені носять том Карла Маркса, а в другій — Тараса Шевченка».

Продовжується процес формування нових партій, які відображали інтереси різних соціальних груп. Частина РУП під керівництвом М. Міхновського у 1902 р. створює Українську народну партію. В своїх заявах та статтях члени її відстоювали гасло «Україна для українців», право українського народу бути господарем на своїй землі, мати свою незалежну державу.

У 1904 р. із груп, що вийшли з РУП, та деяких членів громадівського руху створюється Українська демократична партія, яка пізніше перетворилася в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Політичні партії України ширили національну свідомість, знайомили з різними політичними теоріями і поглядами, закликали до боротьби за свободи і права, готували і проводили політичні акції. В Україні відбувалися виступи та маніфестації, спрямовані на захист свободи української мови та культури. Зокрема, широкий резонанс викликало святкування відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві 30 червня 1903 р., куди з'їхалися тисячі представників української інтелігенції, навіть з Буковини та Галичини. У відповідь на заборону читати вітання українською мовою вони влаштували демонстрацію, протестуючи проти обмежень української мови і культури. Такими ж святами всеукраїнського характеру були ювілеї І. Нечуя-Левицького та М. Лисенка в Києві.

Таким чином, на початку XX ст. рух національного відродження швидко набирає політичного характеру і стає вагомим чинником суспільно-політичного життя. Переважна частина українських партій в своїх програмах

виступала за автономію України в складі федеративної Росії, але всі вони, діючи в підпіллі, боролися за демократію і республіку. Серед українських партій монархічних об'єднань не було. Російські соціал-демократичні партії поряд з ідеями боротьби за демократію та соціалізм висували гасло про право націй на самовизначення. Організації РСДРП (більшовики) і РСДРП (меншовики), а також Російська партія соціалістів-революціонерів вели в Україні, особливо в містах Лівобережжя, Півдня України, в Києві, велику пропагандистську роботу, організовували робітничі страйки, демонстрації, вимагаючи поліпшення умов життя робітників: скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, політичних свобод. І це сприяло зростанню масштабу і рівня всього суспільно-політичного життя в Україні,

Початок XX ст. характеризувався значним загостренням в Російській імперії соціально-економічної та політичної ситуації, що переростала в революційну кризу. Царизм, щоб запобігти революції, відволікти увагу народу від внутрішніх проблем, розширити свої колоніальні володіння на Сході, вів у 1904–1905 pp. війну з Японією. Однак і на цей раз антидемократичний, антинародний, напівфеодальний царський режим програв війну, що прискорило революцію. Вона вибухнула в січні 1905 p., охопивши і Україну. Ще раніше, в 1902 p., почалися селянські виступи з вимогами землі, ліквідації поміщицького землеволодіння. Їх підтримали робітничі страйки та демонстрації.

Під тиском національного руху царизм у 1904 р. розглядає питання про скасування заборони на українську мову, запитує думку Академії наук в цьому питанні, а також Київського і Харківського університетів. Всі вони рішуче висловилися за скасування обмежень у використанні української мови. Але поки уряд розмірковував і зважував всі «за» і «проти» загальноросійський страйк і збройні виступи народу в жовтні 1905 р. змусили царизм видати Маніфест (17 жовтня 1905 p.), в якому декларувалися свободи і право, в тому числі права вільно видавати мовами народів Росії літературу, пресу, використовувати національні мови в школі.

Першим створили часопис «Хлібороб» брати Шемети в Лубнах на Полтавщині, потім з'явилося багато українських газет та журналів у Києві, Харкові, Полтаві та багатьох інших містах. Відкрито виступили всі українські партії. Стали масово організовуватися українські видавництва, культурні організації; за прикладом Галичини формується мережа осередків «Просвіти», розгорнулося масове видання підручників, літератури для народу, вперше здійснено повне видання «Кобзаря». Українські партії виступали за автономію України і одночасно вели пропаганду соціалістичних гасел. Провідною силою національно-визвольного руху, цієї складової частини демократичної революції, була українська

інтелігенція. Її національно-визвольні гасла знаходили підтримку серед селян і робітників, і таким чином рух національного відродження переріс в національно-визвольну війну. Боротьба була непримиренною, вимоги і гасла демонстрацій та маніфестацій, тон української преси були дуже гострими. Царська влада сприймала український національно-визвольний рух як одну із найнебезпечніших частин всього революційного процесу і тому невпинно боролася проти нього, закриваючи українські видання, забороняючи українські товариства, заарештовуючи українських діячів. Особливо посилюються репресії в кінці 1905 — на початку 1906 років, коли зазнало поразки збройне повстання робітників та інтелігенції Харкова, Донбасу, Москви, спрямоване на знищення царизму і встановлення республіки. В Україні це повстання було значною мірою підтримане селянством. Його активною силою була студентська молодь, особливо студентство Харкова та Києва. Спираючись на армію яка в основній своїй масі підтримувала репресії царизму, уряд придушив повстання. Ця поразка була початком поразки революції. Слід підкреслити, що разом з царизмом, фактично в одному таборі, виявилися зрусифіковані українські поміщики, які хоч і не створили своїх українських «чорних сотень» і монархічних партій, проте подавали широку підтримку уряду, а не революції.

Весною 1906 р. в Петербурзі зібралася перша Дума, вибори до якої бойкотували більшість українських партій, що уклали угоду з соціалістичними російськими партіями. У виборах взяла участь лише радикально-демократична партія, а її представники І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський заснували українську Думську громаду, до якої ввійшли 40 депутатів, у втому числі депутати-селяни. Значну роль в організації її діяльності відіграв М. Грушевський, який переїхав зі Львова до Петербурга. За його участі підготовлено Декларацію про автономію України, яку Громада мала внести в Думу, однак цар розпустив цей перший парламент Росії.

У другій Думі також створилася Громада, яка заснувала свій друкарський орган «Рідна справа». Вона вела боротьбу за прийняття закону про українську мову, підготувала проект закону про автономію України, але і друга Дума була розпущена. Розпуск її був антиконституційним, по суті, державним переворотом. Царський уряд остаточно переміг, і в Російській імперії настав період реакції. Конституційні свободи зводилися майже нанівець. Попри все українське суспільство вийшло з революції більш організованим, політично зрілішим, маючи певний досвід національно-визвольної боротьби. Важливим результатом першої Російської революції для українців було скасування заборони української мови. Це було значною поступкою царського уряду, яка дала поштовх до розвитку літератури та преси. З’явилася перша щоденна українська

газета «Громадська думка» (пізніше «Рада») та окремі місцеві друковані органи.

В часи реакції царизм, здійснюючи масові жорстокі репресії проти революціонерів, переслідував українські партії, пресу, намагаючись знищити всі українські видання. Однак більшість з них, хоч і з труднощами продовжували існувати. Значну роль в цьому відіграли меценати-патріоти Е. Чикаленко та В. Симиренко, які щедро виділяли гроші на підтримку української преси, науки та літератури. Продовжувала діяти невелика кількість організацій — «Просвіта», Українське наукове товариство в Києві та ін. Поряд з цим російські націоналістичні, чорносотенні і навіть ліберальні групи та партії виступали проти українського національного руху. Єдиним табором царизм, праві та ліберальні сили Росії намагалися його знищити, продовжуючи політику русифікації України.

В Східній Україні з 1907 р. політичне життя занепадає, переходять у підпілля політичні партії, практично зникли громади. Знову викорінюється українська мова в школах і вузах. Про необхідність її заборони відкрито говорить царська влада, особливо прем'єр-міністр П. Столипін. Заборонялися всілякі культурницькі заходи, навіть відзначення ювілею Тараса Шевченка, що викликало загальне обурення в Україні. Слабкістю політичного керівництва в українському суспільстві скористалася російська ліберальна партія кадетів, яка на той час нарощувала свій вплив. У цих умовах діячі УРДП та інших політичних груп у 1908 р. створили ліберальне «Товариство українських поступовців» (ТУП), яке стояло на позиціях конституційного парламентаризму і автономії України в складі Російської держави, захисту декларованих Маніфестом 17 жовтня 1905 р. прав українців, запровадження української мови в освітніх закладах, суді, адміністративному апараті. ТУП залишилася єдиною легальною політичною організацією Східної України до 1917 року.

Перша світова війна, яка розпочалася в серпні 1914 р., була жорстоким винищенням народів в інтересах правлячих імперіалістичних кіл багатьох держав світу. Для України вона несла нові випробування. Україна залишалася розділеною між Росією і Австрією, які тепер воювали між собою. В армії цих країн мобілізовувалися мільйони українських громадян, які мусили убивати одне одного і гинути за чужі їм інтереси. Війна викликала в середовищі української інтелігенції Східної України неоднозначну реакцію. Частина інтелігенції закликала захищатися від німців. Деякі організації УСДРП, зокрема катеринославська, випускали відозви з гаслами «Геть війну!», «Хай живе автономія України!», вели антивоєнну пропаганду. Українські емігранти утворили у Львові «Союз визволення України», до якого входили В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський, В. Залізняк та ін. Союз проголосив своєю метою утворення самостійної української дер-

жави. Він вступив у контакт з Німеччиною та іншими країнами цього угруповання, щоб при їхній допомозі досягти незалежності. Така тактика була помилковою і використовувалася російськими великодержавними шовіністами для дискредитації самої ідеї незалежності України.

Царизм, скориставшись війною, почав забороняти українські видання, книги, культурні організації, арештовував і відправляв у заслання українських діячів. Зазнав переслідувань і був засланий до Симбірська М. Грушевський. У ході війни практично було призупинено культурне життя Східної України. Київська цензура, спираючись на закони військового часу, не пропускала статті в газетах українською мовою, і навіть російською, якщо йшлося про життя України. Авторів багатьох видань, у тому числі наукових, далеких від політики, було заарештовано, віддано під суд, хоча офіційно заборони української преси та літератури не було. А на початку 1917 р. київська адміністрація віддала друкарням наказ нічого не приймати до друку українською мовою. Царизм посилював наступ на Україну, намагаючись знищити саме поняття «Україна».

У Західній Україні більшість громадянства підтримувала Австро-Угорщину у війні проти царської Росії. 3 серпня 1914 р. у Львові українськими партіями був створений об'єднаний представницький орган «Загальна Українська Рада» на чолі з К. Левицьким. Рада закликала боротися за конституційну Австрію проти самодержавної Росії. Незабаром вона висунула ідею створення всеукраїнського військового легіону. Одразу виявили бажання вступити до нього 28 тис. національно свідомих юнаків. Однак під впливом поляків, яких лякала можливість формування українських військ, австрійський уряд дозволив створити лише підрозділ чисельністю 2,5 тис. чоловік. Це з'єднання, яке пізніше отримало назву Полк українських січових стрільців, брало участь у боях в районі Стрия, обороняло від Тужоцький перевал у Карпатах. Однак бійці використовувалися урядом Австро-Угорщини, як і наддніпрянські українці царською Росією, у братовбивчій війні в інтересах своїх колоніальних імперій, а не українського національного руху.

З перших днів війни Галичина і Буковина стали ареною великих битв, в яких війська царської Росії прорвали австрійський фронт і окупували Галичину. Поразка Австрії мала тяжкі наслідки для Західної України. Новопризначений генерал-губернатор Галичини граф О. Бобринський негайно взявся насаджувати російську мову в усіх адміністративних органах та навчальних закладах. Росіяни та місцеві москвофіли зайняли всі державні посади. Були закриті всі організації «Просвіти», товариства, періодичні видання, бібліотеки, школи (польські продовжували існувати). Відкривалися курси російської мови для вчителів, друкувалися підручники російською мовою. Шляхом терору і репресій царська

влада намагалася русифікувати місцеве населення, навернути греко-католиків до православ'я. Переслідувалася галицька інтелігенція, особливо релігійна, як в цілому вся уніатська церква. Лише через розподільчі тюрми Львова вглиб Росії було переправлено 12 тис. в'язнів, серед них велику кількість греко-католицьких священиків. У вересні 1914 р. вивезли до монастирської тюрми у Суздаль митрополита Андрія Шептицького. Проводилася «інвентаризація» — практично справжнє пограбування галицьких банків, монастирів, музеїв та бібліотек.

Це було, по суті, продовженням політики царизму щодо українського руху в Російській імперії. Поряд з цим роздратована невдачами австрійська воєнщина, в свою чергу, значною мірою під впливом поляків, почала репресії проти українців, звинувачуючи їх у таємних симпатіях до росіян і «зраді». Відступаючі австрійські і угорські війська розпочали терор проти українців: були розстріляні сотні невинних людей, тисячі кинуто в концтабори. Найсумнішою славою серед них користувався «Телергоф», де в жахливих умовах перебувало 30 тис. чоловік і де тисячі їх щорічно гинули від хвороб і голоду.

Військові дії в Західній Україні проходили з перемінним успіхом. Війна кілька разів прокотилася жорстоким валом по всій її території. Внаслідок затяжних і тяжких боїв там було зруйновано сотні сіл, десятки містечок, знищено 650 шкіл, близько півмільйона житлових і господарських будинків, загинули десятки тисяч мирних жителів. Масово гинули від голоду та епідемій жінки, діти, люди похилого віку. Десятки тисяч людей, рятуючись від репресій, стали біженцями — без даху над головою, без допомоги, кинуті властями і в Росії, і в Австрії напризволяще. Перша світова війна поглибила трагедію позбавленого державності та роз'єднаного українського народу, різко погіршила його і без того гірку долю.

Поразки австрійських, а згодом і російських військ в Галичині, нестабільність фронту, величезні людські втрати російської армії притушили самовпевненість обох урядів, посилили активність українських політичних кіл по обидва боки фронту. У Російській імперії відновили роботу українські кооперативи, книгарні, наукові товариства; виходило кілька газет. Відновлювало і розширювало свою діяльність ТУП, проводячи агітацію за конституційне правління в імперії та автономію України.

У травні 1915 р. у Відні зібралися галицькі політичні діячі та відновили свій представницький орган — Загальну Українську Раду. Вона почала сміливіше висувати ідеї української державності: проголосила своєю метою незалежність Східної України після очікуваної поразки Росії, а також широкої автономії для Галичини. Проте подальші поступки Відня полякам у Галичині підштовхнули її в 1916 р. до саморозпуску.

Надалі західноукраїнські інтереси представляв галицький Клуб віденського парламенту на чолі з Євгеном Петрушевичем.

Горе, кров, сльози, величезні втрати, ослаблення у війні колоніальних імперій, під владою яких перебувала Україна, робили українців дедалі заповзятливішими у досягненні своїх цілей, наближали народні революційні виступи, боротьбу за державність.

11.5. Духовне життя України в XIX ст.

XIX століття — період високого розвитку української культури, яку творили широкі народні маси і патріотично налаштована українська інтелігенція. Однак православна церква України, перейшовши під владу Петербурга, уже не відігравала значної ролі в розвитку української культури. Перехід до Російської імперії монастирських і церковних земель у 1736 р. був ударом по українській церкві, підірвав її матеріальні можливості. Особливо боляче це відбилося на становищі Києво-Могилянської академії, яка утримувалася за рахунок виділених їй земель.

Церковна верхівка, її вплив на духовне життя народу значною мірою залежали від митрополита. Враховуючи це, царизм вів таку лінію, яка перешкоджала українцям обіймати цю посаду. З кінця XVIII до початку XX ст. Київську митрополичу кафедру очолювали переважно росіяни, які зовсім не цікавилися життям цього краю.

Одночасно, починаючи з кінця XVIII ст., російський уряд і Петербурзьке православне керівництво значні зусилля спрямовують на навернення уніатів Правобережної України в православну віру. На землях, що відійшли за поділами Польщі до Російської імперії, створювалися російські православні школи, як духовні, так і державні, пізніше приватні, де навчання велося російською мовою за російськими підручниками. Здійснювалися адміністративно-репресивні заходи, насильницьке закриття уніатських церков, перетворення їх на православні. На початку XIX ст. на Правобережній Україні у православ'я перейшло 2300 церков, і на кінець століття там залишилася невелика кількість уніатських парафій (із 5000 — близько 200), а їхні маєтності були конфісковані.

За часів Олександра I, який сам захоплювався католицизмом і оточив себе польськими аристократами (А. Чарторийський та ін.), становище католиків та уніатів значно поліпшується. Але за Миколи I знову починаються гоніння, боротьба за повне викорінення греко-католицької церкви. У 1839 р. було проголошено «Акт злуки» уніатів із православними, яким унія повністю ліквідовувалася в межах Російської імперії. Цим самим було вчинено насильство над людьми, які понад 200 років

належали до уніатської церкви і звикли вважати її своєю. У XIX ст. російська церква вела вперту боротьбу з проявами української національної самобутності: заборонялися і переслідувалися спроби читати проповіді українською мовою, будувати церкви в українському стилі та ін. Священики призначалися, а не обиралися, що часто вносило відчуження у відносини між ними і паствою. Це сприяло поширенню сектантських течій. Найбільшою в Україні була секта баптистів (штундистів). Церква і поліція переслідували їх до 1905 р., хоча це мало допомагало. Після революції 1905–1907 рр. вони легалізувалися.

Охолодження до церкви серед інтелігенції наростало, починаючи від Г. Сковороди. Поширення в другій половині XIX ст. революційних соціалістичних ідей підривало вплив релігії. Ставало «модним» байдуже ставлення до неї. Однак значна частина селян, робітників і ремісників залишалися вірними своїй релігії. Були спроби перекласти на сучасну українську мову релігійні книги, зокрема Біблію. Над цим працювали Г. Квітка-Основ'яненко, М. Максимович, П. Куліш та інші. Однак Синод забороняв це робити, і лише у 1906 р. були надруковані переклади Святого Письма.

Початкова освіта в Східній Україні на початку XIX ст. була в занепаді. Поміщикам грамотні кріпосні були непотрібні, і вони не витрачалися на утримання народних шкіл. Держава теж цим майже не переймалася. Переважна більшість шкіл належала церквам і місцевому населенню (парафіяльні школи). Але з'явилися і повітові школи, створювалися також школи «кантоністів» — для дітей солдат. В середині XIX ст. у суспільстві розповсюджуються передові ідеї. Прогресивні педагоги М. Пирогов, а пізніше — К. Ушинський порушують питання про всенародну школу, навчання в якій велося б рідною мовою.

Реформа освіти 1864 р. дала значні свободи для створення шкіл різних типів: відомствами, духовенством, приватними особами, товариствами. Програми пристосовувалися до місцевих умов. До керівництва школами допускалися представники міського самоврядування та земств. Однак навчання велося лише російською мовою, особливо після валуєвського «указу» 1863 р. З 70-х років XIX ст. у розвитку народної освіти зростає роль земств, які організували широку шкільну мережу, дбали про вчительські кадри, виділяли кошти на утримання шкіл. На початку XX ст. 84% коштів на школи виділяли земства, 14% — міністерство освіти, 2% — духовне відомство. У 1837 р. в Східній Україні існувало 17 тис. початкових шкіл. Проте вони охоплювали лише третину дітей. Не всі діти селян і робітників відвідували школи через скрутне матеріальне становище. Тому рівень грамотності трудящих, особливо селян, був низьким. Наприкінці 90-х років у різних губерніях України відсоток письменних коливався від 15,5 до 27,9.

Серед початкових шкіл окреме місце належить недільним школам, які з'являються у зв'язку із загальним визвольним рухом кінця 50 — початку 60-х років. Учнями були і діти, і дорослі. Учителями були студенти, вчителі гімназій, професори університету. Школи мали добродійний характер, — учителі зарплати не отримували. Царизм закрив ці школи у 1862 р. Середня освіта у кінці XVIII ст. була зосереджена в головних народних училищах, програма яких відповідала нижчим класам пізніших гімназій. Поряд з ними в губернських містах існували приватні пансіони. У 1804 р. засновуються гімназії з чотирирічним навчанням, а в 1828 — з семирічним.

З 1849 р. у зв'язку з революційними подіями царський уряд почав обмежувати вступ бажаючих до гімназій, намагаючись зробити це привілеєм «вищих» соціальних груп суспільства. В кінці XIX ст. внаслідок певних змін, що відбулися в Російській імперії, вже існували гімназії, прогімназії з вивченням латинської і грецької мов та реальні училища, де переважали природничі науки. Поряд з державними існували приватні гімназії, а також ліцеї, духовні семінарії, переважно для дітей священиків, кадетські корпуси — для синів військових чинів, середні фельдшерські, комерційні, сільськогосподарські, музичні школи. Всі вони давали право вступу до вузів.

Першим університетом був Харківський (1805 р.), другим — Київський (1834 р.), третім — Новоросійський (1864 р.). Протягом XIX ст. зі стін цих закладів вийшло багато вчених в усіх галузях науки. З 60-х років в середовищі студентства починає переважати демократична молодь, серед якої ширилися революційні та національно-визвольні ідеї. У 1863 р. університетам надається широка автономія, яка була скасована у 1883 р. В середині 90-х років у них навчалося понад 4 тис. студентів. У Києві існувала Духовна академія (колишня Києво-Могилянська).

Поряд з цим у другій половині XIX ст. було відкрито низку вузів — технологічний, ветеринарний — в Харкові, політехнічні — у Києві та Одесі, гірничий — в Катеринославі, Вищі жіночі курси — в Києві, Харкові та Одесі. Близькими до вузів були ліцеї — в Одесі й Ніжині. В цих вузах викладання велося російською мовою, за винятком періоду революції (1905–1907 рр.).

У вищих навчальних закладах, переважно в університетах, а також спеціальних вузах досить плідно розвивалася наука. Значну роль у налагодженні обміну інформацією між ученими, координації творчих пошуків відігравали численні наукові товариства, які виникли в 70–90-х роках: Харківське, Київське та Одеське товариства дослідників природи, Харківське математичне товариство, Київське фізико-математичне та історичне товариства Нестора-літописця, історико-філологічні товариства при університетах та ін. Усі вони видавали свої періодичні органи,

доступні і цікаві науковцям та широкій громадськості. У вузах працювали талановиті вчені з різних галузей науки: математики — О. Ляпунов, В. Імшенецький (Харків), В. Єрмаков (Київ), Є. Сабінін, С. Ярошенко (Одеса); фізики — М. Умов (Одеса), М. Авенаріус (Київ), М. Пильчиков (Харків); хімії — М. Бекетов (Харків), М. Каяндер, Я. Михайленко (Київ); геології — К. Феофілактов (Київ); топографії — А. Краснов, Н. Борисяк, І. Леваковський (Харків), П. Броунов (Київ); біології — І. Мечніков (Одеса), О. Ковалевський (Київ); медицини — Ю. Шимановський, В. Підвисоцький (Київ); економічної науки — С. Подолинський, М. Зібер (Київ).

Значних змін зазнала мала історична наука, досягнення якої пов'язані з блискучою плеядою учених — М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, Д. Багалія, Д. Яворницького, О. Лазаревського, О. Єфименка. Вершиною української історичної науки був науковий доробок академіка Михайла Грушевського. Плідно розвивалися мовознавство, літературознавство, фольклористика і етнографія, юридичні науки, філософія.

Українська художня література, розвиваючись в складних суспільно-політичних умовах, досягла високого рівня розвитку, її зростання значною мірою зумовлювалося впливом геніальної творчості Т. Шевченка, демократичних, революційних і національно-визвольних ідей. Високої зрілості досягають всі її жанри — проза, поезія, драматургія, публіцистика тощо. Визначні досягнення української літератури пов'язані з іменами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Л. Глібова, М. Вовчка, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, П. Грабовського, І. Манжури, М. Коцюбинського, Л. Українки, Б. Грінченка, П. Куліша, В. Самійленка, О. Кониського, О. Пчілки, В. Винниченка та багатьох інших.

Високого рівня розвитку досягли українська драматургія і театр. Цьому сприяли подвижницька творча діяльність видатних письменників і майстрів сцени. Українська драматургія спиралася на давні традиції, творчість І. Котляревського та Т. Шевченка. Особливістю розвитку було те, що провідні драматурги водночас були і організаторами, і керівниками театральних труп. У другій половині XIX ст. українська драматургія збагатилася десятками п'єс, багато з яких мали значну суспільно-культурну та художню цінність. Це драматургічна спадщина М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого (Тобілевича) та інших. Український драматичний театр був, по суті, під забороною і все ж боровся і діяв. Своєю творчою діяльністю, умінням бути близькими народним масам характеризувалися як аматорські трупи, так і професійні театри. Першу професійну українську трупу створив у 1882 р. М. Кропивницький. Підготовку музичних та вокальних сил трупи здійснював видатний український композитор Микола Лисенко.

Як і театральна творчість, українська музика розвивалася в умовах репресій і переслідувань. Великим надбанням українського мистецтва

є творчість композиторів С. Гулака-Артемовського, П. Ніщинського, П. Сокальського. Цілу епоху в музичному житті України становить творчість М. Лисенка, великого українського композитора, який став основоположником української класичної музики.

У XIX ст. відбувається подальший розвиток образотворчого мистецтва і архітектури. В українському живописі чітко окреслилися всі жанри, і багато українських майстрів оволоділи ними. Щирою любов'ю до українського народу, його історії, побуту пройнята творчість Л. Жемчужнікова, І. Соколова, К. Трутовського. Визначними майстрами побутового та інших жанрів були академік М. Пимоненко, С. Кишинівський, Г. Ладиженський та інші.

Українська тема посідала чільне місце в творчості І. Рєпіна. Визначним явищем українського історичного жанру стало його грандіозне полотно «Запорожці пишуть листа турецькому султану». До теми героїчної історії українського козацтва вдавалися С. Васильківський, О. Сластіон, О. Мурашка та інші.

Швидкий розвиток промисловості і сільського господарства, зростання старих міст і поява нових сприяли прогресу будівельної техніки, появі нових матеріалів і конструкцій. В архітектурі переважала суміш різних стилів. Визначними будівлями прикрасилися: Київ — міська дума (арх. О. Шілле), готель «Континенталь», Політехнічний інститут, Перша гімназія (арх. В. Шретте), Володимирський собор (арх. І. Штром, П. Спарро, О. Беретті); Харків — приміщення комерційного училища, земельного банку (арх. О. Бекетов); Одеса — оперний театр (арх. Ф. Фельнер, Г. Гельмер), нова біржа (арх. О. Бернардацці).

Пореформений період розвитку України (до 1917 р.) характеризувався перш за все бурхливим зростанням економіки. Завдяки новим європейським технологіям вона перетворилася на один із найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії і Європи. Суспільно-політичне життя України характеризувалось посиленням ролі інтелігенції, її діяльністю в напрямі здійсненню національного відродження, піднесенню національної самосвідомості мас, їх політичної активності. Її активність значною мірою сприяла широкому розвитку української культури, вражаючі здобутки якої дозволяють говорити про XIX ст. як про класичну добу в розвитку українського мистецтва, літератури та науки.

Зросло й значення робітничого класу, який відіграв значну роль у революції 1905–1907 рр., в ослабленні самодержавства, промисловому перевороті, розвитку могутньої індустрії Сходу і Півдня України. Та попри все найчисельнішою соціальною групою суспільства залишалося селянство, в своїй більшості бідне, безземельне чи малоземельне. Це вело до посилення його радикалізму та революційності, було основою майбутніх революцій і війн.

ТЕМА 12

ЗАХІДНА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

12.1. Соціально-економічний розвиток. Трудова еміграція

Економіка Західної України в другій половині XIX — на початку XX ст. характеризувалася повільними темпами розвитку. Основою економіки залишалося сільське господарство. Селяни перебували у напівфеодальній залежності від поміщиків, в руки яких фактично перейшли ліси, пасовища, води (сервітути) і значна частина селянських земель.

Селянські господарства залишались в основному натуральними, повільно втягувалися у товарні відносини. Це пов'язано із надзвичайною кволістю всього економічного життя Галичини, штучним гальмуванням австрійським урядом та польськими правлячими колами її промислового розвитку, значним приростом населення краю. Селянські наділи продовжували дробитися і зменшуватися: у 1859 р. в середньому на один селянський двір припадало 9,5 морга землі, в 1880 — 6,5, в 1900 — 4,5, тобто за півстоліття відбулося скорочення більш ніж у двічі. Зменшення селянської власності зайшло так далеко, що в кінці XIX ст. половина селян не могла вже вижити з свого наділу. Цей сільський пролетаріат змушений був йти на заробітки до панів, які давали їм мізерну плату. За право користуватися лісами і пасовищами селяни також мусили працювати на поміщицькому полі. Жорстока феодальна експлуатація, безземелля призвело до різкого зниження життєвого рівня селян, їх високої смертності. У зв'язку з цим селянство не могло виробляти велику кількість продукції на ринок, розвивати свої господарства на основі нової агротехніки. Але поряд з цим його середовищі з'явився і зростав, хоча й повільно, невеликий прошарок багатих селян, які виробляли певну частину товарної сільськогосподарської продукції.

Тікаючи від тяжкої долі, селянська біднота в кінці 80 — на початку 90-х років розпочинає масову еміграцію в США, Канаду, Аргентину та інші країни. Селяни за безцінь розпродували своє убоге майно, за дешеву ціну наймали старі, часто непристосовані, пароплави і в дуже важких умовах перепливали Атлантику. За океаном вони отримували великі земельні наділи і в надзвичайних тяжких умовах колонізували райони в різних країнах Америки. До Першої світової війни туди виїхало кілька мільйонів чоловік. На початку XX ст. емігрантський рух почав

спадати. Це було пов'язано з тим, що українська інтелігенція організувала в Галичині широкий кооперативний рух та вжила інших заходів для сприяння піднесенню життєвого рівня селянства.

Як оцінити цю драматичну сторінку в житті українського народу, коли значна його частина змушена була покидати Батьківщину, ослабляючи її економічний і людський потенціал, впадаючи у ностальгію, тужачи в чужих краях за рідним краєм? Оцінка має бути лише позитивною, бо це був порятунок від жахливого життя і постійної загрози голодної смерті, тобто це був єдино можливий вихід.

Поміщицьке фільваркове господарство розвивалося дещо швидше, але феодальні пережитки, дешева робоча сила не сприяли агротехнічному прогресу, і воно все більше програвало в конкурентній боротьбі із західноєвропейськими фірмами. У 90-х роках з ініціативи інтелігенції селянство Галичини все ширше охоплюється кооперативним рухом. Створюються такі економічні організації, як «Народна торгівля»(1893), Сільський господар (1898), Союз молочарських спілок (1904) та ін., що допомагали селянству в його економічній діяльності та підвищенні добробуту.

Промисловість Галичини розвивалася надзвичайно повільно. Це були нафтодобування, лісорозробки і сплав деревини по річках в Європу та невеликі підприємства з переробки сільськогосподарської сировини. В нафтову промисловість іноземні капіталісти вклали значні інвестиції, і видобуток нафти тут був найбільшим у Європі. Ця енергосировина йшла на експорт.

Соціальна ситуація в Галичині відзначалася тяжким становищем селянства, його боротьбою. У кінці XIX ст. проводилися хліборобські страйки, спочатку стихійні, пізніше — організовані, масові. Політичні партії підтримували і організовували цей рух. Найбільші страйки відбувалися в 1902 р., коли ними була охоплена вся східна територія, і в русі взяло участь до 200 тис. сільських трудівників. Страйк за політичної організаторської підтримки українських політичних партій проходив дисципліновано, солідарно, що змусило поміщиків (переважно польських) піти на значні поступки. Невдовзі при підтримці політичних партій вдалося налагодити виїзд галицьких сільських робітників на сезонні сільськогосподарські роботи до Німеччини, де оплата праці була вищою. Щорічно виїздило до 100 тис. чоловік, і це також значно підвищувало рівень життя селянства та його господарську діяльність. Страйки, сезонні виїзди серйозно ослабляли шляхетське землеволодіння. Частина панів почала ділити землю на ділянки (парцели) і виділяти селянам в користування. Протягом першого десятиріччя XX ст., таким чином, до рук селян перейшло 140 тис. гектарів землі. Однак польська

шляхта передавала цю землю не українцям, а польським колоністам, зміцнюючи своє становище в краї.

Якщо селянство було соціальною силою, що підносила свою організованість, політичну солідарність і зрілість, все вагоміше втручалося в політичну боротьбу, то робітники Галичини були нечисленною, слабо організованою групою і в соціальних відносинах великої ролі не відігравали. Зростаючою соціальною групою, що керувала боротьбою українців Галичини проти її колоніального становища, розгортала рух національно-культурного відродження, була інтелігенція. Але якщо в першій половині XIX ст. в її середовищі переважало духовенство, то в другій половині XIX — на початку XX ст. вирішальне значення мала світська інтелігенція, хоча й духовна продовжувала відігравати певну роль, особливо з обранням на посаду митрополита греко-католицької церкви Андрія Шептицького. Поряд з українським селянством, інтелігенцією, робітництвом значну частину населення Східної Галичини складали поляки: магнати, шляхта, інтелігенція та чиновництво і невеликі вкраплення селян та робітників. Найвпливовішою була польська шляхта, яка все ще бачила себе керівною силою відродженої Великої Польщі («від моря до моря» — тобто від Балтики до Чорного моря). До неї, як до метрополії, мала входити вся Україна, принаймні Правобережжя і Галичина. Ще недавно польські поміщики, в основному шляхтичі, були кріпосниками, та й після реформи 1848 р. вони зберегли владу над селянством Галичини. Знаходячись в колоніальному рабстві, вони постійно намагалися ополячити, окатоличити селян і все українське населення, колонізувати Східну Галичину, перетворити її на звичайну східну провінцію Польщі, тобто в свою чергу здійснювали колоніальну політику.

В середині 60-х років в Австрійській імперії вводиться Конституція. Виборче право було обмеженим і надавалося переважно маєтним соціальним групам та великим землевласникам. Українці, основною соціальною групою яких було селянство, мали право провести в Галицький сейм лише 33% депутатів, а пізніше, у зв'язку з подальшим обмеженням виборчих прав, лише 10%. В імперському парламенті їх представництво було ще меншим. У 1867 р. польська аристократія зуміла порозумітися з династією Габсбургів, зобов'язалася підтримувати їх державну політику, боротися проти Росії і завдяки цьому здобула право управляти всією Галичиною. Поляки намагалися створити в Галичині опору своєї майбутньої держави і дістали там великі привілеї та можливості звести нанівець національний поступ українців. Тепер адміністрація, суд, органи самоврядування були укомплектовані поляками, переважно шляхтою. Відбулася полонізація Львівського університету, середніх і спеціальних навчальних закладів, посилюється вплив поляків у народній освіті, зростає роль польської культури та науки.

12.2. Суспільно-політичне життя. Москвофіли і народовці

Проти цього економічного, політичного і духовного наступу поляків українцям доводилося вести оборонну війну, відстоювати свої позиції і здобувати нові.

Поразка революції 1848 р. призвела до упадку політичної активності всіх соціальних і національних груп в Австрійській імперії. Українці були розчаровані невдячністю австрійського уряду і його небажанням виконати їхні скромні вимоги щодо розділу Галичини на Східну і Західну у відповідь на свою лояльність. Після того як у 1851 р. розпалася Головна Руська Рада, політичне життя в Галичині завмерло майже на десятиріччя.

Поряд з цим розчарування в здобутках національного руху 1848–1849 рр., необхідність боротьби з польськими колоніальними намірами і намаганнями зміцнило москвофільський рух. Москвофіли з'явилися на початку 40-х років. Їх керівництво перебувало у складі церковної верхівки, частина якої стала орієнтуватися на могутню Росію, пропагувати необхідність приєднання до неї української частини Галичини. Замість творення власного письменства і культури на основі народної мови вони вимагали прийняти готову розвинену російську мову з її художньою літературою. У цьому їх підтримували слов'янофільські кола Росії. Вони надсилали москвофілам літературу, запевняли в необхідності об'єднання усіх руських племен. Ці українські консервативні кола, які отримали назву «твердих русинів», або москвофілів, в дійсності не вірили у власні сили, можливості свого народу, від якого були далекі. Вони не надавали селянам ніякої допомоги у важкій соціальній боротьбі із залишками кріпосництва, не використовували можливостей для подальшого розвитку і розповсюдження української культури. Москвофіли не зуміли створити чіткої програми політичної діяльності, не використали парламентську трибуну для захисту інтересів українців.

У кінці 60-х років, після угоди Польщі з Австрією, коли стало остаточно зрозуміло, що уряд нічого не зробить для задоволення прохань українців, москвофіли виявилися у стані відчаю, їх рух розколовся на кілька частин. Одна проголосила себе повністю росіянами, а їхня газета «Слово» заговорила про національну єдність з російським народом. Цей розвал москвофільського руху привів до створення нової течії в українському громадському житті, що отримала назву народовської. До нового руху входили молоді учителі, юристи, письменники, студенти. На перших етапах своєї діяльності вони ставили за мету розвивати в дусі національного відродження культурницьку роботу, продовжуючи напрям Маркіяна Шашкевнча. Організаційним центром руху були журнали «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка», які через брак коштів не

були довгожителями, але актуально, життєво ставлячи проблеми культурного розвитку народу, знаходили широкий відгук у громадськості, особливо серед молоді. Їх підтримували студентські і учнівські організації, які звалися Громадами. Громади мали характер освітніх організацій: збирали бібліотеки, передплачували газети, проводили лекції та дискусії з літератури та історії, вечори, концерти, створювали хори. Члени Громад носили козацький одяг та високі смушеві шапки. В 60-х роках в літературному органі народовців «Правді», створеному за значної фінансової підтримки українців з Наддніпрянщини, письменники І. Нечуй-Левицький, П. Куліш та інші, як і західноукраїнські літератори, друкували свої літературні твори, і «Правда» стала органом всеукраїнського єднання. Створювалися культурницькі товариства: «Руська бесіда», що займалася справами театру, «Просвіта», яка видавала популярну літературу, організовувала читальні, охопивши широкі кола селянства. У 1873 р. за допомоги меценатів з Наддніпрянщини організовується товариство імені Т. Г. Шевченка, яке мало своєю метою підтримувати розвиток української художньої літератури.

Народовці вели дискусії з москвофілами з питань мови, правопису, але не ставили завдань піднесення політичного, економічного життя народу, не вчили українців користуватися конституційними свободами і правами у боротьбі з польськими і австрійськими органами влади, чиновниками та поміщиками. Серед українського селянства розповсюдженими були монархічні настрої, надії на те, що імператор Франц-Йосиф багато зробить для покращення їхньої долі, не знаючи, що «цісар» якраз і не був їх прибічником. І ці погляди не розвінчувалися, не критикувалися. Рух народовців у 60–70-х роках характеризувався обмеженістю, консервативністю в політичних питаннях, звужувався лише до окремих проблем Галичини (так зване рутенство). Тому і політична активність мас була надзвичайно низькою, проявом чого була поразка українців на виборах до галицького сейму, коли вони провели всього двох своїх депутатів. Решта депутатських місць була захоплена поляками, які твердили, що лише вони представляють всю Галичину.

Щоб не допустити подальшого і зміцнення становища поляків, народовці повертаються обличчям до політичного життя. Новий напрям діяльності вони починають, користуючись конституційними правами, із створення політичних газет «Батьківщина» та «Діло». Перша вважалася органом селян, друга — інтелігенції. «Діло» — найкрупніша, найстаріша і найавторитетніша щоденна газета в історії Галичини. Першим її редактором був один із авторитетних публіцистів і політиків, організатор культурного процесу в Галичині В.Барвінський, який підтримував постійні контакти з Костомаровим та Драгомановим. Він започаткував виваже-

ний, об'єктивний курс газети, її тісний зв'язок з конкретними економічними справами народу. Поряд з цим народовці запроваджують ефективний метод зміцнення зв'язків з масами — селянські віча (величезні мітинги), на яких обговорювалися проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку Галичини та приймалися важливі рішення.

12.3. Посилення руху національного відродження. Політичні партії

З кінця 70-х років, коли активізується політична діяльність народовців, зростає ідейний вплив М. Драгоманова на молодь Галичини. Він намагався підштовхнути її до практичної діяльності в народних масах, до усвідомлення необхідності освоєння європейських радикальних і соціалістичних ідей. В результаті утворилося широке коло молоді, на чолі з І. Франком та М. Павликом, які розгорнули широку літературну і політичну діяльність в дусі ідей Драгоманова. Він став духовним вождем цілого покоління галичан. Однак слід звернути увагу і на суперечливість його поглядів, які пропагувалися в Галичині: категоричні виступи проти церкви і духовенства які мали великі заслуги перед народом Галичини, були разом з ним у боротьбі проти польського духовного наступу. М. Драгоманов також пропагував надто абстрактні ідеї прудонівського соціалізму, далекі від життя галицького селянства та національних проблем в Галичині. Та попри все надзвичайну цінність мали його заклики до енергійної праці для добра народу, пройняті щирою до нього любов'ю. Він також вимагав в дусі традицій українського соціалізму суворої етичності в громадсько-політичній діяльності, навіть у методах боротьби з противниками. Його теоретична, політична пропаганда мала велике виховне значення для галицького суспільства, що не раз підкреслював І. Франко та інші українські інтелектуали.

Наприкінці 80-х років під ідейним впливом М. Драгоманова у Галичині формується перша політична партія — Радикальна, яка поставила за мету захищати інтереси селян. На кошти, які здобували прихильники Драгоманова в Східній Україні, були засновані дві партійні газети — «Народ» і «Хлібороб» та видавництво. Молода партія вміло провела виборчу агітацію і незабаром мала власних депутатів у галицькому сеймі та імперському парламенті. Під впливом практичної діяльності радикалів активізували свою діяльність і москвофіли та народовці. Велася гостра боротьба з поляками, що забирала багато сил українських політиків.

За цих умов народовці при підтримці українських діячів Сходу В. Антоновича, О. Кониського у 1890 р. пішли на компромісну угоду з урядом

та польськими політичними колами і підписали з намісником імператора в Галичині графом Бадені, який відображав інтереси польських магнатів, угоду. Згідно з її умовами українські депутати відмежовувалися від москвофілів, що були зв'язані з Росією, переходили до підтримки австрійського уряду, не йшли на зв'язки з польськими революціонерами. За це австрійський уряд дав згоду на фінансово-матеріальну підтримку українських культурно-національних установ, відкриття ще однієї (третьої) державної гімназії для українців, кафедри української історії у Львівському університеті. Народовці назвали цю угоду «новою ерою» у взаємовідносинах з урядом. Однак угода була незначною поступкою і викликала гостру критику з боку радикалів та москвофілів і була підтримана в суспільстві. І все ж її результати дещо зміцнили український національно-культурний процес. Через деякий час (у 1894 р.) народовці, не задовольняючись угодою, перейшли до опозиції уряду.

Зрив «нової ери» польський табір сприйняв як заклик до боротьби. Бадені заявив, що проводитиме свою політику без українських парламентаріїв і організував вибори у 1895 та у 1897 роках, коли уже став прем'єром Австро-Угорщини, в умовах політичного терору та жорстокої боротьби з українцями. Однак драконівські методи не зламали українського руху, який все більше набирав всенародного характеру. Друга половина 90-х років характеризувалася зростанням активності як культурного, так і політичного життя українців Галичини. У 1899 р. поміркoване крило радикалів і народовці об'єдналися, створивши Національно-демократичну партію, що посідала провідне місце в громадсько-політичному житті краю. Вона заявила, що її кінцевою метою є об'єднання всього українського народу в «одноцільний національний організм». В керівну групу партії входили Михайло Грушевський, Кость і Євген Левицькі, Юліан Романчук, Іван Франко та інші. Ця когорта відзначалася широкою політичною освітою, фаховими знаннями в різних сферах життя, практичним досвідом, відвагою і рішучістю.

У тому ж році від Радикальної партії відмежувалася група прихильників марксизму — М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський та інші, заснувавши Українську соціал-демократичну партію, яка мала діяти в дусі європейського соціалізму. Вона увійшла до австрійської соціал-демократичної партії як автономна одиниця. Представник УСДП заявив на з'їзді в Брно у 1899 р., що метою його партії є «вільна держава українського люду, українська республіка».

Ще в 1895 р. Радикальна партія проголосила, що її ідеалом є політична самостійність українського народу, тобто його державність. Таким чином, основні українські політичні партії стали настільки зрілими, що вже в кінці XIX ст. поставили своїм завданням об'єднати всіх українців

в єдиній соборній державі, хоча соціально-економічні і суспільно-політичні умови боротьби за цей ідеал в Галичині були дуже складними. В той же час сприятливим її чинником була одностайність і політична зрілість галицького суспільства.

На початку XX ст. політична боротьба в Галичині наростає, українські політичні партії вимагають поділу Галичини та її національної автономії. У 1907 р. під тиском демократичних рухів і партій австрійський уряд ввів загальне і рівне виборче право. Таким чином, в імперський парламент українські партії провели 30 депутатів. Це була фракція, з якою треба було рахуватися. Однак у галицькому сеймі продовжувалась боротьба між українцями і поляками. Австрійський намісник, представник польського шляхетства А.Потоцький намагався внести розкол в ряди українців, протиставляючи у сеймі депутатів-москвофілів представникам інших політичних сил. У відповідь на його терор студент М. Січинський здійснив у 1908 р. терористичний акт, внаслідок якого намісник поплатився життям. У 1910 р. польський шовініст убив лідера українського студентства А.Коцка, який боровся за створення українського університету у Львові. Між українськими і польськими студентами часто прямо в аудиторіях справа доходила до гострих сутичок та бійок.

У 1914 р. було нарешті досягнуто порозуміння з поляками. Українці значно збільшили своє представництво в сеймі (до третини). Поляки обіцяли фінансову підтримку в культурній сфері. На цей час політичні партії, активна українська інтелігенція, створюючи умови для поглиблення національного виховання молоді, організували мережу спортивних і воєнізованих організацій — «Січ», «Сокіл», «Пласт», члени яких мали проходити військову та протипожежну підготовку. Тим самим створювалася основа українського війська, розширювалася мережа освітніх закладів, народних шкіл та налагоджувалася видавнича діяльність.

Таким чином, за рівнем політичного, національно-культурного розвитку, організованості народу, зрілості політичного керівництва Галичина випередила інші райони України, хоча мала значно гірші соціально-економічні умови.

12.4. Буковина. Закарпаття в другій половині XIX — на початку XX ст.

У 1774 р. Буковина, що входила до складу Молдавського князівства, була окупована Австрією. Це мотивувалося тим, що ця територія до XIV ст. належала до Галицького князівства. У 1786 р. вона була приєднана до Галичини і в такому стані перебувала до 1849 р., коли виділилася в окрему провінцію.

Серед українців Буковини та Закарпаття переважали селяни. Елітну національну і соціальну групу складали румуни в Буковині, мадяри — в Закарпатті. В економічному житті обидві провінції відзначалися повільним розвитком, хоча австрійський уряд в часи правління «освічених» монархів, особливо Йосифа II, сприяв певному прогресу в цих провінціях. Особиста залежність селян від поміщиків була майже повністю скасована, але вони продовжували відробляти панщину за землі та пасовищах. Становище їх на Буковині було дуже тяжким через те, що економічне гноблення доповнювалося національним, бо селяни були українцями, а поміщики — румунами. В буковинських містах переважали румуни, австрійці, в закарпатських — мадяри та австрійці. Промисловість розвивалася надзвичайно повільно.

Під час революції 1848 р. разом з галицькими депутатами до імперського парламенту були обрані і буковинські, серед яких радикалізмом, енергією, непримиренністю до поміщиків виділявся Лук'ян Кобилиця. У своїх революційних промовах він виступав за автономію Буковини і передачу землі селянам. А згодом очолив всенародне повстання, яке було жорстоко придушене урядовими військами.

У 1861 р. Буковина була визнана «коронним краєм» Австрії (воєводством) з подвійними адміністративними органами: перший — центральний уряд імперії Габсбургів, від імені якої управляв крайовий президент (у його віданні були старости та начальники повітів), другий орган — автономна управа, що складалася з крайового сейму-парламенту, на чолі якого стояв маршал, найвища особа місцевої самоуправи, та крайового відділу — виконавчого органу. Фактично автономні органи влади знаходилися в руках румунів та австрійців, а українці, для яких начебто вводилася автономія, довгий час не могли домогтися навіть визнання української мови урядовою.

І все ж автономія сприяла пожвавленню економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку. Від 70-х років посилюється боротьба українців проти румунізації та германізації, створюються українські культурно-національні організації. Так, у 1869 р. було засноване товариство «Руська бесіда», яке згодом стало літературним. Воно проіснувало до 1940 р. і відіграло значну роль в національному відродженні краю. Однак певний час в ньому переважали москвофіли, що відстоювали «єдину загальноруську мову». У 1870 р. в Чернівцях було створене політичне товариство «Руська рада», яке сприяло активізації українського національного руху, а в 1875 р. — німецький (австрійський) університет з кафедрою української мови.

У 80-х роках керівництво всіма справами поступово переходить до рук народовців, бо Москвофільський рух лякав і відштовхував австрій-

ський уряд. Румуни в Буковині прагнули приєднання її до Румунії. В цих умовах австрійський уряд використовував українців, особливо народовців, як противагу румунам, підтримував їх, надаючи певні права, в тому числі на університетську освіту. Популярні лідери галичанин С. Смаль-Стоцький, професор Чернівецького університету, політичний діяч М. Василько та інші уміло використовували ці обставини в інтересах розвитку українського національного руху, для заснування товариств і кооперативів, кількість яких у 1914 р. досягає 590. Незабаром у краї з'явилися відділення галицьких партій-радикалів та соціал-демократів. Буковина підтримувала постійні контакти з Галичиною, Наддніпрянщиною, її часто відвідували авторитетні галицькі політики Я. Головацький, О. Барвінський та ін. Таким чином, завдяки збалансованій політиці Відня на Буковині була значно зменшена національна напруженість і став відчутним політичний та економічний поступ.

Ще в XVI ст. Закарпатська Русь була поділена між Австрією, Туреччиною та Угорщиною. Ужгородщина, Пряшівщина належали Австрії, східне Закарпаття — Угорщині (Семигороду).

Революція 1848 р. охопила і Закарпаття. Угорські повстанці агітували за вступ закарпатської молоді до їхніх загонів, а коли ті відмовлялися, силою забирали їх. Відбувалися акції насильства угорців над закарпатськими українцями. Загострення революційних процесів привело до посилення вимог угорців підтримувати їхню боротьбу. Водночас Головна Руська Рада вимагала зберігати лояльність до Австрії. Багато українців, боячись терору, втікали до Галичини. А закарпатські селяни у відповідь на терор почали створювати партизанські загони і боротися проти угорців. У відповідь на бажання закарпатців уряд Австрії зразу після революції виділив зі складу Угорщини «Руський дистрикт» (Закарпатську провінцію) з центром в Ужгороді, а один із визначних політичних діячів Закарпаття А.Добрянський був призначений його намісником.

А. Добрянський поставив на всі адміністративно-державні посади українців, сприяв розвитку української культури, освіти, засновуючи літературні товариства: «Пряшевське літературне товариство» і в Ужгороді — «Товариство Василя Великого», в яких брали участь письменники-патріоти О. Духнович, Е. Фенцик, Д. Балудянський та ін. Видається багато книг українською мовою. Однак в 50-х роках стало розповсюджуватися москвофільство, яке підтримувалося російськими добродійними товариствами. Воно, як і в Галичині, насаджувало своє «язичіє» — штучну книжну мову, яка безсистемно поєднувала елементи розмовної російської та української.

У 1867 р. Австрія зазнала тяжкої поразки у війні з Пруссією. Скориставшись цим, угорці відвоювали право на самоврядування: створювалася

Австро-Угорська імперія (дуалістична). Угорці розгорнули переслідування закарпатців, проводячи акції помсти. Це ще більше штовхало українців до москвофілів, викликало занепад їх економічного та культурного життя.

У 1870 р. Закарпаття відвідав М.Драгоманов, а згодом у своїх творах відобразив сумне життя закарпатських українців, назвавши їх «раненими братами».

У кінці XIX ст. швидко розвивається офіційна «мадяризація» населення. Частина інтелігенції асимілювалася, ставши так званими «мадяронами». В цей процес, на противагу Галичині, включилася і греко-католицька церква, що мала єпископства в Пряшеві та Мукачевому. Оскільки Закарпаття відділялося від Галичини кордоном, що пильно охоронявся, а контакти з нею були традиційно слабкими, тут, на відміну від Буковини, не змогли розвинутися українофільські течії. Як наслідок, українські парафіяльні школи занепадали, закривалися газети. Якщо у 1881 р. діяла 351 школа з українською мовою навчання, то на початку XX ст. — не було жодної. До того ж у кінці XIX ст. було кілька неврожайних років, і населення голодувало. У зв'язку зі швидким природним приростом населення селянські наділи дробилися. Виходом з цього становища була інтенсивна еміграція до Америки, яка розгорнулася у 80–90-х роках XIX і наприкінці XIX ст. Закарпаття було одним із найбільш занедбаних регіонів України. Боротьбу проти мадяризації, за економічний та духовний поступ на початку XX ст. вела лише жменька молодих народовців на чолі з Августином Волошиним та Юрієм Житковичем.

12.5. Культурне життя

Уніатська церква продовжувала і в другій половині XIX — на початку XX ст. відігравати значну роль у громадському житті Галичини. Характерною рисою її розвитку в ці роки була боротьба з католиками, які продовжували намагання окатоличити (латинізувати) громадськість. Уніатство твердо стояло в обороні незалежного національного та культурного процесу, а собор святого Юра, де знаходився уніатський митрополит Галичини, був символом української самостійності в духовному житті. Всі намагання поляків підкорити уніатського митрополита польському єпископу скінчилися поразкою.

У другій половині XIX ст. серед духовенства виділялося кілька груп, що висловлювали суперечливі погляди з питань проведення обрядів та ін. Та попри все церква брала активну участь в житті суспільства. В 70–80-х роках вона вела широку пропаганду тверезості, впливала

на піднесення освітнього рівня населення. Таким уніатство було до початку XX ст., коли його очолив Андрій Шептицький, що значно зміцнив єдність церкви, її роль в культурних та суспільно-політичних процесах Галичини.

Буковинська православна церква указом цісаря Австрії була передана до складу Сербської православної церкви. Однак у 1873 р. австрійський уряд створив Буковинську митрополію. Після цього значну частину книг для релігійних відправлень і підручників для релігійних закладів було видано українською мовою.

В цей же час уніатська церква Закарпаття намагалася зберегти незалежність та самостійність, захищаючись від спроб угорців окатоличити її. Однак тиск посилювався. В середовищі закарпатського духовенства, як і всієї інтелігенції, стався розкол. Частина мадяризувалася, дехто все більше схилявся до москвофільства. На Закарпатті ширилося православ'я. У відповідь починаючи з 70-х років уряд призначав на посади єпископів лише «мадяронів». Як наслідок, уніатська церква стала провідником мадярського впливу в краї. Страшні злидні народу, мадяризація шкіл, церкви, всієї культури привели закарпатський край до надзвичайного духовного занепаду.

З 1869 р. по всій імперії запроваджується обов'язкове навчання дітей від 6 до 14 років. Проте багато дітей не відвідували школу через матеріальні нестатки. Поряд з цим не вистачало кваліфікованих учителів, приміщень і коштів. Тому більша частина західноукраїнського населення залишалася неписьменною. До того ж навчання в багатьох школах велося польською мовою, і селяни неохоче посилали своїх дітей в школи з чужою мовою. Та попри все закон про обов'язкове навчання сприяв розвитку народної освіти. Але з перетворенням Австрії в Австро-Угорщину в 1867 р. розгорнулася мадяризація Закарпатського краю, яка й призвела до винищення української народної освіти.

В Галичині існували 5 і 6-класні середні школи-гімназії, які в 1849 р. були реорганізовані у 8-класні, і тоді ж почалося створення реальних середніх шкіл. Однак з 1867 р. в українських середніх освітніх закладах викладовою мовою стає польська. Після довгої боротьби, у 1874 р., було дозволено викладати українською, а в кінці XIX ст. при польських гімназіях стали організовуватися паралельні українські школи та класи. На Буковині ще в XVIII ст. діяли середні школи — в Чернівцях та Сучаві. У середині XIX ст. створюється клерикальна семінарія, у якій навчання велося українською та румунською мовами. В 60-х роках XIX ст. в Чернівцях створюються реальні школи. У 1871 р. була заснована українська учительська семінарія. У всіх буковинських середніх школах викладалася українська мова як предмет навчання.

Вища освіта в Західній Україні була представлена Львівським університетом (1784 р.), в якому спочатку мовою викладання була латинська, а в середині XIX ст. — німецька. У 1849 р. в ньому вперше засновується кафедра української мови та літератури. В 1871 р. після довгої боротьби було скасовано обмеження в мові викладання, але університет на цей час уже полонізувався. У 1884 р. була заснована кафедра історії України, яку обійняв М. Грушевський, а в 1900 — кафедра української літератури (К. Студинський). На Буковині університет засновано в 1875 р. в Чернівцях з німецькою мовою викладання, але були й кафедри з українською мовою навчання: української мови і літератури, церковнослов'янської, практичного богослов'я. У 1844 р. у Львові був заснований політехнічний інститут. В основному вищі навчальні заклади були осередками науки. Тут створювалися лабораторії, товариства. Зокрема, при Львівському університеті у 1873 р. було створене наукове товариство імені Т. Г. Шевченка (НТШ). В природничих науках плідно працювали математики В. Левицький, М. Зарецький, хіміки Б. Радзішевський, Е. Ліннеман, геологи Ф. Ціркель, Ю. Тікаревський та ін., в галузі гуманітарних наук — І. Франко, М. Павлик, С. Подолинський.

В гострій боротьбі різних стилів, напрямів розвивалася українська література на західноукраїнських землях. Тут розквітнув могутній, багатогранний талант Франка, що досяг висот світового рівня, а також талант Федьковича, Кобринської, Коваліва та багатьох інших.

Під впливом досягнень українського театру на Наддніпрянщині розвивалося і театральне мистецтво Західної України. У 1864 р. у Львові був заснований український професійний театр при товаристві «Руська бесіда», який очолив О. Бачинськнй. Він познайомив Галичину й Буковину з найкращими досягненнями театрального мистецтва України, Росії та європейських країн. В його становленні і розвитку брав участь М. Кропивницький, який перебував у середині 70-х років у Львові.

Розвиток музики на західноукраїнських землях певною мірою стимулювався драматичним театром. Значного поширення набув хоровий спів (хорові товариства «Торбан» та «Львівський боян»). Масовими стали збирання, вивчення та пропаганда музичного фольклору. З народними пісенними джерелами пов'язана творчість одного із перших українських композиторів-професіоналів Галичини М. Вербицького, а також І. Лавровського, композитора з Буковини І. Воробкевича. Композитор В. Матюх працював здебільшого у вокальних жанрах та хоровому мистецтві, як І. Січинський та О. Нижинківський. Композитор В. Вахнянін створив кілька оперних творів.

В творчості західноукраїнських художників, які здобували освіту у Відні, Кракові, Мюнхені та інших культурних центрах Європи, виразним

був вплив європейських художніх шкіл. Однак вони пов'язували творчість з життям свого народу. До них належать К. Устиянович, Т. Копистинський, І. Труш, на Буковині — Ю. Пігуляк та М. Івасюк. У 1899 р. Івасюк організував у Чернівцях першу художню школу. Живописець Г. Рошкович виконав багато розписів церков у Закарпатті.

Архітектура Західної України перебувала під впливом європейської і відображала розвиток будівельної техніки та нових конструкцій, використовувала нові матеріали. В містах Галичини та Буковини з'явилося чимало примітних споруд: у Львові — будівлі політехнічного інституту (арх. Ю. Захарович), Галицького крайового сейму (арх. Ю. Гохбергер), у Чернівцях — будинок-резиденція митрополита Буковини (арх. Й. Главка), на Закарпатті — мисливський палац графів Шенборнів, будинок Ужгородської синагоги та ін.

Як у Наддніпрянщині, так і в Західній Україні друга половина XIX ст. є періодом значних досягнень. В цьому заслуга як всього західноукраїнського народу, так і його інтелігенції. Зростали, хоч і дуже повільно, писемність, вища освіта, наука, художня література та мистецтво. Однак при цьому слід зазначити, що елітна культура інтелігенції Львова, Чернівців, Мукачевого та інших великих міст різко відрізнялася своїм рівнем від духовного життя селян Прикарпаття, Карпат та Закарпаття. І все ж у ці часи риси національного характеру, національної свідомості, менталітету західних українців були втілені в творчості їх видатних представників. Був зроблений новий крок у подальшому розвитку духовного життя і одночасно закладений фундамент майбутнього поступу.

ТЕМА 13

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА. 1917–1920 РР.

13.1. Утворення та діяльність Української Центральної Ради. Автономія України

Невдачі і величезні втрати Російської імперії у Першій світовій війні, були спричинені переважно її бездарним монархічним керівництвом. Поступове ослаблення економіки і зниження рівня життя викликали все більше невдоволення народних мас. Це призвело до масових страйків у столиці. До страйкуючих робітників, якими керували соціалістичні партії, приєдналися солдати, полки яких знаходилися на переформуванні у Петрограді, і друга демократична революція в Росії перемогла, знищивши деспотичну романівську монархію. Влада формально зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної думи, який 2 березня, отримавши від царя акт про зречення, сформував Тимчасовий уряд. Ще 27 березня робітники Петрограда обрали Раду робітничих і солдатських депутатів, яка, спираючись на підтримку озброєного народу і солдатської маси, була фактичною владою, однак у багатьох випадках вона підтримувала Тимчасовий уряд і надавала йому допомогу. В Росії встановилося двовладдя: Рада і Тимчасовий уряд.

В Україні інформація про революцію та ліквідацію царської влади була отримана і надрукована в пресі 3 березня. Це викликало маніфестації, формування громадських і політичних організацій, легалізацію і активізацію партій, що знаходилися у підпіллі. Ліквідовувались органи царської адміністрації, влада переходила до рук комісарів, призначених Тимчасовим урядом. Одночасно формувалися ради робітничих і солдатських депутатів, хоч в Україні вони були не такі впливові, як у Петрограді. В радах панували російські соціалістичні партії, переважно меншовики і есери. У цьому розмаїтті різних політичних течій, груп, партій відчувалася відсутність єдиного координуючого та керуючого центру. 3 березня на зборах у клубі ТУП представників київських і деяких провінційних організацій народилася ідея заснування Центральної Ради. Обговорення її принципів, програмних завдань точилося в гострій полеміці кілька днів. 7 березня було обрано початковий склад, голову Української Центральної Ради, його заступників, секретарів і т.ін. Тому деякі історики справедливо вважають цю дату початком Центральної

Ради. Головою був обраний визначний вчений, патріарх української історичної науки, популярний політичний і громадський діяч професор Михайло Грушевський. У перші тижні свого існування Центральна Рада переживала процес організаційного та ідейного становлення, що відображало поступове зміцнення і наростання українського національно-визвольного руху. Поступово поверталися із заслання та в'язниць українські політичні діячі. Особливо активізувався національно-визвольний рух з поверненням Грушевського, якому судилося відіграти важливу роль в історії України на початку XX ст., особливо в період розвитку національної революції. Під його керівництвом Центральна Рада виробляє свої головні програмні завдання й тактику. 18 березня у Києві була проведена грандіозна маніфестація. Віче, що завершило її, підтримало резолюції, підготовлені Центральною Радою, насамперед про автономію України.

Для чіткого визначення і популяризації основних політичних завдань в кінці березня — першій половині квітня 1917 р. Грушевський публікує низку статей у яких пропонує перейти від культурно-освітніх вимог до політичних. Серед останніх головним було гасло національно-територіальної автономії України у складі Федеративної Росії. Голова Центральної Ради пропонував рішуче поставити перед Тимчасовим урядом вимоги українського народу, твердо і водночас тактовно домагатися їх виконання.

Центральна Рада здійснює ряд заходів, спрямованих на піднесення національної свідомості, організованості й активності українських народних мас, на остаточне формування програми своєї діяльності демократичним шляхом, за широкої участі народу. Особлива роль у цьому покладалася на Український національний конгрес, про скликання якого Центральна Рада оголосила в кінці березня. Підготовка Конгресу активізувала українські політичні сили. Був проведений з'їзд ТУП, який не лише підтримав гасло автономії України, а й змінив назву організації на Союз автономістів-федералістів. 4–6 квітня одночасно відбулися установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і конференція Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Провела форум Українська радикально-демократична партія, була створена Українська селянська спілка. Всі ці та інші організації підтримали ідею національно-територіальної автономії України, і більшість з них наголосили на готовності підтримати ідеї соціалізму.

Прихильність до соціалізму багатьох партій України була специфічною рисою українського політичного життя кінця XIX — початку XX ст. Починаючи з М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка, значна частина української інтелігенції вивчала і розповсюджувала різні соціалістичні вчення. Але всі українські соціалістичні групи поєднували ідеї соціального

визволення з патріотичною боротьбою за національну свободу України. Національна ідея, боротьба за українську державність в тій чи іншій формі для українських соціалістів стояла на першому місці. Саме тому Центральна Рада, яка складалася із соціалістів різних відтінків, ставила першим і найважливішим завданням автономію України і лише на пізніших етапах своєї діяльності планувала здійснити ряд соціально-економічних перетворень. У зв'язку з цим непереконливими є твердження, що соціалістичний характер Центральної Ради був основною причиною її невдач. До того ж слід звернути увагу на те, що УСДРП та інші соціалістичні партії схилялися до європейської соціал-демократії, послідовно відстоювали демократичні свободи для всіх, у традиційному дусі категорично відкидали революційний терор та ідею диктатури пролетаріату як його теоретичну основу. До того ж на радикалізацію переважної частини партій впливала Перша світова війна, ця всесвітня кривава бойня трудящих, яка велася в інтересах урядових груп та класів більшості країн. Консервативні та праві організації були невеликі і поодинокі в складі Центральної Ради, отже, серйозного впливу на її діяльність не справляли.

Національний Конгрес відбувся 6–8 квітня. На ньому досить повно були представлені всі українські громади колишньої імперії, всі соціальні, а також освітні, військові та інші організації й політичні сили. Цей форум українського народу вражав єдністю, ентузіазмом, національною свідомістю. Конгрес одностайно підтвердив вимогу національно-територіальної автономії України. Був обраний новий склад Української Центральної Ради (118 чол.). Головою її знову був затверджений Михайло Грушевський, його заступниками — В. Винниченко та С. Єфремов. Мандати членів Ради отримали добре знані в українському русі діячі І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русова, Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, І. Шраг, М. Міхновський та ін. На конгресі було вирішено розширити склад Центральної Ради і надати їй право кооптувати нових членів, включивши спочатку обраних на всеукраїнських військовому, селянському, робітничому з'їздах, а потім великий загін представників національних меншин (більше двохсот депутатів — росіян, поляків та ін.). У кінці серпня Українська Центральна Рада нараховувала близько 800 членів.

Національний Конгрес завершив формування Української Центральної Ради (далі — УЦР), надав їй статус крайового законодавчого і виконавчого органу. Повний склад УЦР збирався лише на загальні збори (сесії чи пленуми) Ради, які іноді називали Великою Радою. Таких було всього дев'ять. Між загальними зборами діяв спочатку Комітет Центральної Ради, який у липні перетворився на Малу Раду, яка визначала політику УЦР. Мала і Велика ради формувалися на партійному (фракцій-

ному) принципі. Найчисленнішою була фракція українських есерів (УПСР), та й сама ця партія була найбільшою (понад 300 тис. осіб). Партія українських соціал-демократів (УСДРП) мала меншу чисельність, але завдяки авторитету її лідерів, передусім В. Винниченка, С. Петлюри, І. Стешенка, активності та організованості її членів, тривалий час (до січня 1918 р.) відігравала в УЦР провідну роль. Таким чином, уже на першому етапі української національної революції передові політичні сили України створили Центральну Раду — революційний парламент, що був фактичним керівним органом України. В цей час М. Грушевський розгортає активну діяльність з пропаганди і роз'яснення гасла «автономія України», видає ряд брошур та статей: «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації?», «Хто такі українці і чого вони хочуть?». У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації?» він підкреслює, що автономна Україна «...має вершити у себе дома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». А це означало, що автономна Україна повинна мати всі державні атрибути. До функцій федерації він відносив «справи війни і миру», міжнародні питання та деякі інші.

Під впливом Національного конгресу, пропагандистської діяльності українських партій, особливо УСДРП та УПСР, М. Грушевського, В. Винниченка та інших в Україні розгортається боротьба за здійснення автономії, тим більш важлива, що із Петрограда чулися погрози і заперечення як Тимчасового уряду, так і російських політичних партій, особливо кадетської. На конференції українського студентства та селянської спілки Київщини звучала вимога автономії. Але особливо вагомо вона була підтримана в резолюціях і під час роботи І Всеукраїнського військового з'їзду (5–8 травня 1917 р.), на якому делегати від імені майже мільйона солдат-українців заявили про свою готовність зі зброєю в руках підтримувати встановлення автономії. З'їзд зажадав від УЦР рішучої вимоги від Тимчасового уряду переговорів про автономію. Ще енергійнішою та рішучішою була підтримка вимоги автономії України II Всеукраїнським військовим з'їздом (18–23 червня), який представляв близько 2 млн. солдатів. З'їзд відбувся, незважаючи на його заборону військовим міністром Тимчасового уряду О. Керенським. Центральній Раді він запропонував «негайно приступити... до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу...».

Виконуючи ухвалу II Всеукраїнського військового з'їзду та інших форумів щодо автономії України, УЦР затверджує І Універсал до українського народу, в якому було категорично заявлено: «Однині самі будемо

творити наше життя». Стурбований Тимчасовий уряд 29 червня опублікував «Звернення до українського народу», в якому негативно розцінював акції УЦР.

Незважаючи на політику Тимчасового уряду, УЦР поступово брала в свої руки управління всіма справами в Україні. 28 червня вона створює український уряд — Генеральний секретаріат на чолі з лідером УСДРП В. Винниченком. Секретаріат складався з патріотів-інтелектуалів, переважно членів УСДРП. Незважаючи на опір і зневагу Тимчасового уряду, фінансову кризу та інші труднощі, Генеральний секретаріат поступово опановував ситуацію, ставав активною діючою структурою виконавчої влади в Україні.

Під впливом I Універсалу, фактичного здійснення автономії в Україні, піднялася нова хвиля патріотичного ентузіазму, натхнення, аналогічна тій, яка мала місце після падіння царизму. Тисячі мітингів приймали резолюції на підтримку автономії і давали клятви будувати українську державність, розвивати українську мову і культуру. Це був час найбільших успіхів УЦР.

Все це надзвичайно турбувало Тимчасовий уряд, і тому в кінці червня три міністри — О. Керенський (російський есер), М. Терещенко (кадет), І. Церетелі (російський соціал-демократ, меншовик) приїхали до Києва і розпочали переговори. Вони закінчилися компромісною угодою. УЦР зобов'язувалася підтримувати петроградський уряд, а той погодився на автономію України, визнавав Центральну Раду органом влади в Україні, хоча остаточно питання про її статус мали були вирішувати Установчі збори. УЦР повинна була в майбутньому не допускати якихось самочинних дій. Поряд з цим Центральна Рада брала на себе зобов'язання враховувати і захищати права національних меншин, включити їх представників в усі владні структури. Все це було викладено в II Універсалі (початок липня).

Однак через два тижні ці умови були відкинуті, і делегація Генерального секретаріату в Петрограді отримала інструкцію Тимчасового уряду, яка різко звужувала функції Генерального секретаріату України, прирівнюючи їх, по суті, до прав і обов'язків губернського комісаріату. Ставлення до української делегації знову було колоніально зневажливим, навіть ворожим. Територія, якою керувала Центральна Рада, тепер охоплювала лише п'ять українських губерній (із дев'яти): Київську, Подільську, Волинську, Полтавську і частково Чернігівську. Генеральний секретаріат тепер не мав права включати до свого складу секретарство військових справ, пошт, шляхів сполучення.

Поряд з цим розпалювалася антиукраїнська кампанія в російській пресі. Розгорталась замаскована боротьба Тимчасового уряду проти

української революції. Російська «революційна» демократія вкотре грудьми стала на захист «єдиної і неділимої Російської імперії», забувши, що вона була «тюрмою народів». Значною мірою це пов'язано з подіями 3–5 липня в Петрограді, коли праві сили Росії нанесли удар по робітничому руху, викинули з уряду меншовика І. Церетелі, прибічника угод з національними революціями в країні, розгорнули переслідування лівих організацій тощо. Загострюється їх боротьба проти української революції. До честі Центральної Ради, вона зрозуміла особливості становища, не пішла на відкритий конфлікт, в якому б програла, і певний час дотримувалися вичікувальної тактики.

Однак у серпні — вересні ситуація вже потребувала нових політичних та соціально-економічних рішень, енергійних акцій, спрямованих на задоволення потреб селянства в землі, на підготовку та підписання миру, задоволення вимог робітників, припинення хаосу та анархії. Здійснення цих заходів було б подальшим розвитком української національної революції, наповненням її вирішально важливим соціально-економічним змістом. Замість цього українські соціалістичні партії вели довгі і неконструктивні дискусії, чим все більше відштовхували значну частину селянства і робітництва.

На початку жовтня УЦР оголосила про підготовку до проведення Установчих зборів, на що Тимчасовий уряд відреагував негативно, і знову спалахнув конфлікт. Взяття більшовиками 25 жовтня 1917 р. влади змінило ситуацію.

Більшовики були ліворадикальним крилом соціалістичного руху в Росії. Вони вели боротьбу проти феодалізму, буржуазії, а також соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, звинувачуючи їх в опортунізмі, схильності до класового співробітництва замість класової боротьби. У важкі для трудящих мас часи гасла більшовиків про створення суспільства загальної рівності, здійснення соціалістичної революції у всьому світі і недопущення при соціалізмі воєн були привабливими для мільйонних мас, стомлених незгодами, спричиненими війною. Більшовики, сприяючи селянам у поділі поміщицьких земель та робітникам у їхній боротьбі за звільнення від жорстоких утисків підприємців, підтримуючи прагнення народних мас до миру, ставали все впливовішою політичною силою і досить легко захопили владу.

13.2. Проголошення радянської влади і початок громадянської війни в Україні. Інтервенція радянської Росії

Перехід влади до рук більшовиків, до яких пізніше приєдналася і досить впливова партія лівих есерів, відразу ж привернув увагу УЦР.

Українська більшість її не висловила співчуття Тимчасовому уряду, але й не підтримала більшовиків. Однак командування Київського військового округу (КВО), яке підтримувало Тимчасовий уряд, не поділяло позиції УЦР, і напруження між ними зростало. Щоб не роздувати конфлікт, 27 жовтня УЦР приймає резолюцію про необхідність переходу влади «до рук усієї революційної демократії», а не до Рад робітничих і солдатських депутатів, які «становлять лише частину демократії».

28 жовтня штаб КВО вирішив завдати превентивного удару по більшовицькій організації та Київській Раді і заарештував у Маріїнському палаці київський ревком, створений більшовиками. У відповідь вони почали повстання проти штабу КВО і завдали йому поразки. Центральна Рада втрутилася в цю боротьбу, щоб не допустити ще більших жертв.

Була утворена узгоджувальна комісія, яка мала розробити умови для припинення воєнних дій у Києві. До її складу увійшли представники основних політичних сил Києва, в тому числі й більшовики. В її рішенні відзначалося, що «.. .повнота влади щодо охорони міста покладається на Українську Центральну Раду». Тим самим спростовується поширена в радянській історичній літературі теза, ніби УЦР захопила владу в Києві, вирвавши її з рук більшовиків, переможців у боротьбі з КВО.

УЦР, взявши до своїх рук всю повноту влади, створила в складі Генерального Секретаріату військове секретарство. 30 жовтня на загальних зборах до складу автономної України були включені Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська (без Криму), Холмська і частково Курська та Воронезька губернії.

3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів робітничих і солдатських депутатів Києва Центральна Рада визнавалася крайовою владою. Таким чином, в жовтні 1917 р. УЦР залишалася провідною силою України, хоча частина населення поступово розчарувалася в її соціально-економічній політиці і відходила від неї. В багатьох провінціях її влада була слабкою, а більшовицький вплив збільшувався, особливо в Донбасі та Катеринославі.

7 листопада 1917 р. УЦР, намагаючись утримати маси під своїм впливом, видала III Універсал, в якому проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР), що мала жити у федеративному зв'язку з Російською державою. Універсал також декларував програму соціально-економічних і політичних реформ: націоналізацію землі, наділення нею селян, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань та союзів, недоторканість особи і життя.

Однак вона тут же припустилася помилок, проголосивши, що бере на себе обов'язок перетворення Росії на федеративну республіку. УЦР також добровільно бралася «силами нашими помогти Росії, щоб вся республіка Російська стала Федерацією рівних і вільних народів». Таким чином, замість остаточного відокремлення від Росії, для якого були сприятливі умови, вона брала на себе непосильне завдання відродити Російську федеративну державу в межах колишньої імперії в боротьбі з більшовиками. Фактично УЦР першою почала боротьбу з радянською Росією, керованою більшовиками та лівими есерами. Це було якесь ущербне продовження ідей і традицій української інтелігенції про союз слов'янських незалежних та рівноправних держав, започаткованих у кінці XVIII — на початку XIX ст. в Східній Україні, найчіткіше виражених в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства. Як підкреслюють сучасні українські історики, в стінах УЦР «заборонялися розмови про самостійну Україну». Щоб не допустити навіть постановки питання про самостійність України, з УЦР було усунуто непримиренного і енергійного борця за самостійність М.Міхновського.

У цій безглуздій боротьбі з більшовиками за відродження федеративної Росії і утворення однорідного соціалістичного уряду УЦР змарнувала багато часу, майже не реалізувавши нею ж проголошених у III Універсалі реформ, в той час як більшовики і ліві есери, хоча й на короткий час, сприяли селянській революції в Росії і розподілу поміщицьких земель між селянами, декларували боротьбу за мир і припинення світової війни, чого вимагала переважна більшість народних мас. А тому готовність українських селянських мас воювати проти більшовиків поступово згасає.

На виборах до Установчих зборів в листопаді — грудні 1917 р. більшовики отримали в Росії лише 25% голосів виборців (за російських есерів було подано 40%), а в Україні вони зібрали ледве 10%, за українські партії голосувало 75%. Однак настрій мас, значною мірою розпропагованих більшовиками, швидко змінювався. Селяни особливо гостро обурювалися тим, що УЦР в III Універсалі проголошувала норму земельних наділів великих землевласників — 40 десятин. Ця норма забезпечувала поміщикам значні земельні володіння, а селянам надавалися невеликі шматки землі. Щоб загасити невдоволення, УЦР перенесла це питання на розв'язання Установчих зборів. Однак таке зволікання викликало ще більше обурення селянських мас, подальший відхід значної їх частини від УЦР, небажання захищати її від більшовиків. Але й більшовиків селянство не підтримувало, а зайняло нейтральну позицію.

Центральна Рада також виявила свою безпорадність у боротьбі з анархією, з мутною хвилею величезних мас фронтовиків, які поверталися до

своїх домівок. Ці чисельні, добре озброєні, радикально настроєні солдатські маси все грабували й винищували на своєму шляху. Але Центральна Рада не могла їм нічого протиставити, бо не мала достатньої кількості своїх військ, формування яких вона заперечувала, виходячи з марксистського твердження про необхідність заміни регулярної армії озброєним народом. В Україні була одна добре організована і дисциплінована військова одиниця — це кавалерійський корпус генерала П. Скоропадського, який нараховував 60 тис. чоловік. Корпус був український, але керівники Центральної Ради не захотіли з ним мати справу, вбачаючи в їх командуючому «нового Бонапарта». Не допомогла і вдала акція корпусу в листопаді 1917 р. по обороні Києва від 2-го гвардійського корпусу, який загітувала, очолила і повела на столицю більшовичка Євгенія Бош. За власною ініціативою Скоропадський розставив навколо Києва свої полки, які роззброїли гвардійців, і вони, оминаючи Київ, направилися до Росії. Внаслідок негативного ставлення Центральної Ради і активної пропаганди більшовиків Скоропадський відійшов від керівництва, а корпус розвалився. У Центральної Ради в грудні 1917 р., в годину великих випробувань, не виявилося власної армії.

Помилковими були й інші акції, зокрема те, що вона пропускала на Дон з фронту донські козачі частини і роззброювала та повертала назад в Росію червоні частини, що пробивалися туди для боротьби з монархічними білими генералами, до того ж прибічниками «єдиної і неділимої Росії», ворожих до будь-якої форми державності України. Це посилювало ворожість між УЦР та більшовиками.

Безпорадність Центральної Ради пояснюється і її негативним ставленням до створення державного апарату, без якого не може існувати держава, що намагається ввести твердий порядок. Соціалісти, які керували Центральною Радою і складали основну масу її членів, вороже ставилися до чиновництва як до паразитичного соціального прошарку і декларували марксистські положення про ліквідацію держави.

Більшовики в Росії поступово зміцнювали своє становище, перш за все розваливши ворожу їм стару царську армію та створюючи власні збройні сили. Одночасно це була і боротьба за мир шляхом братання на фронтах, така близька і зрозуміла масам. Потім вони дорого заплатили за свої ілюзії, коли В. Ленін сприяв розв’язанню громадянської війни, що була жахливіша за Першу світову. Оскільки Центральна Рада взяла на себе ініціативу створення небільшовицького, соціалістичного уряду Російської Федерації, вона стала головним конкурентом та ворогом більшовиків, і вони, зміцнюючись, посилюють боротьбу проти неї. Розгорнулася шалена пропагандистська кампанія радянської преси проти УЦР, в якій останню змальовували як контрреволюційну та бур-

жуазно-націоналістичну. Поряд з цим реалізовувалася ідея переобрання УЦР на Всеукраїнському з'їзді Рад шляхом забезпечення необхідного для цього складу. Використовувалися також ліві групи в партіях українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Чинився силовий тиск на УЦР, готувались військові акції: 27 листопада в Могилеві при ставці армії був створений штаб для боротьби з військами царських генералів Каледіна (Дон), Дугова (Урал) та УЦР. Їх, царських монархічних генералів і соціалістичну Центральну Раду, оголосили однаково контрреволюційними.

У Києві частково розуміли загрозу. Генеральний секретаріат наказав українізованим частинам, що перебували за межами України, перебазуватися в УНР. 30 листопада було обеззброєно і вислано до Росії частини гарнізону Києва, які підтримували більшовиків. 23 листопада УЦР підписала перемир'я на фронті, а також дала згоду на проведення з'їзду Рад робітників, солдат, селян України в Києві. На з'їзд мали прибути представники військових частин та сіл. Однак уряд Радянської Росії форсував події. 3 грудня, за день до відкриття з'їзду Рад України, він надіслав свій Ультиматум УЦР, в якому вона звинувачувалася в тому, що веде двозначну буржуазну політику, «бо не бажає скликати з'їзд Рад України», хоча він 4 грудня відкрився, і в Петрограді цього не могли не знати. А це, мовляв, заважало Раді народних комісарів Росії визнати УЦР повноважним представником трудящих мас України. Тим самим свідомо нехтувались об'єктивні факти на догоду своїй політиці повернення України шляхом насильства. Далі вказувалося, що накази Генерального секретаріату про передислокацію українських частин в Україну дезорганізують фронт, але його фактично вже не існувало внаслідок самодемобілізації солдатських мас, розвалу старої армії під впливом пропаганди більшовиків. УЦР звинувачувалась у обеззброєнні пробільшовицьких частин і пропуску козачих частин на Дон. Але це вже була справа суверенного українського уряду, що управляв своєю територією, і тут можна було лише поскаржитись на недружелюбність кроків УЦР, а не загрожувати за це війною. На початку Ультиматуму Українська Народна Республіка визнавалася і говорилося навіть про її право повністю відокремитись від Росії. У завершальній частині висувалась вимога взяти участь у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням», а в разі неприйняття вимоги протягом 48 годин РНК оголошував УЦР «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні». І при цьому уже вкотре в Петрограді забули, що суверенна Україна має це питання розв'язувати самостійно. Ультиматум був складений Троцьким, відредагований Леніним та Сталіним і мав на меті обов'язково викликати війну, тому що такого дипломатичного

документа не може прийняти жодна суверенна держава. Ультиматум не залишав можливості для переговорів і компромісів. У війні між Україною та Росією, що тепер починалася, були винні обидві сторони, які не симпатизували одна одній та не шукали шляхів до врегулювання ситуації. Але УЦР ніколи не намірялася воювати з Радянською Росією, не готувалася до війни між соціалістичною УЦР і владою соціал-демократів (більшовиків) Росії. Сталося так, що два соціалістичні уряди втягли у війну два братні народи. Але хто ніс головну відповідальність за це? Відповідь може бути лише одна — Раднарком Росії і його керівник, одночасно керівник РСДРП(б) В. Ленін. Він же відповідав за громадянську війну в Україні, яка насувалася.

4 грудня в Києві відкрився з'їзд Рад робітників, солдатів та селян України. В його роботі взяли участь понад 2,5 тис. делегатів. Більшовики домагалися з'їзду, маючи намір організувати його склад переважно із своїх прибічників, переобрати УЦР і внести розкол в національний рух в Україні. Однак вони виявилися невеликою частиною з'їзду (близько 200 делегатів). З'їзд відкинув Ультиматум РНК Росії, відмовився переобирати склад Української Центральної Ради, тим більше, що 9 січня 1918 р. мали відбутися Всеукраїнські установчі збори, яким УЦР повинна була передати владу. Більшовики-делегати опинилися в складній ситуації. 5 грудня вони залишили Всеукраїнський з'їзд у Києві, мотивуючи це рішення його неправомочністю та фальсифікацією.

Того ж дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркому Росії на його ультиматум. В ній зазначалося, що не можна одночасно «визнавати право на самовизначення» і топтати це право, «накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася». Таким чином, УЦР категорично відкинула ультиматум як спроби Раднаркому втрутитися у державне і політичне життя УНР, нав'язати йому ті форми політичної влади, які у Великоросії викликали анархію та розгул, знищити свободи, відвойовані демократичною революцією у царизму. Однак у відповіді вона помилково уникала пропозицій переговорів і компромісів, необхідних і Україні, і Росії. Це свідчило про те, що Генеральний секретаріат, його керівник В. Винниченко недооцінювали загрозу війни з Радянською Росією, не розуміли складності свого становища в Україні.

Радянській Росії був потрібний український хліб, вугілля, метал, машини. Людські її резерви були важливими для здійснення ідеї світової пролетарської революції, чим у цей час «хворіло» багато комуністичних лідерів, не рахуючись з ідеалами національної свободи українців.

Невдовзі російський радянський уряд розпочав війну, пославши свої війська в Україну. Перші ешелони вже 9 грудня прибули до Харкова.

Місцевий ревком, створений харківською Радою на чолі з більшовиком Ф. Артемом, застерігав радянські частини від ворожих дій проти прибічників і військ Центральної Ради. Харківські більшовики працювали з ними в органах місцевої влади і не вважали необхідним починати конфлікт. Однак за наказом радянського командира Сіверса в ніч на 10 грудня червоні частини обеззброїли українізований бронедивізіон. Так почалася інтервенція Радянської Росії проти України. У Харкові встановлюється жорстокий режим, починаються арешти і терор.

У цей час до Харкова приїздить група делегатів, яка залишила Всеукраїнський з'їзд Рад. Вони об'єдналися з делегатами, що прибули для проведення з'їзду Рад Донбасу, Криворіжжя і проголосили відкриття I з'їзду Рад України. На ньому були представлені 89 Рад (із понад 300, що існували в Україні). Незважаючи на це, I з'їзд Рад у Харкові прийняв низку постанов і підтримав рішення II з'їзду Рад Росії та взяття більшовиками влади та політику Раднаркому Росії, проголосив встановлення Радянської влади в Україні і обрав Центральний виконавчий комітет рад України (ЦВК Рад України). Був створений Народний Секретаріат — Радянський уряд України. Тепер Раднаркому Росії можна було замаскувати свою агресію проти України, представивши її світові як внутрішній конфлікт між Радами робітничих і солдатських депутатів України і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України оголосив війну Центральній Раді, відмінив всі її накази, розпорядження, тобто почав громадянську війну в Українській державі. З Росії прибували нові частини Червоної гвардії. Загальне керівництво російськими радянськими військами здійснював В.Антонов-Овсієнко. Частина військ повела наступ на Донбас і південь України, друга частина готувала наступ на Київ. УЦР та її Генеральний секретаріат вживали заходів для організації відсічі агресії. 15 грудня був створений Особливий Комітет оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко), а 26 грудня прийнято рішення про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Але це було вже запізно і мало. УНР потребувала сильної армії, яку можна і треба було створити влітку — на початку осені. Та найдраматичнішим було те, що трудящі маси, особливо селянство, сприйняли це байдуже, продовжуючи займати вичікувальну позицію. Більшовики ж посилювали свою агітацію серед селянства, пропагуючи зрозумілу йому ідею негайного поділу поміщицьких земель. Значна частина робітників під впливом більшовиків готували у підпіллі, а іноді й відкрито, повстання, спрямоване на встановлення радянської влади і допомогу наступаючим частинам російської Червоної Армії.

25 грудня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про наступ червоних військ на Київ. Ними керував колишній полковник-есер М. Муравйов.

Першим був взятий Катеринослав, де наступаючим військам допомогло повстання робітників, яке спалахнуло при підході червоних частин. Таким же чином було захоплено Олександрівськ і Полтава.

13.3. Утворення незалежної УНР. Брестський договір

Для Центральної Ради такий поворот виявився несподіваним, становище не змінилося і в результаті відозв УЦР до громадян України та до солдатів. 11 січня 1918 р. у відповідь на агресію Радянської Росії Центральна Рада ухвалила IV Універсал, який проголошував самостійність, національне відродження і державність УНР, яка представляла і захищала інтереси українського народу. Це був акт великого історичного значення. Пройшовши довгий і суперечливий шлях, національно-визвольний рух України подолав ідеї автономізму та федералізму і здійснив логічний завершальний акт боротьби за національну свободу і державність України. Однак відбулося це не в час могутнього піднесення національного руху, а в період кризи, коли УНР уже знаходилася під важкими ударами Радянської Росії, а розчароване її неефективною соціально-економічною політикою робітництво і селянство не бажало воювати з більшовиками. В Універсалі говорилося про необхідність завершити переговори з центральними державами про мир і навесні роздати всю землю селянам. І знову необхідні соціальні реформи відкладалися. А це дратувало народ.

У січні 1918 р. в Києві вибухнуло повстання проти УЦР робітників і кількох військових частин, що перебували під впливом більшовиків. З великими зусиллями війська УЦР придушили його, жорстоко розправившись з учасниками. Під час повстання в самій Центральній Раді виникла змова лівого крила українських есерів, до якого входили П. Любченко, В. Єлланський (Блакитний), С. Бачинський та інші, які ставили завдання розігнати Центральну Раду, арештувати частину її членів і створити Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Змова була розкрита, а її учасники заарештовані.

В цих умовах загального занепаду, зневіри, деморалізації гідним глибокої пошани був подвиг кількох сот київських студентів і гімназистів, які 16 січня біля станції Крути героїчно намагалися зупинити значно переважаючі їх червоні загони, попали в оточення і загинули за незалежність України.

Червоні війська продовжували наступ. 25 січня члени УЦР і Ради народних міністрів (таку назву дістав Генеральний секретаріат після IV Універсалу) залишили Київ. 26 січня після жорстокого артилерійського

обстрілу червоні війська увійшли в місто і почали репресії, масові розстріли та грабежі. Часто розстрілювали людей лише за те, що ті говорили українською мовою. Тепер Українській Центральній Раді могла дати можливість вистояти лише сильна зовнішня допомога.

2 грудня 1917 р. в Брест-Литовську представники Раднаркому Росії підписали з німецьким та австро-угорським командуванням Східного фронту перемир'я і почали переговори про сепаратний мир. Щоб контролювати перебіг подій, розуміючи, чим загрожує продовження війни у відносинах з радикально настроєними масами, УЦР теж включилася в пошуки можливостей переговорів, хоча в перші місяці свого існування відстоювала вірність взятим Росією обов'язкам, тобто ведення війни до перемоги над країнами Четверного Союзу. УЦР зав'язала стосунки з країнами Антанти, які вже влітку 1917 р. уважно придивлялися до автономії України, її збройних сил та ін., особливо французькі дипломати. Однак ці напівофіційні стосунки так і не стали офіційними, і не з вини України.

У грудні 1917 р. уряд Радянської Росії, а за нею і УНР почали переговори з німецькими дипломатами в Брест-Литовську. Російська делегація підтримувала делегацію уряду Радянської України, але коли відбулося проголошення самостійної УНР, німецькі дипломати повели переговори з нею. В делегації УНР, яку очолював есер В. Голубович, недавній студент, всі її члени не мали фахових дипломатичних знань, навичок, були молодими, без життєвого та політичного досвіду. І все ж ця делегація, активно борючись за інтереси народу УНР, зуміла провести переговори, змусила визнати себе повноправним представником України і самостійним суб'єктом міжнародного права. Навіть Троцький, нарком іноземних справ РРФСР, підкреслив, що остання «виступає тут як самостійна делегація і такою визнає її російська делегація».

Після складних переговорів українська делегація, яка на початку переговорів вимагала приєднання до України всіх земель, заселених етнічними українцями, змушена була погодитись на обіцянку Австро-Угорщини створити в її складі автономний коронний край з Галичини і Буковини. Кордони між УНР та Австро-Угорщиною мали проходити по старому російсько-австрійському, а в межах передбачуваної Польщі вони мали визначатися спеціальною комісією з урахуванням побажань населення та його етнічного складу. Українська делегація домовилася з делегацією Четверного союзу про обмін військовополоненими, взаємну відмову від відшкодування збитків, заподіяних війною. Підписувалася домовленість про широкий обмін сільськогосподарськими та промисловими товарами. Але становище УЦР, яка перебазувалася після відступу з Києва до Житомира, було складним. Уряд УЦР звернувся за допомогою в боротьбі проти військ Радянської Росії до Австро-Угорщини

і Німеччини, які дали згоду на це за умови надання їм великої кількості зерна, вугілля та інших товарів. У спільній австро-українській заяві зазначалося: «Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснено. Австро-угорські військові частини переміститься на територію Української Республіки і повернуться назад, як тільки Центральна Рада того зажадає». Так, рятуючи Україну від одного лиха, Центральна Рада заподіяла їй друге, ще гірше — німецько-австрійську окупацію.

В історичній літературі існує багато точок зору на позицію УЦР у питаннях війни і миру. Більшість істориків сходиться на тому, що в питанні про ставлення до війни УЦР займала до листопада 1917 р. справедливі позиції, виступаючи за продовження війни до переможного кінця. Частина вчених виправдовує ці погляди, підкреслюючи, що вихід Радянської Росії з війни дозволив німцям перекинути великі сили зі Східного фронту на Західний і затягнути війну ще на рік. Але невідомо, скільки б продовжувалася війна, якби не був підписаний Брестський мир. Та й роль України відрізнялася від російської. До того ж, не береться до уваги, що ця несправедлива з обох сторін війна несла щоденно мільйонам людей смерть, каліцтво, жахливі руїни, злидні й голод. Припинення війни, хоча б на одній частині фронтів, рятувала сотні тисяч людей. УЦР не була пов'язана якимось договорами з країнами, які воювали, і не мала прямого відношення до виникнення війни. Її вихід із неї ще влітку–восени 1917 р. був би справедливим, гуманним кроком, виправданим і підтриманим народними масами, сприяв би зміцненню української державності.

Брестський мир для УНР був невиправдано важким і принизливим. Адже в тих умовах досить було тимчасового введення в Україну на один–два місяці австрійських військ, і питання відновлення влади УЦР по всій Україні було б розв'язане. Незрозуміло, чому такі великі військові сили запрошувались в Україну (майже 0,5 млн чол.), якщо російська Червона гвардія нараховувала всього 30 тис. чоловік. УЦР, по суті, добровільно погодилася на окупацію своєї країни, і це тоді, коли Радянська Росія за умовами Брестського миру визнавала самостійність і незалежність України. Викликає подив і те, що українські соціалістичні партії з реакційними монархіями Європи шукали угод і компромісів, а з більшовиками і не думали цього робити.

В той час як у Бресті тривали переговори, на значній частині України утверджувалася радянська влада. Уряд Радянської України — Народний Секретаріат довгий час перебував у Харкові, не маючи чітко визначених функцій. Його майже не визнавала Харківська рада, більшовицький комітет Харкова, і тому він довго не мав навіть власного

приміщення. З ЦВК і Народним секретаріатом налагодив стосунки головнокомандувач радянських військ Півдня В.Антонов-Овсієнко. Він же допоміг Народному секретаріату з приміщенням, яке реквізували у газети «Южный край». Більшість членів уряду (Народного секретаріату) — це революціонери, які вміли руйнувати і не вміли конструктивно вести державотворчу діяльність. Їм була чужою ідея української державності. За участі членів Народного Секретаріату на території України виникали нові держави, що вело до повного розвалу України: 17 січня 1918 р. була проголошена Одеська радянська республіка, яка охоплювала Херсонську і частково Бессарабську губернії, а 30 січня в Харкові — Донецько-Криворізьку республіку.

На цей час Народний Секретаріат переїхав до Києва, і на Україні фактично існували три радянські республіки, три уряди. Але всі вони дублювали постанови Раднаркому РСФСР і розповсюджували їх. Відбувалася уніфікація відповідно до Росії всього життя: були скасовані всі розпорядження Центральної Ради, ліквідована її грошова система, поширені на території України декрети РНК, а основна її промисловість була передана у підпорядкування Вищої Ради народного господарства, створеної 2 грудня 1917 р. в Петрограді. Почався спад виробництва націоналізованих підприємств. Були не лише розділені поміщицькі землі, а й розгромлені та розібрані по селянських дворах окремі сільськогосподарські підприємства з високою технікою і культурою виробництва, що могли бути зразковими господарствами. Розгортався червоний терор, масові розстріли політичних противників, як це було в Харкові, Катеринославі, Полтаві, Києві та інших містах.

Червона гвардія під тиском німецько-австрійських військ у кінці лютого — на початку березня 1918 р. відступила з України. При цьому селянство, зморене війною і революціями, байдуже спостерігало цей відступ. 17–19 березня у Катеринославі відбувся II з’їзд Рад України, що обрав новий склад ЦВК Рад України, який відразу ж переїхав до Таганрога — останнього місця його перебування на українській землі. Тут Народний секретаріат реорганізувався в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу німецьких окупантів. Був прийнятий маніфест до робітників і селян із закликом боротися проти окупантів і «буржуазно-націоналістичної контрреволюції». Це була остання акція уряду Радянської України в період її першого становлення.

13.4. Загибель Центральної Ради. Гетьманська держава

7 березня Центральна Рада разом з кайзерівсько-цісарським військом увійшла до Києва. «Союзники» до кінця квітня захопили всю територію

України і просувалися на Кавказ. Їх прихід був «на совісті» УЦР. Громадськість не дуже вітала й УЦР, вважаючи її винуватцем у захопленні більшовиками Києва.

Незабаром «союзники» перетворилися на окупантів, розгорнувши реквізиції у селян продуктів, грабуючи її матеріальні ресурси та відправляючи їх на Захід. Вводився жорсткий окупаційний режим. Народні міністри не знали мети приходу чужинців, до яких рубежів вони наступатимуть та їх чисельності. Командування військ Німеччини та Австро-Угорщини замовчувало цю інформацію. Уряд стверджував, що Україні надається безкорислива допомога. Це була наївність і безвідповідальність. Німці поступово почали брати під захист великих землевласників, які були невдоволені поділом між селянами їхніх земель і вимагали відновити приватну власність. У кінці березня 1918 р. в Лубнах з ініціативи Української демократично-хліборобської партії відбувся з'їзд хліборобів, який відкрито критикував аграрну політику Центральної Ради і виступав проти соціалізації землі та повернення приватної власності на неї. Невдоволення виявляли також фабриканти, банкіри, єврейські і російські партії.

Цей конфлікт хліборобів з УЦР використав генерал царської армії у відставці, нащадок давнього українського гетьманського роду, один із активних керівників українізації армії П. Скоропадський. Він розгорнув бурхливу політичну діяльність з метою підняти свою популярність і захопити владу. В цей час загострювалися протиріччя в УЦР: окремі партії (УПСФ) гостро критикували її, вимагали розширити представництво української буржуазії в ній. Німецьке і австро-угорське командування швидко виявило недієздатність УЦР і безперспективність співробітництва з нею. Їм стало зрозуміло, що, не маючи сильної армії, поліції, судових органів, адміністративного апарату, не вміючи і не бажаючи їх створити, вона не зможе надати Німеччині та Австрії, населення яких уже давно голодувало, необхідних продуктів, бо не зможе їх взяти у селян. Про ринкові відносини, закупівлю їх у селян ні ті, ні інші не думали. Окупанти починають втручатися у внутрішні справи УЦР. 6 квітня головнокомандуючий німецькими військами в Україні Айхгорн видав наказ про повний засів земельних площ. Селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, і їм заборонялося заважати в засіві поміщикам. При спільному обробітку землі поміщики і селяни повинні ділити між собою врожай порівну. Центральна Рада протестує, нагадуючи окупантам, що згідно з договором, вони запрошені лише для наведення порядку в Україні. Проте, на це ніхто не звертав уваги.

УЦР втратила контроль над країною і була лише політичним клубом для дебатів, та й то при дуже невеликій кількості присутніх. Команду-

вання окупаційних військ почало готувати зміну уряду, а народні маси, розчаровані в УЦР, до всього ставилися байдуже.

Німці хотіли мати в Україні тверду владу, цього ж прагнув і П. Скоропадський. Сторони порозумілися, і 26 квітня імператор Німеччини Вільгельм II дав згоду на заміну українського уряду. Фельдмаршал Айхгорн готував переворот, заздалегідь намагаючись провести його так, щоб не викликати серйозних ускладнень. За його наказом в Україні запроваджувалися німецькі військово-польові суди. Були обеззброєні деякі військові частини, вірні УЦР (синьожупанна дивізія), заарештовано кілька членів уряду, щоб психологічно знищити УЦР. І тоді вона зрозуміла свою приреченість. 29 квітня німецька військова частина оточила будинок Центральної Ради і розігнала її. Незважаючи на трагічність ситуації, в цей день УЦР обговорювала і ухвалила Конституцію, одну з найдемократичніших в ті часи, згідно з якою Україна проголошувалася суверенною парламентською державою, гарантувалися широкі громадянські свободи і великі права національним меншинам. Захистити Центральну Раду намагалися лише січові стрільці полку Є.Коновальця. До честі членів УЦР, вони поводилися достойно, з гідністю витримували всі випробування під час перевороту.

Повалення УЦР реакційною військовою верхівкою окупаційних військ і зусиллями внутрішніх консервативних сил закінчило перший етап національної і соціальної революції в Україні. Він характеризувався бурхливим зростанням національно-визвольного руху, відродженням народу України і її державності. Однак об'єктивною вимогою народних мас було задоволення не лише потреб в національних свободах, але й соціально-економічних вимог, розв'язання перш за все аграрного питання, проблеми війни і миру. Недосвідченість, обмеженість і нерішучість української інтелігенції, її соціалістичних партій як провідників революції і реформ не дали можливості виконати ці завдання. Землю селяни отримали лише від радянської влади в кінці 1917 — на початку 1918 рр.

Головною заслугою Центральної Ради, цього найдемократичнішого уряду Української держави, було розбудження і відродження нації, створення суверенної держави. Але вже на цьому етапі української революції виявилися недоліки в ментальності і традиціях частини народних мас: слабке розуміння необхідності своєї державності, неспроможність швидко організовуватися, низький рівень політичної і національної зрілості. Поряд з цим, за тринадцять з половиною місяців існування Центральної Ради її керівництво, продовжуючи традиції національного відродження, зуміло створити українську початкову, середню і вищу освіту, утвердити українську мову в громадсько-політичному житті і духовній сфері, зміцнити розвиток всієї культури.

Українська гетьманська держава П. Скоропадського народилася в результаті державного перевороту, здійсненого в основному силами іноземних окупантів. Її керівник розглядався переважною більшістю політичних партій і народних мас як їх ставленик. Насправді він мав в Україні підтримку невеликої групи політичних структур і консервативного об'єднання — Української народної громади, а також групи великих землевласників — Хліборобського Конгресу. Він уже був готовий до цієї ролі і зразу надрукував два документи: «Грамоту до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий устрій України», підписані самим гетьманом та отаманом (головою) Ради Міністрів М. Устимовичем (тимчасово обіймав цю посаду).

У Грамоті говорилося, що метою нового керівника Української держави (так іменувалася Україна замість УНР) є «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». Гетьманові мала належати вся законодавча і виконавча влада до скликання Сейму, хоча його строки не визначалися. В другому документі — «Законі про тимчасовий устрій» — визначалися прерогативи влади гетьмана: призначення уряду і його отамана (голови уряду), керівництво зовнішньою політикою. Гетьман був головнокомандуючим, оголошував воєнний стан і т.ін. Усе це свідчило, що в Україні на зміну демократичній парламентській формі державного управління антиконституційно, шляхом військового перевороту прийшов авторитарний режим, політика якого була спрямована проти інтересів широких народних мас, на задоволення потреб окупаційних властей і великих землевласників та бізнесменів. Гетьманська влада перекреслювала всі завоювання революції, особливо соціалізацію землі, а поділені селянами маєтки повертала великим землевласникам, відновлювала необмежену свободу приватного підприємництва і торгівлі. Радянські історики, у відповідності з поглядами В. Леніна, стверджували, що гетьманська держава була монархією. З цим не можна погодитись. За багатьма своїми ознаками вона була схожа на президентську державу, яка остаточно не встигла оформитися і визріти. Поряд з цим в ній є риси військової диктатури: гетьман значною мірою спирався на армію (переважно німецьку). Досить відзначити, що про спадковість влади П. Скоропадського питання ніколи і ніким не піднімалося. До того ж гетьман постійно твердив про необхідність скликання законодавчого Сейму.

Але, прийшовши до влади, гетьманський режим відразу ж зіткнувся з великими труднощами: з ним відмовились співпрацювати основні політичні партії і соціальні групи суспільства. Гетьман розраховував на участь в уряді партії хліборобів-демократів і УПСФ (колишньої ТУП), однак вони відмовились і вимагали визнання новою владою Конституції УНР, затвердженої 29 квітня 1918 р. Відверто ворожу позицію до

гетьмана зайняли ліві українські партії — соціал-демократи і есери. Слід зазначити, що у своїх перших зверненнях до українського народу Скоропадський висловлював побажання залучити соціалістів до керівництва Україною, хоча знав, що вони давно домагалися затвердження Центральною Радою Конституції України і діяльності всіх гілок влади лише на її основі. Цілком зрозуміло, що непримиримо ворожої до його влади позиції дотримувались більшовицькі організації, які вже знаходилися в підпіллі і вели агітаційну та збройну боротьбу проти німецько-австрійських військ. Російські націоналістичні та монархічні групи, що діяли переважно в Києві та деяких інших великих містах, займали вичікувальну позицію, намагалися використати гетьманську владу і німецьку окупацію для боротьби за відновлення «єдиної, неділимої» монархічної Росії.

В сучасній історичній літературі відчувається деяка поверховість і прикрашування діяльності гетьманської влади, що робить незрозумілими масові народні рухи, спрямовані проти цього антиконституційного та антидемократичного режиму, який відверто спирався на окупаційні штики.

Таким чином, в суспільно-політичному житті України посилюються праві сили, однак вирішального впливу вони не здобули. Все це не сприяло життєво необхідній консолідації суспільства. «Тріщина» між державою і суспільством розширювалася, перетворюючись на прірву. Відчуваючи це, уряд бере курс на встановлення «твердої» влади, що мала навести «лад і спокій» в українській державі, на створення дієвого державно-адміністративного насильницького апарату. До влади знову повернулися кола, які революція відкинула, і вони зазнали від неї тяжких кривд і образ. Тепер вони дістали можливість поквитатися з учасниками революційних подій — селянами, робітниками, членами українських соціалістичних партій. Це не могло не призвести до активізації громадянської війни.

Уряд з перших кроків своєї діяльності почав наносити превентивні удари по революційно-демократичних силах: були заборонені з’їзди УПСР, УСДРП, селянський, і вони пройшли нелегально, закликаючи народні маси до боротьби проти гетьманського режиму і військ окупантів. Була закрита майже вся преса, а та, що виходила, підлягала цензурі, жорстокішій за царську. Репресії уряду і терор окупантів посилювалися. Все ширше використовувались німецькі воєнно-польові суди, особливо проти страйкуючих робітників та протестуючих селян. Підприємці збільшували робочий день, відмовлялися визнавати профспілкові права трудящих, нерегулярно видавали заробітну плату. Зупинялося все більше підприємств, внаслідок чого роботу втратили не менше 400 тис. робітників. Поряд з цим розгорнулися репресії і проти діячів місцевих

земств, міських дум, яких заарештовували і кидали до в'язниць, а управи закривали.

Але найбільшого розмаху і гостроти репресії набули на селі. Після державного перевороту серед поміщиків розгорнувся рух за відшкодування завданих їхнім господарствам збитків. Для покарання селян поміщики найчастіше закликали німецькі військові команди, в окремих селах створювали свої загони, які жорстоко знущалися над селянами, розстрілювали, вимагаючи повернути майно і заплатити за користування поміщицькою землею. У травні 1918 р. міністр внутрішніх справ, він же голова Ради Міністрів Української держави, Ф. Лизогуб видав циркуляр про негайне повернення власникам усього відібраного у них в 1917–1918 рр. рухомого майна, а в разі невиконання розпорядження наказував використовувати поліцію та війська. Були видані й інші розпорядження, що створили правову основу повернення поміщикам їхньої землі, майна, врожаю 1918 р. та ін.

Це викликало новий вибух обурення селянства: збройні виступи, знищення посівів, вирубка лісів, підпали маєтків. Організовували боротьбу селян різні соціалістичні партії. 3 червня ЦК УПСР, в якому на цей час більшість мали ліві есери, оголосив, що його мета — новий вибух революції, дезорганізація уряду, створення партизанських загонів. На Київщині ліві есери відразу ж підняли селянські масові повстання, які перекинулись на Чернігівщину і Волинь. Німецьке та австрійське командування відповіло масовими розстрілами, арештами, грабежами та насильством. Однак повстанський рух набував все більшого розмаху. Активно діяло більшовицьке підпілля, яке очолювало робітничі страйки та селянські повстання на Чернігівщині, Київщині та в інших районах. Бурхливо розвивався повстанський рух на Катеринославщині, яким керував анархіст Нестор Махно.

Німецькі правлячі кола, розуміючи, що за таких умов вони не зможуть зібрати і вивезти до Німеччини зерно і сировину, порадили гетьманові вступити в союз з українськими демократичними партіями. Останні, поєднуючи підпільні та легальні форми боротьби, вже наприкінці літа були об'єднані в Український національно-державний союз, який проголосив своєю метою утворення суверенної демократичної Української держави парламентського типу. Почалися затяжні переговори, але в жовтні 1918 р. стало цілком зрозуміло, що незабаром Німеччина та її союзники капітулюють, і влада гетьмана приречена. Політичні маневри Скоропадського, який залучив деяких українських політичних діячів в уряд, уже не відігравали ніякої ролі. Слід підкреслити, що діяльність Скоропадського та його уряду відзначалась суперечливістю рисами: з одного боку, намагання відновити старий напівфеодальний поміщиць-

кий режим, з другого — значні кроки в розвитку української національної культури та відродження української церкви. Зокрема, за період існування гетьманату було відкрито 150 українських гімназій, університети у Києві і Кам'янець-Подільському, Національну галерею мистецтв, Українську академію наук. На Церковному соборі у Києві 20 червня — 11 липня 1918 р. була створена Українська автокефедральна православна церква на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Швидко формувалася українська армія. З полонених в Австрії була створена дивізія сірожупанників (за формою і кольором одягу) і розташована поблизу російського кордону в районі Стародуба — Конотопа. В серпні у Білій Церкві відновлено окремий загін січових стрільців під командуванням полковника Е. Коновальця і начальника штабу підполковника А. Мельника. Створювались інші частини, відновлювалось вільне козацтво, з якого гетьман пропонував створити привілейований напіввійськовий стан, але це викликало масове невдоволення незаможного селянства. Почалась розбудова військових портів в Одесі, Миколаєві, Севастополі та Маріуполі, реставрація старих військових кораблів і запровадження інших кроків, спрямованих на створення українського військового флоту.

Слід відзначити, що, здійснюючи лінію, протилежну політиці Центральної Ради, в соціально-економічній, військовій політиці, гетьманська держава продовжувала зовнішню політику УЦР, яку започаткував уряд В. Голубовича, підписавши Брестський мир. До кінця жовтня 1918 р. зовнішня політика гетьманського уряду орієнтувалася лише на країни Четвертого союзу. Серед них пріоритетом користувалася Німеччина, яка контролювала і корегувала зовнішньополітичну діяльність Української держави. Досить дружніми були стосунки з Туреччиною і Болгарією. В той же час з Австрією відносини виявилися холодними через підтримання нею намагань польських політичних кіл залишити Галичину і Холмщину в складі Польщі, яка поступово формувалася як держава. Значну роль в цьому ускладненні відігравали і претензії австрійського ерцгерцога Вільгельма, який в українських колах мав ім'я Василя Вишиваного, на український монарший стіл. Австрія — єдина з чотирьох центральних держав не ратифікувала Брестський договір. П. Скоропадський особисто виявляв все більшу схильність до Німеччини як головного союзника і у вересні 1918 р. зробив свій перший і єдиний закордонний візит до Берліна, де домовився з кайзером Німеччини про його підтримку самостійності України та формування її армії. Гетьманський уряд вів переговори з урядом РСФРР і стабілізував з цією країною свої стосунки, однак питання про кордони між двома державами до кінця не були розв'язані. Досить складними виявилися і стосунки з

Доном, Кримом, Польщею та Румунією, хоча з деякими з цих країн територіальні питання були розв'язані (Всевелике Військо Донське підписало договір про кордони). Крим вів переговори про входження до складу України на правах автономії. Уряд категорично не визнавав захоплення Румунією Бессарабії, не погоджувався з польським пануванням над Холмщиною і Галичиною. Таким чином, Україна часів гетьманату вела активну зовнішньополітичну діяльність і певною мірою виступала суб'єктом міжнародного права. Однак спроби змінити головних партнерів не дали позитивних результатів: держави-переможниці (Англія, Франція, США, Італія) обіцяли гетьману підтримку тільки за умови встановлення федеративних зв'язків з відродженою монархічною Росією. Становище в Україні характеризувалося посиленням політичних кризових явищ. Тому 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський оголосив грамоту про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією і призначив новий уряд, сформований з російських монархістів. Це означало, що у світогляді самого Скоропадського верх взяла прихильність до «єдиної і неділимої».

У відповідь обурені українські партії, об'єднані в Національний союз, взяли курс на повстання проти гетьмана, що відповідало і настроям широких народних мас. 13 листопада Союз обрав керівний орган повстання — Директорію, до якої увійшли лідери основних політичних українських партій: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський. Директорія видала відозву до народу, де в загальних фразах закликала до повалення влади Скоропадського — «насильника і узурпатора народної волі» і обіцяла, що всі «соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені». Це була демократична платформа лівих і центристських політичних сил, об'єднання яких забезпечило успіх у боротьбі.

Повстання почала Директорія у Білій Церкві, де її опорою стали січові стрільці, а їх командир Е. Коновалець був посвячений у плани боротьби. До повсталих приєдналися значні сили української армії, велика кількість селянських повстанських загонів. Німецькі війська, що знаходилися під впливом Листопадової революції в Німеччині, зайняли позицію невтручання. 18 листопада в бою біля станції Мотовилівка війська Директорії розбили загони гетьманців і через кілька днів підійшли до Києва, оборона якого була добре укріплена. З 14 листопада у столиці в підпіллі діяв створений при ЦК УСДРП Український революційний комітет, до складу якого входили Б. Мартос, В. Мазуренко, М. Порш, В. Чехівський та інші. Ревком готував повстання в Києві, де в цей час панував терор російського офіцерства, що його залучив гетьман до боротьби проти українських революційно-демократичних сил. Україна

все більше занурювалася у вир громадянської війни, в якій соціальні конфлікти були переважаючими. Головними силами повстання були селянські маси, які відстоювали відібрану у поміщиків землю. Зрозумівши безперспективність боротьби проти всього народу, втративши іноземну підтримку, П. Скоропадський відмовився від влади. У короткій записці він пише: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якім він перебував. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади». Того ж дня до Києва вступили частини Директорії.

Закінчився ще один акт громадянської війни в Україні, що завершився перемогою революційних демократичних сил над реакційними консервативними, які управляли, спираючись лише на іноземні військові сили. І хоча перемога була результатом об'єднання всіх антигетьманських політичних сил, їх консолідації не відбулося. В антигетьманівськім підпіллі діяли і більшовицькі групи, значно лівіші за тих, що об'єдналися в Директорії. Вони часто боролися спільно з українськими соціалістами, але відстоювали свої політичні цілі і вичікували свого часу.

Гетьманський режим спромігся здійснити низку конструктивних кроків в розвитку української культури, піднесенні міжнародного престижу України. Але, не зумівши розв'язати головні соціально-економічні проблеми в інтересах народу, особливо селянства, ця влада була приречена. Своєю діяльністю вона лише революціонізувала маси і спричинила нові громадянські конфлікти.

13.5. Виникнення і поразка Західноукраїнської Народної Республіки

Реставрація УНР під керівництвом Директорії співпала з появою ще однієї незалежної української держави — Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Вона стала результатом широкої української національно-визвольної революції в Галичині, на Волині, в Буковині і на Закарпатті. Революційні події були результатом тяжких випробувань народу у Першій світовій війні, поразок військ Австро-Угорської імперії, а також впливу Лютневої і Жовтневої революцій, революційних рухів в Німеччині, Австрії та утворення Української Народної Республіки.

Метою революції була ліквідація влади Габсбургів на українських землях і захист їх від новостворених держав (Польщі, Угорщини) і тих, котрі існували раніше та постійно зазіхали на українські землі (Румунія). Польща

вкотре виявилася головним колонізатором і загарбником західних українських територій і одночасно виступила однією з основних сил у здійсненні планів переможниці Антанти у цій частині Європи. Керівництво західноукраїнським національним рухом на перших його етапах знаходилося в руках консервативних сил: членів Віденського парламенту, місцевих сеймів, лідерів, окремих політичних партій. Вони провели нараду у Львові, де проголосили себе президією Української Національної Ради (УНРади). Провідна роль у ній відводилась виконавчій делегації у Відні. Було висловлено надію, що владу їй уряд Австро-Угорщини передасть легально і мирно. УНРада почала переговори з цісарським урядом, однак той тримав курс на приєднання їх до Польщі. Значна частина політичних діячів Галичини (консервативних) схилялася до перебування Західної України у складі Австро-Угорщини, зі статусом коронного краю чи королівства, але не в складі Польщі.

Поряд з цим у Західній Україні активізувалися і посилювалися сили, які закликали до возз'єднання з Наддніпрянською Україною та згуртування української нації. За цю справу боролися молоді офіцери, робітники, студенти, солдати, особливо військовополонені, які відчули на власному досвіді тягар війни. Ці молоді соціальні і політичні сили, які дотримувалися переважно лівих поглядів, домагалися якнайшвидшого усунення австрійської військової адміністрації, взяття влади в свої руки та недопущення передачі її полякам. Вони знаходились під значним впливом галицьких соціал-демократів та інших радикальних груп. Протестуючи проти угодовства УНРади, керівники УСДП відмовилися увійти до її складу. Молодь, особливо студентська та солдатські маси вимагали не лише рішучого розв'язання національного питання, але й прагнули соціальної справедливості. Ці настрої мали повну підтримку в середовищі соціальних низів, які потерпали від безземелля і малоземелля та експлуатації на підприємствах. Назрівала революційна ситуація, яка невдовзі мала перерости в революційний вибух. Він стався 1 листопада у Львові.

Польські шовіністичні групи, які енергійно готувалися захопити Галичину, передусім Львів, прискорено формували свої військові частини. 1 листопада командування польських військових формувань повинно було отримати у Львові владу від австрійського керівництва, про що уже малися відповідні домовленості.

Слід зазначити, що польські комуністи виступали проти будь-якої загарбницької війни на Сході, а значна частина соціал-демократів вимагала мирного розв'язання проблеми Східної Галичини. До того ж в УНР поляки отримали культурно-національну автономію, що могла стати позитивним прикладом.

Деякі демократичні кола Польщі справедливо вважали не лише небажаним, а навіть шкідливим захоплення Львова, Вільно та інших міст і територій, що колись складали «Велику Польщу». Однак переважаюча частина політичних сил піддавалася настроям великодержавного шовінізму і намагалась будь-що захопити сусідні землі, особливо українські. Львів мав стати плацдармом для подальших польських походів углиб України.

Країни-переможниці у Першій світовій війні, особливо США та Франція, не вникали в суть національних конфліктів на Сході Європи, не розуміли українського національного руху, беззастережно підтримували Польщу як свою опору в цьому районі. Не бралося до уваги і те, що в Польщі встановлювався антидемократичний жорстокий політичний режим. Західні держави проголосили право націй на самовизначення, але вважали за необхідне надавати його лише «дозрілим» для цього націям. «Зрілість» визначалася на Заході, далеко від місця проживання знедолених націй і без врахування їхньої думки. До того ж Польща брала на себе місію важливої ударної сили в боротьбі західних держав проти революцій у Росії, за реставрацію «єдиної і неділимої», не враховуючи, що в разі її відновлення навряд чи збереглась би незалежність самої Речі Посполитої.

Поляки розробили план захвату Львова, орієнтуючись лише на угодовську поведінку УНРади. Однак боротьбу за Львів організував Військовий комітет, очолюваний сотником Д. Вітовським. Комітет був створений у вересні молодими українськими офіцерами, які служили в австрійській армії. У жовтні він поповнився представниками січових стрільців. Це був колектив рішучих і сміливих бійців, який діяв не лише в середовищі військових, а й серед населення міст, повітів, де існували осередки українського офіцерства. Там також готувалися повстання, незважаючи на умовляння членів УНРади не починати його. Молоді старшини з невеликим військом (2,5 тис. чол.) в ніч на 1 листопада захопили Львів, місто з 200-тисячним населенням, переважно польським. Одночасно всеукраїнське населення Галичини закликалося до повстання. Взяття влади відбулося майже безкровно. За перші дні боротьби повсталі захопили всю Галичину і відразу ж приступили до створення адміністрації на місцях та наведення порядку. Незважаючи на війну, яку розпочали поляки, швидко формувалася Українська держава, яка відроджувалася після шестивікового гноблення іноземними загарбниками, переважно польськими. Після вагань, під впливом повсталих радикалізувалася і втяглася в боротьбу УНРада. 1 листопада у відозві вона проголосила створення національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорської імперії. Її назву й межі уточнив Тимчасовий основний закон, ухвалений 13 листопада: «Держава... має назву Західноукраїнська

Народна Республіка». Її територія охоплювала Галичину, Буковину, Закарпаття. Вже 5 листопада у програмному Маніфесті УНРади оголошувалося загальне виборче право, рівність всіх перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку, проведення аграрної реформи. Всі великі земельні володіння, які належали переважно полякам, експропріювалися і через деякий час мали розподілятися між безземельними та малоземельними селянами. Однак самовільне захоплення землі каралося великими штрафами і тюремним ув'язненням. Це викликало гостре невдоволення селянства, ослаблення єдності всіх соціальних груп українців в боротьбі з польською агресією. Частково це пояснювалося бажанням проводити реформи так, щоб уникнути звинувачення керівництвом Антанти в «більшовизмі», «нецивілізованості». Але попри все це було невміння і небажання рахуватися з соціально-економічними потребами найбільшої частини населення. Нечіткий, розмитий аграрний закон, який призвів до зволікання з розподілом поміщицьких земель, був непопулярний. 14 квітня, коли він був затверджений, відбулося повстання робітників у Дрогобичі, підтримане селянами навколишніх сіл. Воно проходило під радянськими гаслами і висувало вимогу наділення селян землею, але було жорстоко придушене частинами УГА (Української галицької армії). Це викликало гостре невдоволення трудящих.

9 листопада був сформований уряд — Тимчасовий державний секретаріат, головою якого став К. Левицький, один із досвідчених політиків Галичини, депутат австрійського парламенту. Президентом республіки став Є. Петрушевич, адвокат, відомий політичний діяч, депутат австрійського парламенту. Нова влада поширювалася на територію в 40 тис. км кв. з населенням 4 млн чол., з яких три мільйони були українці. Українська мова проголошувалася державною, але національні меншості мали право користуватися своєю. Розпочалась перебудова освіти, створювалася національна школа, учителі оголошувалися державними службовцями, націоналізувались приватні школи. З'їзд учителів, що відбувся у Станіславі в кінці березня, підсумовуючи шкільну реформу, зазначив: «Школа має бути національна і має не тільки приготовляти до студій на університеті, а до життя і праці. Вона має бути цільна від односторонніх впливів держави, церкви, політичних партій і суспільних класів». Всі урядові програми, крім аграрної, свідчили про патріотичний і демократичний характер нової влади.

Уряд ЗУНР з перших днів існування розумів необхідність об'єднання всіх українських земель в єдину державу для спільної боротьби проти могутніх сусідів. Тому 22 січня 1919 р. в урочистій обстановці делегація ЗУНР підписала в Києві «Акт злуки», згідно з яким обидві українські

держави об'єднувалися. Президент Є.Петрушевич вводився до складу Директорії. ЗУНР оголошувалася автономною областю у складі УНР. Однак пізніше, коли голова Директорії С.Петлюра пішов на союз з Польщею і зрадив інтереси ЗУНР, президент денонсував цю угоду. В умовах ворожої польської політики, її війни проти ЗУНР нова держава змушена була приділити значну увагу утворенню своїх військових сил. В результаті загальної мобілізації вже на початку весни Українська галицька армія (УГА) нараховувала до 100 тис. чоловік.

За допомогою УНР певною мірою долалася проблема офіцерських кадрів та військового спорядження. Значну кількість зброї УГА придбала, роззброюючи німецькі і австрійські частини, що поверталися додому з України. Західноукраїнська державність одразу стала об'єктом агресії з боку Польщі. 1 листопада поляки почали запеклі бої, намагаючись захопити Львів. Розгорталася національно-визвольна війна українського населення західноукраїнських земель на захист своєї державності і національної свободи. Польща мала в шість разів більше населення, ніж Західна Україна, і підтримку Антанти. Щоб заручитися підтримкою Заходу, уряди Польщі та Румунії звинувачували українців у більшовизмі, бандитизмі, і це спрацьовувало. Країни Антанти повністю підтримували Польщу, рятуючи її війська в Галичині від розгрому. Українці хоробро воювали, і становище поляків було важким. Тоді Антанта перекинула із Франції великий польський корпус генерала Галера, створений із полонених поляків, добре навчений, дисциплінований і ґрунтовно озброєний, командні посади в якому належали французьким офіцерам. Прибуття цього корпусу, а також значної групи антантівських офіцерів змінило співвідношення сил і створило смертельну загрозу національно-визвольному руху на західноукраїнських землях. ЗУНР могла врятувати лише велика іноземна допомога. Її запропонувала Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка готова була направити війська, воювати разом з УГА проти Польщі, але вимагала права вільного сполучення з Угорщиною, де відбувалася радянська революція.

В цей же час В. Винниченку як голові Директорії Угорщиною була запропонована ідея союзу чотирьох держав: Угорщини, УНР, ЗУНР і Радянської Росії. В. Винниченко погодився, оговоривши при цьому незалежність Радянського уряду України і Радянської Української республіки в цьому союзі. Однак тиск непримиренного противника національного українського руху і незалежності України Г.П'ятакова та розбіжності в підходах до українського питання в керівництві більшовицької партії призвели до відхилення її урядом РСФРР. В результаті ЗУНР залишилася одна проти переважаючих ворожих сил. УГА, мужньо захищаючись, змушена була відступити до річки Збруч, що в недавньому

минулому була кордоном між Австро-Угорською та Російською імперіями. І під час відступу радянський уряд запропонував Є.Петрушевичу (від 6 червня — диктатор ЗУНР) створити спільну армію і воювати проти Польщі. При цьому радянська сторона гарантувала невтручання у внутрішні справи ЗУНР. Тепер відмовився Є. Петрушевич.

Слід звернути увагу на те, що поляки розгортали військові дії і для захоплення Волині, яка входила до цього до Російської імперії, а пізніше — до складу УНР. Українське населення Волині мужньо боролося з окупантами, хоча сили були нерівними, але найгіршим було те, що українські загони діяли розрізнено і неузгоджено.

Поляки вели наступ широким фронтом. У цей час в тил ЗУНР ударили румуни, які вже захопили Буковину і тепер вирушили на Покуття. Після кількох героїчних спроб контрнаступу погано озброєна УГА змушена була переправитися через Збруч і вийти на територію УНР, яка також знаходилася в скрутному становищі, терплячи невдачі в боях з радянськими військами. Захоплення Галичини поляками фактично утверджувалося кількома документами держав Антанти. Закарпаття і Буковину вони також передали сусіднім державам. Після довгих переговорів Закарпаття було введено до складу Чехословаччини, а Буковина — до складу Румунії. Остання отримала право загарбати Бессарабію (1920 р.). Тим самим Версальська система заклала на цих землях передумови гострих національних і соціальних конфліктів, кривавих сутичок, тяжких колоніальних поневірянь значної частини українського народу.

На період відступу УГА за Збруч припадає остаточна зміна зовнішньополітичної орієнтації Директорії. С. Петлюра прийшов до висновку, що порятунком для УНР може бути лише підтримка Антанти та опора на Польщу, і заради цього він був готовий передати Галичину Польщі. В кінці травня 1919 р. відповідна угода між Польщею та УНР була підписана. Пізніше, у квітні 1920 р., вона буде остаточно оформлена і затверджена. Уряд ЗУНР та УГА серйозно посилили Директорію, територія і військові сили якої значно зменшилися під ударами Червоної Армії. Два українських уряди повинні були налагодити між собою гармонійні відносини. Однак це було важко зробити, бо давалося взнаки віковічне перебування двох частин України в різних імперіях, з їх політичними та соціально-економічними особливостями, психологічними і культурними розбіжностями. Галичани з їх організованістю та національною свідомістю із зневагою ставилися до організаційної розхлябаності східних українців, їхнього соціального радикалізму. Зі свого боку, східні українці вважали галичан провінціалами, занадто забюрократизованими.

Ці розбіжності особливо виявилися під час наступу обох українських армій на Київ у серпні 1919 р. Наступ розвивався успішно, але чер-

воні війська відступали не так під тиском українських армій, як під ударами наступаючих армій білого генерала Денікіна. 30 серпня галицькі частини увійшли до Києва, і того ж дня в місто почали вступати передові денікінські частини. Не знаючи, як реагувати на білих, галичани, що не мали з ними протиріч і конфліктів, відступили з міста, чим викликали роздратування С.Петлюри і його уряду. Через кілька днів, коли галичан переконали брати місто, було вже пізно. Обом українським арміям довелося відступити на Захід, будучи втягнутими в небажану війну з біляками.

Наприкінці жовтня 1919 р. галицьку армію вразила епідемія тифу. За цих трагічних обставин командуючий армією М. Тарновський 6 листопада підписав договір, згідно з яким УГА приєднувалася до частин Денікіна і виходила на відпочинок в район Одеси. Відступаючи під ударами Червоної Армії, Денікін спробував використати галицьке військо проти неї. Однак вони перейшли на бік Червоної Армії. На їх базі була створена Червона українська галицька армія (ЧУГА). У лютому 1920 р. ЧУГА брала участь у боях з денікінцями і поляками, але вже в квітні галицькі бригади перейшли на бік петлюрівців. Галичани були невдоволені розпорошеністю своїх частин у складі Червоної Армії, а також численними чистками, які проводили органи Надзвичайної комісії (органи радянської контррозвідки). Більшість хотіла повернутися до рідних домівок. Інші брали участь у поході Червоної Армії на Варшаву в 1920 р., коли була створена Галицька Соціалістична Радянська Республіка, яка проіснувала п'ятдесят днів. Її керівним органом був Галицький революційний комітет (Галревком) на чолі з В.Затонським. Є.Петрушевич 15 листопада 1919 р. виїхав до Відня, де сформував уряд у вигнанні. Таким чином, мужні державницькі змагання галицьких українців були знищені колонізаторами, які ледь відродивши польську державу, взялися за старі, давно засуджені історією методи закабалення українців. Маючи значну перевагу та підтримку Антанти, вони знову наділи на українське населення Західної України колоніальне ярмо.

13.6. Директорія. Її внутрішня і зовнішня політика

Перемога Директорії привела до відновлення Української Народної Республіки. В самій Директорії, як і в цілому в УНР, значним впливом користувалися українські соціалістичні партії, серед яких найбільшу роль відіграли УСДРП і УПСР. Був створений уряд УНР із соціалістів на чолі з соціал-демократом В. Чехівським. Однак чіткої соціально-економічної та політичної програми вони не мали і через розбіжності в багатьох питаннях

остаточно виробити її не змогли, хоча й намагалися. Директорія, що складалася з різних політичних сил, була єдина лише в боротьбі з гетьманською владою і німецькими окупантами. Вона оголосила націоналізацію землі поміщиків і буржуазії, розподіл її між селянами, але реалізувати це не поспішала, відкладаючи до обрання парламенту. Та й неможливо було мобільно провести цей захід в умовах безперервних боїв з військами Радянської Росії на півночі та Антанти — на півдні, в конфліктах з отаманами, кількість яких швидко зростала. Тому селянство, як і за часів Центральної ради, все більше розчаровувалося в Директорії і схилялося до більшовиків, які в Росії віддали селянам поміщицькі землі. Саме тому Всеукраїнська рада селянських депутатів не підтримала політику Директорії. Зібрана її виконавчим комітетом нарада представників губернських рад селянських депутатів зажадала негайно передати владу виконкомам рад селянських і робітничих депутатів, тобто, по суті, створити в Україні радянську владу.

У постановах різних своїх з'їздів селяни підтримували ідею української державності, але коли треба було потрібно її захищати, не виявляли такої готовності. Створивши на гребені боротьби з режимом гетьмана кількасоттисячну армію УНР, селяни-повстанці з поваленням гетьманського уряду розбігалися по домівках. Армія УНР швидко танула і виявилася майже небоєздатною у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Посилювався вплив більшовиків на широкі маси українського народу. Чим пояснити таку поведінку українського селянства? Частина істориків пояснює це особливостями менталітету українського хлібороба, схильного до ринкових відносин, і політичного неука (див. Історія України. Нове бачення. — Т. 2. — К., 1996. — С. 80). Він не враховував досвіду 1918 р., коли його політична пасивність спрацювала проти нього, бо з поразкою УНР і перемогою гетьманату в село повернулися поміщики і забрали свої землі. З таким поясненням слід погодитися. Але не можна не враховувати і того, що селяни, виснажені війною, отримавши землю, не хотіли втручатися в нові конфлікти. Далекими і дуже наївними здавалися їм декларації молодих політиків-соціалістів, щоб за них знову йти під кулі. Важливу роль відіграло й те, що Директорія, як і Центральна рада, була непослідовною в земельному питанні та боротьбі з хаосом. На цьому фоні більшовицька радикальність виглядала привабливіше. Знову ж, як і в 1917 р., мляво розв'язувалися й інші соціальні питання, а також формування регулярної армії і державного апарату. Це й призвело до політичної пасивності селян, розпаду партизанських загонів або перетворення їх в отаманські з'єднання, котрі нікому не підкорялися, порушували громадський порядок та спокій і завдавали шкоди українській державності. Директорія за таких умов вирішила

розширити свою соціальну базу і покласти в основу розбудови державного управління так званий трудовий принцип, згідно з яким влада в губерніях і повітах мала належати радам робітників, селян та інтелігенції без будь-якої участі експлуататорських елементів. Центральним органом управління, подібним до парламенту, мав стати трудовий конгрес, що складався з 528 осіб: 118 робітників, 377 селян та 33 представників інтелігенції. Перша сесія конгресу відбулася 23–28 січня 1919 р. в Києві. В його роботі взяли участь близько 400 депутатів. Він проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього українського парламенту. У зв'язку з надзвичайним загостренням зовнішньополітичного становища УНР, конгрес передав владу в краї Директорії, яка до наступної його сесії мала вжити необхідних заходів і видати закони, необхідні для оборони республіки. Ці закони мали затверджуватися на найближчій сесії.

А зовнішньополітична ситуація все ускладнювалася. На початку грудня 1918 р. в Одесі висадилися французькі війська. Це пояснювалося рішенням західних держав розпочати боротьбу з більшовизмом, не допустити його поширення. Держави Антанти надавали допомогу антибільшовицькій білій армії, яка готувалася на Дону під керівництвом генерала Денікіна до походу на Москву за відновлення «єдиної неділимої Росії» та монархічного режиму. На півночі велася підготовка більшовиків до нового походу на Україну. УНР не могла протистояти обом цим силам. Директорія і основні політичні партії України мали вирішити, з ким їм вступати в союз: із західною демократією проти більшовиків, чи з більшовиками проти Антанти.

Наприкінці 1918 р. і особливо на початку наступного проблема зовнішньої політичної орієнтації остаточно розколола провідні українські партії, в яких уже давно точилася внутрішня боротьба між лівими і правими групами. Ліві в УСДРП, УПСР та інших партіях, перебуваючи під впливом одного із лідерів УСДРП В.Винниченка, вважали, що слід негайно вирішувати соціальні проблеми, створити владу Рад на Україні, тим самим вирвавши народні маси з-під впливу більшовиків і утвердити незалежність УНР. Ліві схилялися до радянської форми влади (ради всіх рівнів). Однак українські соціалісти радикального характеру відкидали терористичні методи більшовиків, їх насильницьку, політику воєнного комунізму, заперечення права України на незалежність. Поряд з цим ліві соціалісти схилялися до союзу незалежної УНР з Радянською Росією та боротьби з Антантою.

Після прийняття більшістю Директорії ідей парламентаризму і Трудового Конгресу ліві соціал-демократи утворили групу «Незалежних соціал-демократів» і вийшли із УСДРП, а ліві в УПСР створили групу

(«боротьбистів»), об'єднавшись навколо газети «Боротьба». «Боротьбисти» і соціал-демократи взяли курс на зближення з більшовиками, що діяли в підпіллі, і готували повстання проти Директорії за здійснення своєї ідеї влади Рад та союзу з Радянською Росією. Під тиском лівих соціалістів уряд УНР розпочав переговори з Раднаркомом РСФСР, однак ці контакти швидко обірвалися. Поміркований групи соціалістів під впливом Степана Петлюри схилялися до західноєвропейських зразків демократії, зміцнення державних інститутів УНР, боротьби проти більшовиків та союзу з Антантою.

Наступ на Київ у січні 1919 р. російських радянських військ і українських радянських загонів, створених при допомозі і підтримці Росії, викликали в Україні обурення і посилення позицій прихильників союзу з Антантою. 16 січня Директорія оголосила війну Радянській Росії. Однак армія УНР все більше втрачала боєздатність і відступала. На початку лютого Директорія переїхала до Вінниці, а 5 лютого у Київ вступили червоні загони.

Директорія розпочала переговори з Антантою про допомогу в боротьбі з Радянською Росією. Однак французьке командування, яке вело переговори з делегацією УНР від імені Антанти, висунуло вимоги, що мали колоніалістський характер: реорганізувати Директорію та уряд, вивести з їх складу В. Винниченка, С. Петлюру, В. Чехівського (як соціалістів), створити 300-тисячну армію для боротьби з більшовиками та підпорядкувати її командуванню Антанти, передати залізниці і фінанси під контроль Франції і перевести Україну під її протекторат. Це було проявом типової колоніальної політики і демонструвало небажання Антанти відступати від своєї політики підтримки «єдиної неділимої Росії» і визнати незалежність України.

Попри все український уряд пішов на поступки, щоб на основі компромісів домовитися з Антантою. Уряд Чехівського подав у відставку, Винниченко вийшов із Директорії і виїхав до Відня, а Петлюра вийшов із УСДРП і, уже будучи безпартійним, очолив Директорію. Однак ці поступки нічого не змінили, і переговори з Антантою провалилися. Та незабаром з'ясувалося, що вона не має військ для наступу проти більшовиків, а ті, що знаходилися в Одесі, під впливом агітації більшовиків розклалися. У квітні 1919 р. французи залишили Україну. В той же час утворений під впливом і керівництвом Степана Петлюри уряд, який очолював С. Остапенко, зовсім припинив соціальні реформи, чим підірвав авторитет Директорії. В Україні поширюється хаос. Більша частина військового керівництва проголосила себе незалежними отаманами і вийшла з-під контролю Директорії та «головного отамана» Петлюри. Поряд з так званою «отаманщиною» ширилися єврейські

погроми, грабежі, занепадало економічне життя. Відповідальними за погроми були отамани, окремі червоноармійські командири та солдати армії УНР. Спроби деяких істориків оголосити Петлюру головним винуватцем та ініціатором цього ганебного явища не мають під собою достатніх підстав. У погромах брали участь і солдати денікінських військ, які в червні 1919 р. вступили в Україну. Втрачаючи підтримку широких народних мас, «головний отаман» УНР Степан Петлюра вирішив знайти вихід із тяжкого становища шляхом союзу з давнім ворогом України — Польщею, що вела колоніальну війну проти ЗУНР. Переговори про договір з Польщею, згода Петлюри віддати їй Західну Україну було ударом в спину Західноукраїнській Народній Республіці і викликало нові суперечки і дискусії в українському суспільстві та невдоволення.

Таким чином, уряд УНР, його керівник Степан Петлюра (а він себе проголосив керівником Директорії, «головним отаманом», і діяв як диктатор після виходу у відставку і від'їзду в еміграцію В. Винниченка) не спромоглися виробити політику, на основі якої б усі українські політичні сили змогли об'єднатися і захистити та утвердити українську державність. Петлюра, по суті, відмовився від підтримки свого народу і вдався до пошуків зовнішніх союзників, що не раз уже приводило Україну до поразки та національних трагедій. Навіть введення Центральною радою німецьких військ в Україну нічому не навчило деяких лідерів УНР. Не було здійснено серйозних кроків до переговорів з РСФСР та пошуків компромісу в цьому напрямі.

13.7. Боротьба з Радянською Росією та Денікіним

Захопивши у лютому 1919 р. Київ, радянські війська продовжували тиснути на ослаблену армію Директорії на Правобережжі. Уряд УНР осів спочатку у Вінниці, згодом у Кам'янець-Подольському, а пізніше — в інших містах. Українська армія відступала до Збруча, а з другого боку сюди ж з важкими боями відступала УГА під тиском польських військ. Незабаром обидві армії об'єдналися і вели уже спільну боротьбу з агресорами.

Радянська влада, вдруге організувавшись в Україні у 1919 р., ділила між селянами ті поміщицькі землі, які ще не були захоплені ними, і виділяла великі площі під радгоспи та комуни. Одночасно вводилася «політика воєнного комунізму», складовими частинами якої були продрозкладка, одержавлення землі та обмеження вільної торгівлі. Це зразу ж викликало антирадянський повстанський рух селянства, яке вже відстояло свої права зі зброєю в руках в боротьбі проти гетьманської політики. Особливо їх дратувало створення радгоспів і комун, виділення

їм великих площ землі, на які селяни самі розраховували. Обурювала і антиукраїнська національна політика окремих керівників уряду УСРР (так звана «п'ятаковщина», від імені одного із лідерів КП(б)У Г. П'ятакова, який кваліфікував боротьбу українців за національну свободу як буржуазний націоналізм).

Антирадянський селянський рух звужував і ослабляв соціальну базу радянської влади в Україні, сприяв початку контрнаступу об'єднаних сил армії УНР і УГА. Незабаром більша частина української території була звільнена від червоних військ, в тому числі міста Кам'янець-Подільський, Вапнярка та ін. В липні–серпні об'єднані українські армії рушили на Київ, відтісняючи червоні війська, які одночасно вели тяжкі бої з Денікіним. 30 серпня українські частини (переважно війська УГА) захопили Київ, але кількома годинами пізніше в місто увійшли денікінські дивізії, і українські війська залишили місто.

Денікін, спираючись на підтримку Антанти, дотримувався реакційної програми знищення не лише більшовизму, а й ліквідації незалежності України, відновлення «єдиної, неділимої Росії». Не визнаючи незалежність України, він оголосив як більшовиків, так і петлюрівців ворогами. В той же час Денікін не виключав можливості знайти спільну мову з галичанами, як і консервативний уряд ЗУНР — з ним. Таким чином, сформувалось двоїсте ставлення об'єднаних українських збройних сил до білої армії, і ця тенденція виявлялася не раз пізніше. Падіння Києва мало деморалізуючий вплив на українську армію і викликало недовіру та неспокій серед українського громадянства. Уже в котрий раз в українському суспільстві виявлявся розкол, відсутність єдності. Ні українські «ліві», ні українські консерватори (ЗУНР) не вміли і не хотіли йти на компроміс.

Наприкінці літа 1919 р. вдруге була повалена радянська влада в Україні. і головною причиною її поразки були невдала соціальна політика, втрата підтримки селянства, розчарованого політикою «воєнного комунізму» та намаганнями насильницькими методами створювати радгоспи і комуни. Вороже ставлення викликала і антиукраїнська національна політика.

Через деякий час уряд України оголосив Денікіну війну (24 вересня 1919 р.). Директорія закликала всіх українців, «кому дорога демократична єдина соборна Українська республіка», до рішучого бою проти ворога. Ще за кілька днів до цього, 20 серпня, у Жмеринці між командуванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (махновців), була підписана угода про спільну боротьбу з денікінцями.

Урядові кола УНР не виключали можливості спільної з більшовиками боротьби проти Денікіна, однак практичних кроків в цьому напрям-

ку не було зроблено. В котрий раз Степан Петлюра не зміг використати можливість компромісних угод з РСФРР, які могли б у майбутньому перерости в певні форми співробітництва (замість ворогування) двох держав. Поряд з цим слід зазначити, що і уряд РСФРР не робив жодних зусиль, щоб домовитися з урядом УНР щодо організації спільної боротьби з білими арміями.

Реакційна політика Денікіна, спрямована на реставрацію напівфеодального режиму, аналогічного тому, що існував до революції 1917 р., люта ненависть до всіх інакомислячих та національно-визвольних рухів, жорстокі масові репресії проти народних мас викликали в тилу білих армій загальнонародне повстання. В цій боротьбі в підпіллі і партизанських загонах стихійно об'єднувалися українські соціалістичні групи з більшовиками. Часто-густо їх знищувала денікінська розвідка і біла офіцерня, як це було в Києві під час розправи над талановитим українським письменником Гнатом Михайличенком (лівим українським есером). Його по-звірячому вбили денікінці разом з кількома більшовиками і українськими соціал-демократами. Жорстоко розправилися денікінці із «боротьбистом» В. Чумаком та багатьма іншими.

Антиденікінський рух мав характер соціального і національно-визвольного повстання. Проти денікінського режиму виступили всі отамани, які мали значні збройні сили. Але найважливішу роль у розгромі денікінського тилу відіграли загони Нестора Івановича Махна, укомплектовані переважно українськими селянами. Махно народився 1889 р. в багатодітній селянській сім'ї в селі Гуляйполе на Катеринославщині. З дитинства наймитував, працював на заводі, де і втягнувся в революційну боротьбу. Належав до гуляйпільської групи «хліборобів анархістів-комуністів». За розбійницькі напади на багатіїв, так звані експропріації, був засуджений у 1916 р. разом з шістнадцятьма товаришами до смертної кари, в останній момент заміненої на довічну каторгу. В тюрмі багато читав, займався самоосвітою і сформував власне світобачення.

У 1917 р. після повалення самодержавства, повернувшись на батьківщину, поринув у політичну діяльність. Ще влітку очолюваний ним земельний комітет розділив поміщицькі землі між селянами. Це високо піднесло авторитет Махна. Сотні і тисячі селян перебували під впливом цього енергійного і вольового селянського ватажка. Створений ним у серпні 1918 р. невеликий загін повів енергійну боротьбу проти німецьких військ і органів гетьманської влади. Загін швидко зростав, як збільшувалася і популярність селянського лідера.

На початку 1919 р. Махно вперше вступив у союз з Червоною Армією і став командиром бригади. Але влітку цього ж року Троцький, нарком військових справ Радянської Росії, несправедливо звинуватив

його в дезорганізації фронту, партизанщині та заколоті проти радянської влади і оголосив поза законом. Махно склав свої повноваження, але залишився на фронті об'єднавшись з невеликим загоном з отаманом Григор'євим. До Махна, який закликав червоноармійців не відступати, а боротися з денікінцями на рідній землі, приєднувалися тисячі бійців, сотні селян і навіть великі військові підрозділи Червоної Армії. Його з'єднання перетворилося у велику силу, і він проголосив його Революційною повстанською армією України, яка в серпні 1919 р. вже нараховувала 40 тис. піхотинців і 10 тис. кавалеристів, мала на озброєнні 1000 кулеметів, поставлених на тачанки, і 20 гармат. Пересувалася вона на 18 тисячах тачанок. Без громіздких тилових служб армія була надзвичайно мобільною, просуваючись за добу на 100 км.

Ця потужна, революційно налаштована маса швидко рухалася денікінськими тилами, винищуючи живу силу та дезорганізуючи її. Денікін перекидав проти Махна кращі свої дивізії, але вони терпіли поразку за поразкою, навіть у грудні 1919 р., коли Революційну армію України охопила епідемія тифу. В момент вирішальних боїв на московському напрямку наступу Денікіна останній змушений був кинути проти армії Махна значну кількість своїх найбоєздатніших полків і дивізій. Ця боротьба всіх політичних сил та армії УНР в тилу Денікіна сприяли розгрому денікінського наступу і переходу в успішний контрнаступ Червоної Армії.

На початку січня 1920 р. підрозділи Революційної повстанської і Червоної армій зустрілися. Махновці заявили про свій намір зайняти одну з ділянок фронту для спільної боротьби проти біляків. Але командування Червоної Армії мало намір знищити махновців. 9 січня за ініціативою Троцького Всеукрревком, верховний і надзвичайний орган радянської влади в Україні, знову оголосив Махно поза законом. Аргументувалося це досить дивно: начебто він та його група зрадили український народ, запродавшись польським панам, хоча всім було відомо, що армія Нестора Махна діяла на півдні України, за тисячі кілометрів від Польщі. Всіх, хто підтримував Махна і його армію, чекали жорстокі покарання. До осені 1920 р. частини Червоної Армії, змінюючи одна одну, намагалися методами «червоного терору» розгромити махновців, але безуспішно.

Скориставшись тим, що Червона Армія сконцентрувала всю увагу на боротьбі з армією Махна, залишки денікінських військ зосередилися в Криму. Остаточний розгром денікінщини, який можна було здійснити при союзі Червоної і Української революційної армій, тепер відклався на невизначений час. Слід зазначити, що в радянській історичній літературі поразка Денікіна подавалася однобоко і неповно, а роль Махна в його розгромі замовчувалася. Недостатньо підкреслювалася і роль українських соціал-демократів та українських есерів. Не примен-

шуючи героїчної боротьби більшовиків, слід віддати належне й іншим антиденікінським силам. Але вирішальною силою було українське селянство, робітництво та інтелігенція, що стали соціальною основою всього руху опору. Ці сили складали і значну частину Червоної Армії, яка разом з союзниками завдала поразки величезному білогвардійському наступу.

13.8. Утвердження радянської влади в Україні. Поразка УНР. Уроки української революції

На початку 1920 р. Червона Армія, витісняючи денікінські війська, відновила радянську владу в Україні. Запобігаючи повторенню невдач 1919 р., В.Ленін на VIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) висунув тезу: «Нам потрібен блок з українським селянством». В резолюції «Про Радянську владу на Україні», написаній Леніним і затвердженій конференцією, були визначені принципи національної, земельної та продовольчої політики комуністичної партії в Україні. Рішення її поклали край безоглядній колективізації сільського господарства. Виконуючи ці рішення, Всеукрревком 5 лютого 1920 р. затвердив новий земельний закон, який проголошував зрівняльний поділ землі, добровільність у створенні комун та артілей, обмежував земельну площу радгоспів.

Однак політика воєнного комунізму не лише збереглася, а й «удосконалювалася» та «розширювалася». Почався наступ на українську державність. Їй надавався все більш формальний, умовний характер. 27 січня 1920 р. Всеукрревком анулював усі декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, фінансових та інших установ, і замінив їх декретами РСФРР. При формуванні органів влади більшість в них забезпечувалася комуністам. З іншими партіями, часто дуже близькими їм, розмовляли мовою ультиматумів або впливали за допомогою органів ВУЧК. У грудні 1919 р. ними була дана згода включити до Всеукрревкому по одному представнику від партій «боротьбистів» і «борьбистів», які мали значний вплив на народні маси, однак у березні 1920 р. більшовицьке керівництво домоглося їх саморозпуску, прийнявши до лав КП(б)У лише невелику їх частину. Лідери «боротьбистів» В. Блакитний (Єлланський), О. Шумський, Ф. Гринько та інші вводилися до керівних органів КП(б)У і уряду УСРР. По відношенню до есерів, соціал-демократів (меншовиків) і членів УСДРП застосовувалися лише методи терору та арештів. Ці ліві партії патріотичного характеру практично були розгромлені, а їх кадри винищені.

Усунувши з політичної арени інші партії, КП(б)У перетворилася в одну із складових державного апарату. Рішення Політбюро КП(б)У завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР, визначали зміст цих рішень. Економіка України в результаті військово-комуністичних репресивних дій занепадала. В містах із 11 тисяч націоналізованих підприємств діяли лише 4 тисячі. Робітників душило безробіття, і вони виявляли невдоволення діями радянської влади.

Але особливо тяжким було становище у селах. У 1920 р. продрозкладка планувалася на рівні 140 млн пудів зерна. Щоб відібрати їх у селян, була створена велетенська армія. Лише штаби губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів становили 60 тис. чоловік. А ще діяли продовольчі загони, трудармія, війська внутрішньої служби. Ця кампанія мала політичний характер: по суті, розв'язувалися питання боротьби й подолання куркульства. Однак чіткі критерії визначення куркульства не розроблялися. До них відносили всіх тих, хто не погоджувався з діями влади. Організовувались комітети незаможних селян (КНС), що мали вести боротьбу із заможною частиною селянства.

В губерніях і повітах створювалися спеціальні «трійки», у волостях — «четвірки», які керували продроботою, боротьбою з куркульством і мали необмежену владу на місцях. Під час проведення продовольчих заготовок селян заарештовували і навіть розстрілювали. Розгортались різноманітні за своїми формами репресії: тюремні ув'язнення, концтабори, примусові роботи та ін., що навесні 1920 р. викликало масовий повстанський рух. Для боротьби з ним радянські органи в Україні змушені були використати великі військові сили: 107 батальйонів, кавалерійська дивізія (5 полків), 6 батарей (24 гармати). Особливо активно вела повстанську боротьбу керована Махном Революційна повстанська армія України, яка проводила безперервні рейди по Україні. На її бік переходило багато червоноармійців, в недавньому минулому селян.

Конфлікт з селянством, відсутність надійної соціальної бази в його середовищі знову зробили проблематичним існування радянської влади, чим скористалися білогвардійські сили і Польща. На початку квітня 1920 р. Денікін передав посаду головнокомандувача збройних сил Півдня Росії П. Врангелю, який не лише відновив боєздатність білої армії, а й змінив політичний курс свого попередника. Він відмовився від ідеології «єдиної і неділимої Росії», пообіцяв автономію козацтву Дону і Кубані, зробив кроки для встановлення контактів з урядом Петлюри, що свідчило про намір на певних умовах визнати його. Для налагодження стосунків з селянством Врангель розпочав досить радикальну аграрну реформу: основна частина землі передавалася виборним по-

вітовим та волосним земельним комітетам, які мали виробити місцеві норми землеволодіння і поділити землю між селянами. Вона переходила в повну приватну власність за внесення у державний хлібний фонд 20% середньостатичного річного врожаю протягом 25 років. Таким чином він приваблював на свій бік селянство, намагаючись використати його проти більшовиків. Про нові напрями в соціальній і національній політиці білих в радянській історичній літературі нічого не згадувалося до кінця 80-х років.

У червні 1920 р. біла армія вийшла з Крим і захопила Північне Причорномор'я. В цей час вели наступальні операції проти України і Росії Польща та УНР, які також використовували невдоволення селянства радянською владою. У липні — серпні на півдні України між червоними і білими військами йшли запеклі бої. Слід звернути увагу на те, що тепер в тилу Врангеля не вибухали селянські повстання, як раніше в тилу Денікіна. Та не відбулося і масового вступу селян у білу армію. Вони не забули репресії денікінських військ, які при новому командуванні хоч і змінили напрями своєї політики, але невідомо, наскільки це глибоко і надовго. Врангель відзначався і умінням розв'язувати військово-стратегічні та військово-тактичні проблеми, оцінювати оперативну ситуацію. Однак на середину 1920 р. влада більшовицької партії значно зміцнилася. На Червону Армію працювала вся Російська держава з її величезними людськими, природними та економічними ресурсами. Боротьба ж невеликої білої армії, хоч і реформованої, проти такої сили була безперспективною. До того ж новий енергійний наступ білих, що входили до недавніх часів в армію Денікіна, дещо зменшив розмах селянських повстань: селян лякало можливе повернення озлоблених поміщиків більше, ніж політика воєнного комунізму більшовиків. Зміна настроїв селянства відбивалася на тактиці командування армії Махна: в середині жовтня воно підписало з командуванням Червоної Армії чергову воєнно-політичну угоду, і вони спільно розгорнули запеклі бої проти врангелівських військ. На початку листопада Червона Армія з фронту, а махновські війська, рейдуючи по тилах, завдали поразки Врангелю, відкинувши його в Крим. Частини Червоної Армії і Революційної армії України увірвалися в тил білих, форсувавши вбрід Сиваш.

В цей же час відбувався штурм Перекопського перешийка, який мав надзвичайно потужну лінію укріплень, підготовлену за участі англійських і французьких військових інженерів. Однак обхід їх з тилу призвів до того, що білі почали швидко відступати. Під час подальшого наступу Червоної Армії її командуючий М. Фрунзе звернувся до Врангеля і його армії по радіо з пропозицією скласти зброю і здатися в полон, гарантуючи за це свободу і навіть право еміграції. Однак Ленін вважав надто

великими ці поступки, вимагаючи знищувати всіх, хто так чи інакше ухилявся від полону. 16 листопада 1920 р. Фрунзе телеграфував Леніну про захоплення Керчі і ліквідацію Південного фронту. В радянській історичній літературі ця телеграма подається як остання крапка в громадянській війні. Насправді в Криму відловлювали врангелівських солдат та офіцерів — і тих, хто здався, і тих, хто спочатку переховувався — і всіх розстрілювали. Відбулося винищення великої кількості людей. Часто розстрілювали не лише військовослужбовців, а й інтелігентів, дворян, які жодного відношення до боротьби проти радянської влади не мали.

Таке ж жорстоке винищення радянське командування таємно готувало для армії Махна. Однак Махно розгадав ці наміри, вирвався з оточення і знову розгорнув рейди й бої проти радянської влади. Проте війна ставала все жорстокішою і кривавішою. 28 серпня 1921 р. Н. Махно, розуміючи безперспективність війни з Радянською країною, з невеликим загоном перейшов кордон і був інтернований в Румунії, звідки пізніше переїхав до Франції.

1920 р. був фактично останнім роком існування УНР. Ще в грудні 1919 р., коли УГА остаточно втратила боєздатність, а армія УНР потерпіла ряд тяжких поразок у боях з денікінцями, керівництво УНР вирішило перейти до партизанських форм боротьби. Петлюра призначив командувачем армії генерала М.Омельяновича-Павленка, а сам виїхав до Варшави. Були використані методи боротьби, близькі до тих, які застосовував Махно: армія УНР, яка складалася з кінноти і посаженої на вози піхоти (всього близько 5 тис. чол.), виступила у похід денікінськими тилами, який згодом отримав назву «зимового походу». Вона мала велику моральну і матеріальну підтримку з боку населення. І хоча бракувало зброї та боєприпасів, війська героїчно билися з ворогом. У першій половині 1920 р., коли влада в Україні знову перейшла до більшовиків, армія УНР в суворих умовах рейдувала Правобережною Україною, надавала допомогу повсталим проти політики воєнного комунізму селянським загонам, стимулюючи український національно-визвольний рух. «Зимовий похід» завершився 6 травня 1920 р., коли змінилася міжнародна ситуація.

Після тривалих переговорів 28 квітня 1920 р. дипломатична місія УНР і польська урядова делегація підписали договір, за яким польський уряд визнавав Українську Народну Республіку і зобов'язувався не укладати жодних угод з третіми країнами, ворожими до України. Кордон між Польщею та УНР мав проходити по річках Збруч і Горинь, які раніше розмежовували Росію і Австрію. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково Полісся і сім повітів Волині. Поряд з політичною конвенцією підписувалась і військова, за якою Польща

надавала допомогу зброєю та амуніцією. 25 квітня 1920 р. об'єднані збройні сили Польщі і УНР перейшли в наступ проти Радянської України і Радянської Росії, які на той час об'єднали свої військові сили. Спершу в боях брали участь дві українські дивізії, а на початку травня, після приєднання військ «зимового походу», уже воювала 15-тисячна українська армія. Польсько-українські війська 6 травня оволоділи Києвом. Але дійшов до Києва і Подніпров'я, поляки далі не пішли, українська ж армія не мала для цього достатньо сил. Та й очікуваного масового антибільшовицького селянського повстання не відбулося: українці традиційно боялися польського колоніалізму. Подальшому зміцненню армії УНР і розгортанню наступу заважали ті ж «союзники» — поляки. Польща була зацікавлена у створенні «буферної» держави, яка захищала б її від Росії. Але формування сильної Української держави її насторожувало. Радянське командування, підтягнувши війська, силами 1-ї кінної армії С. Будьонного при підтримці великих з'єднань піхоти нанесло відчутний удар. Червоні частини прорвали польський фронт і розгорнули широкий наступ. Радянське керівництво плекало надії наступом і розгромом Польщі підняти революцію в Європі. Червона Армія успішно наступала і зайняла протягом липня 17 повітових міст, 48 містечок та більше тисячі сіл Східної Галичини.

1 серпня 1920 р. в Тернополі проголошено утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Її уряд — Галицький революційний комітет (Галревком) очолив більшовик В.Затонський. Ревкоми обиралися сільською біднотою в усіх селах, містечках і повітах. Енергійно розгортався розподіл земель, впроваджувалися українське шкільництво, безплатна медицина, а селянська біднота створювала комнезами та комуни. Однак процес радикальних соціальних змін і національного оновлення швидко затьмарився самоуправними реквізиціями в дусі воєнного комунізму, які здійснювалися військовими підрозділами у селах, непомірним оподаткуванням господарств, розгулом репресій. Це позбавило Червону Армію підтримки селянства, і вона, зазнавши ряд поразок, почала відступати. Розпалися ревкоми, припинив свою діяльність Галревком.

Однак і поляки в межах Польщі, на своїй батьківщині, і українці в Південно-Східній Галичині чинили все більший опір. У липні 1920 р. армія УНР під командуванням генерала М.Омельяновича-Павленка більше двох тижнів оборонялася на річці Серет, а в серпні вела оборонні бої на Дністрі, а у вересні розгорнувся новий польсько-український наступ. Форсувавши Дністер, українські війська оволоділи територією між Дністром і Збручем, разом з поляками захопили міста Тернопіль, Проскуров (тепер Хмельницький) та ін. Незабаром стало зрозуміло, що революція в Європі

не вибухне, а Радянська Росія і Радянська Україна мають значні військові сили, і війна яка надовго затягнеться, матиме непередбачені наслідки для обох сторін. Багаторічна світова і громадянська війни знесилили населення всіх воюючих країн. І тому польська й радянська сторони невдовзі порозумілися і почали переговори, хоча поляки в договорі з УНР обіцяли не робити цього за спиною українського уряду. Радянська сторона торгувала українськими землями заради свого спокою та зміцнення і погодилася віддати Польщі Західну Україну. Кордоном між УСРР і Польщею знову ж стали річки Збруч і Горинь. Договір був підписаний 14 березня 1921 р., незважаючи на протести Степана Петлюри. Його делегація не була навіть допущена до переговорів. Так уже вкотре очікування великих вигод від втручання іноземних сил привело українське керівництво до трагічних наслідків. Це було крахом політичної лінії Петлюри.

Згідно з умовами договору, армія УНР була інтернована в польських таборах для військовополонених. Урядові її інституції перебралися у Варшаву, уряд надовго виїхав в еміграцію. Були й нові спроби українського з'єднання під керівництвом Ю.Тютюнника (в листопаді 1920 р.) прорватися на територію УСРР і підняти антирадянське селянське повстання та реставрувати УНР. Однак ця спроба завершилася невдачею. Так закінчилася війна за незалежність України.

Чому ж у період, коли розпалися імперії Східної та Центральної Європи і майже всі нації, що входили до їх складу, здобули незалежність, 30-мільйонному українському народу не вдалося зробити цього, хоча він заплатив за це більшими жертвами, ніж будь-яка інша східноєвропейська нація. Багато істориків, відповідаючи на це запитання, на перше місце виносять тезу про те, що формування української нації не встигло завершитися, а нерозвинутість і відставання процесу національного будівництва були наслідком гніту царизму. До того ж керівництво процесом формування нації, її організації і виховання спиралося на вузьку соціальну базу: ця місія лягла в основному на плечі інтелігенції, що складала 2–3% населення. Та й далеко не вся вона підтримувала українську справу. Поряд з цим слід підкреслити, що недостатня соціально-політична розвинутість суспільства і, що дуже важливо, значної частини самої інтелігенції унеможливила розв'язання соціальних і національних проблем. Робітництво ж України мало переважно російський або зрусифікований характер і під керівництвом більшовицької партії вело боротьбу головним чином за розв'язання соціальних проблем. Буржуазні і дворянські кола, зрусифіковані ще у XVIII–XIX ст., орієнтувалися на лідерів білих монархічних сил, емігрували або не втручалися в боротьбу.

Мабуть чи не найважливішою причиною трагічного фіналу українських національно-визвольних змагань у 1920 р., як і в попередні роки, було неспроможність українського керівництва підняти і організувати селянство. Недарма один із визначних лідерів лівого крила РКП(б) Л. Троцький більше боявся селянського ватажка Нестора Махна і його селянської армії, ніж царського генерала Денікіна з його добірними військами. Більшовики зуміли радикальним розв'язанням аграрного питання залучити селян на свій бік.

До того ж українські інтелігенти, які стали політичними керівниками зовсім молодими (лише Грушевському було в 1917 р. за 48 років, а Винниченко мав 38, Петлюра — 35, Ковалевський — керівник УПСР — 25), не мали достатнього досвіду роботи серед селянства. Інтелігенція розраховувала в боротьбі за національну державність на селянство, але воно ставило на перший план аграрне питання.

Відсутність розвинутих державницьких традицій, слабка організованість і політична та культурна нерозвинутість українських мас з їх індивідуалістичним менталітетом сприяла хаосу в країні. Українські соціалістичні партії через відсутність між ними єдності не змогли навести порядок у країні, в той час як більшовицька влада з цим завданням впоралася, застосовуючи жорстокі методи.

Також слід відзначити, що при всій серйозності внутрішніх недоліків українського національного руху все ж вирішальними в його поразці стали зовнішні чинники. До того ж, воюючи з набагато могутнішими країнами, Україна не отримала визнання і допомоги Антанти. Егоїстично дбав лише про свої інтереси і німецько-австрійський блок, керівництво якого і не думало допомагати Україні, навпаки, намагалося пограбувати її.

Поряд із втратами і розчаруваннями, революція і громадянська війна принесли українцям і деякі здобутки. Національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилася на значну частину українського суспільства. Більшість селянства боролася не лише за свої соціальні інтереси. Воно поступово усвідомило і свою національну приналежність і прагнуло до того, щоб до його мови та культури ставили з повагою і визнанням. Тому в Україні за короткий період — 1917–1920 рр. — процес національного відродження зробив великий крок вперед, значно зросла зрілість української нації. І більшовики після революції змушені були надати їй хоч мізерну автономію і зберегти назву республіки відповідно до традиційної — Українська РСР (до революції Малоросія) та визначити територію.

Який же характер в Україні мали революційні події того часу? Багато істориків вважають, що це була національна революція з елементами

соціальної, переважно селянської. Однак перемога в кінцевому результаті ліворадикальної більшовицької партії, утвердження радянської влади свідчать про складні соціальні і національні процеси. Тут поєднувалася національна загальнонародна революція з демократичною селянською і робітничою соціалістичною. Останні дві складові частини цілого революційного процесу пов'язані із всеросійською революцією. В результаті революційних подій в Україні, як і в цілому в колишній Росії, розпався монархічно-напівфеодальний лад, селяни поділили між собою конфісковані землі і після революції залишились не з пустими руками. Розв'язати в повному обсязі питання національної незалежності України історія призначила майбутнім поколінням.

Але є ще один аспект революційних подій 1917–1920 рр. в Україні, який недостатньо досліджений істориками, — їх надзвичайна жорстокість та антигуманний і кривавий характер. Адже відомо, що в революції і на фронтах громадянської війни гинуло майже стільки ж людей, як і в тилу, де політичні суперечності між сусідами, родичами, односельцями розв'язувалися за допомогою зброї. Недарма, маючи досвід кількох революцій XIX ст., європейські народи в XX ст. не дали ліворадикальним групам втягнути себе в криваву бойню громадянських воєн. Можна зрозуміти озлобленість змученої, знедолених робітничо-селянських мас проти їх винуватців — правлячих соціальних груп держав Європи. Однак немає виправдання лідерам більшовицької партії Леніну, Троцькому та іншим, які могли не допустити таких жорстокостей, якби пішли на компроміс з усіма соціалістичними групами і партіями Росії та України. Останні, до речі, своєю стратегією передбачали творення соціалізму європейської та національної української моделей без кривавих оргій і репресій. Результатом такої політики були злочинність та моральне здичавіння більшої частини народних мас. Попри все, задовольнивши основні соціальні, економічні та політичні вимоги робітників і бідного селянства, пропагуючи, часто демагогічно, владу рад як владу народу, міцно організована і дисциплінована більшовицька партія зуміла утвердитися і надовго очолити майже всі регіони Російської імперії. Почала функціонувати керована комуністичною партією Країна Рад, в якій Україна мала формальний, переважно умовний статус рівноправної держави в союзі радянських республік. Слід підкреслити, що комуністична партія зуміла захопити народні маси ідеями соціалізму, будівництва нового, соціалістичного суспільства.

ТЕМА 14

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

14.1. Міжнародне і внутрішнє становище. Неп

Майже сім років війни і революцій призвели до того, що території колишньої Російської імперії перетворилися в руїни. Але в особливо скрутному становищі перебувала Україна. Внаслідок збройної боротьби, терору, епідемій та вимушеної еміграції вона втратила близько 3–4 млн чоловік, виробництво скоротилося приблизно в дев'ять разів. Промисловість була зруйнована, валовий збір зернових становив 25% від довоєнного. В республіці відчувалася соціально-політична нестабільність, наростало невдоволення робітників, селян та інтелігенції, що значною мірою визначалося політикою воєнного комунізму. Вона заперечувала приватну власність, ринкові, товарно-грошові відносини, підривала матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці, продовжувала після закінчення громадянської війни розвалювати економіку. Все більше ставало очевидним те, що остаточно виснажене суспільство не готове до корінних соціальних перетворень, які планувалися більшовиками. Створення сприятливих зовнішніх і внутрішніх умов для відбудови і розвитку економіки — це була нагальна необхідність того часу. До того ж реальна міжнародна обстановка свідчила про безпідставність надій керівництва РКП(б) на світову революцію.

На початку 20-х років основна частина українських земель входила до складу УРСР. Площа їх становила 452 тис. кв. км,а чисельність населення за переписом 1920 р. складала 25,5 млн чоловік. З них на селі мешкало 20,9, у місті — 4,6 млн чоловік. Значну частину українських земель захопила Польща — Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Посяння, Західну Волинь та північно-західні райони Полісся. Примусово включені в Польську державу Східна Галичина, Західна Волинь та поліські райони утворили новий географічний район — Західну Україну. Проведений у 1931 р. перепис показав, що на цій території мешкало 8,9 млн чоловік, у тому числі 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків.

Під час розпаду Австро-Угорщини Румунія захопила одну з її провінцій — Буковину з центром у Чернівцях. Більшість населення в її північній частині становили українці. Майже одночасно румунський уряд окупував Бессарабську губернію, в північній частині якої (Хотинщина) теж переважало українське населення.

Тоді ж Закарпаття було захоплене Угорщиною, а після ліквідації в ній радянської влади перейшло до Чехословаччини. Маючи формальний статус самостійної держави, Україна фактично була автономною республікою в складі РСФРР. Організаційна побудова РКП(б) відзначалася глибокою централізацією, і ЦК КП(б)У користувався лише правами обласного або губернського комітету. Самим своїм існуванням РКП(б) (з 1925 р. — ВКП(б)) перетворювала конгломерат радянських республік в єдину країну. Однак офіційно Україна на початку 20-х років іменувалася державою. Зокрема, 29 грудня 1920 р. представники РСФРР В.Ленін, Г.Чичерін та представник УСРР Х.Раковський підписали в Москві договір про воєнний і господарський союз між Росією та Україною. В преамбулі підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав і необхідність згуртування сил для оборони і господарського будівництва. РСФРР і УСРР об'єднали сім наркоматів: військових і морських справ, ради народного господарства, зовнішньої торгівлі та ін. І все це розглядалося під кутом зору світової пролетарської революції. Однак життя вимагало налагодження співжиття з сусідніми державами, розв'язання питання дипломатичного визнання УСРР та інших радянських республік.

Активну діяльність в цьому напрямку розгорнув голова РНК УСРР і одночасно нарком іноземних справ Х.Раковський. 14 лютого 1921 р. представники УСРР Ф. Кон і Ю. Коцюбинський підписали перший мирний договір — з Литвою. 18 березня Росія і Україна уклали Ризький мирний договір з Польщею. Незабаром Україна встановила дипломатичні зв'язки з Латвією та Естонією, а на початку 1922 р. підписала договір з Туреччиною.

Навесні 1922 р. в Генуї (Італія) відбулася конференція голів урядів європейських держав для врегулювання економічних і фінансових проблем післявоєнної Європи. Запрошена туди була лише Росія. До складу російської делегації включили Х. Раковського. Завдяки його дипломатичному хисту під час Генуезької конференції в містечку Раппало вдалося підписати мирний договір з Німеччиною, яка після поразки в Першій світовій війні зажадала певних домовленостей. Дія договору пізніше була поширена на Україну та інші радянські республіки.

Складними, а часто й ворожими залишалися відносини РСФРР і УСРР з Польщею. Радянські уряди не визнавали анексії Польщею Західної України, хоча за умовами Ризького договору погоджувалися з цим. У 1923 р. Антанта прийняла остаточне рішення передати цю територію Польщі. Акція Антанти була юридичним визнанням становища, що фактично склалося давно. Однак уряди РСФРР і УСРР протестували проти того, що Антанта, гучно декларуючи право націй на самовизначення, волю українського населення проігнорувала. При цьому Х. Раковський

справедливо відстоював право людей, які мешкали на цій території, самим вирішувати своє майбутнє та статус своїх територій.

Після утворення СРСР Україна втратила право на державні зносини із зовнішнім світом, її посольства і консульства в тих країнах, де вони існували, були об'єднані з російськими, а наркомат закордонних справ УСРР ліквідований. У міжвоєнний період в еміграції продовжував функціонувати уряд УНР. Спочатку він знаходився у Польщі, згодом — у Парижі і Празі. Головою Директорії залишався Степан Петлюра. 25 грудня 1926 р. його вбив у Парижі агент радянської розвідслужби. Посаду голови УНР обійняв А. Лівицький. В еміграції в опозиції до уряду УНР залишалися українські партії есерів та соціал-демократів, які виступали проти політики Петлюри ще в 1919 р. Ці партії активно діяли в Чехословаччині, Польщі, Франції та Австрії. Соціал-демократи співробітничали з Соціалістичним Інтернаціоналом. Політичними центрами есерів були Відень і Прага. Шаповал разом з Винниченком заснували у Празі журнал «Нова Україна», який з патріотичних позицій українського соціалізму розглядав становище в Україні та перспективи боротьби за її незалежність. Однак досягнути згуртування українських політичних сил в єдиний блок він не зміг. Та діячі українського визвольного руху навіть в еміграції не схилялися до об'єднання. У Відні також діяв український соціологічний інститут, який очолював Михайло Грушевський (до 1924 р., коли повернувся до Києва). У 1923 р. в Празі група українських есерів заснувала Українську радикально-демократичну партію, яка співробітничала з емігрантським урядом.

Слід відзначити, що в пошуках утвердження української державності своєрідну спробу здійснити це в союзі з радянською владою зробив лідер УСДРП В. Винниченко. Він звернувся до уряду УСРР та лідерів РКП(б) з пропозицією співробітництва. Діставши згоду, Винниченко приїхав до Москви, а потім до Харкова (столиці УСРР з 1919 р.), вступив до КП(б)У, був введений в ЦК КП(б)У і зайняв посаду заступника голови Раднаркому УСРР. Це була ще одна спроба соціалістів різних відтінків об'єднатися для практичного будівництва соціалізму в Україні, але за умови визнання реальної її державності.

Винниченко виставив вимогу: керівництво урядом УСРР передати особі української національності, усунувши з цієї посади болгарина Х. Раковського. Він намагався і в УСРР створити уряд з українців та надати республіці в умовах радянської влади певний рівень незалежності. Однак Г. П'ятаков та інші керівники РКП(б) виступили проти цього, і Винниченко безповоротно виїхав в еміграцію.

Після закінчення громадянської війни становище Радянської країни неухильно погіршувалося. В Україні спалахували все нові антирадянські

повстання. Українські селяни протестували проти примусового вилучення продовольства і пов'язаної з цим заборони торгівлі. Розгортався партизанський рух, який розглядався владою як політичний (куркульський) бандитизм. Поглиблювалися кризові явища в економіці, що виникли під час громадянської війни в умовах воєнного комунізму.

Їх проявами були зменшення у країні загальної кількості продовольства, скорочення оброблюваної площі земель, закриття підприємств, міграція значної кількості робітників з міст до села. В політичному житті країни відчувалося наближення нової громадянської війни — тепер уже селянства проти радянської влади і комуністичної партії. Масове невдоволення робітників призвело до різкого звуження соціальної основи радянської влади і її творця та керівника — компартії. Створена переважно із селян, Червона Армія теж почала бунтувати, проявом чого було повстання матросів у Кронштадті, в недалекому минулому військової опори більшовицької партії.

Ленін розумів, що подальше проведення політики воєнного комунізму призведе до селянської війни. Тому на X з'їзді РКП (б) (березень 1921 р.) він довів необхідність скасування цієї політики та заміни продрозкладки податком, який мав «тверді» розміри, відомі селянам наперед. Все те, що селянин виробляв понад цей податок, він міг продавати на ринку. Нова економічна політика (неп) передбачала вільну внутрішню торгівлю, передачу дрібних підприємств в оренду та приватну власність, іноземні концесії. Запроваджувався госпрозрахунок на державних підприємствах, припинялося заснування нових комун, колгоспів і радгоспів. Але «командні висоти» — велика промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля — залишалися у власності держави. Ленін сподівався, що при збереженні диктатури пролетаріату неп забезпечить перемогу соціалістичних елементів над капіталістичними.

Рішення комуністичної партії були обов'язковими для України, і тому Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, що мав законодавчі функції в період між з'їздами Рад України, затвердив низку відповідних законів. Розмір продподатку становив 117 млн пудів зерна замість 160 згідно з продрозкладкою.

Запровадження непу збіглося в часі з сильною посухою на півдні України, а також в деяких регіонах РСФРР, особливо в Поволжі. Несприятливі погодні умови, скорочення виробництва продовольства внаслідок господарської руїни, попередні реквізиції в ході проведення продрозкладки призвели в 1921–1923 рр. до голоду Уряд РСФРР вдався до мобілізації внутрішніх засобів і звернувся до міжнародної громадськості з проханням про допомогу. Однак допомога надавалася лише голодуючим Поволжя. Голод в Україні довгий час замовчувався, а еше-

лони з продовольством з Київщини і Полтавщини надсилалися лише в Поволжя, замість того, щоб відправити хоч частину їх у голодуючі південні губернії України. Лише навесні 1922 р., коли там вимирали вже цілими селами, почала надаватися продовольча допомога і голодуючому населенню півдня України. Багато тисяч людей в Російській Федерації і в Україні було врятовано завдяки допомозі міжнародної громадськості, особливо Американської адміністрації допомоги (АРА).

Попри все, неп мав успіх. У 1923 р. вдалося покінчити з голодом. Зростало виробництво сільськогосподарської продукції, відроджувалася промисловість, на заводи поверталися робітники. Зміцнювалася фінансова система і спадав повстанський рух. Селяни позитивно сприйняли неп і почали відвертатися від повстанців. Припинилися масові розстріли і була проголошена амністія решткам повстанців. Емігрантам гарантувалося вільне повернення в Україну. Однак політичні репресії, хоч і в значно менших обсягах, залишалися.

Особливо швидко зростало сільськогосподарське виробництво, яке базувалося на дрібному індивідуальному товарному селянському господарстві, що мало тепер в користуванні великі наділи землі, отримані в 1917 р. У 1925–1926 рр. виробництво зерна в Україні майже досягло довоєнного рівня. Швидко зростало тваринництво. Підвищувався життєвий рівень селян, більшість з яких ніколи так гарно не жили, як у ці роки. Тоді ж був в основному відновлений довоєнний обсяг промислового виробництва.

У 1922 р. в РКП(б) розгорнулася дискусія про шляхи і методи об'єднання радянських республік. Генеральний секретар ЦК РКП(б), нарком у справах національностей Й.Сталін, який очолював спеціальну комісію з цього питання, висунув проект «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», що передбачав включення їх до Російської Федерації на правах автономії, власне поглинення всіх національних республік. Пропозиція Сталіна, централіста, обрусілого грузина, більшого великодержавника, ніж російські великодержавні шовіністи, викликала обурення серед більшовиків-неросіян. Увесь склад ЦК КП Грузії на знак протесту подав у відставку. М. Скрипник та інші українські комуністи кваліфікували її як погано прихований шовінізм. Виступив проти цього і Х. Раковський. У жовтні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило по доповіді голови ВУЦВК Г. Петровського резолюцію, в якій наполягало на збереженні незалежності УСРР і встановленні добросусідських взаємовідносин між радянськими державами на основі раніше досягнутих угод. Ленін через тяжку хворобу в дискусії участі не брав. Проте, маючи гіркий досвід боротьби з національними революціями, розуміючи, що здійснення ідеї Сталіна зруйнує підтримку більшовиків, яку вони

мали в національних регіонах, він згодом різко виступив проти позиції Сталіна і оголосив «смертельну» боротьбу великоросійському шовінізму. Ленін розумів і те, що ця ідея створить серед колоніальних народів світу негативну думку про радянську систему. А саме на рух колоніальних революцій, їх боротьбу на підтримку світової соціалістичної революції він у цей час покладав великі надії. Ленін висуває ідею створення союзу рівних республік. В листі до Л. Каменєва він пише: «...Ми визнаємо себе рівноправними з Українською РСР та ін. і разом нарівні з ними входимо в нову федерацію, Союз Радянських Республік Європи і Азії».

Ці пропозиції Леніна для національних республік були прийнятніші, ніж план Сталіна. У грудні 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив ідею створення Союзу. 30 грудня 1922 р. і з'їзд Рад СРСР в основному затвердив декларацію про утворення Союзу та Союзний договір. З'їзд доручив центральним виконавчим комітетам (ЦВК) союзних республік додатково розглянути Договір та Декларацію, після чого ЦВК СРСР мав остаточно затвердити тексти цих документів і ввести їх у дію.

Союзний договір проголошував, що незалежні радянські республіки добровільно вступають у державний союз і передають деякі свої повноваження органам центральної влади. До компетенції союзного уряду входили зовнішня торгівля, військово-морські та іноземні справи, залізничний транспорт, поштово-телеграфний зв'язок, утворювалися відповідні загальносоюзні наркомати. Питання фінансів, продовольства, праці увійшли до компетенції і союзного, і республіканського урядів, — для чого створювалися союзно-республіканські наркомати. До сфери діяльності республіканських урядів були віднесені внутрішні справи, юстиція, освіта, землеробство та соціальне забезпечення.

Остаточне юридичне оформлення СРСР відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв Конституцію, що складалася з двох частин — Декларації і Договору про утворення СРСР. В Конституцію вводився пункт про право кожної союзної республіки на вільний вихід із Союзу, а також про те, що території союзних республік не можуть бути змінені без їхньої згоди. Однак реальна влада в республіках належала єдиній Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків) — ВКП(б), і тому в умовах ліквідації опозиції суверенні права залишалися в основному фіктивними. Сталін зумів нав'язати ВКП(6) і країні так званий класовий підхід до національного питання, а фактично — національний нігілізм. Від XII з'їзду РКП(б) (1923 р.) і до XIX партійної конференції КПРС (1988 р.) це питання не розглядалося на партійних форумах СРСР.

Існують різні оцінки актів 1922–1924 рр. Радянські історики завжди підкреслювали, що утворення СРСР — велике досягнення національної політики компартії, яке відповідало інтересам українського народу.

Переважна більшість істориків діаспори, а зараз і в Україні, вважають це трагедією українського народу. Окремі історики намагаються дотримуватися компромісної позиції. Зокрема, О. Субтельний, відзначаючи негативні наслідки об'єднання, водночас справедливо звертає увагу на те, що «...Українська Радянська Соціалістична Республіка стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, з власним адміністративним центром і апаратом. Таким чином, українці нарешті отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини XVII ст.». Автор доречно відзначає: «За царів українська мова, культура, національна самобутність жорстоко переслідувались. Не мали чіткого визначення кордони України, а саму країну називали такими невиразними поняттями, як Юго-Запад чи Малоросія». Поступки, які надавалися Україні, здійснювались і по відношенню до інших неросійських народів. Ці невеликі досягнення на шляху до національних держав були тими завоюваннями, відштовхуючись від яких через кілька десятиліть здійснювалось творення суверенної державності в республіках СРСР.

14.2. Українізація

Користуючись деякими правами і можливостями, що мали КП(б)У і Уряд УРСР згідно із союзним Договором та Конституцією СРСР 1924 р., патріотично налаштована частина компартії України розгорнула в 20-х роках активну діяльність, спрямовану на проведення українізації і широкого культурного будівництва.

В керівництві УРСР у ставленні до українізації можна виділити три групи. Перша, патріотично налаштована, складалася з колишніх лівих українських соціалістів-революціонерів, які вступили в КП(б)У. Їх ідейними лідерами і натхненниками були В. Блакитний (Єлланський), О. Шумський, Ф. Гринько. Аналогічних поглядів дотримувались старі більшовики (М. Скрипник та М. Хвильовий), які мали патріотичні настрої. Близьким до них був В. Чубар.

Друга група, найчисленніша — центристська. Це В. Затонський, В. Косіор та інші, які підтримували патріотично налаштовану групу, але лише до того часу, доки не утвердилася диктатура Сталіна. Їхня політична позиція характеризувалася нерішучістю, непослідовністю, що значною мірою пояснюється атмосферою страху і нетерпимості, яка насаджувалася Сталіним. В часи репресій вони поплатилися життям.

І нарешті третя, сталінська, прикриваючись гаслами інтернаціоналізму, здійснювала часто замасковану русифікаторську, антиукраїнську

політику. Це Л. Каганович, П. Постишев та інші, які вірно служили Сталіну. Керівництво ВКП(б), заспокоївши селянство непом, відчувало необхідність вироблення нової політики і в галузі національних відносин, щоб заручитися підтримкою більшості неросійських народів, які вагалися, не довіряючи більшовикам. У 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було затверджено рішення про початок здійснення політики коренізації. З'їзд вказав на необхідність залучення до партійного та державного апарату представників неросійських народів, а службовці повинні були опановувати їхню мову і лише нею користуватися. Держава мала підтримувати їх культурний і соціальний розвиток. В Україні ця політика отримала назву «українізація».

Частина істориків діаспори та сучасних українських науковців вважає українізацію тактичним кроком, навіть широкомасштабною провокацією, спрямованою на виявлення і наступне знищення національно свідомих груп українців. Насправді, визнаючи українізацію справою політичної тактики ВКП(б), не слід забувати, що для привернення на свій бік українського народу керівництво СРСР повинно було рахуватися з могутньою національною революцією в Україні, яка продовжувала півторастолітній рух українського національного відродження. Для патріотично налаштованих комуністів українізація також уявлялася продовженням національного відродження, яке вони вважали за необхідне спрямувати в русло соціалістичного будівництва. М. Скрипник не раз підкреслював: «Національну енергію українського народу — будівництву соціалізму». Переважна більшість українців-комуністів щиро вірила, що соціалізм має принести масам українських робітників, селян, інтелігенції соціальне і національне звільнення.

Українізація мала і зовнішню мету. Вона повинна була продемонструвати західним українцям, що лише в Радянській Україні вони можуть задовольнити свої національні прагнення. Та й для активізації світової революції, розширення участі в ній величезних мас колоніальних народів необхідно було показати привабливий позитивний приклад вирішення національного питання. Українізація включала в себе залучення українців у партію і державні органи, вивчення та використання української мови у діяльності партійного і державного апарату, видавничій справі, пресі, освіті, культурно-освітній діяльності, мистецтві, заохочення розвитку української культури і науки.

Однак здійснення українізації вимагало змін у партійному та державному керівництві України, де ця політика зустрічала опір. Це пояснювалося значною мірою тим, що в партії переважали неукраїнські кадри. У 1922 р. з 55 тис. членів КП(б)У 54% становили росіяни, 23% — українці, 14% — євреї. Майже таким було співвідношення в партійному

керівництві. Першими керівниками КП(б)У до 1953 р. були лише неукраїнці. В партійному середовищі на початку 20-х років була поширена теорія «боротьби двох культур». Один із головних її захисників Д. Лебідь незмінно підкреслював, що українська культура — селянська, російська — міська, і між ними точиться боротьба, в якій КП(б)У має підтримувати культуру міста, культуру робітничого класу. Існувала російська зверхність над «місцевими» кадрами, презирство до «нижчої» української культури.

Тому відкритих і непримиримих противників українізації з УРСР відкликали. На їхнє місце призначили дисциплінованих партійних працівників, які слухняно виконували вказівки з Москви. Зокрема, першим секретарем ЦК КП(б)У (тоді — генеральним секретарем) був призначений Л. Каганович, який проявляв показну готовність проводити українізацію у відповідності з рішеннями і вказівками Сталіна. В душі він ненавидів все українське про що красномовно свідчили наступні його дії. Готовність щиро і енергійно проводити українізацію демонстрували М. Скрипник, О. Шумський, а також, хоч і не завжди послідовно, В. Чубар, який замінив на посаді голови уряду (Раднаркому) УРСР Х. Раковського. Шумський очолив відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, пізніше став наркомом освіти УРСР. З багатьох посад були усунуті великоросійські шовіністи (тоді їх називали «русотяпи»), а на їхнє місце призначалися українці.

Ці та інші заходи, сувора вимогливість партійного і радянського керівництва до виконання відповідних законодавчих актів, якими супроводжувалася нова політика в національному питанні, давала позитивні наслідки. До того ж українізацію підтримали рештки українських соціалістичних партій (укапісти, боротьбисти), а також українська інтелігенція. До неї приєдналися діячі науки та культури, які за прикладом Михайла Грушевського поверталися з еміграції, а також численні вихідці з Галичини, які повірили у здійснення своїх мрій про Українську державу на терені УРСР.

Вже у 1923 р. всі партійні та державні службовці проходили спеціально організовані курси української мови. Тим, хто не зміг їх успішно закінчити, загрожувало звільнення. У 1925 р. було введено листування українською мовою в усьому урядовому апараті. Водночас зросла кількість українців в урядових установах та партійних організаціях. На початку 30-х років їх було до 60% серед членів КП(б)У. Проте вони зосереджувалися на нижчих щаблях партійної ієрархії. Так, у ЦК КП(б)У в 1924 р. українці становили 16%, в 1925 — 25%, в 1930 — 43%. Кількість українців серед службовців держапарату в 1923—1927 рр. зросла з 35% до 54%.

Кампанія українізації охопила всі сфери життя Української РСР. Вона справила позитивний вплив на розвиток всіх галузей культури в Україні,

особливо народної освіти. На українську мову перейшло 86% загальноосвітніх шкіл, 30% вищих навчальних закладів, більше половини технікумів. У 1922 р. в республіці виходило до десяти українських газет і журналів, а в 1933-му з 426 газет — 373 були українські. Українська мова завдяки діяльності М.Скрипника почала запроваджуватися в армії. Розгорталася українізація в таких районах РРФСР, як Кубань, Далекий Схід та інших, де проживало багато українців.

Центром українізації став наркомат освіти, який керував всіма галузями культури. У 1927 р., після усунення з посади наркома освіти УРСР Шумського її обійняв Скрипник, який розгорнув бурхливу і плодотворну діяльність з розвитку української культури, особливо освіти.

Наркомату освіти довелося переборювати величезні труднощі, насамперед брак педагогічних кадрів, що володіли українською мовою. Бракувало приміщень для шкіл та наукових закладів. Не вистачало підручників. Доводилося долати опір російських і обрусілих студентів, які не бажали навчатися «селянською» мовою. На подолання цих та інших перешкод були мобілізовані партійні, профспілкові, комсомольські організації та громадськість. Але найбільший тягар цієї кампанії несла українська інтелігенція, особливо патріотично налаштоване учительство.

Здійснювалася політика коренізації і в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. утворилася Молдавська автономна республіка. Поряд з цим було сформовано 13 національних районів, 954 сільради. Працювали сотні шкіл з російською, німецькою, болгарською, польською, єврейською, татарською та іншими мовами навчання.

Однак російські великодержавні шовіністи, як у партійному і державному апараті, так і в армії, на підприємствах, в каральних органах не припинили чинити опір українізації. В середині 20-х років окремі українські комуністи виступили за розширення самостійності республіки, врахування її особливостей в будівництві соціалізму, за широке використання досягнень європейської цивілізації при творенні української культури.

Письменник М.Хвильовий (справжнє прізвище — Фітільов) розгорнув у 1925–1927 рр. літературну дискусію про шляхи будівництва української культури і запропонував звільнитися від російського впливу, переорієнтуватись на європейські традиції і духовні надбання. Він полемічно загострено висловив це в гаслах «Геть від Москви», «Дайош Європу» та ін. У відповідь в партійних колах та пресі розгорнулася гостра критика «хвильовізму».

На його захист став нарком освіти УРСР О. Шумський. На червневому пленумі ЦК КП(б)У (1926 р.) у доповіді про хід українізації в рес-

публіці він різко виступив за прискорення і поглиблення цього процесу. Він вважав, що українізація здійснюється повільними темпами через опір зрусифікованої бюрократії, що партійне та державне керівництво слід доручити корінним українцям. Ще до пленуму він звинуватив Л. Кагановича в схильності до адміністрування, інтриг, дискредитації українських більшовиків і запропонував Сталіну замінити його на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У В. Чубарем. У відповідь Каганович за підтримки Сталіна розгорнув шалену кампанію критики і цькування Шумського, Хвильового як керівників «націоналістичного ухилу». Шумського у лютому 1927 р. на пленумі було знято з усіх посад, виведено зі складу ЦК КП(б)У і вислано за межі України (пізніше репресовано). Проти цього рішення виступив представник компартії Західної України (КПЗУ) Карл Саврич (Максимович). Це дало привід Сталіну і Кагановичу звинуватити весь ЦК КПЗУ в «шумськізмі», і він був згодом розгромлений та знищений Виконкомом Комінтерну.

Поряд з цим за економічну самостійність України виступив М. Волобуєв. У своїх статтях, надрукованих в журналі «Більшовик України» у 1928 р., він доводив, що Україна перебуває в складі СРСР на становищі колонії, як і при царській Росії. Він підкреслював, що українська економіка є самостійним економічним комплексом, а вся економіка СРСР не єдине і однорідне ціле, а група таких комплексів. Кожний із них може не лише самостійно функціонувати, а й бути частиною світового господарства.

Проти цих «націоналістичних поглядів», які начебто загрожували справі комуністичної партії, виступила більшість керівників КП(б)У. Навіть Скрипник заявив, що ці погляди криють у собі смертельну загрозу для партії. Масова кампанія критики змусила всіх лідерів «націоналістичного ухилу» (насправді — патріотичного) визнати свої помилки і відійти від політичного життя. Під час сталінських репресій 30-х років комуністам-патріотам пригадають ці «гріхи», і вони поплатяться життям.

У політичному житті України 20-ті роки були періодом відносно ліберальним, з елементами плюралізму і боротьби думок та ідей. Це можна пояснити як традиціями змагань в революційні часи між різними соціалістичними течіями, так і гострою боротьбою за владу у верхніх ешелонах ВКП(б), що призвело до ослаблення його контролю над партією. Однак невдовзі після утвердження влади Сталіна, цей період закінчився. Хоча українізація продовжувалася до 1932 р., це була коротка, але надзвичайно енергійна і напружена «доба Скрипника». Він встиг багато зробити за роки свого керівництва Наркоматом освіти (1927–1932 рр.). В цей час українізація і розвиток української культури досягають такого високого рівня, яких Україна не знала за всю свою попередню історію. У 1932–1933 рр., коли Сталін утвердив в СРСР

тоталітарну систему, в Україні розгортається кампанія брутальної критики Скрипника. Його звинувачують у підтримці буржуазного націоналізму, троцькізмі та інших «гріхах», і він скінчив життя самогубством. Перед цим, не витримавши переслідувань і репресій проти української інтелігенції, застрелився Хвильовий. На той час в Україну приїхали тисячі російських функціонерів, була проведена чистка КП(б)У від українських комуністів-патріотів і знову апарат ЦК компартії України та інші партійні і державні керівні органи заповнили росіяни. Сталін оголосив, що головною небезпекою є місцевий націоналізм, а не російський шовінізм, як справедливо проголошувалося у 1923 р. на XII з'їзді РКП(б).

Це означало кінець українізації і початок утисків української культури. Скорочувалася кількість українських шкіл, із бібліотек вилучалися видатні твори української науки та літератури, в театрах зменшувалася кількість українських п'єс. Скоротилося видання української преси. Якщо у 1931 р. українською мовою виходило 90% газет та 85% часописів, то до 1940 р. це співвідношення складало відповідно 70% і 45%. Водночас підкреслювалася провідна роль Росії в СРСР, непомірно звеличувалась і поширювалась російська культура та мова. Все це маскувалося фразами про інтернаціоналізм і дружбу народів. Це була контрукраїнізація і одночасно нова хвиля русифікації. Микита Хрущов, який став у 1938 р. першим секретарем ЦК КП(б)У, підтримував русифікаторські тенденції. Контрукраїнізація призвела до падіння престижу української мови і культури та русифікації деяких регіонів України. Українська нація втрачала майже все, що було досягнуто в часи національного відродження і українізації.

14.3. Сталінські репресії

Наступ на українську культуру йшов одночасно з розгортанням терору проти української інтелігенції. Першим ударом по ній став так званий процес Спілки визволення України (1929–1930 рр.), на якому були засуджені кілька провідних учених, членів ВУАН, а також письменників, політичних і церковних діячів. Після цього в Академії проводилися «чистки», майже припинили роботу найдіяльніші її секції, в тому числі історична. З 1929 р. почалося цькування Михайла Грушевського. У березні 1931 р. він був вивезений з Києва до Москви і заарештований як керівник «Українського національного центру» (сфабрикованого ДПУ, як і багато інших «центрів», «блоків», «організацій»). Старого, хворого, його жорстоко допитували, навіть імітували розстріл. Однак пізніше за наказом Сталіна він був звільнений. Мабуть, «великий вождь» побоювався

негативної міжнародної реакції. Його колеги і учні зазнали набагато суворіших переслідувань, багато з них загинули в трудових таборах та тюрмах. Майже всім репресованим інкримінувалося звинувачення в українському буржуазному націоналізмі або антирадянській діяльності. Слідом за істориками — «буржуазними фахівцями» настала черга українських істориків-марксистів: керівник низки наукових закладів УСРР М. Яворський, разом з частиною своїх колег і учнів, був засланий на Соловецькі острови і там загинув, як і багато його послідовників.

З 1933 р. розгортається кампанія винищення українських літераторів. На початку року був безпідставно заарештований поет і драматург М. Яловий. Вражений арештом друга, жахливою атмосферою в Україні, застрелився Хвильовий. Незабаром до тюрем і концтаборів потрапили десятки визначних літераторів, частина яких тут же була розстріляна: Г. Косинка, Д. Фальковський, К. Буревій, О. Близько та багато інших. Були репресовані О. Вишня, М. Куліш, М. Зеров, О. Досвітній, Г. Епік, О. Слісаренко, В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович, Е. Плужник, С. Пилипенко.

Найбільш активну роль у розгромі і винищенні кращих сил української інтелігенції відіграли П. Постишев та керівник українського відділення ДПУ В. Балицький, яких разом з тисячами російських партійних функціонерів спеціально для цього направив в Україну Сталін. Вони «теоретично» обґрунтовували свої репресивні дії необхідністю боротьби з українізацією як «культурною контрреволюцією». Зрозуміло, що головним об'єктом їхньої атаки був керівник і натхненник українізації М. Скрипник. Його смерть лише прискорила оберти терористично-репресивної діяльності ДПУ. Тепер уже знищували не старих буржуазних фахівців, а молоду українську інтелігенцію, яка виросла і сформувалася в умовах радянського ладу. Ці люди не належали до антикомуністів і антирадянщини. Вони були винні лише в тому, що мали гарячі патріотичні переконання, готовність творити нові духовні цінності на благо українського народу. Знищуючи їх, сталінське керівництво грішило і проти ідеї інтернаціоналізму, і проти догм марксизму-ленінізму.

У 1933–1934 рр. страчувались, висилалися в концтабори тисячі представників нової радянської інтелігенції. Дослідники відзначають, що із 240 українських письменників тоді зникло 200, із 85 вчених-мовознавців «ліквідували» 62. Було знищено окрасу театрального мистецтва — експериментальний театр «Березіль», а його керівник, талановитий актор і режисер Л. Курбас, загинув у концтаборі. Прославлені на весь світ фільми Олександра Довженка зняли з прокату, а самого його змусили переїхати до Москви. Зібравши на з'їзд кілька сотень кобзарів з усієї України, таємно їх розстріляли. Громлячи Наркомат освіти, організований

та укомплектований О. Шумським та М. Скрипником з патріотично налаштованих освітян, репресували і знищили велику кількість учителів.

Сталіну здавалися небезпечними і патріотично налаштовані кадри керівників парткомів і парторганізацій КП(б)У, і в 1933–1934 рр. почалося їх винищення. Їх звинувачували у націоналізмі і «вичищали» з партії. Так було знищено» 15 тис. відповідальних працівників. З часом «обсяг» звинувачень розширився. Комуністів України, які не погоджувалися зі сталінською лінією, звинувачували в «троцькізмі», «фашизмі», «відсутності більшовицької пильності» і т.ін. З січня 1933 по січень 1934 року КП(б)У втратила близько 100 тис. своїх членів.

Апогеєм репресій стали 1937–1938 рр., коли вони охопили весь СРСР. Скориставшись загадковим убивством С. Кірова, одного із популярних партійних діячів, Й. Сталін з маніакальною підозрілістю винищував тисячі керівних і рядових комуністів, переважно старого покоління. Але і в цих умовах чи не найтяжчими були репресії проти українських партійних і державних діячів, інтелігентів, робітників, колгоспників. Суспільство все глибше поринало у страх, відчай, моральну деградацію. Заарештованих піддавали тортурам, заохочувалися доноси та наклепи. Не витримуючи фізичних мук, заарештовані давали неправдиві свідчення і на себе, і на своїх знайомих та родичів.

Партійно-державне керівництво України, яке проводило лінію Сталіна і навіть брало участь у репресіях, тепер само стало жертвою. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з’їздом (червень 1937 р.), були звинувачені у ворожій діяльності і знищені 55 чоловік. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У репресовано 10, з 5 кандидатів в члени політбюро — 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, у тому числі першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Відбувалося масове винищення військових кадрів. Був розстріляний командувач військових округів республіки, відомий воєначальник І. Якір. У 1938 р. в Україну були направлені нарком внутрішніх справ М. Єжов і партійний функціонер М.Хрущов. Незабаром після цього відбулася повна заміна складу керівних органів республіки. Старі партійні кадри, які здійснювали українізацію, індустріалізацію та колективізацію, були знищені. Їм на зміну прийшли молоді, які відзначалися особистою вірністю Сталіну, і його становище остаточно утвердилося. У кінці 1938 р. хвиля репресій почала спадати.

14.4. Скасування непу. Індустріалізація

Наприкінці 20-х років в СРСР відбулися значні зміни. При владі остаточно утвердилася керівна група на чолі зі Сталіним. Він досить сприт-

но розгромив по черзі своїх суперників — Троцького, Каменєва, Зінов'єва, Бухаріна, Рикова, Томського та їх прибічників. Сталін став абсолютним лідером партії — вождем в оточенні підлабузників. Відкрита критика його політики стала неможливою. Це було поєднання особистої диктатури з надзвичайною центристською, монолітною організацією всієї влади в країні. Нова правляча верхівка, зміцнивши свої позиції, вже не потребувала компромісів для збереження керівного становища і, скасувавши неп, перейшла до насильства і примусу. Почався другий комуністичний штурм, подібний до першого — воєнно-комуністичного наступу часів громадянської війни, хоча той уже довів неефективність цього методу вирішення проблем будівництва соціалізму. Був відкритий шлях до здійснення авантюристичного «стрибка» в індустріалізацію. Водночас внутрішнє і зовнішнє становище СРСР було складним.

Сталін розумів, що селянство, яке в більшості своїй не сприймало соціалістичних ідей, в часи непу зміцнилося. З'явилася група багатих селян, яких він вважав непримиренними ворогами соціалізму. Зловісно наростала загроза нападу на СРСР. У 1929 р. загострюється міжнародна ситуація. Це було пов'язано з тим, що на Заході спалахнула небачена економічна криза, відома як «велика депресія», яка викликала ряд суперечностей, що призвели до розвалу Версальської системи та загострення міждержавних відносин у Європі і світі.

Фашисти роздували реваншизм. Скориставшись розколом і протиріччями між комуністами та соціалістами, які підтримував і роздмухував Сталін, націонал-соціалісти Німеччини захопили владу і почали готуватися до війни. Вони загрожували країнам Заходу, а також СРСР. Це породжувало в партійних колах переконання в необхідності заходів, спрямованих на радикальну соціалістичну перебудову села та швидку індустріалізацію, щоб зміцнити країну, посилити її обороноздатність. І хоча існували альтернативні шляхи і методи розв'язання проблем, ніхто про це не наважувався говорити.

Розуміючи безперспективність світової соціалістичної революції, Сталін висуває завдання будівництва «соціалізму в одній окремо взятій країні», що означало якнайшвидше перетворення СРСР в сучасну індустріальну державу, до того ж будь-якою ціною. Здійснення цих перетворень демонструвало б те, що соціалізм є найефективнішим шляхом до прогресу, що він зможе вистояти в боротьбі з капіталізмом. Проте в кінці 20-х років СРСР, включаючи Україну, залишався переважно аграрною країною, в якій переважало селянське населення, що не могло підтримувати курс на воєнно-комуністичні методи будівництва соціалізму. Тому Сталін закликає до «революції згори», тобто примусове насадження найрадикальніших соціально-економічних перетворень у промисловості та сільському господарстві.

XIV з'їзд ВКП(б) проголошує курс на індустріалізацію. Неп сприяв швидкому відродженню промисловості України. Основну частину ресурсів, що їх давало непівське сільське господарство, одержував Донбас, який тоді називали «всесоюзною кочегаркою». Видобуток вугілля у 1925–1926 господарському році тут був близьким до довоєнного рівня. Велика увага приділялася також розвитку металургії, електроенергетики, сільськогосподарського машинобудування та інших галузей. Але найвищими темпами розвивалася переробна, легка і харчова промисловості. У 1925–1926 рр. ці галузі значно перевищили довоєнний рівень, і це, до речі, відбувалося при незначних державних капіталовкладеннях.

Після рішення XIV з'їзду ВКП(б) про індустріалізацію країни темпи розвитку великої промисловості прискорюються. Однак постало питання: де взяти для цього кошти? Троцький, а пізніше Зінов'єв і Каменєв висувають ідею надіндустріалізації, обстоюючи необхідність її фінансування за рахунок значного підвищення податків на селянство та збільшення цін на промтовари, які купувало село. Сталін і його прибічники виступили проти цього. Але з 1928–1929 рр., коли вони розгромили своїх противників (так звані — троцькістсько-зінов'євську опозицію і «правий» — бухарінський ухил), самі стали на шлях жорстокої експлуатації села, особливо найрозвинутішого українського.

Для потреб індустріалізації вводилася економія коштів, особливо за рахунок скорочення управлінського апарату. Значно зменшена була заробітна плата робітників, а отже, знижувався життєвий рівень. Однак слушна ідея про внутрішньопромислове нагромадження як основне джерело розвитку індустрії не була повністю використана. Індустріалізація залежала від ресурсів інших галузей господарства, передусім — сільського господарства.

Уже в середині 20-х років в СРСР вводиться державне планування. Спочатку воно базувалося на поєднанні державного госпрозрахункового управління і ринку і запроваджувалося як напрям розвитку, пізніше — на пріоритеті державного директивного керівництва і обов'язковості плану.

Наприкінці 20-х років здійснювався курс на повне знищення товарного виробництва. У цьому дусі було створено два варіанти першого п'ятирічного плану: відправний із середньорічним темпом промислового зростання 18% і більш напружений, який назвали «оптимальним», — до 22%. У квітні 1929 р. XVI партійна конференція ВКП(б) схвалила оптимальний варіант. П'ятирічка була розбита по роках, і з перших днів її виконання в щорічні плани вносилися все нові й нові доповнення, що передбачали прискорення темпів. Вводилася надзвичайна система централізації управління. Економіка все більше набирала командного

характеру, а управління нею здійснювалося бюрократичними методами. Застосовувалися загалом методи морального і, рідше, матеріального заохочення, а також примусу, покарань та переслідувань. Розгорталося соціалістичне змагання — індивідуальне, колективне, між цехами, підприємствами, містами і навіть республіками. Організація його здійснювалася профспілками, а загальне керівництво — партією. В роки першої п'ятирічки робітники, які вірили в те, що незабаром прийде «світле майбутнє», з ентузіазмом зустріли ідею змагання. Переможців популяризували преса, радіо і кіно, їх нагороджували орденами, вітали і преміювали. Тисячі робітників, особливо членів партії та комсомолу, пишалися своїми здобутками і з готовністю віддавали всі свої сили на виконання важливих виробничих завдань. Цей трудовий героїзм особливо вражає, якщо врахувати, що життєвий рівень трудящих був низький, діяла карткова система, яка забезпечувала потреби людей лише в мізерних розмірах.

У 1935 р. був широко розрекламований рекорд вибійника донбаської шахти «Центральна Ірміно» Олексія Стаханова, який за зміну перевиконав норму добування вугілля в 14,5 раза. Його досвід був використаний для організації руху за перевиконання норм, який отримав назву «стахановського». Поряд з цим застосовувався метод примусу і страху. Тих, хто не виявляв трудового ентузіазму, карали, аж до арештів та облав. Ці методи призвели до жорстокої експлуатації робітників.

Але більш широко метод репресій застосовувався до керівного складу господарників, до тих, хто критикував авантюристичний курс Сталіна, а також до фахівців із дореволюційними дипломами. Під ці репресії підводилася «теоретична» база. Виступи проти воєнно-комуністичного курсу в економіці кваліфікувалися в 1928–1929 рр. як «опортунізм», який треба було винищувати. У 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б)У Сталін зловісним тоном заявив: «Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів». Відбувалося їх «вичищення» з партії під час масових партійних чисток. У 1928 р. відбувся перший сфабрикований ДПУ, так званий «Шахтинський процес», який закінчився жорстокими покараннями багатьох керівників і фахівців. На межі 20–30-х років поширюється новий термін — «шкідництво». Найчастіше тавро «шкідника» лягало на «буржуазних спеціалістів», проти яких велася агітація в пресі та усній пропаганді: їх намагалися «перевиховувати», але закінчилося це масовим винищенням, часто без суду і слідства. Особливо «бурхливу» діяльність в цьому напрямку розвинув керівник ДПУ УСРР В. Балицький.

З початку 30-х років інженерні посади обіймали здебільшого так звані «висуванці», — робітники, які мали певний стаж виробничої діяльності.

Вони частково замінили винищену і понівечену стару технічну інтелігенцію. До багатьох із них застосовувався термін «саботажник», якщо вони десь не могли виконати «зверхпланових» завдань. Ця атмосфера страху і психозу стала типовим методом розв'язання проблем керівництва будівництвом нових підприємств, галузей промисловості, була однією із причин втрати частиною керівників ініціативи, бажання йти на ризиковані заходи, брати на себе відповідальність.

Як же виконувалася п'ятирічка? Сталін продиктував авантюристичний план зростання промисловості в середньому на 37,7%. Однак ці темпи залишилися на папері, що пояснюється їх нереальністю, диспропорціями між галузями господарства, зривами в технічному забезпеченні, недостатнім досвідом робітників та інженерів. Планувалося збільшити видобуток вугілля в Донбасі з 27 до 53 млн т, пізніше завдання збільшили до 80 млн, а між тим фактичний видобуток у 1933 р. досяг лише 45 млн т. Виплавка чавуну в Україні повинна була зрости з 2,4 до 6,6 млн т. Фактично було виплавлено 4,3 млн т. Перший п'ятирічний план за більшістю показників не був виконаний. І все ж на Україні він характеризувався високими темпами розвитку індустрії, значними інвестиціями та створенням нових галузей.

Внаслідок того, що планувалися надзвичайно високі показники, вживалися суворі заходи для покарань та різні форми стимулювання для їх виконання (Сталін називав це «підхльостуванням країни»), використання трудового ентузіазму, були досягнуті значні успіхи, що мали важливі наслідки для України. УРСР в роки першої п'ятирічки одержала понад 20% загальнодержавних капіталовкладень, а з 1,5 тис. нових підприємств — 400 будувалися в Україні. Серед них найбільша в Європі Дніпровська гідроелектростанція, Харківський тракторний завод, гіганти металургії — «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь».

Зростання індустрії продовжувалось і в другій та третій п'ятирічках, хоча капіталовкладення і темпи зростання зменшилися. Враховуючи, що у разі війни промислові центри України виявилися б незахищеними, уряд СРСР зосереджував ресурси і увагу на будівництві і розвитку промислових центрів Уралу, Сибіру та Далекого Сходу. Із 4500 підприємств, що будувалися в СРСР у роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.), лише 1000 знаходилися в Україні. У перші роки наступної п'ятирічки (1938 — перша половина 1941 р.) із 3000 заводів-новобудов в Україні зводилося лише 600. Проте створення такої кількості нових заводів, шахт, електростанцій протягом трохи більше десяти років вивело Україну на рівень великих індустріальних країн. Стали до ладу гіганти металургії в Донбасі і на півдні України, машинобудівні підприємства в Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві, Луганську, Дніпропетровську. Виник-

ли нові галузі промисловості, в тому числі кольорова, авіаційна, хімічна та військова.

Індустріалізація України викликала зміни в соціальній структурі та розселенні українців. Сформувалися національний український робітничий клас і технічна інтелігенція. Розгорталась урбанізація. У міста переселилися мільйони українців, що було викликано потребою грандіозного будівництва і експлуатації нових підприємств. Новозбудовані заводи України спиралися на місцеву робочу силу. Чисельність міських мешканців лише за 1926–1930 рр. подвоїлася. У 1939 р. в містах проживала третина жителів УРСР (у 1926 р. — п'ята частина). У 1920 р. українці складали 32 % міського населення, а в 1939 р. — 58%. Зріс прошарок українців в середовищі робітничого класу: у 1920 р. — 6%, у 1939 — 30%. Величезний приплив нових мешканців створював у містах надзвичайно важкі умови для існування, різко загострив дефіцит житла. Молодь розміщувалася в переповнених гуртожитках, а сімейні — в убогих халупах, часто землянках в передмісті. І все ж їхнє становище було кращим, ніж на селі.

14.5. Колективізація. Голодомор 1932–1933 рр.

Ще радикальнішими були перетворення на селі. У 1929 р. тут почала розгортатися масова колективізація, що стала трагічною сторінкою в історії українського селянства і всієї України. Селянин-власник був незручною і небажаною фігурою для партійно-державного керівництва СРСР. Прискорені темпи індустріалізації держава не могла забезпечити, коли вела справи з мільйонами дрібних власників. Маючи певний мінімум засобів виробництва, селянин мало залежав від державних органів, а вони від нього в основному були залежними, потребуючи продуктів для міст, промисловості та армії. І тому партійний і державний апарат взяв курс на створення великих виробництв у вигляді колективних господарств (колгоспів). Колективне господарство у формі кооперативу ринкового типу, в якому селянин залишався власником засобів виробництва, не цікавило Сталіна, хоча ідея реформування сільського господарства відстоювалася Леніним у його останніх працях (так званому «Заповіті Леніна до партії»). Ленінському кооперативному плану партійна і радянська преса співала дифірамби, а сталінське керівництво, ліквідувавши неп, стиха, замасковано відкинуло цю ідею. І це незважаючи на те, що селяни продемонстрували своє ставлення до колгоспів у 20-х роках: за десятиліття перебування у складі СРСР в колгоспи вступило всього 3% від загальної кількості сільгоспробітників.

В жовтні 1927 р., вони об'єднували трохи більше 1% селянських господарств. В той же час бурхливо розвивалися різні форми кооперації, яка зберігала власність селян.

Поштовхом до форсування колективізації стала хлібозаготівельна криза 1928 р. Уряд СРСР розраховував, що буде безперешкодно купувати у селян достатню кількість хліба за низькими цінами, забезпечуючи країну і експортуючи його для закупівлі машин на потреби індустріалізації. Однак засуха зменшила урожай, ціни на зерно піднялися, і селяни відмовлялись продавати державі хліб за цінами, які вона їм диктувала. У відповідь до селян було вжито репресивних заходів: конфіскація зерна, великі штрафи, розкуркулювання, депортації, як і в часи воєнного комунізму. «Надзвичайні заходи» дали можливість «видавити» із неврожайної України на 33% більше зерна, ніж у попередньому році. Але у багатьох районах почався голод.

Однак постійно застосовувати «надзвичайні заходи» до великої маси селян-одноосібників було небезпечно, і Сталін вирішив приборкати непокірне селянство, яке в очах догматиків-марксистів було антисоціалістичною дрібнобуржуазною стихією. Розгорнулася масштабна пропагандистська кампанія. Органи преси, радіо, партійні керівники цитували Леніна часів воєнного комунізму, ігноруючи його останні роботи, і переконували селян в перевагах великого колективного господарства. Гасло «суцільної колективізації» (найбільш поширений в ті роки вираз) стало в центрі діяльності партійних і державних органів. Рішення про його здійснення приймає листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). В його постанові від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» Україна відносилася до групи районів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931-го або навесні 1932 р.

Щоб залякати і зламати селянство, починається масове розкуркулення (за виразом Сталіна, «ліквідація куркульства як класу»). Куркулями називали заможних селян, які мали великі господарства і використовували найману робочу силу. Однак це були ті люди, які за радянської влади стали заможними завдяки своїй завзятій праці. «Глитаї», або ж багаті селяни, які жорстоко визискували своїх односельчан, були розгромлені ще в часи «воєнного комунізму». Більшість заможних селян не мали антирадянських настроїв, але в колгоспи не вступали.

Та не бажали вступати в колгоспи і середняки та бідняки. Тому куркулями оголошували і багатьох середняків. Для бідняків винайшли термін — підкуркульник. Всі вони також були репресовані. Тих, хто чинив впертий опір колективізації, розстрілювали або масово вивозили в табори. У решти конфісковувалася власність, а господарів із сім'ями

викидали з будинків. Але найчастіше їх теж вивозили на північ, де скидали серед арктичної пустелі без їжі та притулку. З-понад мільйона українських селян, експропрійованих радянською владою на початку 1930 р., близько 850 тис. депортовано на північ та до Сибіру, де багато з них, особливо діти, загинуло. Немало селян самі розпродавали майно, кидали землі й виїздили на новобудови.

Особливо жорстоко проводилася колективізація взимку 1930 р. Людей заганяли в колгоспи силою, усуспільнюючи всю худобу і птицю. Оскільки винищувати односельчан відмовлялася навіть сільська біднота, об'єднана в комітети незаможників (комнезами), в села України відряджалися віддані компартії безпартійні робітники, комуністи та комсомольці: восени — 15 тис., в січні — 47 тис. Одночасно в села прибула велика група 25-тисячників (переважно робітники). З підприємств безперервно виїздили також групи і бригади виробничників, які проводили монтаж, ремонт та експлуатацію сільськогосподарської техніки та агітаційну діяльність серед селян.

До березня 1930 р. близько 3,2 млн селянських господарств України було колективізовано. Однак це спричинило наростання протесту серед селян. Одним з його проявів було масове вирізання худоби. Між 1928 і 1932 роками її поголів'я скоротилося вдвічі. Напруження на селі все більше посилювалося і загрожувало перерости в нову селянську війну. Селяни били, а часто і вбивали чиновників. Поширювалися й інші форми протесту, в тому числі так звані «бабські бунти»: виступи жінок проти усуспільнення їхньої власності, особливо там, де забирали в колгоспи корів і домашню птицю. Озброєні виступи селян придушувалися частинами регулярних військ. У всіх заходах колективізації обов'язково брала участь міліція.

Сталін робить хитрий маневр: на початку березня 1930 р. друкує статтю «Запаморочення від успіхів», у якій наголошує на добровільності колективізації, визнає «перегини» і перекладає відповідальність за них на місцеву владу. В постановах уряду і партійного керівництва в цей час багато говориться про добровільність вступу в колгоспи і про право селян виходити з них. І масштаби колективізації різко зменшилися. За три місяці після цього з колгоспів вийшла половина селянських дворів, у тому числі всі середняцькі. Але сталінська верхівка вимагала від місцевих організацій нового наступу, і восени починається друга хвиля колективізації. Тепер селян примушували вступати в колгоспи шляхом накладання колосальних податків на одноосібників і надання значних податкових пільг членам колгоспів. Поряд з цим була зроблена значна поступка колгоспникам: їм дозволялося мати присадибну ділянку і підсобне господарство. Податковий прес погнав селян у колгоспи, і

на початок наступного року було колективізовано 67% селянських господарств, а до кінця 1932 — 70% господарств і понад 80% посівних площ. У липні 1935 р. вже 93 % селянських господарств України входили до колгоспів, яким належало 98 % посівних площ.

Держава посилює свій вплив на колгоспи. Для цього створювалися державні машинно-тракторні станції (МТС), у яких зосереджувалася основна частина сільськогосподарської техніки для обробітку колгоспних полів. Це було засобом економічного контролю над колгоспами, подібно до того, як мережа партійно-комсомольських організацій, Рад усіх рівнів, міліція здійснювали політичний контроль. Користуючись цим, керівництво країни оголосило поставки колгоспної продукції державі «першою заповіддю». Продукція поставлялася, а не продавалася, і держава сплачувала за неї лише символічні гроші. Розміри державних поставок охоплювали майже весь урожай. Це було фактично відновленням продрозкладки. До того ж у 1930 р. заборонили приватну торгівлю. Колгоспники отримували копійки і мізерну кількість хліба за свою працю, а тому втрачали заінтересованість у розвитку виробництва і ставилися до колгоспного майна байдуже, іноді навіть вороже. Так, у 1931 р. майже третина врожаю зерна була втрачена під час жнив; а площа посівів з 1929 по 1932 рік зменшилася на одну п'яту. Посилюється дезорганізація колгоспного виробництва. Було очевидно, що ліквідація економічної самостійності селян підриває сільськогосподарське виробництво.

Особливо фатальну роль у погіршенні становища в сільському господарстві відіграла жорстока сталінська хлібозаготівельна політика. Вже у 1931 р. з республіки вивезли близько 400 млн пудів зерна, хоча керівники УРСР благали Сталіна зменшити хлібозаготівлі, на що той відреагував мізерним зниженням. В результаті в ряді районів України весною 1932 р. почався голод, що припинився лише влітку, з новим врожаєм. У відповідь селяни приховували зерно, розтягували при нагоді те, що було ще не оприбутковане, недообмолочували солому, а пізніше обмолочували її вдруге — для себе. Замість відмови від податків, які змушували колгоспників ставати на цей шлях, сталінська верхівка посилювала репресії. Так, 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР затвердили власноручно написану «вождем народів» постанову, відповідно до якої розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк до десяти років. За кишеню зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник отримував строк у концтаборах. Купити в містах продовольство селяни не могли, бо з 1929 р. воно розподілялося за картками. Жителі сіл опинилися в безвихідному становищі.

На 1932 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили хлібопоставки в розмірі 356 млн пудів. Урожай 1932 р. був трохи менший порівняно з 1931 р. Але у зв'язку з деградацією сільськогосподарського виробництва, дезорганізацією господарств хлібозаготівля у1932 р. проходила важче, ніж будь-коли. З червня по жовтень з колгоспів та господарств одноосібників вдалося вивезти лише 136 млн пудів зерна, з радгоспів — 20. Тоді Сталін направив в Україну хлібозаготівельну комісію на чолі з Молотовим і Кагановичем, яка мала надзвичайні повноваження. План хлібозаготівель був зменшений до 282 млн пудів, і його колгоспи мали виконати негайно. Зрив заготівель комісія пояснювала не відсутністю хліба, а відсутністю боротьби за нього. Це було різке звинувачення на адресу республіканської парторганізації.

У зв'язку з цим були мобілізовані партактивісти, війська, органи міліції, а в селах — сільські активісти, так звані «ударні бригади». Спеціальні комісії обшукували кожне селянське господарство, забирали не лише зерно, але й незернові їстівні припаси. В поїздах, на вокзалах працівники міліції конфісковували харчі, придбані колгоспниками або обміняні за коштовні речі в містах. Сільські трударі були приречені на голодну смерть. Та й комісія Молотова зуміла «вичавити» з України лише 105 млн пудів, тобто усього держава одержала з УРСР 261 млн пудів. План не був виконаний, хоча з республіки було вивезено майже все зерно.

Голод охопив лише сільськогосподарські райони України і був спрямований проти селянства. Це було продовженням процесу розкуркулювання. Найважче він проходив весною і влітку 1933 р. Люди їли трупи тварин, траву, кору дерев, траплялися випадки канібалізму. Дітей вивозили в міста і кидали там в установах та лікарнях, які відправляли їх у дитбудинки. Кількість голодуючих зростала з місяця в місяць. Втекти з України було важко: кордон з Росією і Білорусією перекрили війська і міліція.

Врятувати населення України від голоду була можливість. Для цього мали використати воєнні резерви та звернутися по допомогу до міжнародної громадськості. Однак Сталін відкидав будь-які розмови про голод. Слово «голод» не зустрічається в документах, навіть у стенограмах пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК компартії республік. Українські партійні і радянські лідери мовчки погоджувалися з цим жахливим злодійством «вождя», залякані і зломлені ним. Їм показали, що на них чекає, коли була репресована велика група місцевих партійних і радянських керівників, голів колгоспів, які робили спроби перешкодити насильству і якось врятувати населення своїх районів від голоду.

У січні 1933 р. Сталін відрядив в Україну свого уповноваженого П. Постишева, який став секретарем ЦК КП(б)У, а фактично — єдиновладним

керівником КП(б)У і УРСР. Він лише дещо змінив політичну лінію, організувавши весною і влітку харчування тих колгоспників, які працювали на посіві і збиранні врожаю. За його вказівкою в селах продовжувалися обшуки — тепер зерно конфісковувалось для посівної кампанії. За оцінкою сучасних істориків (С. Кульчицького та ін.), прямі втрати від голоду складають приблизно 5–5,5 млн осіб, повні, з урахуванням зниження народжуваності, — 6–7 млн. Терор голодом 1933 р., спрямований проти українського народу, передовсім селянства України, був найстрахітливішим серед численних злочинів сталінщини.

У 1932–1933 рр. голод охопив не лише Україну, а й Крим, Курщину, Північний Кавказ, Нижнє Поволжя та Казахстан. Найжахливішим він був на Україні і Кубані. Більшість істориків пов'язує це з тим, що там жили українці. В радянській історичній науці на цю тему було накладено «табу», і до 1987 р. про неї науковці не згадували. Частина істориків української діаспори і сучасні науковці вважають, що голод був спрямований саме проти українців і мав чітко виражений характер геноциду. Деякі дослідники вважають голод формою боротьби Сталіна проти селянства, яке не сприймало цієї моделі соціалізму, не погоджувалося з колективізацією. Окремі історики пов'язують голод з ідеєю форсованої індустріалізації, яку Сталін здійснював в ці роки за підтримки робітничого класу. Однак Сталін брав до уваги особливості сільського населення України: його схильність до приватної власності, природну любов до своєї Батьківщини, його опір заходам по здійсненню прискореної індустріалізації та колективізації. Поряд з цим незаперечним є те, що найжорстокіша форма голоду розповсюджувалася переважно на райони, де в роки громадянської війни існувала опозиція радянській владі, політиці воєнного комунізму, і її основною силою, «головним опонентом» було селянство України, як і Дону, Кубані та інших регіонів. Відомо, що «батько народів» не вмів прощати своїх противників, як і йти на компроміси.

У 1933 р. відбувся поворот у розвитку колгоспного виробництва: замість безрозмірної хлібозаготовки, згідно з Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., у колгоспів вилучалася твердо фіксована частина продукції, а решту вони могли ділити між собою чи продавати. Це пробуджувало у колгоспників зацікавленість у розширенні посівних площ і сприяло поступовому подоланню безгосподарності. Однак між державою та одержавленими колгоспами ринкових відносин не виникало. Історики саркастично відзначають, що праця селян з рабської перетворилася в кріпацьку. Та все ж це давало певні можливості працювати на себе. Науковці справедливо вважають, що в 1933 р. обидві сторони — держава і селянство відступили від своїх первіс-

них позицій. Сталінський режим відмовився від буквального втілення в життя комуністичної доктрини про примусове об’єднання селян у комунах, а селяни під тиском розкуркулювання і терору голодом — від власної землі і економічної незалежності і йшли в колгоспи, отримавши можливість розпоряджатися частиною виробленої в них продукції. Сталінська верхівка була задоволена, вмонтувавши в тоталітарний державний механізм мільйони селян, в минулому одноосібників та дрібну буржуазію. В лютому 1933 р. Сталін навіть висунув гасло — «Зробити усіх колгоспників заможними». І в цьому напрямку здійснювалися в майбутньому певні заходи.

У другій п’ятирічці партійно-державне керівництво СРСР здійснило низку заходів для зміцнення колгоспів, а також для деякого поліпшення життя колгоспників. Вводилися методи індивідуальної і дрібногрупової оплати праці залежно від кількості і якості виробленої продукції. Все ширше використання принципів матеріальної зацікавленості сприяло зростанню продуктивності праці. З’явилися і герої: бригадир Старобешівської МТС на Донеччині Паша Ангеліна, ланкова колгоспу імені Комінтерну в селі Старосілля на Черкащині Демченко та багато інших. Зростала машинно-технічна база колективізованого села, все ширше запроваджувалися наукові досягнення. У роки другої п’ятирічки в середньому за рік в УРСР ставало до ладу 73 МТС. Практично вони обслуговували технікою переважну більшість колгоспів республіки, виконували майже всі роботи в рільництві і деякі в колгоспному тваринництві. В колгоспах на кінець другої п’ятирічки зникли ручна праця на посіві та збиранні зернових. Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, а й створювало можливості для впровадження агротехніки. Так у 1932 р. зернові не прополювалися зовсім. В 1933 р. вони оброблялися на площі 5,8 млн га, а в 1934 — вже на 11,4 млн га. Посіви озимих на парах у 1932 практично не проводилися, а в 1936-му вони становили 33,6% озимого клину. Більшість колгоспів стали розвивати, крім основних виробництв, додаткові — птахівництво, садівництво та ін.

До кінця 1934 р. криза в сільськогосподарському виробництві була подолана і в усьому СРСР відбулося скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів. Поліпшення матеріального становища селян, матеріальна їх заінтересованість виявилися більш вигідними державі, ніж вилучення врожаю насильницькими методами. У 1933 р. українські селяни дали державі 317 млн пудів хліба, в 1935 — 462, а в 1936 — 545 млн. При цьому відбувалося і певне зростання життєвого рівня колгоспників та культури села.

14.6. Культурне будівництво в 20–30-х роках

В культурному будівництві 1920-х і 1930-х років існують істотні відмінності. Цей процес в Україні був таким потужним, що його справедливо називали культурною революцією або цілим етапом національного відродження. І це тісно пов'язано з політичним курсом комуністичної партії і уряду на здійснення українізації, а також з діяльністю комуністів-патріотів Ф. Гринька, О. Шумського, М. Скрипника. Розвиток української культури в 20-х роках був продовженням національного відродження, могутній поштовх якому дала українська революція 1917–1920 рр. Це головний фактор небаченого розвитку української культури в третьому десятилітті XX ст.

Поряд з цим не слід ігнорувати і програмову мету більшовицької партії щодо надання трудящим масам можливості освоювати духовні цінності, створені людством, учитися в усіх типах навчальних закладів. Ставилося завдання створити умови для всебічного розвитку особи. На здійснення цієї мети були спрямовані заходи організації широкої мережі освітніх, культосвітніх, мистецьких, наукових та інших закладів, забезпечення можливості кожному громадянинові безкоштовно навчатися і користуватися бібліотеками. До того ж і народні маси, розбуджені революційними подіями, ліквідацією царизму, прагнули освіти та культури.

У 1930 р. сталінське керівництво позбавило українців можливості розвивати національну культуру, заформалізувало освіту завданнями підготовки людини до соціалістичного будівництва, а фактично — виховання особисто відданих Сталіну громадян. Розгром інтелігенції, наукових та культурних закладів, що спрямовували свою діяльність на творення національно-культурних цінностей, призвів до зниження рівня української культури, фактичного до її придушення і обмеження. Це була своєрідна реакція в духовному житті українського народу.

Кінець громадянської війни поставив низку питань в галузі духовного життя українського народу: в якому напрямі слід розвиватися українській культурі, на які взірці слід орієнтуватися, як використовувати свої і чужі традиції та досягнення. З цих питань точилися гострі дискусії. В Україні з початку 20-х років розгортається велика робота по ліквідації неписьменності. Це було пов'язано з тим, що єдиний перепис населення у 1897 р. показав, що в українських губерніях налічувалося лише 27,9% письменних. У 1923 р. було створено товариство «Геть неписьменність», яке очолив голова ВУЦВК Г. Петровський. Застосовувалися різноманітні форми організації навчання дорослих — від збирання добровільних внесків до мобілізації всіх письменних під гаслом «Кожний письменний має навчити грамоті одного неписьменного». Але

найбільша частка цієї діяльності лягла на плечі українського вчителя, який після робочого дня в школі вів по кілька годин групи неписьменних. У 20-х роках кількість неписьменних зменшилася з 76 до 43% дорослого населення. Навчання велося їх рідною мовою. І хоча досягти грамотності всього населення у 20–30-х роках не вдалося, все ж результати були вагомими: перепис 1939 р. зареєстрував в Україні 85,3% письменних у віці до 50 років.

Важливе значення в духовному розвитку мас та ліквідації неписьменності мало охоплення школою всіх дітей шкільного віку. Для цього багато було зроблено вже в 20-х роках. Доводилося долати надзвичайні труднощі матеріального забезпечення навчального процесу, браку кваліфікованих учителів та ін. Громадськість проводила суботники, тижні, місячники допомоги школі, завдяки чому вона була врятована від повного занепаду. Як у ліквідації неписьменності, так і в організації навчання дітей багато робила молодь України. Комсомольські мобілізації молоді, здатної працювати в школах, короткокурсова підготовка вчителів сприяли подоланню кадрової кризи в системі народної освіти. Вже у 1925 р. діяло 18 тис. шкіл. У 1931–1932 навчальному році майже повністю виконувався всеобуч. Переважна більшість випускників початкової школи (95%) продовжували навчатися в школах-семирічках. В Україні з 1932 р. діяла єдина структура загальноосвітньої трудової школи: початкова (I–IV класи), неповна середня (I–VII) і середня (I–X класи). Кількість середніх шкіл безперервно зростала. За роки другої п'ятирічки їх кількість збільшилася із 261 до 2531. Відбувався перехід до обов'язкової середньої освіти. Понад 80% дітей навчалися в українських школах.

Одним із важливих завдань культурного життя України була підготовка достатньої кількості фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Швидко зростала мережа вищих навчальних закладів. Широко були відкриті двері у вузи для молоді з трудових прошарків. Дітям робітників і селян видавалися стипендії, для них створювалися робітничі факультети, які готували молодь до навчання у вищих навчальних закладах. Особливо енергійно розвивалася мережа вузів у 30-х роках. В цілому кількість їх зросла з 19 у 1914–1915 навчальному році до 129 у 1938–1939-му, а чисельність студентів, відповідно, з 27 до 124 тис. Радянська Україна випередила за кількістю студентів найбільш розвинуті країни Європи — Великобританію (50 тис.), Німеччину (70 тис.), Францію (72 тис.). Багато міст України стали вузівськими центрами. Було відкрито по чотири навчальні заклади у Вінниці, Полтаві, Сталіно (тепер Донецьк), по три — у Ворошиловграді (Луганськ), Запоріжжі, Житомирі, Миколаєві та інших містах. Найбільшим вузівським центром

України був Харків — столиця УСРР до 1934 р. Поступово підвищувалася якість підготовки спеціалістів, зростали науково-педагогічні кадри вузів. У 1934 р. були встановлені наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів і професорів, розширювалася аспірантура. На кінець 30-х років в Україні, незважаючи на сталінські репресії, в основному вирішувалася проблема забезпечення народного господарства і культури фахівцями всіх рівнів освіти. Їх чисельність перевищила 500 тис. чоловік.

Великі успіхи в галузі освіти та зростання економіки сприяли швидкому розвитку науки. Головним осередком наукової діяльності була Всеукраїнська академія наук (ВУАН), у 1936 р. перейменована в Українську академію наук (УАН). Першим президентом ВУАН був обраний видатний вчений В. Вернадський. Першими дійсними її членами стали відомі науковці: історик Д. Багалій, археолог і етнограф М. Біляшівський, економісти К. Воблий, М. Птуха, ботаніки В. Липський та О. Фомін, математики Д. Граве, М. Кравчук, М. Крилов, філологи А. Кримський, М. Сумцов та ін. Секретарем багато років був А. Кримський. ВУАН об’єднувала і координувала діяльність наукових установ та окремих дослідників, спрямовувала розвиток науки відповідно до потреб народного господарства.

Основними науковими осередками ВУАН спочатку були науково-дослідні кафедри, а з 1930 р. — інститути. У науково-дослідних інститутах та інших осередках ВУАН були досягнуті вагомі результати в математиці, фізиці, хімії, історії, економічних науках. В Українському фізико-технічному інституті (УФТІ) в Харкові був введений в дію прискорювач елементарних часток, на якому проведено ядерну реакцію шляхом розщеплення ядра літію. З середини 30-х років розширюються дослідження в галузі техніки. Є. Патоном та його учнями була розроблена теорія зварювання. В 1934 р. організовано інститут електрозварювання та гірничої механіки.

Академічні кафедри та комісії, очолювані Д. Багалієм, М. Василенком, М. Грушевським, М. Слабченком, розробляли проблеми історії України. В галузі лінгвістики і літературознавства вагомі здобутки одержали М. Возняк, С. Єфремов, М. Зеров, А. Кримський. Вчені, які стояли на ґрунті марксистсько-ленінського вчення, створювали свої заклади і організації. У 1931 р. була створена Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, президентом якої став О. Шліхтер. Науковці-марксисти розробляли окремі теми історії України та філософії. Однак після 1933 р., коли посилилися репресії проти науковців, вони постраждали найбільше. Пізніше обезлюднені установи ВУАМЛІНу були злиті з інститутами АН УРСР. Працювало багато інших наукових закладів галузевого характеру, в яких велися дослідження в галузі металургії, рос-

линництва, тваринництва, медицини та ветеринарії. Роль науки у всіх сферах суспільного та господарського життя неухильно зростала.

Розвиток художньої літератури в 20-х роках набув особливо бурхливого характеру. Організаційною особливістю літературного процесу в Україні в ці роки було виникнення і розпад великої кількості літературних організацій: «Гарт», «Плуг», «Молодняк», «Західна Україна», «Авангард», «Нова генерація», «Ланка», ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) та ін. Поряд з групою старшого покоління українських літераторів швидко зростали ряди молодих, переважно учасників революційних подій, виходців із селян та робітників. Помітним явищем в літературному житті республіки були поеми М. Семенка, памфлети М. Хвильового, В. Блакитного, сонети М. Зерова, новели і оповідання Г. Косинки, сатира і гумор О. Вишні, І. Сенченка, поеми П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана та А. Малишка, прозові твори П. Панча, О. Копиленка, А. Головка, К. Гордієнка, Ю. Смолича і Ю. Яновського.

Значних успіхів досягла українська драматургія. Найпопулярнішими були п’єси М. Куліша «97», «Комуна в степах», І. Микитенка «Диктатура», «Дівчата нашої країни», І. Кочерги «Марко в пеклі», Я. Мамонтова «До третіх півнів», О. Корнійчука «Загибель ескадри», «Платон Кречет» та ін.

Інтерес народних мас до культури активно проявлявся в швидкому розвитку художньої самодіяльності, різних видів мистецтва, насамперед театрального. Повсюдно виникали професійні та аматорські театри, створювалися драматичні, хорові, танцювальні та інші гуртки. Формується ряд визначних театрів: імені Т. Г. Шевченка в Києві (режисер Л. Захаров, пізніше став працювати в Дніпропетровському), імені І. Я. Франка (керівник Г. Юра), створений 1920 р. у Вінниці, з 1926 р. — у Києві, «Березіль» (керівник Лесь Курбас) з 1926 р. — в Харкові. У 1920 р. в республіці нараховувалося 45 театрів, у 1940 — 140 та понад 40 — пересувних (робітничо-селянських). Однією із найяскравіших театральних зірок тих часів був Лесь Курбас, енциклопедично освічений режисер-новатор. У 1925–1926 рр. уперше за всю історію України були створені національні театри опери і балету в Харкові, Києві та Одесі. Організовувалися також численні філармонії, оркестри, хорові капели, камерні ансамблі, оркестрові колективи. Були написані і поставлені перші українські балети.

В складних умовах розвивалося українське кіномистецтво, яке ставило і демонструвало фільми переважно агітаційного характеру. Велику роль у його становленні і розвитку відіграв Олександр Довженко, який з 1926 р. був кінорежисером Одеської кіностудії. Надзвичайною популярністю користувалися його кінофільми «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Вагомий внесок в розвиток українського кіномистецтва зробили режисери І. Санченко, І. Кавалерідзе, Л. Луков.

Образотворче мистецтво продовжувало традиції художників попередніх століть. Художники освоювали нову тематику, нові стилі художнього відображення дійсності. Українське мистецтво пензля збагатили М. Бойчук, М. Дерегус, М. Бурачек, В. Касіян, Ф. Кричевський, Г. Нарбут, В. Петрицький, О. Павленко, І. Падалка, М. Самокиш, Г. Світлицький, К. Трохименко.

Традиції українського народного мистецтва розвивали І. Гончар, Г. Собачко, М. Приймаченко, П.Власенко та інші майстри, вироби яких вражали своєю неповторною національною своєрідністю. Твори образотворчого мистецтва, як і народного, виставлялися в багатьох музеях, мережа яких охопила всі великі міста України. Особлива увага приділялася монументальній пропаганді. Були відкриті пам’ятники Григорію Сковороді (автор І. Кавалерідзе), Тарасу Шевченку в Харкові, Києві і Каневі (автор М. Манізер).

В духовному житті українського народу значну роль відігравала православна церква. Комуністична партія мала на меті знищити релігійні установи, різко ослабити позиції релігії в суспільстві, виховати нові покоління в дусі атеїзму. Проводилася широка атеїстична пропаганда, церкву відділили від держави, відібрали у неї землі та майно і, скориставшись голодом 1921 р., — предмети культу, виготовлені з дорогоцінних металів.

У 1917–1918 рр. в Україні поширюються настрої щодо розриву зв’язків з Московським патріархатом, утвердження незалежної (автокефальної) української церкви. Виникає Всеукраїнська церковна рада, яка підготувала і скликала 11 жовтня 1921 р. в Києві церковний православний собор. Він проголосив за створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і обрав В.Липківського митрополитом. УАПЦ швидко зростала і поширювала свій вплив. У кінці 20-х років вона мала 34 єпископа, 11 тис. священиків та майже 7 млн парафіян. До неї приєдналося багато парафій США, Канади, країн Європи. Українська церква запровадила численні нововведення: використання української мови, осучаснення зовнішнього вигляду священиків (заборона традиційних риз, бороди, довгого волосся), демократизація управління — надання найвищої влади в церкві виборній раді єпископів, священиків та мирян. Однак вона не мала економічної бази і не зуміла згуртувати свої ряди.

Занепокоєні успіхами духовенства, радянські власті розгорнули проти них боротьбу, підтримуючи розкольницькі групи і вводячи важкі податки. Одночасно посилювалася антирелігійна пропаганда та переслідування церковників. У 1927 р. був репресований В. Липківський, а у 1930 р. церква фактично опинилася поза законом. Більшість єпископів та священиків були репресовані, УАПЦ остаточно розгромлена. Втрачала свій вплив і російська православна церква.

У 20–30-х роках в духовному житті УРСР відбувалися складні й дуже суперечливі процеси. Спочатку культурне будівництво здійснювалося з

розмахом і проходило під знаком відродження національної самобутності, а в 30-х роках культурні надбання безжально винищувалися. Проте і в умовах тоталітаризму українська культура зробила значний крок вперед, збагативши світове духовне життя висохудожніми творами літератури і мистецтва, визначними науковими відкриттями. Поряд з цим процес культурного будівництва і розвитку української культури поєднувався з розповсюдженням ідей марксизму-ленінізму та побудови соціалізму.

Підсумовуючи викладений матеріал, слід відзначити, що індустріалізація вивела республіку на якісно новий, високий рівень промислового розпитку. Однак заміна ринку бюрократичними, директивними відносинами у господарстві, відчуження виробничників від власності на засоби виробництва визначили його економічну неефективність. Індустріалізація призвела до падіння життєвого рівня населення протягом тривалого часу.

Джерелом засобів індустріалізації була передовсім неоплачена праця робітників і селян. Щоб забезпечити регулярні переливання ресурсів із сільського господарства в промисловість, було форсовано примусове відчуження селян від засобів виробництва — колективізація цих засобів.

У 1929 р. Й. Сталін відновив воєнно-комуністичну політику і почав здійснювати її найважливіший компонент — суцільну колективізацію. З цією метою найбідніші верстви села були протипоставлені заможним, а останні експропрійовані. Наслідки колективізації були жахливими: дезорганізація і деградація виробництва, голодомор 1932–1933 рр. Навіть вийшовши з кризи після скасування продрозкладки, колгоспи залишалися «вмонтованими» в командну економіку, котра поєднувала в собі деякі елементи ринкового господарства з централізованим плануванням.

Суспільно-політичне і духовне життя 20–30-х років — це особлива сторінка в історії України. В 20-х роках комуністи-патріоти, які очолювали Наркомат освіти, здійснили українізацію і дали поштовх до розвитку української культури, якого не знав навіть український ренесанс. Цей духовний розквіт був пов’язаний з непом, деякими елементами автономності УСРР, активністю старших поколінь патріотичної української інтелігенції, традиціями української революції 1917–1920 рр. та національного відродження попередніх років,

Однак сталінська тоталітарна система не змирилася з таким напрямом духовного і суспільно-політичного розвитку. Були розгромлені та знищені кадри української інтелігенції та комуністів-патріотів, припинена українізація. Та навіть в умовах тоталітаризму і репресій українська культура зробила певний крок вперед. Була удосконалена народна освіта, і всі діти отримали можливість вчитися. Діяла розвинута мережа вузів, технікумів, наукових закладів та медицини.

ТЕМА 15

ЗАХІДНА УКРАЇНА В 20–30-Х РОКАХ

15.1. Польська політика щодо Західної України

Діставши підтримку країн Антанти і рішення Паризької мирної конференції про тимчасову окупацію Галичини, Польща проводила політику, спрямовану на остаточне і повне її приєднання. Був запроваджений жорстокий окупаційний режим, скасований Галицький районний сейм, ліквідовані органи самоврядування. Окупанти заборонили навіть назви «Західна Україна» і «Східна Галичина», ввівши замість них «Малопольську Всходню». Українці, німці, євреї були усунуті з адміністративних посад, а багато хто — із державних установ.

Намагаючись завершити анексію Галичини, польський уряд у 1921 р. провів перепис населення, включаючи і західноукраїнське, у 1922 — загальні парламентські вибори. Українці бойкотували ці акції, розгорнувши саботажницький рух та почали організовуючи партизанські загони. Створена у 1920 р. Українська військова організація здійснила ряд терористичних актів.

Знаходячись у Відні, еміграційний уряд ЗУНР під керівництвом Є. Петрушевича надсилав великим державам ноти протесту проти польської окупації та проекти відновлення незалежності Галичини. Однак у березні 1923 р. вони остаточно визнали Східну Галичину частиною Польської Республіки, яка обіцяла надати Західній Україні автономію та можливість вільного розвитку. Як показали наступні події, Польща вкотре здійснила обманний дипломатичний маневр. Цим рішенням Антанти українці були залишені на милість їхніх ворогів. Всі польські політичні партії, за винятком компартії Польщі, виступали за закріплення польського панування на анексованих землях, вдаючись то до примусової асиміляції і терору, то до гнучких та поміркованих методів.

З 1923 по 1926 рік уряд національних демократів (ендеків), зміцнюючи соціальну базу польського колоніалізму і здійснюючи політику асиміляції українців, переселив до Галичини і Волині більше 300 тис. військових і цивільних колоністів («осадників»), яким, незважаючи на земельний «голод» в українському селі, виділив велику кількість кращих земель та щедрі субсидії. Ті, хто не мав хисту до сільського господарства, обіймали привілейовані посади поліцаїв, поштових, залізничників. Це викликало гостре невдоволення серед українців. Уряд Польщі брав курс на ко-

лонізацію. У 1923 р. забороняється вживання слова «українець», «український», а замість них вводилося — «русин», «руський». У 1924 р. уряд забороняє в державних установах та органах самоврядування українську мову, а українські школи перетворюються у двомовні («утраквістичні») з переважанням польської. У Львівському університеті ліквідуються українські кафедри, а на навчання майже не приймається галицька молодь. Все це свідчило про те, що до середини 20-х років уряд і переважна більшість польських партій проводили по відношенню до української меншості політику конфронтації та колоніального гніту.

У 1926 р. уряд Ю. Пілсудського зробив кілька спроб поліпшити стосунки з українцями. При цьому малося на увазі залучити галичан до здійснення ідеї так званого «прометеїзму». Суть його полягала в тому, що історичною місією Польщі є звільнення народів Радянського Союзу, насамперед українського та білоруського, від московського панування та об'єднання їх з Польщею на федеративних засадах. Однак відбулося лише деяке поліпшення становища волинських селян, серед яких розподілили певну частину урядових земель. Поряд з цим посилюється наступ польських націоналістів і фанатичних католиків на православну церкву на Волині. Православне волинське селянство цим обурилося, і всі акції по примиренню були зведені нанівець. Ідея «прометеїзму» зустріла впертий опір частини урядовців, а також польських націоналістів і була швидко забута, хоча за нею ховалася спроба підготовки нового походу на Київ.

Економічна криза 1929–1933 рр., яка боляче вдарила по українському селянству, ще більше загострила конфронтацію між українцями і польським колоніалізмом. Особливо погіршилися стосунки між галичанами і польськими колоністами. Влітку 1930 р. прокотилася хвиля селянських стихійних нападів на польські маєтки, їх підпалів та розгрому. Було зареєстровано близько 2200 актів «саботажу». У відповідь уряд здійснив жорстокі акти покарання: в села Галичини вводилися підрозділи польської поліції та кавалерії для «пацифікації» (заспокоєння). Вони руйнували українські громадські центри, бібліотеки, конфісковували майно, жорстоко били селян, а то й убивали їх. Було розгромлено 500 сіл, заарештовано 2000 чоловік, переважно молодих, третину їх засудили до різних строків тюремного ув'язнення.

В цей час Пілсудський розпустив парламент, посадив під арешт українських депутатів, а їх виборців, вдаючись до терору, примушували голосувати за польських кандидатів у депутати. Все це поглибило польсько-українське протистояння, призвело до зростання екстремізму з обох сторін. В цих умовах поміркованi польські кола, уряд Польщі і ліберальне українське національно-демократичне об'єднання (УНДО),

деякі кооперативні лідери пішли на взаємні поступки і уклали обмежену угоду, відому під назвою «Нормалізація», яка зобов'язувала українців підтримувати інтереси польської держави, голосувати за бюджет, за що українці мали отримати невеликі поступки. Однак ненависть і недовіра в українському суспільстві були такими глибокими, що угода викликала лише роздратування та критику і була зірвана.

У другій половині 30-х років посилюється польський шовінізм та його агресивні акції проти українців. Натовпи поляків плюндрували українські установи, переслідували і цькували українців. Особливою жорстокістю відзначалися напіввоєнізовані загони польських «стрільців», що переслідували і громили українські організації, особливо культурні. Їх підтримували воєнні кола та релігійні католицькі діячі.

На Волині продовжувався наступ на православну церкву — основну опору української самобутності в краї. Велася пропаганда окатоличення православних українців. Греко- чи римокатоликам власті передали 150 православних церков, а 190 по-варварському зруйнували. Із 389 православних церков, що діяли на Волині в 1914 р., до 1939 р. вціліла лише 51. Аналогічні методи застосовувалися на сусідній Холмщині та Поліссі, де озброєні банди тероризували місцевих жителів, змушували їх перейти в католицтво. Але переважна більшість віруючих зберігала вірність православній церкві.

15.2. Соціально-економічний розвиток

Українські землі, що увійшли до складу Польщі, становили третину її території. У 1931 р. на цих землях мешкало 8,9 млн чоловік, у тому числі українців 5,6 млн (63%), поляків — 2,2 млн (25%), євреїв — 0,9 млн (10%). Українці складали близько 16% населення всієї Польщі, територія — 25%. Західноукраїнські землі були аграрним придатком, або внутрішньою колонією, що постачала центральним реґіонам Польщі дешеву сировину та робочу силу. Близько 80% населення Західної України складали селяни і лише 8% — промислові робітники. Становище економіки ускладнювалося спустошеннями світової і громадянської війн, згубним впливом всесвітньо-економічної кризи 1929–1933 рр., дискримінаційною політикою уряду.

Найпекучішими проблемами селянства залишалися малоземелля і безземелля, перенаселеність сіл. У населених українцями польських воєводствах на 1,2 млн селянських господарств припадало 60% землі, а близько 2 тис. великих маєтків, які належали полякам, охоплювали 25% оброблюваних площ.

Дещо кращим було становище селян на Волині, де земля була більш високоурожайною і там мешкало менше польських великих землевласників. Щоб хоч частково розв'язати земельне питання, у 20-х роках уряд сприяв розділу великих маєтків. Однак більшість земель переходила до польських селян та переселенців з Польщі — осадників. Малоефективною виявилася і еміграція, оскільки в міжвоєнний період США і Канада скоротили квоту емігрантів, і туди виїхало лише 170 тис. західних українців. І все ж українське селянство зуміло зберегти свої позиції, а заможна його верства навіть розширила їх. Значного розвитку набула сільська кооперація.

Промисловість розвивалася мляво: уряд підтримував лише промисловий розвиток Центральної Польщі. Туди направлялися кошти від податків з українського селянства Галичини і Волині. Навіть традиційні нафтова і лісова промисловості розвивалися повільно. В них було зайнято лише 135 тис. робітників. Також повільно зростала харчова, переробна та інші галузі. Не з'явилося жодного нового промислового центру. Єдиним був Львів (300 тис. чол.), де переважали поляки і євреї. Тут уряд певною мірою підтримував польських капіталістів, і створювались підприємства з переробки сільгоспсировини. У Львові виникло і кілька нових підприємств українських бізнесменів, а також кооперативні господарські об'єкти, що належали українцям.

І все ж українська буржуазія була слабкою. Фінансовий капітал традиційно знаходився під контролем євреїв. У соціально-економічному, як і в політичному житті Західної України продовжувала зростати роль української інтелігенції. Але на відміну від XIX ст., коли велику частину цього стану складали священики, у 20–30-х роках переважна більшість інтелігенції стала світською. Кількість її наближалася до 15 тис. осіб. Головною причиною відносно невеликої чисельності освічених українців була політика уряду, спрямована на обмеження для представників непольської національності вступу до вузів. Так, у Львівському університеті частка українців ледве сягала 10%. Отримуючи освіту, західноукраїнська молодь не мала роботи в містах. Вона працювала переважно в селах вчителями, службовцями в кооперативах, які швидко зростали. Поступово розширювалися групи, які опанували юриспруденцію, медицину, фармакологію, інженерну справу, де монополію довго утримували поляки та євреї. Закритою для українців залишалася служба в урядових установах: урядові посади призначалися лише для поляків.

Діяльність переважної більшості українських інтелігентів на селі сприяла деякому прискоренню його соціально-економічного та культурного розвитку. Частина інтелігенції прагнула розвивати кооперацію, культурно-освітні товариства, українську школу (це мало назву

«органічний сектор»). Кількість українських кооперативів зросла з 580 у 1921 р. до 4 тис. у 1939 р. Кооперативний рух сприяв економічному самозахисту українців і одночасно готував їх до самоврядування. Зрозуміло, польський уряд його не підтримував.

15.3. Національно-визвольна боротьба

У відповідь на антиукраїнську колонізаторську спрямованість діяльності уряду і шовіністично налаштованих громадсько-політичних об'єднань Польщі українці вели активну національно-визвольну боротьбу. В перші роки після війни ЗУНР з Польщею сили, що творили національну революцію в Західній Україні, не змирилися з польською окупацією і продовжували боротьбу.

Радикальна молодь створила у 1920 р. в підпіллі Українську військову організацію (УВО), яка розгорнула терористичну діяльність. У ній певний час мали значний вплив ліві, і УВО довго не ставала на шлях антирадянської боротьби. З'являються прорадянськи налаштовані партизанські загони. Радянська Україна з її українізацією, як пріоритетною політикою, справляє враження, що вона — батьківщина всіх українців. Цьому сприяли і протести СРСР проти окупаційного режиму в Східній Галичині і на Волині, а також винахідлива діяльність українських дипломатів із радянських зовнішньополітичних представництв у містах найбільшого зосередження українських зарубіжних громад. Поміркована українська газета «Діло», орган УНДО, писала: «На берегах Дніпра кладуть підвалини того національно-державного будинку, який об'єднує в собі всі частини роз'єднаної і розшматованої тепер землі».

Подібні настрої в 20-х роках пояснюють зростаюче бажання різних прошарків західноукраїнського населення до переміщення в УСРР. Це було прагнення української інтелігенції, інших соціальних груп до об'єднання національних сил в ім'я державотворчої роботи. Певні деякі можливості для цього існували тільки в УСРР. Зростаючий потік переселенців, переважно з Галичини, прибував до Харкова, Києва, інших міст і активно включився у суспільно-економічне, громадське та військове життя УСРР. Справжній ренесанс української мови і культури, атмосфера загального піднесення справляли позитивний вплив на західноукраїнське населення.

У 30-х роках контрукраїнізація, насильництво в часи форсованої індустріалізації та колективізації, голодомор, масові репресії загальмували і надали зворотного напряму прорадянським симпатіям значної частини західноукраїнського населення. Зближенню і єднанню націо-

нальних сил українців було завдано величезної шкоди. Галичани, котрі переїхали до УРСР, загинули підчас репресій. В західноукраїнському таборі загострюються розбіжності і суперечності, хоча в боротьбі проти окупантів сили національного визволення часто прагнули однієї мети — об'єднати українців у незалежній державі.

Особливо загострилися протиріччя в кінці 20-х років, після того як загарбання Східної Галичини остаточно санкціонувалося країнами Заходу. Виявилося кілька груп суперечностей: між комуністами та їх опонентами, між радикальними націоналістами і центристськими партіями, католиками і греко-католиками, з одного боку, та православними — з другого, між політиками, традиційно схильними до співробітництва з колонізаторами, раніше австрійцями, тепер — поляками, і непримиримими до колоніального гніту діячами. Змінювався склад антиколонізаторських сил та їх структура.

Учасники національно-визвольної західноукраїнської революції, накопичивши досвід і революційне загартування, тепер були основною силою в галицькому суспільстві. Серед них була група борців, яка виховувала нові покоління, що, вступаючи в життя, займали своє місце в антиколоніальному русі. Старші і молодші покоління втягувалися в різні струмені боротьби: центристський, поміркований, де застосовувалися легальні форми діяльності; комуністичний, схильний до підготовки і проведення різних революційних дій; крайній радикальний націоналістичний, який вдавався як до масових революційних акцій, так і до індивідуального терору.

Лівий, центристський та правий напрями політичної діяльності українців охоплювали 12 партій. Серед них найчисельнішим і найвпливовішим було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), прямий спадкоємець довоєнної Національно-демократичної партії — провідної до і в часи польсько-української війни 1918–1920 рр. Ця ліберальна партія української інтелігенції, духовенства і частково селянства виступала за конституційну демократію та незалежність України, але вважала за необхідне досягти цього шляхом реформ. Ця партія мала гнучку тактику, йшла на компроміси, намагаючись нормалізувати польсько-українські відносини. Але репресії і традиційно непримирима шовіністична політика польського уряду та екстремізм українських націоналістів ускладнювали і зривали ці намагання. Об'єднання контролювало багато українських фінансових, кооперативних, культурних закладів та організацій (Ревізійний союз українських кооперативів — 450 тис. чоловік, «Просвіта» — 400 тис., «Сокіл» — 2 тис.). На виборах до польського сейму УНДО збирало до 600 тис. голосів, завойовуючи величезну більшість українських мандатів.

До лівого центризму слід віднести Радикальну партію, яка існувала з кінця XIX ст. Вона схилялася до європейського соціал-демократизму, а її програма закликала до справедливого поділу землі серед селян, обмеження приватної власності, відокремлення церкви від держави та створення українцями незалежної держави. У 1926 р. вона об'єдналася з партією соціалістів-революціонерів, яка діяла на Волині, Поліссі й Холмщині, і разом вони утворили Українську соціалістичну радикальну партію. У 30-х роках партія радикалів налічувала близько 20 тис. членів, здебільшого селян, сільськогосподарських робітників та групу інтелігенції. У кінці 20-х років на виборах до сейму вона здобула підтримку 300 тис. виборців, а з 1930 р. стала членом II Інтернаціоналу. Вона мала свою молодіжну спілку «Каменярі», яка налічувала до 7 тис. членів. На початку 20-х років орієнтувалася на зближення з комуністами, за що була заборонена. У 1929 р. УСДП відновила свою діяльність, але вже незалежно від комуністів, дотримувалася поглядів європейської соціал-демократії та засуджувала сталінські методи будівництва соціалізму. Під її керівництвом працювало культурне товариство «Робітнича громада» та профспілкові організації. Партія видавала часописи «Вперед» і «Професійний вісник». У Західній Україні діяли і деякі угодовські організації, зокрема Українська католицька народна партія, яка з 1931 р. стала називатися «Українська народна обнова» (УНО). Вона спиралась на греко-католицьке духовенство, була лояльною щодо Польщі і проповідувала польсько-українське зближення та співжиття в Галичині. Використовуючи деякі можливості опозиційної колонізаторському режиму діяльності, українські громадські та політичні центристські організації намагалися хоча б трохи поліпшити становище українців. Однак безуспішно. Це вело до посилення радикальних форм боротьби.

У Західній Україні досить активно розповсюджувалися ідеї марксизму, і в 1919 р. виникає комуністична партія Східної Галичини, у 1923 р. перейменована на комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Вона була складовою частиною комуністичної партії Польщі (КПП), де мала автономні права. КПЗУ ставила завдання шляхом соціалістичної революції українських і польських трудящих здійснити їх соціальне та національне визволення. Висувалося гасло приєднання Західної України до УСРР. «Демократичні уряди» Польщі переслідували комуністів і загнали КПЗУ в підпілля. У зв'язку з цим вона створює формально непартійні легальні організації, зокрема, у 1926 р. організовує Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання «Сельроб», яке охопило своїм впливом досить широкі маси, особливо на Волині. У 1928 р. на виборах до сейму «Сельроб» набрав 240 тис. голосів і в кінці 20-х років в його рядах налічувалося близько 10 тис. членів. Це об'єднання органі-

зувало кілька масових страйків та селянських виступів. Але всередині партії відбувалися безперервні конфлікти, загострювалися фракційні суперечності.

Однак найбільшим недоліком КПЗУ було сектантство: всі некомуністичні партії, навіть соціалістичні, вона зараховувала до фашистських. Ці негативні явища в діяльності партії значною мірою визначалися тиском з боку вищих партійних інстанцій. До них належали компартія Польщі, до складу якої входила КПЗУ та КП(б)У, яка забезпечувала її зв'язки з ВКП(б) і очолюваним нею Комінтерном. Та попри все КПЗУ прагнула діяти з урахуванням ситуації в Західній Україні та інтересів всієї України. У березні — квітні 1927 р., коли в УСРР з'явилися перші ознаки контрукраїнізації, яку замасковано розгортав Каганович, КПЗУ відкрито і послідовно підтримує Шумського та інших комуністів-патріотів. До її патріотичної «незалежної» діяльності з усе більшою підозрою приглядаються в Харкові і Москві. Це також викликало занепокоєння в польській комуністичній партії.

За цих умов більшість лідерів КПЗУ все більше схиляються до розв'язання як соціальної, так і національної проблем, намагаються досягти єдності дій антиколонізаторських сил. Залишаючись противниками лідерів Організації українських націоналістів, вони з повагою і розумінням ставилися до її рядових членів, шукаючи контактів з ними.

У Москві це викликало роздратування і недовіру. Проти західноукраїнських комуністів розгортається наклепницька кампанія. Існування КПЗУ ставало за цих умов проблематичним. Її керівники невдовзі були репресовані сталінською групою, а партія розпущена. Тим самим сталінська кліка своїми волюнтаристськими хижацькими діями розвалила вже майже готову і таку необхідну єдність національно-визвольних сил, що могла принести національному визволенню Західної України неоціниму користь. До того ж, на довгі роки ліві патріотичні сили були викреслені з її суспільно-політичного життя, а монопольне становище в ньому перейшло до «інтегрального» націоналізму.

Наступ польської реакції («пацифікація») в кінці 20-х років та розгром українського національного відродження в кінці в УСРР, світова економічна криза створили сприятливі умови для розвитку праворадикального націоналізму в Західній Україні. Широкі маси українського населення надзвичайно гостро відчували необхідність своєї державності. Однак, голосуючи за центристські партії з їх парламентаризмом і компромісами, вони не бачили практичних результатів в зміні свого колоніального становища. Радикальний націоналізм зі своєю стратегією національної революції і тактикою терору сприймався частиною населення, особливо молоддю, як необхідний. Революційна націоналістична

молодь, демонструючи свою готовність до самопожертви в боротьбі за державність України, викликала все більшу симпатію.

В середині 20-х років все більше привертає до себе симпатії молоді Українська військова організація (УВО), яка вела боротьбу з окупантами, здійснювала терористичні акції та саботаж проти особливо ненависних польських колонізаторів. Її керівник Є. Коновалець, готуючись до створення нової організації на більш широкій основі, надавав важливого значення розробці ідеології всього націоналістичного руху. Її розробляв в основному Д. Донцов. У 1926 р. у Львові вийшла його книга «Націоналізм». Головний постулат: нація — це абсолютна цінність, і немає вищої мети, ніж здобуття незалежної держави. Викладена в цій книзі і в низці статей концепція була правонаціоналістична, досить поширена в Європі (Угорщина, Румунія, Югославія). Вона отримала назву «інтегральний націоналізм». Автор відкидав всі загальновизнані закономірності історичного розвитку. Для нього мав сенс «лише один закон» — «закон боротьби... закон вічного суперництва націй». В такий спосіб здійснювалося нав'язування «єдиної норми поведінки», обстоювалася необхідність «єдиної організації з єдиним вождем». А це означало нетерпимість до плюралізму думок, організацій, заперечення вироблених передовими країнами норм демократії, багатопартійності та компромісності. Донцов розумів історичний розвиток як «вічний гін народів до експансії і підбою», ділив їх на тих, хто підкоряє, і тих, хто підкоряється. Оскільки українському народові були нанесені тяжкі історичні кривди, але він вижив і розвивається, то це свідчить про його «виключність», яка протиставлялася іншим. Він закликав своїх прибічників бути сильними особистостями, які мають ні перед чим не зупинятися для досягнення своїх цілей. Народ треба змусити діяти як єдине ціле, яким керують лише інтегральні націоналісти. Він вважав необхідним розрив української нації зі своїми традиціями, з досягненнями політичної думки таких національних мислителів, як М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський та ін. Замість їх вдумливих теоретичних пошуків пропонувалася агресивність до всіх, хто не погоджувався з його ідеями, з позицією інтегральних націоналістів. Донцов закликав молодь до славних справ, до «героїчного гину», і в той же час ставав на невиправданий шлях невіри в свій народ та пошуки зовнішніх факторів. І це поєднувалося з проповіддю необхідності українському народові, як представникові сильної раси, намагатись стати пануючим народом. Щоправда, конкретно не вказувалося, над якими народами панувати: «Живуть і панують лише раси, які не знають сумнівів, які не задумуються над правом на існування коштом слабких і нездар, які покладаються не на обставини, але на негнуту силу

раси, для яких і розріс і їх ідея є догмою абсолютною...» Це вже була підміна загальнолюдських духовних цінностей і моралі правом і культом сили та насильства, від яких так багато страждав український народ.

Ця теоретична платформа могла лише відштовхнути від українського націоналістичного руху європейські та американські ліберальні демократії. Натомість вона привертала все пильнішу увагу фашистських режимів Німеччини та Італії і найголовніше — вона перекривала шлях до єдності всіх українських політичних сил, що виступали за національну свободу України та її державність. А без такого об'єднання, як свідчить історичний досвід, про незалежну Україну не могло бути й мови. Отже, ідеологія інтегрального націоналізму була тоталітарною, в ній відчувався вплив фашизму. Та його не можна відірвати від ідей свого часу: тоталітарні режими існували в кінці 20-х років в Італії, СРСР, Угорщині, демократія переростала в тоталітаризм у Німеччині й Польщі. В той же час історики недостатньо підкреслюють те, що ці погляди породжені пригнобленою нацією, яка вичерпала всі можливості демократичних форм боротьби за свою незалежність. Залишалося одне: боротьба глибоко законспірованих, суворо централізованих організацій з використанням жорстоких методів. Це породження відчаю нації, що терпіла поразки в боротьбі з сильними сусідами, яких не подолати у відкритій війні. Не можна відкидати і того, яка на тлі поразок попередніх методів боротьби нова ідеологія, стратегія й тактика інтегрального націоналізму багатьом, особливо молодим, здавалась ефективним досягненням, давала надію і натхнення. І хоча не можна виправдати терор і тоталітаризм інтегрального націоналізму, та можна його зрозуміти, враховуючи стан України в кінці 20-х — на початку 30-х років.

У січні — лютому 1929 р. була заснована Організація українських націоналістів (ОУН), яку очолив Є. Коновалець. Під його керівництвом вона зміцнювалася і розвивалася. Завдяки героїзму багатьох оунівців зростав її авторитет серед молоді. Однак головним методом їхньої боротьби був терор, жорстокий і кривавий. На жаль, окремі українські партії, хоча й різко критикували ОУН за жорстокість, водночас контактів з нею не цуралися. Для розширення свого впливу вона проникала в різні господарські, політичні структури та молодіжні організації і зуміла залучити на свій бік велику частину молоді, особливо студентства.

Практична діяльність ОУН зводилася до постійних збройних акцій проти окупантів, аж поки революційне кипіння мас не досягло такого напруження, яке мало вибухнути всенародним повстанням. З цією метою організовувалися численні терористичні акти, які особливо посилилися, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера (1933). На початку 30-х років, крім актів саботажу,

нападів на банки, поштові відділення з метою експропріації коштів для боротьби, було здійснено 60 замахів та вбивств. Найбільший резонанс мали вбивства працівника радянського консульства у Львові (1933 р.), а також міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького (1934 р.). Наслідком убивства Б. Перацького був арешт великої групи діячів ОУН і серед них Степана Бандери. Заарештовані трималися мужньо, захищали і пропагували свою боротьбу і отримали широку громадську підтримку в Галичині та популярність у всій Західній Україні. Тому смертну кару, присуд якої вони зустріли з гідністю, їм замінили довічним ув'язненням. Разом із членами проводу великі строки тюремного ув'язнення отримали десятки рядових оунівців. Всі українські партії, керівник греко-католицької церкви А. Шептицький засудили терор ОУН. Вона ж продовжувала свою боротьбу. У 1938 р. Є. Коновалець був убитий у Роттердамі (Голландія) радянським розвідником. Наступником стає його перший заступник А. Мельник, який корегує тактику ОУН, орієнтуючись на фашистську Німеччину як головний чинник розв'язання проблеми незалежності України. Німеччина — ворог Польщі і СРСР — здавалася йому природним союзником ОУН. Тому майбутню діяльність закордонної частини ОУН він тісно пов'язує з політикою Гітлера, сподіваючись, що фюрер фашистської Німеччини допоможе здобути самостійність України. Перебування нового лідера ОУН за кордоном викликало невдоволення. Назрівали внутрішні суперечності, розколи, але організація продовжувала працювати, що мало дуже важливе значення в умовах насування Другої світової війни.

15.4. Культурне життя. Церква

Культурне життя Західної України проходило під впливом національно-визвольної боротьби українців і часто було її складовою. Польські урядовці ставили за мету колонізувати українців, використовуючи передусім заклади освіти. Українські організації відстоювали свою систему освіти. Щоб стати сучасною нацією, мати в її структурі все зростаючу частку освічених людей та інтелігенції, українці намагалися зберегти і розширити народну та вищу освіту.

Поляки обрали тактику деякого розширення народної освіти, особливо початкової, але перетворення шкіл на двомовні з переважно польською мовою викладання («утраквістичні»), а також зменшення українських шкіл. Як наслідок, у Галичині їх чисельність скоротилася з 2426 у 1921–1922 навчальному році до 352 — у 1937– 1938, а на Волині відповідно з 443 до 8. Були прийняті закони, які серйозно усклад-

нювали доступ дітям селян до середніх та вищих шкіл. Відразу після окупації Галичини поляки ліквідували українські кафедри Львівського університету, а обіцянка уряду Польщі створити український університет так і не виконувалася. Були полонізовані вищі навчальні заклади Львова: Політехніка, Академія ветеринарної медицини, Академія зовнішньої торгівлі. Польське керівництво докладало великих зусиль, щоб не допустити зростання української інтелігенції: вона мала формуватися з тієї молоді, яка пройшла національно-визвольну революцію та війну з Польщею і могла мати лише антипольські настрої.

Тому боротьба за відкриття у Львові українського університету набрала запеклого характеру і стала справою більшості західноукраїнського населення. Здійснення цього задуму було забезпечено патріотичною позицією багатьох українських професорів та вчених, об'єднаних у науковому товаристві імені Т. Шевченка (НТШ). Відкрився університет 7 березня 1920 р. в приміщенні Ставропігійського братства і зразу ж був закритий польською владою. У відповідь українці проводили навчання підпільно. В наступному навчальному році таємно працювали три факультети — філософський, правничий та медичний з 54-ма кафедрами, на яких навчалися 1258 студентів. На університет сипалися репресії. Було заарештовано 100 студентів, більшість із них відсиділи у в'язниці понад рік. Ректора університету В. Щурата протримали під арештом три місяці. Але університет продовжував працювати. Сучасники дали йому назву «катакомбного». Стійкість цього навчального закладу пояснюється тим, що він народився на гребені загального опору окупації як закономірне продовження революції 1918–1919 рр.

Незважаючи на різні політичні уподобання, студенти спільно відстоювали свій університет, перебуваючи в єдиних антипольських рядах. Проіснувавши майже чотири роки, він продемонстрував волю українців до знань, їхню стійкість, можливість об'єднаної спільної боротьби проти польського колоніалізму незалежно від політичних поглядів. Міжнародна громадськість підтримувала університет. Вищі навчальні заклади центральноєвропейських держав — Чехословаччини, Австрії та Німеччини, приймаючи українських студентів на навчання, зараховувала їм курси «катакомбного» вузу. Майже такий же шлях пройшла у Львові і Українська політехніка. Потребу українців в середніх освітніх закладах намагалося задовольнити товариство «Рідна школа», яке до 1938 р. заснувало 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Значну частину витрат на ці заходи покривали внески його членів, кількість яких зросло від 5 тис. у 1914 р. до 100 тис. у 1938 р. Задоволення загальнокультурних потреб залишалося у сфері діяльності товариства «Просвіта», яке в 1939 р. налічувало понад 360 тис. осіб. Воно утримувало

широку мережу читалень, публікувало навчальні матеріали, відкривало дитсадки та ін. Продовжували діяти довоєнні організації сільської молоді «Сокіл», «Луг» (раніше «Січ») і міської — «Пласт», яку польський уряд у 1930 р. заборонив, вважаючи її розсадником українського націоналізму.

Головним осередком української науки було НТШ, яке нараховувало в 30-х роках, понад 200 науковців. Це літературознавці М. Возняк, К. Студинський, В. Щурат, історики І. Кріп'якевич, С. Томашівський, філолог і мистецтвознавець І.Свєнціцький, математик В. Левицький та ін. НТШ відігравало важливу роль у розвитку історії, етнографії, археології та літературознавства. Воно підтримувало тісні зв'язки з ВУАН. Членами товариства стали такі вчені, як А. Кримський, Д. Яворницький та ін. У свою чергу, академіками ВУАН були обрані М. Возняк, В. Гнатюк, К. Студинський, В.Щурат. Однак після трагічних подій в СРСР у 1933 р. ці зв'язки перервалися, а західноукраїнські вчені на знак протесту проти терору і голодомору в Україні відмовилися від своїх академічних зарплат. Президія ВУАН виключила їх з Академії.

Західноукраїнська художня література збагатилася за цей період багатьма новими іменами талановитих поетів — Р. Купчинського, О. Бабія, Б. Кравціва, Б. Антонича, визначних прозаїків — Б. Лепкого, У. Самчука, І. Вільде, Н. Королеви та багатьох інших. Видавалися літературні журнали, збірники, твори. Великий внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва зробили художники і скульптори — І. Труш, А. Монастирський, О. Кульчицька. У Західній Україні існували також польські та єврейські культурні осередки. Центром польської науки був Львівський університет, однак між польськими і українськими вченими, панувало відчуження.

Церква Західної України мала кілька конфесій. Найбагатшою і найвпливовішою була греко-католицька, яка нараховувала 4 млн віруючих. Вона мала цілу мережу молодіжних організацій, жіночих товариств, навіть свою політичну партію. У 1928 р. заснувала єдиний український вищий навчальний заклад у Польщі — Теологічну академію у Львові, ректором якої був Й. Сліпий. Було засновано також три нові семінарії.

Своїми досягненнями у міжвоєнний період греко-католицька церква значною мірою завдячує митрополиту Андрію Шептицькому, найвпливовішому діячеві західноукраїнського суспільства, який твердо спрямовував діяльність церкви на збереження нею українського характеру, східних обрядів, на підтримку національних прагнень українців. Це сприяло зростанню його популярності. Митрополит Андрій Шептицький мав значний вплив на політичне життя. На початку 30-х років він енергійно протестував проти «пацифікації», засуджував націоналістичний екстремізм, терористичні акти ОУН, а також гостро критикував комуністів.

Православна церква, яка нараховувала близько 2 млн парафіян, не мала протекції Риму, як уніати, і польські урядові кола здійснювали по відношенню до неї репресивну політику. У 1924 р. вона під тиском уряду розірвала зв'язки з московським патріархатом і проголосила автокефалію. Поширювалося використання української мови в церковних обрядах, релігійних публікаціях, семінаріях. Занепокоєний уряд почав насаджувати польську мову в церковній службі, а потім перейшов до насильницького навернення православних в католицьку віру, що супроводжувалося масовим знищенням православних церков. Українці рідко зрікалися своєї віри, і здобутки поляків були мізерними.

15.5. Північна Буковина в 1920–1930 рр.

Більшість українських земель і населення захопила в 1918–1919 рр. Румунія: Північну Буковину, Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії, частину Мармарощини в Закарпатті. Вона встановила в цих районах ще більш жорстокий режим, ніж Польща в Західній Україні.

Українці в Румунії поділялися на три групи. Перша з них мешкала на придунайських землях Бессарабії. Незабаром тут спалахнуло антирумунське Татарбунарське повстання, кероване більшовиками. Румунський уряд кинув на його придушення регулярну армію, підсилену артилерією та Дунайську флотилію. Загинуло 3 тис. повстанців і багато заарештовано. Над ними був організований «процес 500». На захист виступила група всесвітньо відомих діячів науки та культури — А. Барбюс, Р. Роллан, Т. Драйзер, А. Ейнштейн, Б. Шоу та ін. Під тиском світової громадської думки суд виправдав більшість заарештованих, а 85 чоловік все-таки було засуджено до різних строків ув'язнення.

Друга невелика група українців мешкало в повіті Мармарош, колишній угорській території, яка не виявляла політичної активності.

Третю і найбільш діяльну українську громаду складали близько 310 тис. українців Буковини. Під владою Австрії українці цього регіону мали досить значне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоуправління, україномовну шкільну освіту. Але румунська влада все це скасувала, і буковинці стали найбільш гнобленою частиною населення. Своєю нетерпимістю до національних меншин Румунія перевершила навіть Польщу. Тут відверто і брутально здійснювалася румунізація українців. Були закриті всі українські школи, українців не визнавали навіть нацією і називали «громадянами румунського походження, що забули рідну мову». У Чернівецькому університеті були закриті українські кафедри.

Понад 20 років, проведених українцями під владою Румунії, можна поділити на три періоди. В перший, що тривав з 1918 по 1928 рік, румунський уряд запровадив на Буковині воєнний стан, і все громадське і культурне життя придушувалося. Другий період — з 1928 по 1938 рік — період лібералізації окупаційного режиму. В ці роки відроджувалося громадське життя, культура. Відновлювалися культурні товариства, театральні трупи та хори. Запрацювали студентські товариства «Чорномор'є», «Запорожжя», спортивні об'єднання «Довбуш». З'явилася українська преса: тижневик «Рідний край» та щоденна газета «Час». Активізується політичне життя, з'являються політичні партії. Частина громадських діячів Буковини шукала компромісу з окупантами для «органічної роботи». У 1927 р. виникає Українська національна партія» (УНП), яка у 1930 р. вона уклала виборчу угоду з правлячою Націонал-цараністською партією Румунії, внаслідок якої українцям було виділено кілька місць у парламенті. Однак це не змінило колоніального становища українців.

Поряд з УНП діяли й інші партії. Комуністи Буковини в 1926 р. приєдналися до компартії Румунії і діяли в підпіллі. У 1929 р. створюється легальна партія «Визволення», яка закликає до боротьби за «Радянську Червону Буковину» та її приєднання до Радянської України. Комуністи використовували її для легального прикриття своєї діяльності. У 1934 р. вона була заборонена. В 30-х роках набирає силу націоналістичний рух, який спирається на молодь, передусім студентську, а також на частину селянства. Під його впливом перебували спортивне і студентське товариства. Націоналісти видавали журнал і щотижневу газету. Румунський уряд їх жорстоко переслідував. Однак, добре законспірувавшись, організація буковинських націоналістів вижила і навіть поступово зростала.

Господарське життя краю було також ускладнене і погіршене румунським колоніалізмом. І тут, як і в Галичині, «аграрна реформа» спрямовувалась на зміцнення влади загарбників. Уряд наділяв землею новоприбулих колоністів, а господарства місцевих українських селян руйнувалися. Відбувався загальний занепад села, зниження врожайності, падіння поголів'я худоби, зубожіння селянства. Невдоволення і протести селянства, як і в Галичині, придушували армійські та поліцейські підрозділи. Йшов наступ колонізаторів і на робітників. Закривалися підприємства, а обладнання вивозилося до Бухареста. В умовах винищення всього українського особливо переслідувалась інтелігенція, гонінням піддавалася українська церква.

У 1938 р. почався третій період, за якого король Кароль II розпустив парламент і ввів своє диктаторське правління. Були закриті всі газети, заклади культури, розпущені партії, навіть угодовська УНП. Такою застала Буковину Друга світова війна.

15.6. Закарпаття у складі Чехословаччини. Карпатська Україна

Чехословаччина в 20–30 роках була єдиною в Центральній Європі достатньо демократичною країною. Вона окупувала Закарпаття, і незабаром її політика в цьому регіоні набрала поміркованого характеру. Але діяльність і цієї країни підпорядковувалася єдиній меті — утриманню під своїм контролем прадавньої української землі. Чужа українцям влада несла їм іноземне панування, соціальне та національне гноблення, хоча і в значно пом'якшеному вигляді. Чеський уряд не надавав Закарпаттю бажаної автономії. У розвинутій промисловій Чехословаччині Закарпаттю відводилася роль економічно занедбаної аграрної провінції, що постачала сировину та дешеву робочу силу метрополії. Промисловість майже не розвивалася. Дещо зростала лісова та лісохімічна галузі. Робітники (у 1930 р. їх налічувалося 16 тис. чол.) піддавалися жорстокій експлуатації. Їм платили у 1,5–2 рази менше, ніж у центрі країни, при значно гірших умовах праці.

Більшість українського населення Закарпаття — селяни, які дуже мало отримали від проведеної тут земельної реформи, коли було поділено частину найбільших маєтків угорських феодалів. Державі належало 362 197 гектарів землі. Понад дві третини — 260 112 — призначалися чеським військовим колоністам і лише 29 тис. гектарів ділилося між 32 тис. дрібних господарств. Селяни продовжували переживати важкий земельний голод, тривало зубожіння. В той же час значна частина поміщиків мала достатньо землі. У 1936 р. 703 магнатських маєтки (землі, пасовиська, ліси) більш ніж утричі переважали наділи всіх 103 тис. селянських господарств. В цілому по Закарпаттю капіталовкладення Чехословацької держави в економіку краю були недостатні, щоб підняти її рівень. З початком загальносвітової кризи кінця 20-х років населення спіткали тяжкі випробування, що часом виливалися в масові голодування. Тому тут часто проходили страйки та демонстрації. Населення підтримувало ліві партії. У 1924 р. комуністи отримали 40% голосів, в 1935 — 25%, і це було більше, ніж інші партії.

Певних успіхів було досягнуто в галузі освіти і культури, які до Першої світової війни жорстоко переслідувалися угорською владою. Між 1914 і 1938 роками кількість початкових шкіл зросла з 525 до 851, гімназій з 3 до 11. Чеський уряд дозволив населенню користуватися в школах мовою на власний вибір. Швидко зростали українські культурні товариства, особливо «Просвіта», активізувалися діяльність театральних труп, хорів та видання українських книг. Однак у зв'язку з недостатньою економічною, соціальною, політичною та духовною розвиненістю

населення в попередні віки тепер на перший план стало висуватися питання національної самобутності. Протягом тривалого часу закарпатські українці продовжували називати себе русинами. Традиційно сильними серед них були москвофільські (русофільські) настрої. Прибічники русофільства об'єдналися в «Обществе Духновича». Вони розглядали русинів як частину єдиного російського народу. Однак у культурному житті все чіткіше проявлявся факт існування значних мовних і культурних розбіжностей між ними та росіянами. Це призвело з часом до втрати підтримки з боку місцевого населення.

Існувала також мадярофільська течія «карпатоpосів», яких називали «мадяронами», більшість з яких належала до уніатських священиків. Вони доводили, що «карпатороси» — окрема національність, і прагнули приєднати Закарпаття до Угорщини.

Зростав українофільський (народовецький) табір, який спирався переважно на світську інтелігенцію — вчителів, студентів, гімназистів. Діяльність українофільських товариств спрямовувалась щонайбільше на налагодження зв'язку з селянством. Про їх зміцнення свідчило розширення і зростання українських культурних організацій. Керівником цього руху був священик А.Волошин, лідер Християнської народної партії. Українофіли створили товариство «Просвіта», скаутську організацію «Пласт», інші об'єднання, кооперативи, часописи. Народовці пропагували єдність закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і мадяронами. Українські політики вимагали автономії України, але чеська влада відмовлялася розглядати це питання.

У другій половині 30-х років швидко змінювалося міжнародне становище Чехословаччини, а в її складі і Закарпаття. В переддень Другої світової війни питання про статус Закарпаття, возз'єднання українських земель стояло на одному з перших місць європейської політики. Виникло три варіанти міжнародно-правового врегулювання проблеми Закарпаття: чехословацький, угорський, незалежність держави Карпатська Україна. Ці варіанти змінювали один одного відповідно до зрушень у міжнародній обстановці. Гітлерівська Німеччина все цинічніше тиснула на Чехословаччину, яку залишили без підтримки всі європейські країни, крім СРСР. В цих умовах українські діячі заявляли, що вони виступають за збереження Закарпаття в складі Чехословаччини, але вимагали надання йому автономії. Про це твердо заявила Руська національна рада, яка виникла в жовтні 1938 р. Однак в цей час сформувався уряд Закарпаття на чолі з А.Бродієм, відомим прихильником угорської орієнтації. Через два тижні його заарештували як агента Угорщини, і уряд очолив А.Волошин, найбільш популярний у краї діяч, який орієнтувався на існування закарпатської державності. Чехословаччина пого-

дилась на автономію Закарпаття. Однак після Мюнхенської зустрічі керівників чотирьох найбільших держав Європи, на якій Гітлеру розв'язали руки по відношенню до Чехословаччини, від фюрера залежала і доля Закарпаття. До остаточної ліквідації Чехословаччини свої наміри до долі Закарпаття Німеччина приховувала.

Уряд Закарпаття швидко зміцнював нову українську державність. Формувалися збройні сили — «Карпатська Січ», які поповнювалися за рахунок добровольців. Значна кількість їх прибувала з Галичини. Це були переважно націоналісти, які прагнули підтримати державність закарпатців. Та скоро стало зрозуміло, що Гітлер використовує Закарпаття в брудній міжнародній акції, спрямованій на залучення до своїх агресивних планів Угорщини та інших країн. В листопаді 1938 р. Угорщині була передана південна частина Закарпаття з Ужгородом і Мукачевим включно. Столицею зменшеної і ослабленої Закарпатської автономії стало місто Хуст. Однак коли в березні 1939 р. Гітлер остаточно розчленував Чехословаччину, закарпатці оголосили свій край незалежною державою — «Карпатською Руссю» на чолі з президентом А. Волошиним. Берлін зустрів це з неприхованим роздратуванням. В цих умовах уряд Волошина здійснює помилковий дипломатичний крок — пропонує Німеччині встановити протекторат над «Карпатською Руссю». Фашисти зневажливо відкинули цю пропозицію і передали Закарпатську Україну Угорщині.

15 березня 1939 р., коли Німеччина остаточно окупувала Чехословаччину, угорські війська вдерлися в Карпатську Українську державу. Президент і його уряд виїхали в еміграцію, підрозділи «Карпатська Січ» (5 тис. воїнів) вступили в нерівний, але героїчний бій з переважаючими силами агресора (40 тис. добірних угорських військ). Тиждень точилися тяжкі бої, в яких загинула частина молодої української армії, але малочисельність оборонців відіграла свою фатальну роль.

Карпатська українська державність проіснувала надовго, але він дав важливі уроки. Ще раз була доведена небезпечність орієнтації на чужі сили і держави. Гітлер не був зацікавлений в існуванні української державності і використовував це питання у власних загарбницьких цілях. Українці ще раз переконалися в необхідності об'єднання своїх національних сил та інтересів. Існування Карпатської України допомогло закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації.

У міжвоєнний час українські землі Східної Галичини, Волині, Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття знаходились під жорстоким колоніальним ярмом сусідніх держав. Тут панували терор та переслідування національного руху. Населення піддавалося жорстокому колоніальному гніту, економіка використовувалась як ринок для збуту товарів,

джерело дешевої сировини і робочої сили. Зростало безробіття в місті, земельний голод на селі, злидні, занепад. Це поглиблювало соціально-політичний конфлікт, зумовлювало наростання революційно-визвольної боротьби, мужні змагання за возз'єднання всіх українських земель та створення соборної Української держави. Однак історична доля дозволила створити лише на короткий час державу Карпатська Україна на невеликій частині території Західної України. На її теренах завдяки сприятливим умовам та розчаруванню в неефективності демократії в розв'язанні проблем відбувалося зростання політичного радикалізму. Інтегральний націоналізм ОУН стає тут найдинамічнішим рухом.

ТЕМА 16

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

16.1. Початок Другої світової війни. Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР

Гітлерівська Німеччина, розшматувавши Чехословаччину і віддавши Закарпаття, Угорщині, продовжувала політику підготовки та розпалювання Другої світової війни. Мюнхенська угода продемонструвала безхребетність західних держав, їх заохочення фашистської політики щодо захоплення нових країн, бажання штовхнути Німеччину на завоювання СРСР. Гітлер претендував і на їхні території та колонії. Не отримавши відсічі від великих держав, які мали б для цього об'єднатися, виявивши небажання Англії та Франції вступати в блок з СРСР, їх намагання зіштовхнути його з Німеччиною, гітлерівська дипломатія розгорнула політичні акції, спрямовані на зближення з Радянським Союзом, щоб не бути втягнутою у війну на «два фронти» (на Заході і Сході). Прагнучи запобігти зближенню СРСР із західними державами, нейтралізувати його у разі війни з Польщею, Англією і Францією, фашистський уряд виявляв готовність піти на значні територіальні поступки, в тому числі передати українські етнічні землі. Тим самим Гітлер ще раз використав українську проблему в своїй дипломатичній грі і довів, що не підтримує створення незалежної Української держави.

Не бажаючи воювати з фашистською Німеччиною в інтересах західних держав, та ще тоді, коли він не був до неї готовий, уряд СРСР пішов на зближення з гітлерівським урядом і 23 серпня 1939 р. вони уклали договір про ненапад. Окремою частиною радянсько-німецького договору був таємний протокол, в якому визначався територіальний устрій майбутньої Європи. СРСР і фашистська Німеччина домовилися про сфери впливу та окупації: Радянському Союзу передавалися майже всі західноукраїнські землі. В документі відзначалося, що «межа сфер та інтересів Німеччини і СРСР проходитиме приблизно по лінії рік Нареву, Віслі, Сяну». Обидва ці документи суперечили принципам міжнародного права, моралі, ґрунтувалися на насильстві до третьої країни — Польщі. Цим вони сприяли ізоляції СРСР, посиленню загрози фашистської агресії проти нього в майбутньому. Західна Україна цікавила Сталіна як нове володіння його імперії і як зона безпеки на її західних кордонах.

Безпосереднім результатом німецько-радянського договору (історики іноді називають його «пактом Ріббентропа–Молотова») був початок (1 вересня 1939 р.) агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники — Англія і Франція. Так почалася Друга світова війна. Значна частка вини за її розв'язання падає на західноєвропейські країни, які не дали відсічі фашистському агресору, а навпаки — сприяли йому. Але напередодні війни і політика сталінського керівництва розв'язала Гітлеру руки та сприяла розв'язанню нової всесвітньої бойні в інтересах імперіалістичних кіл. Тепер СРСР був поставлений у дуже сумнівне становище фактичного союзника фашистського агресора. Тому радянський уряд не поспішав віддавати наказ Червоній Армії перейти польський кордон, хоча уряд Німеччини тиснув на нього, спонукаючи до якнайшвидшого вступу у війну. Німецька армія, розгромивши основні сили польської армії, швидко наближалася до західноукраїнських і західнобілоруських земель. Знаючи хижацьку вдачу Гітлера, 17 вересня 1939 р. радянський уряд віддав наказ Червоній Армії, як зазначалося в ноті уряду СРСР, «взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії».

Радянський наступ набагато погіршив становище польської армії, що стікала кров'ю у тяжких боях з переважаючими силами гітлерівського вермахту. Щоправда, радянське командування дало директиву по можливості уникати боїв з польськими військами, а оточувати і брати їх у полон. Однак уникнути їх не вдалося, але жертв серед цивільного населення майже не було. Великий польський гарнізон Львова здався без бою, і 22 вересня підрозділи Червоної Армії увійшли в місто. Того ж дня у Бресті відбувся спільний парад німецьких і радянських військ на честь завершення війни з Польщею. 28 вересня 1939 р. був підписаний новий договір про дружбу і кордони. Він викреслив з політичної карти Європи Польщу, а тому був особливо аморальним. Цей договір замовчувався партійно-радянським керівництвом СРСР. Він уточнював розмежувальну лінію між переможцями на території Польщі і підтверджував включення західноукраїнських і західнобілоруських земель до складу СРСР, а також створював умови для вирішення проблеми Бессарабії й Буковини, споконвічних українських територій. Після пред'явлення Радянським Союзом ультиматуму про повернення цих територій, Румунія у червні 1940 р. задовольнила його.

Вступ радянських військ до Західної України був схвально зустрінутий незаможними верствами населення. Частини Червоної Армії йшли під привабливими гаслами національного визволення і соціальної справедливості. Тому в багатьох місцях населення зустрічало їх хлібом і сіллю. Багато місцевих активістів, насамперед членів колишньої КПЗУ,

створювали загони робітничої гвардії, сільські дружини, роззброювали ненависну поліцію, усували від влади остогидлих польських чиновників і організовували нові органи влади — ревкоми. 26 вересня у Львові відбулася нарада представників українських культурно-освітніх організацій, які привітали СРСР. Незабаром ревкоми замінили воєводськими міськими і повітовими тимчасовими управліннями, що взяли на себе функції влади. Радянське керівництво зразу ж провело юридичне оформлення нового статусу Західної України. За планом, затвердженим у кінці вересня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б), передбачалося обрання Народних зборів Західної України і скликання їх у Львові. Вони повинні були розглянути питання про входження Західної України до складу УРСР та інші питання. Виборчу кампанію проводили члени КП(б)У, яких ЦК ВКП(б) направляв зі східних районів УРСР. Керував нею Микита Хрущов.

Передвиборна кампанія і вибори проходили формально під керівництвом місцевих органів влади — управлінь. На майже щоденних мітингах промовці закликали приєднатися до Радянської України, що відповідало настроям і мріям українського населення про соборну Україну. Вибори проводилися на безальтернативній основі, по одному кандидату на округ. Не з'явилося на вибори 700 тис. чоловік. Серед депутатів було 98 членів ВКП(б) (тобто громадян СРСР), 81 член КПЗУ, 51 представник інших партій. У виборах взяло участь майже 93% виборців, з яких 91% віддав голоси за кандидатів, що були висунуті в основному новими органами влади. Це було голосування переважної більшості населення Західної України за приєднання до УРСР. Народні збори які працювали з 26 по 28 жовтня 1939 р., одноголосно прийняли декларацію про встановлення радянської влади у Західній Україні та її возз'єднання з Радянською Україною, націоналізацію банків і промислових підприємств та конфіскацію поміщицьких і монастирських земель. Цими рішеннями було розв'язане питання про суспільний і державний устрій Західної України та радянізацію всього її життя.

Позачергова сесія Верховної Ради СРСР, яка відбулася 1 листопада 1939 р., прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Сьома сесія (2 серпня 1940 р.) включила заселені переважно українцями Північну Буковину, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу УРСР. Після возз'єднання цих регіонів населення УРСР збільшилося на 8,8 млн чоловік і на середину 1941 р. становило майже 41,7 млн, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км. Починалася радянізація приєднаних до складу УРСР територій. Був введений новий, радянський адміністративний поділ та утворені Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Станіславська, Чернівецька й Аккерманська (пізніше

Ізмаїльська) області в яких організовувалися виконкоми рад, а після виборів у грудні 1940 р. — самі ради. Вони були придатками компартійних органів, як і в цілому в СРСР. Були заборонені і розпущені всі політичні партії і організації, а поряд з цим створена мережа парторганізацій і парткомів ВКП(б).

Парторганізації та органи влади в перші місяці своєї діяльності здійснили багато прогресивних перетворень, що імпонували місцевому населенню, яке настраждалося від польських та румунських колонізаторів. На експропрійованих підприємствах керівництво переходило до робітничих комітетів, які запроваджували 8-годинний робочий день, повертали на виробництво безробітних, піднімали заробітну плату, іноді дуже високо, що часто змушувало радянські органи виділяти їм великі дотації.

На селі «селянські комітети» за підтримки радянських властей розподіляли землю, реманент, худобу поміщиків і «осадників», що втекли до Польщі, окупованої німцями. Але отримавши у своє володіння понад 1 млн гектарів землі, західноукраїнське селянство стало побоюватися колективізації з її жахливими перегинами. Відбувся розподіл серед міської бідноти житла, націоналізованого після втечі польських чиновників та підприємців.

Запроваджувалося безплатне медичне обслуговування, організовувалась робота дитячих садків і ясел, почали працювати курси ліквідації неграмотності і малописьменності для дорослих. А таких було майже чверть населення. Швидко зростала кількість закладів освіти.

Змінюється й національно-культурна політика. Серед абітурієнтів, зарахованих на перші курси університету та політехнічного інституту Львова, українці становили половину, тобто їх кількість зросла в чотири рази. І це були переважно діти бідноти. Здійснювалося повсюдне запровадження української мови, українського репертуару в театрах, збільшення кількості українських шкіл (до 5,6 тис.) з одночасним скороченням польських. Преса, книговидавництво перекладалися на українську мову, зі Сходу було завезено багато українських книг та підручників. Пропагувався український фольклор, самодіяльність і народне мистецтво. Працівникам освіти, культури, охорони здоров’я була значно підвищена заробітна плата. Для недавно переслідуваного і приниженого поляками та румунами українського населення це було справжньою культурною революцією.

Однак незабаром стало помітно, що радянізація здійснюється механічно, без урахування особливостей Західної України. На всі важливі посади призначалися працівники, направлені сюди ЦК КП(б)У та наркоматами. Серед них переважали мало компетентні особи, часто лише з початковою або неповною середньою освітою, які не хотіли та й не

могли враховувати місцеву специфіку. Вони були здатні старанно виконувати накази партноменклатури або копіювали форми і методи господарської та ідеологічної діяльності, що використовувалися в східних областях УРСР. Все це призводило до серйозних прорахунків і помилок у господарчій роботі та діяльності закладів культури і освіти. Ускладнювало становище усунення колишніх власників підприємств, інженерів та техніків, які добре знали виробництво. Лише у Львівській області до квітня 1940 р. було звільнено близько 14 тис. осіб. Тому значно знизилася ефективність виробництва. Націоналізація навіть невеликих підприємств, магазинчиків, демонтаж кооперації призвели до перебоїв у постачанні населення, з'явилися черги в магазинах. Дефіцитом стали білий хліб, м'ясо і м'ясні продукти, навіть сіль і мило. Різко піднялися ціни, поширювалася спекуляція.

Уже через кілька місяців після аграрної реформи розгорнулася сталінська колективізація з масовими репресіями, розкуркулюванням, що проводилися як кампанія боротьби проти «соціально ворожих елементів». З осені 1939 р. по літо 1940 р. було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства близько 10% населення: всього 312 тис. сімей, 1173 тис. осіб. Тисячі жінок і дітей померли там від хвороб і тяжких умов життя. Такі ж репресії проводились і в містах.

Найважчий удар був нанесений по інтелігенції, особливо політичній еліті, яку незабаром після вступу Червоної Армії почали арештовувати. Вночі, без розголосу, за заздалегідь складеними списками, були заарештовані лідери-функціонери, багато рядових членів всіх політичних партій, навіть КПЗУ і польської компартії. Їх відправили до сумнозвісних таборів для польських офіцерів, і там у квітні–травні 1940 р. були розстріляні десятки тисяч людей. Ці та інші спроби засобами фізичного винищення та ідеологічного впливу, які мали перетворити населення на слухняне знаряддя нової влади, викликали опір, передусім у молодіжному середовищі. У вузах та технікумах розповсюджувалися антирадянські листівки. Активізувалася підпільна мережа організацій ОУН, розгорталась її терористична діяльність. Однак і в ОУН становище було складним. Після вбивства Є.Коновальця і початку Другої світової війни в ній загострилися суперечності. Наступником Коновальця діячі закордонного проводу та ветерани ОУН вважали А. Мельника. Радикальна молодь, яка брала безпосередню участь в боротьбі з поляками та з радянською владою, вважала, що в умовах війни, яка наближалася, більше підходить діяльний і вольовий Степан Бандера, нещодавно звільнений з польської в'язниці. Між двома цими групами і їхніми керівниками розгорілася боротьба. Мельника засуджували за те, що він

надто покладався на підтримку чужоземних держав і особливо Німеччини та нехтував зв'язками з власним народом. Бандера вважав за необхідне мати тісні зв'язки не лише з німцями, а й із західними державами (недооцінюючи того, що вони вороже ставилися до ідей інтегрального націоналізму, його тоталітаристських позицій).

У серпні 1939 р. фракція Мельника скликала у Римі конференцію, хоча значна частина активістів ОУН, прибічників Степана Бандери, знаходилася у в'язниці і її представництво було далеко неповним. Конференція проголосила А. Мельника вождем ОУН. А 10 лютого 1940 р. Бандера зібрав конференцію в Кракові, у якій закордонний провід не брав участі. Рішення Римського форуму було відкинуто, і вождем ОУН проголосили Степана Бандеру. Кожне угруповання оголосило себе єдиним законним проводом ОУН. Шукати компромісу ніхто і не намагався. З того часу ті, хто став на бік Бандери, називалися ОУН(б) чи ОУН-Р (революційна), часто — бандерівцями; прибічники Мельника — ОУН(М) або мельниківцями. Історики по-різному оцінюють цей розкол. Але всі сходяться на тому, що він завдав великої шкоди національно-визвольній боротьбі в Західній Україні. Однак переважно замовчується, що це був прояв традиційної «хвороби» українських рухів, керівники яких хворіють на вождізм, не вміють і не хочуть відкидати свої амбіції заради інтересів народу.

Твердо протистояла радянському тоталітарному режиму українська церква, особливо греко-католицька. Її керівник митрополит А. Шептицький протестував у листах до партійно-державних вождів проти порушення свободи совісті на західноукраїнських землях, ліквідації монастирів, непосильних податків на церкву і духовенство. Радянські органи не наважилися здійснити репресії проти нього, зважаючи на його авторитет серед населення. І все ж припинити репресії та насильства сталінської системи розрізнені виступи противників режиму не змогли.

Рятуючись від сталінських репресій, чимало мешканців Західної України намагалися втекти в окуповану німцями Польщу (Генеральну губернію). Туди перебралося майже 20 тис. українських політичних біженців. В генерал-губернаторстві з дозволу німецької влади існував Український центральний комітет (УЦК), очолюваний В. Кубійовичем. Він був єдиною українською суспільно-громадською установою, яку визнала німецька влада, заборонивши їй, однак, вести політичну діяльність. Завданням Комітету була допомога дітям, хворим, інвалідам, біженцям, а також просвітницька робота. УЦК допоміг відкрити на окупованій німцями частині Львівщини і Підляшшя українські школи, освітні товариства, кооперативи, церкви. Таким чином, акції двох тоталітарних режимів — гітлерівського і сталінського, які на короткий час зблизи-

лись, привели до возз'єднання з УРСР Західної України, Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. При цьому інтереси українського народу були використані для здійснення політичних планів їхніх керівників. Попри все, входження українських земель до складу УРСР було актом історичної справедливості, важливим досягненням українського народу в його боротьбі за свою соборність. Була використана унікальна можливість безкровним шляхом розв'язати давно назрілу проблему національного значення. Слід відзначити, що в цій справі Україна отримала підтримку інших народів СРСР. Спроби керівної верхівки перетворити ці області на типову радянську провінцію, впровадити там сталінський соціалізм призвели до глибоких соціально-економічних деформацій та масових репресій. В результаті значна частина населення західноукраїнських земель стала на антирадянські позиції, що особливо боляче відбилося на долі солдатів і офіцерів Червоної Армії в перші дні нападу фашистської Німеччини на СРСР.

16.2. Велика Вітчизняна війна. Бойові дії в Україні

Напередодні німецько-радянської війни Україна продовжувала перебувати на становищі напівколонії. Маючи великий промисловий і сільськогосподарський потенціал, при відсутності повноцінної незалежної державності український народ не міг уникнути військового конфлікту, що невмолимо наближався. Гітлер готувався до війни з СРСР, щоб розгромити більшовизм та здійснити віковічну мрію німецьких мілітаристів про завоювання життєвого простору на Сході. Його кінцевою метою було встановлення світового панування.

Відносно України у нього були однозначні плани: перетворити цей край на аграрно-сировинний придаток, який повинен був «забезпечити продовольством населення великого рейху на тисячу років вперед». Це свідчить про те, що гітлеризм готував Україні долю пригніченої і відсталої колонії, в якій мала бути знищена значна частина населення, а решта перетворені в рабів німецьких колоністів. Таким чином, саме існування фашистської машини несло смертельну небезпеку існуванню українського народу.

Деякі історики стверджують, що ця війна була «чужа» українському народові, бо вона велася за світове панування одного з тиранів — Гітлера чи Сталіна. Однак перемога Гітлера, встановлення його диктатури привели б до повного винищення української нації, а не часткового, як це зробив Сталін, тобто гітлеризм був для нього страшнішим злом, ніж сталінська влада.

Така ж доля чекала на всіх східних слов'ян. Особливу ненависть у Гітлера викликала Росія, однак великої різниці між нею і Україною він не бачив. В інструктивному додатку до плану «Барбароса», де були викладені основні віхи війни проти СРСР, зазначалося: «Війна проти Росії — один із найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це древня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московитсько-азіатського нашестя, оборона проти європейського більшовизму. Мета цієї війни — розгром сьогоднішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю». Отже, що війна фашистської Німеччини проти СРСР була смертельною небезпекою для всіх східнослов'янських народів.

Інші науковці дотримуються думки, що Гітлер, починаючи війну, всього-навсього упереджував Сталіна на один–два місяці, адже саме той мав повести наступ на Європу, щоб захопити її і розпалити світову революцію. Однак вони не наводять деталей цього плану, бо його не існує. Але всі історики єдині в тому, що народи СРСР в стратегічному плані готувалися до Другої світової війни, зміцнювали оборону своєї країни. Однак Сталін, Ворошилов та інші партійні лідери висунули концепцію наступальної війни і до того ж проведення її лише на чужій території. План упереджуючого удару СРСР по Німеччині не розроблявся. До того ж відомо, що Сталін намагався не допустити війну з Німеччиною, не спровокувати її. Це врешті-решт було причиною непідготовленості Червоної Армії до відсічі Гітлеру 22 червня 1941 р. В СРСР навіть не форсували випуску нової зброї — «зброї перемоги» — танків Т-34, ефективних літаків-винищувачів, які б були надзвичайно корисними в цьому «упереджуючому» наступі на Європу. Сталін хотів лише одного — втягнути Німеччину в бойові дії з Англією.

Однак Гітлер «конкретно» готувався до війни з СРСР вже з 1939 р. Йому вдалося створити наймогутнішу в світі військову машину, і для цього використовувалася економіка всіх країн окупованої ним Європи. До Німеччини приєдналися Італія, Угорщина, Румунія, Фінляндія та інші країни. Були створені три бойові угруповання, серед яких досить сильною була група армій «Південь», яка мала наступати на Україну. Головний удар вона повинна була спрямувати на Київ, розгромивши основні «російські війська в Галичині», а потім в найкоротший строк окупувати Харків і Донбас. У німецькому вищому ешелоні влади панували настрої бундючної самовпевненості. Гітлер називав похід на СРСР просто дитячою грою. Ці настрої були викликані поразками Червоної Армії у війні 1939–1940 рр. з Фінляндією. В керівництві СРСР відчувалося самозаспокоєння, яке базувалося на самовпевненій вірі «вождя народів», що Гітлер не посміє порушити «пакт про ненапад», хоча Сталін мав в руках

незаперечні докази та чітку розвідувальну інформацію про близький напад.

22 червня 1941 р. німецька армія перейшла кордон СРСР від Баренцового до Чорного моря. Почалася найбільша в історії трагедія народів СРСР, яка отримала назву Велика Вітчизняна війна. Для українського народу, існування якого ставало проблематичним, ця війна теж ставала Вітчизняною. Історики ділять її на три періоди: 22 червня 1941 — листопад 1942 року — час тяжких поразок СРСР; кінець 1942 — кінець 1943 року — корінний перелом у ході війни; початок 1944 — 1945 рік — завершальний етап.

Спочатку фашистська агресія не усвідомлювалася народом як смертельна загроза його існуванню, що пов'язано було з подібними настроями в керівництві СРСР. Існувало переконання, що Червона Армія швидко розгромить агресора і за тиждень–другий візьме Берлін. Однак через лічені дні, читаючи фронтові зведення Радінформбюро, люди змінювали свої погляди. Хід війни відразу набрав характеру, несприятливого для СРСР. Фактично в перші години війни було втрачено майже всю авіацію першої лінії — 1200 бойових машин. І українське небо заполонили літаки з чорними хрестами. Все швидше вглиб радянської території, ламаючи героїчний опір Червоної Армії, пробивалися величезні танкові колони фашистів, які незабаром знищили більшу частину радянських танкових з'єднань, озброєних старою технікою. Лише в результаті першої танкової битви в районі Луцька — Рівного — Бродів в кінці червня 1941 р. із 4200 радянських танків залишилося трохи більше 700, та й з ті не всі були придатні для використання. І тому на початку війни сталося найгірше — радянські війська залишилися без бойової техніки. За перші три місяці боїв Червона Армія на всіх фронтах втратила 850 тис. чоловік, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків та 9,5 тис. гармат. Німецькі втрати були в 10 раз меншими. Навіть масовим героїзмом Червона Армія не могла зупинити ворога. Драматичне становище на фронті ускладнювалося шоковим станом керівної верхівки, в першу чергу Сталіна, який «замикав» на собі все керівництво країною. Напад Німеччини, трагічні невдачі Червоної Армії привели його в стан прострації. «Вождь народів» не дав згоди у найважчий день — 22 червня на виступ перед народом по радіо, і промову виголосив Молотов. Того ранку він навіть відмовився від посади голови щойно створеної Ставки головного командування. Лише через кілька днів минула криза. На 8-й день від початку війни був надрукований директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним властям прифронтових районів, в якому визначалися заходи і характер життя, діяльності суспільства у воєнний час. На 9-й день був створений Державний комітет оборони на чолі з Сталіним,

який на 12-й день війни виступив по радіо зі зверненням до народу, закликом всім стати на захист країни, все підпорядкувати інтересам фронту і перемоги над фашизмом. За його вимогою Червона Армія, відступаючи, знищувала всі матеріальні цінності.

Поступово, отямившись від потрясіння, керівництво і народні маси почали збирати сили для відсічі ворогові. Керівництво організацією і спрямуванням зусиль мільйонів людей у цій гігантській війні не на життя, а на смерть здійснювала провідна структура тогочасного однопартійного суспільства — Комуністична партія, яка мусила тепер, поставивши країну перед безоднею, тоталітарними методами рятувати її від загибелі. Основна увага приділялася зміцненню збройних сил та створенню економіки військового часу. Втрати, яких вони зазнали від німецької агресії і сталінщини у довоєнні роки, були дещо компенсовані масовими патріотичними вчинками людей. Водночас з мобілізацією 2,8 млн жителів УРСР створювалися також формування народного ополчення та винищувальні батальйони з числа тих, хто не підлягав мобілізації. Це було необхідно для охорони тилових об'єктів. Силами населення (переважно жінок та підлітків) велося будівництво ліній оборони та багатьох військових споруд. Здійснювалася евакуація на Урал, до Сибіру великої кількості населення, промислових підприємств, в основному військових, а також техніки, худоби з колгоспів і радгоспів. Було вивезено близько 1500 заводів і понад 10 млн. чоловік, переважно кваліфікованих робітників, інженерів, вчених, представників творчої інтелігенції. З них третина — з України. Це створило основу на швидко зростаючої військово-промислової бази СРСР на сході країни, звідки на фронт йшов все більший потік нової військової техніки, що давало Червоній Армії можливість зміцнюватися, готувати переможні бої в майбутньому.

Період з липня по вересень 1941 р. був неймовірно тяжким для Червоної Армії, яка робила відчайдушні спроби затримати просування фашистських броньованих полчищ. Багато військових частин потрапили в оточення, втратили зв'язок з військовим командуванням, і далеко не всім вдавалося звідти вирватися. Гинули сотні тисяч людей, ще більше попадало в полон. Після того як Західний фронт зазнав поразки і фашисти окупували Білорусію та частину РРФСР, вирішальні бої розгорнулися на житомирсько-київському напрямку. Мужньо трималися захисники Києва — військові частини, ополченці, яких всіляко підтримувало населення. Оборона столиці УРСР тривала з 11 липня по 26 вересня 1941 р. Керівникам оборони Києва генералу М. Кирпоносу, М. Хрущову та іншим уже в серпні стало зрозумілим, що великі військові сили Червоної Армії, які були тут зосереджені, можуть опинитися в оточенні. Вони просили дозволу у Сталіна відвести всі війська за Дніпро

і уникнути оточення, яке готували німці. Але Сталін наказав «за будь-яку ціну» утримувати Київ. Незабаром німці форсували Дніпро південніше і північніше Києва і оточили тут велику групу частин Червоної Армії. Під Києвом було втрачено чотири армії — більше півмільйона чоловік. Однак ця кривава битва дещо затримала просування німців на Москву і поставила під сумнів план «бліцкригу».

Восени 1941 р. ситуація на фронті залишалася досить напруженою і небезпечною: 25 жовтня фашистські війська захопили Харків і незабаром окупували всю Україну, крім східних районів — Харківської, Сталінської (Донецької) та Ворошиловградської (Луганської) областей, котрі тривалий час мужньо захищали війська Південно-Західного та Південного фронтів. Добившись успіху на вирішальних ділянках фронту — під Києвом та Смоленськом, німецькі війська почали масовий наступ на столицю СРСР, мріючи її захопленням закінчити війну. Однак Червона Армія зупинила фашистські полчища, а в грудні 1941 — січні 1942 року розгромила і відкинула їх більш ніж на сто кілометрів.

На той час шляхом формування 400 нових дивізій було компенсовано втрату основного складу кадрових військ Червоної Армії. Тепер цим військам бракувало сучасного озброєння та бойового досвіду. Та попри все у Сталіна виникла після перемоги під Москвою чергова ілюзія високої боєздатності Червоної Армії, чого насправді ще не було. За його вказівкою навесні 1942 р. була розпочата низка погано підготовлених та недостатньо забезпечених наступальних операцій. Найбільшою і однією із найневдаліших була операція під Харковом у травні–червні 1942 р. Успішно розпочавшись, наступ швидко захлинувся: давалися взнаки і погана його організація, і брак досвіду, і нестача бойової техніки та резервів. Фашисти завдали зустрічного удару та флангових ударів, оточили три армії і лише в полон захопили 240 тис. червоноармійців та командирів.

У кінці червня 1942 р. танкові і піхотні з'єднання фашистів за підтримки авіації розпочали грандіозний наступ на Сталінград, щоб, захопивши його, піти понад Волгою на Москву. Сталінське керівництво не чекало наступу, і почалося, як і влітку 1941 р., розгубленість і паніка. Знову виявилися некомпетентність, бездарність, авантюризм сталінського керівництва, і знову, як і в кінці 1941 р., фашистів зупинила мужність і стійкість рядових солдатів та їхніх командирів.

У травні — червні 1942 р. рухнув Кримський фронт, і у полоні опинилися 200 тис. радянських воїнів. У липні така ж гірка доля спіткала мужніх оборонців Севастополя. І тут майже 200 тис. попали в полон, хоч їх можна було вивезти морем під охороною Чорноморського флоту, який стояв недалеко в бухтах Кавказького побережжя. Однак ні головнокомандувач, ні командування фронтів про це не подумали.

В кінці літа — на початку осені 1942 р. фашисти вийшли до Волги і Головного Кавказького хребта. Гітлер і його оточення дійшли висновку, що тепер з «росіянами покінчено». Однак скоро фашистські офіцери-фронтовики виявили зростаючий опір радянських військ. Стало зрозуміло, що Червона Армія не збирається припиняти боротьбу. Наближалася нова зимова кампанія, нова битва — Сталінградська, яка поклала початок другому періоду війни — періоду її корінного перелому.

Які ж причини невдач першого періоду війни? Історики, дискутуючи з цього питання, відзначають, що причини поразок криються не в слабкості СРСР, а значною мірою в негативних явищах, властивих тогочасному режиму: диктаторство Сталіна, схильного до авантюризму, некомпетентного в розв'язанні проблеми зовнішньої політики, військової стратегії і тактики, масове винищення військових кадрів в таких масштабах, яких не знала історія людства. Репресії продовжувались і під час війни: коли через тиждень від початку війни фашисти захопили Мінськ і оточили основні сили Західного фронту, Сталін, не розібравшись в дійсних причинах цього, наказав розстріляти командуючого Д. Павлова. Тих, хто потрапляв до німецького полону, оголошували зрадниками і в разі повернення направляли в концтабори. До грудня 1941 р. гітлерівці захопили в полон 3,8 млн чоловік — з них 1,3 млн — українці. Багато з них добровільно здавалися, не бажаючи воювати за тих, хто творив жахливий голод у 1933 р. в Україні та репресії 30-х років.

Однак недостатньо відзначається так званий об'єктивний фактор — традиційно краща організація, висока культура (в тому числі й технічна) німецького та інших народів Європи, армії яких вели війну. Адже відомо, що німецькі солдати рідко впадали в паніку, стійко воювали, що пояснювалося вищим рівнем їхньої організації та дисципліни.

16.3. Нацистська окупація. Рух опору

Фашизм, виходячи зі своїх бредових доктрин, почав запроваджувати в Україні «новий порядок». Це була спроба повернути з небуття й утвердити в центрі європейської цивілізації плантаторську, рабсько-кріпосницьку систему, що витікала з хибних основ расової переваги німецької нації. На українських землях вона мала пройти випробування і потім розповсюджуватись на весь світ, над яким націонал-соціалізм планував встановити своє панування. Нацисти розраховували, що кинуте напризволяще українське населення, деморалізоване і роз'єднане, не зможе чинити опір поневолювачам. Але прорахувалися. Основна маса українців відмовлялася бути рабами. Тому окупаційний режим

відзначався ненавистю до українського населення — українофобією. Мета гітлерівців полягала в тому, щоб терористичними насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти була уготована жорстока позаекономічна експлуатація.

Фашисти ліквідували саме поняття «Україна», розчленували її територію. Північну Буковину, Ізмаїльщину та землі між Південним Бугом і Дністром з центром в Одесі, названу Трансністрією, Гітлер віддав Румунії. Західні області були включені в так зване генерал-губернаторство, куди входила й територія Польщі. Більшу ж частину республіки (переважно подніпровські області) було віднесено до так званого рейхскомісаріату («Україна»), управляти яким Гітлер поставив Еріка Коха, фанатичного расиста, який ненавидів і зневажав українців як неповноцінних істот «нижчої раси». Східні області перебували під владою військового командування, найчастіше фронтових офіцерів, жорстоких «солдафонів», які всі заходи підпорядковували забезпеченню своїх частин всім необхідним.

Загарбники створили цивільне управління — міські управи на чолі з бургомістрами. В селах призначалися старости. Формувалися поліцейські підрозділи, переважно з людей, які вороже ставились до радянської влади, нерідко — з карних злочинців. По всіх містах діяли військово-польові суди, комендатури, таємна польова поліція, каральні німецькі загони. Здійснювалося відверте винищення українського населення. Територія республіки, як і всіх інших окупованих земель, вкрилася мережею концтаборів, в яких безперервно розстрілювали і катували. Мільйони людей помирали від голоду і хвороб. На українській землі знищено 4 млн чоловік мирного населення, в тому числі майже всіх євреїв і циганів та 1367 тис. радянських військовополонених. Депортовано до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн молоді. З них 200 тис. боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після війни.

Окупанти винищували матеріальні цінності, міста, села, заводи, фабрики, колгоспне майно. Для України типовим «пейзажем» були нескінченні руїни та землянки й окопи. Слід відзначити, що радянські війська під час відступу за наказом Сталіна теж підривали багато об'єктів. Однак якби не гітлерівська агресія, український народ не втратив би те, на створення чого докладено неймовірних зусиль та коштів: свою індустрію, механізоване сільське господарство, тисячі шкіл, технікумів, вузів, театрів, музеїв та ін., чим пишався і на що покладав великі надії. Найбільші підприємства України були поділені між німецькими магнатами: Фліку дісталися заводи Дніпропетровщини, Крупу — найбільші в Європі машинобудівні заводи Краматорська, майже половину

підприємств важкої промисловості захопив концерн «Герман Герінг». Колгоспи і радгоспи не розпускалися, а перетворились в «общинні господарства». Там запроваджувалося кріпосництво. Під страхом суворої кари вводилася обов'язкова трудова повинність. На селянські двори накладалися 12 видів податків. Таким чином, все, що виробляло українське село, відправлялося до Німеччини.

Відбувалося грандіозне пограбування України. Полчища німецьких інтендантів, підприємців під прикриттям військ вивозили все, що можна було навантажити у вагони. Населення також немало потерпало від стихійно відновлюваного «дикого капіталізму» з притаманними йому мізерними соціальними видатками. У містах панував голод і про забезпечення їх продовольством ніхто не турбувався. Незадовго перед відступом з України фашисти хвалилися, що успішно реалізували директиву Герінга — «грабувати все і грабувати ефективно». А залишаючи Україну, спеціальні команди підривників та факельників, виконуючи вказівки того ж Герінга, підривали, затоплювали водою, випалювали все, що тільки можна було вивести з ладу, аби завдати українському народові непоправних втрат, відкинути його на сторіччя назад.

Здійснювався шалений наступ на духовне життя народу. Закривалися всі культурні та освітні заклади України. Берлін дозволив діяльність лише початкової школи. Виняток було зроблено для Галичини. Відбувалося повальне пограбування пам'яток історії та культури. До Німеччини відправляли унікальні музейні експонати. Лише з фондів Академії наук України вивезено 320 тис. рідкісних книг. Водночас велася широка нацистська пропаганда: видавалися 120 газет українською мовою, працювали 16 радіостанцій, кіномережа, видавництво. Була дозволена під жорстким контролем діяльність окремих літературно-мистецьких об'єднань та деяких театрів. Була відновлена розгромлена в кінці 20-х років УАПЦ та безперешкодно діяла греко-католицька церква.

Невелика частина людей пішла на співробітництво з окупантами (колабораціонізм). Це переважно ті, у кого бузувірські дії сталінського режиму викликали почуття гіркого розчарування в радянській владі. До того ж, багато людей перебувало в стані голодного безправного існування в умовах окупації, і деяких з них це змушувало працювати на гітлерівський «новий порядок». За підрахунками О. Субтельного, в поліцейських з'єднаннях, створених фашистами, служило 220 тис. українців — близько 0,5% населення.

Незважаючи на терор, штучний голод, політичні провокації, масову антирадянську пропаганду, вони наштовхувались на відкритий або прихований опір. Люди переконувалися: те, що приніс фашизм — масовий геноцид, придушення будь-яких прав, рабське животіння, відсутність

майбутнього, набагато страшніше від того найгіршого, що їм довелося терпіти за радянської влади, навіть спотвореної сталінським тоталітаризмом. Це сприяло чіткішій політичній орієнтації, зростанню патріотичних почуттів. Багато ображених радянською владою ставали на шлях боротьби з окупантами. Більшість людей ще зберігали віру в соціалістичні ідеали, вбачали лише в радянській владі альтернативу гітлерівському «новому порядку».

Антифашистський рух на окупованій Україні слід розділити на дві частини: рух опору в Східній Україні, що знаходився під впливом і контролем комуністів, і боротьбу проти фашистів у Західній Україні, якою керувала, в основному, бандерівська організація ОУН. Антифашистська боротьба в Східній Україні почалася з перших днів німецької окупації і проходила в різних формах: агітаційно-масова і організаторська діяльність підпільних обласних, міських, районних комітетів Компартії, комсомолу, стихійний та організований саботаж і диверсії широких мас, партизанський рух. Найбільш ефективною була партизанська боротьба.

Партизанський рух у тилу ворога в процесі становлення і розвитку пережив великі труднощі. Оскільки сталінська військова наступальна доктрина орієнтувала на те, що війна буде вестися на ворожій території, підготовка населення до неї вважалася недоцільною. Підготовка матеріальної бази, кадрів для партизанської підпільної боротьби проводилася поспішно, часто формально. Тому діяльність недосвідчених і недостатньо підготовлених кадрів підпільних органів та партизанських загонів в перші місяці боротьби з фашистами, які мали значний досвід придушення руху опору в Європі, несла з собою величезні жертви і непоправні втрати, саморозпуск партизанських загонів та ін. У перший рік війни на окупованій території було знищено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, а на червень 1942 р. були відомості про наявність лише 22 діючих загонів. Решта розпалася або була розгромлена.

Однак зусиллями людей, не лише спеціально залишених, а й тих, хто втягнувся в боротьбу зі звірячим фашизмом або стихійно чи випадково виявився на окупованій території, партизанський рух зміцнювався, набирався досвіду, активізувався. Значну роль у його розвитку відігравали червоноармійці та їх командири, які попали в оточення чи іншими шляхами опинилися в фашистському тилу. Завдяки невтомній безстрашній роботі вже на кінець 1942 р. в антифашистській нелегальній боротьбі стався вирішальний злам. Підпільна та партизанська мережа була не лише відновлена, а й значно розширена й посилена. Серед великої кількості партизанських загонів з'явилися бойові підрозділи з досвідченим командуванням, штабами, розвідками, службами. На чолі більшості кращих з'єднань стояли командири Червоної Армії М. Наумов,

І. Федоров, І. Бовкун, Д. Медведєв, О. Сабуров та ін. У кількох тисячах радянських партизанських загонів воювали сотні тисяч патріотів, їх бойовими діями керували Центральний та Український партизанські штаби, створені в червні 1942 р. Найбільшу частину партизанського руху складала молодь. Партизанські загони завдали великих втрат фашистським агресорам і подали значну допомогу Червоній Армії. Найбільшого розмаху рух набрав у 1943 р., коли партизанські загони не лише допомагали Червоній Армії, а й координували з нею свою діяльність.

Наприкінці 1942 р. в Москві з'являється інформація про створення в Західній Україні Української Повстанської Армії (УПА). Сталін наказав передислокувати туди радянські партизанські частини. В їх завдання входила боротьба з німецькими окупантами і з УПА. Першими взимку 1943 р. там з'явилося одне з найкращих партизанських з'єднань С. Ковпака, згодом О. Сабурова. М. Хрущов рекомендував партизанським командирам, які вирушали в Західну Україну, утримуватися від конфронтації з УПА, але Центральний та Український штаби партизанського руху, у відповідності з вимогами Сталіна, вимагали вести з ними боротьбу. Попри все, окремі командири вступали в контакт з командуванням частин УПА. Зокрема, комісар Ковпаківського з'єднання генерал С. Руднєв, який зустрічався і вів з ними переговори, підкреслював, що з УПА «можна жити окремо, але ворога треба бити спільно». УПА пропустило партизанів-ковпаківців через контрольовану ними територію. Незабаром Руднєв загинув при загадкових обставинах.

Півроку утримувався нейтралітет між повстанцями М. Боровця-Бульби і партизанами Медведєва на Рівненщині. Москва, як і Берлін, вживали всіх заходів, щоб розколоти український рух опору, у формуванні єдності якого з'явилися перші обнадійливі кроки. Виконуючи вимоги НКВС, більшість командирів партизанських загонів (С. Ковпак, О. Сабуров, П. Вершигора та ін.) переходили до конфліктів із загонами УПА, намагалися захоплювати їх території, навіть залучали до боротьби з ними місцеві польські сили. Однак всі спроби радянських партизанів утвердитися в Західній Україні, наштовхувалися на збройний опір УПА. Між українцями Заходу і Сходу розширювалося ідеологічне та політичне протистояння.

На початку Великої Вітчизняної війни ОУН перейшла до активних, спільних з Німеччиною, бойових дій проти Червоної Армії. Оунівські загони нападали на штаби підрозділів, окремі групи червоноармійців. Співпрацюючи з фашистами, ОУН мала надію отримати від німецького керівництва допомогу в створенні української державності. Історики справедливо зазначають, що радянські органи влади своїми репресіями викликали до себе вороже ставлення місцевого населення. І все ж,

враховуючи, що Англія і США оголосили про свою допомогу СРСР у боротьбі з фашизмом, ці дії оунівських груп були глибоко помилковими. З початком Великої Вітчизняної війни у всіх народів головним був один ворог — німецький фашизм. Провід ОУН, який з 1939 р. перебував у Кракові, вважав, що в зіткненні двох тоталітарних держав поразки зазнає СРСР, і під його уламками при сприянні Гітлера буде можливість відродити Українську державу.

Однак німецьке керівництво відкрито не проголошувало своєї політики щодо України та інших народів СРСР. У 1940 р., після розколу ОУН, мельниківці чітко орієнтувалися лише на Німеччину. Група Степана Бандери вважала союз з ворогом для визволення України й творення її державності лише тимчасовим, визнаючи гітлерівську Німеччину і СРСР ворогами української державності. Бандерівське крило вважало за необхідне спиратися лише на сили власного народу, відкидаючи орієнтацію на чужу допомогу. Але у 1939–1940 рр. за сприяння німецької вояччини було створено два українських батальйони — «Нахтігаль» і «Роланд», і це зародило певні надії на Німеччину в керівників ОУН(б).

Після відступу радянських військ зі Львова 30 червня до нього вступив батальйон «Нахтігаль», окремі похідні групи ОУН(б) і німецькі військові частини. Групи ОУН(б) нараховували до 5 тис. чоловік. Вони були таємно сформовані напередодні війни і мали своїм завданням рухатися за фронтом та організовувати в містах і селах органи української влади, вести пропагандистську роботу серед населення. Ввечері 30 червня за участі керівництва (проводу) ОУН(б), українських політичних партій, громадськості та духовенства відбулися установчі збори, які урочисто прийняли «Акт відновлення Української держави». Того ж дня був сформований український уряд на чолі з Я.Стецьком. У містах і селах створювалися органи самоуправління та відділи української поліції. Керівництво ОУН (б) діяло енергійно, впевнено, розраховуючи на те, що німецькі окупаційні власті визнають відновлену Українську державу.

Однак повідомлення про ці події викликали обурення у Берліні. Німецький уряд вирішив придушити ці акції. Були заарештовані С. Бандера, Я. Стецько з урядом і багато керівників ОУН(б). Від них вимагали скасування актів про утворення Української держави та розпуску уряду. А коли вони відмовились, всіх ув’язнили в концтаборі Заксенхауз. Восени 1941 р. по всій Україні пройшли арешти членів ОУН. До концтаборів було кинуто близько двох тисяч чоловік, сотні розстріляно. За вказівкою Степана Бандери ОУН перейшла в підпілля і під керівництвом М. Лебедя розпочала підготовку до боротьби проти обох тоталітарних режимів. Однак навіть тимчасовий союз з фашистами викликав недовіру до бандерівського руху та обурення громадськості СРСР і Західної Європи.

Терор проти членів ОУН, свавілля німецької адміністрації, грабежі, примусова праця, вивезення молоді до Німеччини — все це посилювало антифашистські настрої в Західній Україні, підривало основи співпраці ОУН з Німеччиною. Поступово розгортається рух опору фашистам. На цей час вони вже розформували батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». Та ОУН веде широку роботу по формуванню власних збройних сил. Перші загони захищали місцеве населення від свавілля окупантів, зривали відправку молоді з Волині і Полісся до Німеччини. У кінці 1942 р. була створена Українська Повстанська Армія (УПА), душею якої була ОУН(б).

В цей час на Волині діяв великий загін під проводом Тараса Бульби (М. Боровця), одного із прибічників С. Петлюри. Бульбовці нападали на частини Червоної Армії, а щодо німців дотримувалися нейтралітету. Пропозиції про співпрацю з ОУН(б) вони не приймали. Змінилися і взаємовідносини оунівців з гітлерівцями, які взимку 1942 р. багатьох з них заарештували і розстріляли. Навесні 1943 р. Мельник створює підпільну мережу своїх військових загонів, і влітку вони набирають антифашистського характеру. Невдовзі загони мельниківців приєдналися до Боровця. Однак об'єднуватися з УПА вони відмовились, а 18 серпня 1943 р. загони УПА роззброїли і приєднали до себе вояків Боровця і Мельника. З цього часу повстанці Західної України стали єдиною силою, якою керувала ОУН(б). Незабаром до УПА приєдналися буковинські і карпатські повстанські загони. Ці об'єднанні сили розгортають активні бойові дії проти німецьких окупантів, створюють свої звільнені райони, в яких створюють органи місцевої влади.

З лютого 1943 р. починаються широкомасштабні бойові дії фашистів проти УПА. Однак вони закінчилися невдачею. Командуючим УПА став Роман Шухевич (Тарас Чупринка), один із талановитих керівників ОУН(б).

Водночас УПА змушена була взяти на себе захист українського населення від польських загонів, які, починаючи з 1941 р., проводили проти нього терористичні акції. Ці загони в основному входили до польської Армії Крайової, підпорядкованої емігрантському польському уряду в Лондоні, і взаємодіяли з польськими шовіністичними групами Західної України. За вказівками уряду вони намагалися встановити контроль над Західною Україною до приходу Червоної Армії. У 1943–1944 рр. тільки на Холмщині вони знищили близько 5 тис. українців та спалили десятки сіл. Всі пропозиції УПА провести переговори поляки залишали без уваги. Тоді за наказом Шухевича УПА створила Холмський фронт. Крім бойових дій з польськими загонами, вона організовувала акції помсти проти польських районів, під час яких загинули тисячі мирних поляків. З обох сторін здійснювалися криваві акції, часто проти мирного населення, обидва народи зазнавали великих втрат. Українсько-

польське протистояння продовжувалося до 1947 р. Ця непримиренність пояснюється чванливою шовіністично-колонізаторською налаштованістю поляків у Західній Україні.

Антифашистський рух, відраза до фашизму, несприйняття націонал-соціалізму були притаманні переважаючій більшості українського народу, який боровся проти німецько-фашистської окупації, хоча в різних регіонах України ця боротьба мала свої особливості. В Східній Україні під керівництвом комуністів вона відзначалася розмахом, масовістю, організованістю та ефективністю, але переслідувала лише мету звільнення від фашизму і відновлення радянської влади. В Західній Україні рух опору, керований націоналістами, поряд з боротьбою за звільнення від фашизму, намагався розв’язати і державотворчі проблеми, мав своєю кінцевою метою створення незалежної соборної Української держави, тобто був більш патріотичним, хоча не таким масовим і ефективним. В ці роки українцям бракувало так необхідної їм патріотичної єдності.

16.4. Битва за визволення України. Відновлення радянської влади

Восени 1942 р. німецькі та радянські війська вели чи не найжорстокіший двобій в районі Сталінграда. У цей час в глухих заволзьких степах формувалася армія нового типу, армія прориву, озброєна сучасними видами танків, літаків, гармат та іншої техніки, яку радянський військово-промисловий потенціал виробляв уже в більшій кількості і часто кращу, ніж фашистська Німеччина. В цьому заслуга мільйонів працівників підприємств Уралу, Поволжя, Сибіру, і в тому числі робітників, інженерів, науковців, що евакуювалися з України.

Ця армія нанесла могутні удари по знекровлених під Сталінградом німецьких дивізіях, які ще недавно вважалися окрасою фашистської військової машини. 19 листопада почався наступ Червоної Армії, а через кілька днів радянські війська оточили велике німецьке угруповання і на початку 1943 р. завершили його знищення. Почався період корінного перелому у війні. Успіх супроводжував бойові дії Червоної Армії до кінця лютого 1943 р., коли було звільнено Харків. Але наступ швидко захлинувся. Не вистачало досвіду наступальних боїв, узгодженості в діях родів військ, подекуди транспортних засобів та бойової техніки. Раптовим контрударом есесівські танкові з’єднання змусили радянські частини залишити Харків і відступити за Донець. Але ця невдача істотно вже не могла змінити становище на користь фашистів. На той час зріє бойовий досвід радянських солдат, їх впевненість, військова майстерність

офіцерського корпусу. Ефективніше стала керувати з'єднаннями та фронтами велика група воєначальників, що сформувалася в горнилі війни: Г. Жуков, К. Рокосовський, І. Конєв, М. Ватутін та інші. Серед них було багато синів українського народу, зокрема, командуючі фронтами та арміями А. Єрьоменко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, П. Рибалко, П. Москаленко.

Через деякий час радянські війська виграли найбільшу в історії Другої світової війни Курську битву, що почалася 5 липня 1943 р. Ця битва та розгром фашистської оборони на Дніпрі, звільнення Києва завершили другий етап Великої Вітчизняної війни. З кінця 1943 — на початку 1944 року почався третій її період, коли відбулося звільнення українських земель, завершення розгрому фашистської Німеччини та мілітаристської Японії.

Однак ці перемоги коштували великих втрат, які не завжди були виправданими. Сталінщина з її домінуючим принципом абсолютної підлеглості вищій інстанції і безумовного виконання будь-яких, навіть безглуздих, наказів вела до знецінення вартості і цінності людського життя. Щоб не зашкодити своїй кар'єрі, багато керівників намагалися якнайшвидше відрапортувати начальству, бути в його очах слухняними. Зустрічалося немало керівників, які прагнули заради кар'єри досягти успіху будь-якою ціною і не шкодували життя підлеглих солдат та офіцерів.

У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16–17-річних. Їх було залучено майже чверть мільйона. Нерідко їх, не навчених, не обмундированих і майже не озброєних, вводили у бій, щоб «спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації» (хоч тоді їм було по 14–15 років). «Прикриттям» в цих умовах були не танки, артилерія і авіація, а загороджувальні загони, за «підтримки» яких це військо кидали навіть на добре укріплені позиції противника. Під час таких операцій майже всі «мобілізовані» гинули, але за це ніхто не відповідав. Наслідком були тяжкі людські втрати. Протягом січня 1943 — жовтня 1944 рр. загальні втрати Радянської Армії становили майже 3,5 млн бійців і офіцерів, середньодобові — майже 68 тис. чоловік. Таких втрат не мала жодна армія воюючих держав. Величезних жертв коштувало недостатньо підготовлене форсування Дніпра. А німецька армія продовжувала воювати організовано, чіплялася при відступі за кожну висотку, річку, населений пункт. Кожний клаптик української землі був политий кров'ю радянських солдат.

Однією з останніх великих битв на Україні була наступальна операція 1-го Українського фронту на Рава-Руському та Львівському напрямах проти сильного ворожого угруповання «Північна Україна». Розвиваючи наступ, радянські війська оточили в районі міста Броди вісім

німецьких дивізій і розгромили їх. Серед них виявилася і дивізія «СС–Галичина», створена групою Мельника та УЦК під керівництвом Кубійовича. Вони вважали її зародком майбутньої української армії, на зразок легіону українських січових стрільців часів Першої світової війни. Це була ще одна помилкова акція українських націоналістів мельниківського крила, яка лише шкодила антифашистській боротьбі. Вже вкотре українців кинули воювати проти своїх же українських солдат у складі Радянської Армії, що вела героїчну визвольну війну з фашизмом. Недарма проти цієї акції ОУН(М) і УЦК виступили навіть керівники ОУН(б), запрошуючи воїнів-добровольців цього з'єднання до своїх лав. І три тисячі їх приєдналися до УПА.

Розгромом німецько-фашистських військ у Карпато-Ужгородській операції в кінці жовтня 1944 р. і звільненням 28 жовтня Ужгорода завершилося визволення України. Однак війна тривала, і тепер вона була спрямована на визволення поневолених фашистами країн Європи та завершення розгрому Німеччини. Найактивнішу участь в боях брали мільйони воїнів-українців. А з протилежного боку європейського театру воєнних дій так само мужньо воювали в арміях США, Канади та інших країн антигітлерівської коаліції солдати і офіцери українського походження із середовища тамтешньої еміграції. Так розділена українська нація знаходила можливість для об'єднання своїх зусиль проти спільного ворога. Населення міст і сіл Східної та Правобережної України зустрічало Червону Армію з радістю і вдячністю, називаючи її армією-визволителькою. Відновлювалася радянська влада, що мала такий же характер командно-адміністративної системи, як і в передвоєнні часи. Однак світогляд, настрої окремих груп населення, переважно інтелігенції, змінилися: вони чекали після звільнення від фашизму і закінчення війни певних соціально-політичних змін, передусім ліквідації колгоспної системи у її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизації суспільно-політичного життя. У відповідь органи НКВС СРСР розгортали репресії: виселення українців на Північ і до Сибіру, арешти і концтабори, щонайбільше тих, хто працював за часів окупації у фашистських органах влади. Репресії охопили всі великі міста УРСР, хоча масштабів терору 30-х років не набрали, та й проводилися, в основному «без шуму». З часом ними охопили і тих, хто працював на підприємствах, щоб не загинути від голоду.

Однак покарання національних меншостей за «нелояльність» до радянської влади набуло більшої жорстокості та ще й деякої «новизни». Це була масова їх депортація. В травні 1944 р. таку антигуманну акцію було проведено в Криму, звідки поголовно виселено до Казахстану, Сибіру та Середньої Азії 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис.

болгар та 8,5 тис. вірменів. Були вивезені в східні райони СРСР деякі народності Кавказу. Ця брутальність і жорстокість особливо дивні, якщо пригадати правдиві слова Сталіна в доповіді, присвяченій 26-й річниці Жовтневої революції: «...всі народи Радянського Союзу, як один, стали на захист своєї Батьківщини». Тоді за які ж провини депортували цілі народи СРСР? Знову в суспільстві нагнітався страх, підозра, взаємне відчуження між людьми. Стало зрозуміло, що надії на пом'якшення ставлення радянської влади до людей, на зміни в розвитку колгоспної системи були марними.

В той же час за короткий строк була здійснена низка позитивних заходів: у звільнених районах радянська влада зуміла оперативно навести жорсткий громадський порядок, забезпечила всіх роботою, за допомогою карткової системи створила мінімальні умови для виживання міського населення, відкривала освітні заклади. Завдяки цьому вона стала виглядати в очах населення незрівнянно кращою, ніж фашистський «новий порядок», що приніс українському народові лише смерть, бідування й приниження.

Швидко розгортається відбудова народного господарства, яке було майже повністю зруйноване. Вживалися заходи з відбудови енергетики, транспорту, машинобудування. Однак на все це держава могла виділити лише мізерні кошти. А повернення майна підприємств, евакуйованих у 1941 р., справедливо визнавалося нераціональним через те, що на ці заходи теж потрібні були кошти. Повернулася лише невелика кількість цього майна.

Однак у Донбас і Кривбас в 1943–1944 рр. надійшло багато матеріалів, інструментів, обладнання та продовольства з різних підприємств СРСР, тому що вся економіка країни гостро потребувала сталі та вугілля. Поверталися також робітничі колективи, але в неповному складі. Тому відбудовні роботи велися в основному за рахунок власних ресурсів. Не вистачало робочої сили і доводилося проводити великі мобілізації, переважно молоді, в основному з села. Важким було матеріально-побутове становище населення, тому що карткова система розраховувалась на найнижчий, по суті, напівголодний прожитковий рівень. Надзвичайно гострою була житлова проблема: в Україні 10 млн чоловік залишилися без даху над головою. В цих умовах становище рятував патріотичний ентузіазм людей, бажання якомога швидше перемогти фашизм, повернутися до мирної праці. Робітники, колгоспники та інтелігенція проявляли масовий трудовий героїзм, кмітливість і винахідливість.

Швидко відбудовувалися підприємства, які мали використовуватися в оборонних цілях. Було відновлено близько 30% довоєнних виробничих потужностей, проведена необхідна підготовча робота для широкомас-

штабних відбудовних робіт. Республіка перетворилася на прифронтову матеріально-технічну базу діючої армії.

Значно повільніше ставало на ноги сільськогосподарське виробництво. Склалися умови для швидкої відбудови народного господарства в майбутньому. Однак війна не покинула межі України. Вступ Радянської Армії в Західну Україну, нове запровадження радянської влади викликали у місцевого населення спогади про дії «совітів» у недавньому минулому: примусова радянізація, масові репресії, депортації та насильницька колективізація.

Та й перші кроки відновлених органів радянської влади свідчили про це. Тому за підтримки місцевого населення війська УПА розгортають війну проти фронтових з'єднань Радянської Армії, наносячи удари по тилах наступаючих радянських військ, в бойових порядках яких знаходилися і українці. Незабаром від рук бандерівських вояків загинули командувач фронту М. Ватутін, багато офіцерів, тисячі солдатів-українців. Фактично в Україні почалася і чимдалі загострювалася громадянська війна, у якій ОУН–УПА боролися за самостійну Українську державу, за кардинальні зміни в розв'язанні національного питання, а Москва вважала його вирішеним і відстоювала існуючий порядок. Це була боротьба двох політичних ідеологій, двох підходів до українського питання.

Однак поки фашизм не був до кінця знищений, війна з ним була в житті кожного народу, і в тому числі українського, на першому плані. Удари УПА в спину воюючій з фашистами Червоній Армії, намагання паралізувати і розгромити її тили викликали обурення армії та населення.

Слід зазначити, що провід ОУН(б) змінює зовнішньополітичні орієнтири. В кінці війни очікували, що розбита Німеччина увійде в союз із західними державами і вони відкинуть радянську експансію. Ці хибні сподівання спонукали ОУН–УПА продовжувати боротьбу з Радянським Союзом. Фашистська Німеччина, оцінивши ситуацію, намагалася залучити їх на свій бік. На початку 1944 р. були випущені з концтаборів С. Бандера, А. Мельник, Я. Стецько та інші провідні діячі українського національно-визвольного руху. Відразу після звільнення гітлерівці запросили С. Бандеру на нараду до німецького керівництва, в якій брав участь і командувач Російської Визвольної Армії генерал Власов, але керівник ОУН відмовився. ОУН–УПА продовжувала протистояти німецьким окупантам і одночасно втягувалася у важкі бої з частинами Радянської Армії. У сутичках з радянськими військами її формування несли відчутні втрати і з часом розпалися на дрібні загони, які мали можливість швидко маневрувати, краще пристосовуватися до умов, маскуватися і в кінцевому результаті ефективніше вести боротьбу. Під їхнім контролем знаходилася значна кількість сільських районів, в багатьох з них нелегально

діяли національно-державні структури ОУН — сільські, районні, окружні, обласні, крайові та інші проводи, підтримувані більшістю населення та загонами УПА. Таким чином, у Західній Україні певний час існувало двовладдя — радянські органи і оунівські. В системі ОУН–УПА була своя служба безпеки, яка жорстоко розправлялася з радянськими активістами з місцевого населення, партійними, радянськими працівниками, що прибули із східних областей УРСР, і особливо з працівниками НКВС і НКДБ. За деякими офіційними даними, оунівці вчинили 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинули тисячі місцевих жителів, 25 тис. військовослужбовців і працівників радянських охоронних органів, комуністів, спеціалістів, яких надсилали із східних областей.

Але ще більш масовими і жорстокими були акції НКВС і НКДБ. Потужна і злагоджена машина беріївських каральних органів на повну потужність розгорнула і використовувала безмежні можливості, застосовуючи різноманітні методи масової пропаганди, провокацій: засилали агентів у загони УПА, проводили каральні акції не лише проти ОУН–УПА, а й проти місцевого населення. Безперервно війська НКВС здійснювали рейди і бої, в яких гинули тисячі людей.

Виконуючи вказівки Сталіна про ліквідацію ОУН–УПА, уряд УРСР залучив наприкінці 1944 р. до боротьби проти повстанців близько 200 тис. солдатів і офіцерів внутрішніх військ, велику кількість партизанських і винищувальних загонів. Від грудня 1944 до червня 1945 року було проведено три масштабні каральні операції проти головних угруповань УПА силами кількох дивізій при підтримці танків та артилерії. Однак її загони маневрували, переходили до інших районів, за підтримки місцевого населення знову поповнювали свої ряди і продовжували боротися. У січні 1945 р. в Західній Україні побував секретар ЦК КП(б)У і голова уряду Микита Хрущов. Виступаючи на нарадах з партійним і радянським активом, він вимагав рішучих заходів: прилюдно вішати полонених повстанців, репресувати їхні сім'ї, запровадити систему заложників та ін. Радянський терор посилювався. Розгорнулася масова депортація сімей повстанців, а часто й жителів сіл, які оголошувалися бандерівськими. У звіті Наркомату внутрішніх справ УРСР зазначалося, що протягом 1944–1945 рр. проведено 40 тис. операцій, в яких було вбито 103 тис. і затримано 125 тис. повстанців. Оскільки кількісний склад УПА не перевищував 80 тисяч, то зрозуміло, що більшість убитих і арештованих були мирними жителями.

Уряд УРСР неодноразово звертався до повстанців з пропозицією скласти зброю, обіцяючи амністію. Його представники з мандатом Хрущова 23 лютого 1945 р. провели переговори на Тернопільщині з делегацією командування УПА. Але вона відкинула всі пропозиції, бо вони не містили в собі якихось змін в національній політиці Москви щодо

України. Однак безперервні звернення уряду УРСР з пропозицією скласти зброю в обмін на амністію своєї мети частково досягли. Близько 40 тис. повстанців здалися і їх, як правило, не репресували, відпустивши по домівках.

Таким чином, кінець Великої Вітчизняної війни, перемога над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією не принесли миру і спокою на українську землю. Без надії розгромити могутній тоталітарний Радянський Союз провід ОУН(б) підняв на боротьбу більшу частину населення Західної України, але прирік його на роль смертників, без результативних змін у долі українського народу. В історичних умовах кінця Другої світової і зростання сил та міжнародного авторитету СРСР, ідей соціалістичних революцій в Європі стратегія і тактика ОУН виявилася неефективною, хоча повстанці вели мужню національно-визвольну боротьбу. В умовах звірячої розправи берiївських катів над західноукраїнським населенням меркло і те добре, що було зроблено радянською владою. Адже як і в 1939–1941 рр., цей край був визнаний пріоритетним у республіці, йому виділялися величезні кошти для відбудови та індустріалізації, культурно-побутового будівництва, ліквідації неписьменності, утвердження українства. Однак ці процеси гальмувалися збоченнями у радянізації, різко негативною реакцією населення на зловживання властей.

16.5. Кінець Другої світової війни та її наслідки для України

Наприкінці Другої світової війни знову постало питання про західні кордони України. Підняв його польський емігрантський уряд у Лондоні, розраховуючи повернути західноукраїнські землі до складу Речі Посполитої. Йому вдалося переконати в цьому уряди Англії і США, які захищали цю позицію польського емігрантського уряду на Тегеранській (1943 р.) та Кримській (1944 р.) конференціях керівників урядів — Сталіна, Рузвельта і Черчилля. Рузвельт запропонував «компромісне» рішення: відірвати від УРСР і передати полякам Львівську, Дрогобицьку, частину Тернопільської та Станіславської областей. Однак, посилаючись на так звану «лінію Керзона», яка визначалася Антантою ще в 1920 р. за етнічною ознакою, радянська делегація відкинула ці зазіхання Польщі, яка перебуваючи під німецькою окупацією, вже знову висувала свої колоніальні претензії. Кримська конференція затвердила кордон Польщі по «лінії Керзона».

9 вересня 1944 р. між Тимчасовим комітетом національного визволення Польщі, що мав прокомуністичний характер, та урядом УРСР з

ініціативи Сталіна був підписаний договір про українсько-польський кордон та переселення українців з Польщі до України, а поляків — з УРСР до Польщі. Тепер з волі Сталіна і Хрущова 17 повітів прадавніх українських земель Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини, в яких проживало близько 800 тис. українців, назавжди віддавалися Польщі як дарунок за її соціалістичний вибір. Як бачимо, і польські комуністи, як і багато російських, коли переходили від революційних декларацій до практики, виявилися колонізаторами і великодержавними шовіністами. Домовленість про несправедливі кордони, масові депортації українців та поляків суперечила всім міжнародно-правовим актам, цинічно розтоптала права націй на самовизначення, права людини, стала причиною трагедії сотень тисяч українців і поляків, які змушені були покинути Батьківщину.

Процес переселення українців зі своїх прабатьківських земель проходив під тиском. Лише перші 80 тис. чоловік із Закерзоння виїхали добровільно. Більшість українців відмовилися залишати рідні землі, і тоді польські війська та загони служби безпеки, а також шовіністичні загони Армії Крайової розпочали примусове переселення. Спалювалися українські села, винищувалися їх мешканці. Лише весною 1945 р. було вбито, за повідомленнями польської преси, 10 тис. українців. Уряд СРСР не взяв під захист українське населення. І тоді цю місію перебрала на себе УПА. За наказом Романа Шухевича, головнокомандувача УПА, її розгорнули в цих районах бойові дії. Вони громили польські адміністративні структури, руйнували транспортну мережу, розганяли конвої, які супроводжували виселенців. На масові мордування українців загони УПА відповіли знищенням кількох сотень поляків і спаленням їхніх сіл. Польський уряд перекинув проти українських партизанів декілька дивізій, які зав'язали із загонами УПА важкі і тривалі бої. Виселення українців не було завершене: до України переїхало 482 тис. чоловік. Решту польські власті переселили на західні землі Польщі, що відійшли до неї від Німеччини після розгрому гітлеризму, та перемішали з поляками для полегшення асиміляції. Водночас відбувалося виселення поляків, що гальмувалося варшавським урядом. Але під тиском радянських властей і боячись відплатних акцій загонів УПА, майже всі поляки — 480 тис. чоловік — переїхали до Польщі. І хоча елементи примусу мали місце, проте вони не піддавалися терору з боку українців. Історики недостатньо акцентують увагу на тому, що ці акції масових переселень зупинили віковічну конфронтацію поляків і українців. Щоправда ціна цього «примирення» була надто високою.

Емігрантський уряд Чехословаччини також зробив спробу включити українську територію — Закарпаття до складу своєї держави. Однак 26

листопада 1944 р. відбувся організований партійними групами КП(б)У та органами НКВС СРСР з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який прийняв рішення про вихід краю зі складу Чехословаччини. Цей акт був скріплений угодою про кордон між СРСР і Чехословаччиною в червні 1945 р. і затверджений Президією Верховної Ради СРСР. При цьому 40 тис. чехів та словаків виїхали до Чехословаччини. Але і цього разу сталінське керівництво вдалося до торгівлі українськими землями: район Пряшівщини, заселений українцями, був переданий Чехословаччині. Кордони України продовжували визначати переважно дипломатичні і політичні розрахунки, а не національні інтереси українського народу. Могутні сусіди вкотре примушували українців розплачуватися за бездержавність.

З політичних та дипломатичних міркувань у січні 1944 р. Пленум ЦК ВКП(б), а згодом Верховна Рада СРСР прийняли рішення про розширення прав союзних республік і дозвіл створити наркомати оборони та закордонних справ. Однак заходи по розширенню прав союзних республік насправді так і не були здійснені, бо мотивувалися не турботою про права народів, а утворенням Організації Об'єднаних Націй (ООН). Сталін, бажаючи мати в ООН якнайбільше голосів, хотів провести туди всі радянські республіки. Для цього створювалася ілюзія незалежності союзних республік, у тому числі й України. У лютому 1944 р. в Україні був створений Наркомат закордонних справ, а в березні того ж року — Наркомат оборони. Однак в ООН були включені лише УРСР і БРСР. Наркомат оборони УРСР був незабаром ліквідований, а Наркомат закордонних справ, очолюваний Д.Мануїльським, лише представляв УРСР в ООН і жодних функцій не виконував. Розширення прав союзних республік виявилося черговим фіктивним кроком Москви в національній політиці.

У травні 1945 р. світова спільнота святкувала розгром німецького фашизму, а у вересні 1945 р. — перемогу над мілітаристською Японією. Війна, яка принесла народам Європи і Азії страждання і незліченні втрати, закінчилася. У Другій світовій війні загинуло понад 50 млн чоловік, з них близько 27 млн радянських людей.

Український народ був втягнутий у Другу світову війну з самого її початку. У складі різних збройних формувань перебувало понад 6 млн українців, з них близько 4 млн — у лавах Червоної Армії. Велику витримку і терпіння, стійкість і відвагу проявили вони в битвах з німецькими окупантами. Високими нагородами відзначено 2,5 млн українських воїнів, 2069 з них — званням Героя Радянського Союзу. Мільйони жителів УРСР героїчно працювали в тилових районах, забезпечуючи потреби фронту у військовій техніці, зброї, продовольстві та медичних препаратах. Лише в східні райони СРСР було евакуйовано 3,5 млн українців. Там, часто працюючи під відкритим небом, в небувало короткі

строки, вони разом з людьми інших національностей відновлювали роботу евакуйованих підприємств.

Долаючи незгоди воєнного часу, плідно працювали евакуйовані на Схід Академія наук УРСР, науково-дослідні інститути, вузи, культурно-мистецькі заклади. Видатні досягнення академіка Є.Патона, хірурга-офтальмолога В.Філатова та багатьох інших були значним вкладом у зміцнення економіки, науки та медицини, наближаючи перемогу над фашизмом. Великою популярністю користувалися твори українських письменників і поетів О. Корнійчука, П. Тичини, А. Малишка, М. Рильського, М. Бажана, Ю. Яновського та кінофільми О. Довженка. Тоді вперше після 20-х років вчені і літератори змогли широко заговорити про історичну пам’ять українців та національне самоусвідомлення народу. І хоча цей настрій був певною мірою контрольованим, проте в багатьох сферах культурного життя евакуйованої на Схід української інтелігенції він був достатньо відчутним. Сталінське керівництво змусило з цим миритися, розуміючи, що війну з фашизмом не можна вести успішно, не спираючись на патріотичні почуття народу.

На піднесення національної самосвідомості українського народу була спрямована діяльність західноукраїнської інтелігенції. Частина її заплатила за це власним життям: фашисти розстріляли поетесу О. Телігу, поета І. Ірлявського, редактора газети «Українська дійсність» І. Рогача та багатьох інших. Підпільні друкарні друкували твори Є. Маланюка, О. Бабія, О. Олеся, М. Хвильового, Д. Фальківського. У звільнених від фашизму районах УРСР швидко відновлювалося культурне життя, відбудовувалася мережа вузів, шкіл, бібліотек, театрів і кінотеатрів. І все це працювало на перемогу над ворогом.

Навіть після масового винищення української інтелігенції у 30-х роках інтелектуальний потенціал народу, відроджуючись та розвиваючись, був значним. На алтар Перемоги український народ приніс найбільші жертви: під час війни загинуло втратив 8 млн чоловік (19,1%), з них військові втрати становили 2,5 млн, цивільні — 5,5 млн. Надзвичайно тяжкими були демографічні втрати: якщо у січні 1941 р. в УРСР проживало 41,9 млн осіб, то наприкінці війни їх залишилося 27,4 млн. Таким чином, загиблі у боях, померлі в концтаборах, депортовані, евакуйовані та емігранти становили 14,5 млн. Поряд з цим відбулася приголомшуючих масштабів руйнація народного господарства: цілком або частково було зруйновано 700 міст, 28 тис. сіл, 16 тис. промислових підприємств. Проте поряд з цими страхітливими наслідками війни український народ мав і деякі позитивні результати: вперше за багато століть завдяки перемозі СРСР у Другій світовій війні всі українці об’єдналися в межах УРСР. Радянська Україна в складі СРСР стала одним із переможців у війні і членом ООН.

ТЕМА 17

УКРАЇНА: ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х — 80-і РОКИ

17.1. Відбудова

Після параду Перемоги в Москві у країні почалася прозаїчна, важка і копітка робота — відбудова народного господарства. Основні її напрями в Україні були визначені в законі про четвертий п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр., затверджений в серпні 1946 р. В народне господарство України планувалися капіталовкладення в обсязі 65 млрд. крб. в довоєнних цінах, що перевищувало всі перші три п'ятирічки. Для здійснення цього плану використовувалися унікальні можливості, що їх створювала централізована тоталітарна система в мобілізації людських і матеріальних ресурсів. За рішенням уряду СРСР в Україну надсилалася техніка та устаткування з Уралу, Поволжя та Сибіру. Здійснювалась мобілізація молоді, жінок у ті галузі, в яких бракувало трудових ресурсів, перш за все у вугільну та транспорт. Сюди ж спрямовувалася і більша частина демобілізованих.

Праця робітників і спеціалістів була героїчною і самовідданою. Проте умови життя людей були дуже важкими, а рівень техніки безпеки низьким. Стали поступово запроваджуватися нові технологічні процеси, нова техніка в ряді галузей промисловості. Героїчними трудовими зусиллями мільйонів трудівників промисловість України була відбудована. Обсяг валової продукції в 1946–1950 рр. збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15%. Були відбудовані шахти в Донбасі, Дніпрогес та інші електростанції, більшість металургійних підприємств на півдні України, машинобудівні заводи Києва, Харкова та багатьох інших міст. Фактично заново створювалася промисловість Західної України. Знову Україна за окремими показниками випереджала розвинуті європейські країни. Та все ж вона відставала від загальносоюзних темпів, що пояснювалося політикою центру, яка стимулювала переважно розвиток східних економічних районів РРФСР. Незважаючи на зростання промисловості, життєвий рівень людей підвищувався дуже повільно. Мало допомогла і грошова реформа 1947 р., яка знецінила заощадження населення. В дусі сталінських традицій відставав випуск товарів масового споживання: у 1950 р. він становив лише 80% довоєнного рівня. Біля магазинів завжди стояли великі черги, і часто люди не могли нічого купити.

Та найбільш гостро проблеми відбудови появилися у сільському господарстві, і після війни колгоспне селянство залишалося найбільш ущемленою соціальною групою тодішнього суспільства. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва та розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалася, а фактично вилучалася методом продрозкладки. Ціни держави на сільгосппродукцію були символічними. Всіляко обмежувалося ведення особистого підсобного господарства. Оподатковувалася кожна тварина, кожне дерево. А колгоспники одержували за свою нелегку працю мізерну платню й існували в основному за рахунок присадибних ділянок. Вони не забезпечувалися пенсіями, не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишати сіл.

В Україні на кінець 1945 р. діяло 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС. Вони були розорені війною і ледве животіли. Партійно-державне керівництво намагалося їх зміцнити організаційно і надати допомогу. Приймалися постанови ЦК КП(б), суворі закони, і навіть один із чотирьох пленумів ЦК ВКП(б), що відбулися у 1945–1952 рр., був присвячений обговоренню і вирішенню проблем села. Протягом 1947–1948 рр. у сільські райони, переважно в колгоспи і МТС, було направлено з підприємств 17 тис. спеціалістів, з сільськогосподарських інститутів і технікумів — 18 тис. випускників. У сільське господарство України повернулося близько 1,3 млн демобілізованих солдатів і офіцерів.

Однак зміцнення колгоспів відбувалося переважно шляхом посилення репресивно-примусових методів замість матеріальної зацікавленості. Зокрема, за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У 21 лютого 1948 року був прийнятий Указ Верховної Ради СРСР «Про виселення з Українській РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Зовні він ніби стимулював колгоспну демократію, бо колгоспники на зборах мали право підняти питання про виселення за межі УРСР осіб, котрі «підривають» колгоспне виробництво. Та насправді закон не враховував вікового, сімейного, фізичного стану сільських мешканців і мав на меті переслідування селян, які, не виробивши мінімум трудоднів, працювали на присадибних ділянках. Протягом 1948–1950 рр. було винесено близько 12 тис. «громадських вироків», які виконувалися міністерством внутрішніх справ. У наступні роки цей указ застосовувався все рідше, бо не давав бажаного результату: продуктивність праці в колгоспах не зростала.

Виснажене війною і сталінською системою управління українське село переживає в другій половині 1946 р. новий (уже третій за роки радянської влади) голод (крім західних областей України), якому пере-

дувала посуха. Валовий збір зернових становив 531 млн пудів, що у 3,5 раза менше, ніж у 1940 р. В багатьох областях України колгоспники одержали по 50–100 г зерна на трудодень, а подекуди взагалі нічого не отримували. Наслідки посухи посилювалися діями центральних органів влади, які, не рахуючись з конкретними умовами, тиснули на партійно-державний апарат України, вимагаючи будь-якою ціною виконати плани хлібозаготівель. Однак було вилучено лише 60% від запланованого, при цьому був вивезений навіть насінний фонд. У багатьох районах повторювалися 1932–1933 рр.: масова дистрофія, випадки канібальства, трупоїдства, велика кількість померлих від голоду — за 1946–1947 рр. в східних та південних областях УРСР загинуло понад 800 тис. чоловік. Батьки залишали своїх дітей, бо неспроможні були їх нагодувати, і намагалися передати їх в дитбудинки.

Керівництво України неодноразово зверталося до уряду СРСР. Зокрема, 17 грудня 1946 р. Хрущов надіслав Сталіну листа з проханням надати допомогу Україні. Протягом 1947 р. була виділена продовольча позика — 140 млн крб. для налагодження безплатного харчування населення. Однак цього було недостатньо. Щоправда, було виділено 35 млн пудів насіннєвого фонду, що деякою мірою полегшувало проведення колгоспами весняної посівної кампанії. Уряд України намагався полегшити становище за рахунок Західної України, хоча її можливості були незначними. І в той час, коли голодували Україна, Молдавія, частина Поволжя, Ростовська область, Центрально-Чорноземна зона, СРСР експортував зерно в країни «народної демократії» — Болгарію, Румунію, Польщу та Чехословаччину, а в квітні 1946 р. підписав угоду про поставку Франції 500 тис. т зерна. В цілому експорт його у 1946 р. склав 1,7 млн т, що могло б бути значною допомогою голодуючим районам.

Спроби врятувати людей від голодної смерті кваліфікувалися як злісне порушення радянських законів. Зокрема, протягом першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1,5 тис. голів колгоспів і засуджено до 10 років ув'язнення за те, що вони видали авансом на трудодні селянам восени 1946 р. частину зібраного зерна. Відновилася діяльність закону про п'ять колосків. Тільки у листопаді 1946 р. за цим законом було покарано 2113 селян.

Наслідки посухи і голоду ще довго давалися взнаки. Не випадково у 1950 р. за врожайністю багатьох зернових культур та їх валовим збором колгоспи і радгоспи України не досягли довоєнного рівня. Однак були і певні успіхи: врожайність жита, цукрових буряків, картоплі, кукурудзи, поголів'я великої рогатої худоби перевищили рівень 1940 р. Зростала кількість техніки в колгоспах, особливо тракторів. У цілому стан сільського господарства України залишався тяжким, що зумовлювалося

недостатньою матеріальною зацікавленістю трудівника у розвитку громадського виробництва, низькими закупівельними цінами держави на товари сільськогосподарського виробництва та надмірною централізацією системи планування. Отже, у 1946–1950 рр. в цілому у відбудові народного господарства УРСР (східна частина України) були успіхи та серйозні недоліки, щонайбільше в сільському господарстві та виробництві товарів широкого вжитку.

Відбулися значні зміни в економіці Західної України. Компартія України та уряд УРСР вже у 1945 р. беруть курс на прискорення розвитку промисловості. Ще в грудні 1944 р. при уряді УРСР створюється Рада допомоги західним областям у їх відбудові та розвитку. На це було асигновано 10 млрд. крб. В результаті вже на кінець 1945 р. стали до ладу 1700 промислових підприємств і близько 500 артілей. Індустріалізація регіону здійснювалася в двох напрямах: а) відбудова і розвиток традиційних галузей промисловості (нафтогазова, лісорозробки, переробка деяких видів сільгоспсировини); б) розвиток нових — машино- і приладобудування, металообробка та ін. Радянська централізована система управління, об'єктивно оцінюючи цю діяльність, перекачувала в Західну Україну значні матеріальні і людські ресурси. Лише у 1946–1950 рр. промислові підприємства Львова одержали від тодішніх республік СРСР 9 тис. комплектів різного устаткування. З Російської Федерації сюди повністю був перебазований завод телефонної і телеграфної апаратури. За цей час з великих підприємств республік СРСР у Західну Україну прибуло 20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. У цілому за ці роки чисельність робітників, зайнятих у промисловості, збільшилася з 138 до 284 тис. чоловік. Значно зріс їх професійний рівень.

Тут більше запроваджувалися сучасна техніка, високі технології, що було пов'язано з обладнанням підприємств регіону устаткуванням, вивезеним з Німеччини (у східній частині цієї країни перебували війська СРСР, які демонтували там підприємства як компенсацію за злодіяння фашистських військ). Темпи промислового розвитку в західноукраїнському регіоні були значно вищими, ніж у східних областях УРСР. Якщо в 1940 р. питома вага промисловості західних областей у промисловому виробництві України становила 4,7%, то в 1948 р. — 12,6%. Відповідно питома вага робітників зросла з 5,9 до 11,8%. Змінився і національний склад робітництва, в якому на початку 50-х років українці становили 70%, тоді як до приєднання Західної України — 50%.

Однак форсована індустріалізація мала ряд негативних рис: повільний розвиток галузей, що виробляли споживчі товари, хижацьке винищення природних ресурсів. Зокрема, у 1950 р. з Карпат і Полісся вивезено 11,2 млн. $м^3$ лісу при 16,3 млн. $м^3$ у республіці загалом. Та ще

більш негативні наслідки супроводжували розгорнуту паралельно з індустріалізацією колективізацію. Слід відзначити, що ЦК ВКП(б) у постанові «Про колгоспне будівництво у Литовській, Латвійській і Естонській РСР» (травень 1947 р.) застерігав від поспішності в здійсненні цього процесу в приєднаних районах. Також підкреслювалася необхідність проведення його на основі добровільності. На цьому наголошувалося також у рішеннях ЦК КП(б)У, виступах керівників уряду УРСР. А на практиці застосовувалися апробовані в 20–30-х роках форсовано-примусові методи. Повсякденно порушувалася законність: погрози, залякування, шантаж, вивезення до Сибіру і навіть вбивства, хоча значних результатів це не давало. Особливо ускладнювало ситуацію те, що процесу колективізації протидіяли УПА і підпілля ОУН. А це стимулювало ще більшу радянську каральну активність.

Тут, як і в Східній Україні, здійснювалося розкуркулення. У семи західних областях (крім Закарпаття) налічувалося 65 тис. заможних селянських господарств, які становили 4,8% загальної їх кількості і володіли 13,7% земельних угідь. Близько 3 тис. «куркульських» господарств нараховувалося в Закарпатській області. Всі ці господарства мали в своєму розпорядженні земельні угіддя, худобу, тяглову силу, сільськогосподарський реманент. Передусім їм значно зменшили землеволодіння, на 50% збільшили норми поставок сільськогосподарської продукції, на 1–3 місяці скоротили нормативні строки її здачі, а також ввели підвищене оподаткування доходів. Через деякий час ці господарі, а також тисячі інших громадян були вивезені до Сибіру, кинуті в тюрми та концтабори. Цими заходами, а також широкою пропагандистською кампанією, допомогою колгоспам сучасною технікою і кадрами, направленими переважно зі Сходу, колективізація була здійснена. Вже у 1950 р. 93% селянських дворів були охоплені колгоспами (радгоспів у західних областях України було небагато). Століття польського і австрійсько-польського панування не привели до позитивних зрушень в економіці Західної України. Лише радянська влада, часто жорстокими методами, дала поштовх до економічного поступу цієї частини України, хоча трудящі маси заплатили за це високу ціну.

17.2. Суспільно-політичні процеси. Громадянська війна

Складною залишалася в Україні суспільно-політична ситуація, хоча радянська система після фашистської окупації позитивно сприймалася більшістю українського народу, особливо в східноукраїнському регіоні. Однак сталінська верхівка продовжувала роздмухувати «класову боротьбу».

Сталін ставився до українців з недовірою і, як відомо, готовий був депортувати український народ до Сибіру. Але він був занадто чисельний, до того ж у Західній Україні все ще діяла УПА–ОУН. У післявоєнний час адміністративно-командна система в СРСР укріпилася, і культ особи Сталіна досяг апогею. Сталін був незадоволений тим, що Хрущов, виявляючи певні симпатії до українців, неодноразово звертався до уряду СРСР з проханням про допомогу в ліквідації трагічних наслідків голоду 1946–1947 рр. У відповідь він відрядив в Україну Л. Кагановича для «зміцнення керівництва». Пленум ЦК ВКП(б)У затвердив 8 березня 1947 р. сталінського підручного першим секретарем, а Хрущов залишився на чолі уряду.

Вся діяльність Кагановича була спрямована на те, щоб довести, ніби в Україні не лише в сільському господарстві, а й взагалі в усіх сферах життя не все гаразд, і причини цього начебто криються у націоналістичних проявах. Намагаючись «навести порядок», він створює в республіці атмосферу страху, залякуючи навіть її партійне керівництво. На одній з нарад з секретарями обкомів партії Каганович заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості і сільському господарстві розглядатиметься як прояв буржуазного націоналізму. Замість організації допомоги населенню, яке страждало від голоду, він зосереджує свої зусилля на викоріненні «українського буржуазного націоналізму». Але особливу ненависть Каганович проявив у боротьбі з українською творчою інтелігенцією. Під його керівництвом приймаються постанови ЦК КП(б)У, в яких Спілка письменників України та окремі письменники звинувачуються в буржуазних перекрученнях радянської дійсності, в примиренському ставленні до українського буржуазного націоналізму. На цей час ідеологічна реакція охопила всі республіки СРСР. Вона почалася з відомих постанов ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград», які приймалися по доповіді «головного ідеолога» сталінського керівництва А. Жданова. Але їх спрямованість, як і виступів членів керівництва партії та як і документів ЦК КП(б)У, була визначена Сталіним у його виступі на засіданні оргбюро ЦКВКП(б) 14 серпня 1946 р. На виконання вказівок генсека ЦК КП(б)У було прийнято з 1946 по 1951 рр. 12 постанов з ідеологічних питань. Серед них особливо погромницьким характером відзначалися саме ті, які приймалися з ініціативи Кагановича. Під керівництвом сталінського «посланця» розгортається брутальна критика письменників Ю. Яновського, І. Сенченка, М. Рильського, А. Малишка, П. Панча та інших. «Викривалися» також «помилки» та «перекручення» в роботі інституту історії Академії наук УРСР, ряду колективів істориків, що видали свої праці в 1941–1944 рр. Однак це не задовольняло Кагановича. За його ініціативи велася підготовка плену-

му ЦК КП(б)У з порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». Це свідчить про те, що Каганович і ті, хто підтримував його, не просто ідейно тероризували інтелігенцію, деяких представників партійно-державної номенклатури в Україні, а готували черговий тур фізичних репресій і розправ. Однак у грудні 1947 р. Сталін відкликав його до Москви, вірогідно тому, що не хотів загострювати і без того складну ситуацію в Україні і сподівався, що Хрущов врахує «урок» і більше не буде проявляти проукраїнські настрої та симпатії. До того ж у «викритті» українського націоналізму Хрущов проявляв досить «бурхливу активність», слухняно виконуючи вказівки Сталіна. І після переїзду в 1949 р. Хрущова до Москви, де він обіймав посади секретаря ЦК ВКП(б) та секретаря Московського міськкому ВКП(б), ця лінія продовжувалася. Навіть у 1951 р. була роздмухана кампанія критики поезії В.Сосюри «Любіть Україну» — твору патріотичного, а не націоналістичного. Всі ці постанови та звинувачення були частково зняті у 1958 р. і повністю скасовані у 1988–1990 рр., як несправедливі.

У 1948 р. в Україні, як і загалом в СРСР, розгорнулася боротьба проти «низькопоклонства перед Заходом», а згодом — з космополітизмом. У пресі з'явилися статті, в яких творчі працівники звинувачувалися в антипатріотизмі, схилянні перед Заходом, замовчуванні культурних зв'язків українського і російського народів і в яких підкреслювалася велич російської культури. Насправді це була антиєврейська кампанія, яка супроводжувалася несправедливими переслідуваннями і репресіями єврейської творчої інтелігенції. Діяльність багатьох з них була пов'язана з Україною. Частину їх звинувачували у зв'язках з Єврейським антифашистським комітетом (ЄАК), фабрикація справи якого почалася у 1946 р. і закінчилася розстрілом у 1952 р. в Москві його активних діячів. До того ж, антисемітизм добре уживався в діяльності сталінських катів з українофобією, і було немало випадків, коли висувалися звинувачення у спільних діях єврейських та українських «націоналістів».

У цей період відбуваються широкомасштабні дискусії з питань філософії, політекономії, мовознавства, однак інакомислення в них не допускалося. Учені могли лише цитувати і коментувати положення «генія людства» Сталіна та класиків марксизму-ленінізму. В суспільних науках все більше утверджувався диктат та догматизм. У ці післявоєнні роки в біологічній науці була розгромлена «реакційна» теорія генетики, піддані жорстоким переслідуванням визначні вчені-генетики М. Гришко, Е. Гершензон, І. Поляков, Л. Делоне та інші. Ця «боротьба» негативно позначилася на розвитку літератури, мистецтва та науки в Україні, ускладнювала, вносила суперечності в суспільно-політичне життя в республіці, розпалювала громадянську війну в Західній Україні.

Політичне життя західних областей УРСР характеризувалося загостренням протиріч між керівними кадрами, які в основному прибули зі східних областей республіки, і місцевим населенням, якому не довіряли. У західний регіон лише до середини 1946 р. прибуло понад 86 тис. партійних, радянських і комсомольських працівників, спеціалістів різного профілю. До середини 1946 р. на керівну роботу в партійні, радянські органи, заклади освіти, культури було висунуто 53 тис. активістів з місцевого населення, але вони обіймали переважно другорядні посади на рівні села або району. Мало місцевих жителів було в складі парторганізацій КП(б)У. Так, у 1950 р. з 23 тис. членів львівської обласної парторганізації лише 10% становили вихідці з місцевого населення. У зв'язку з тим, що вирішальну роль у житті цих областей відігравали прибулі керівники, погано обізнані з місцевими умовами, до того ж недостатньо освічені та компетентні, в діяльності керівних органів допускалося багато серйозних помилок, прорахунків і зловживань, особливо в період колективізації та боротьби з оунівським підпіллям.

Одним із надзвичайно жорстоких кроків, який боляче зачіпав інтереси мільйонів людей, було знищення греко-католицької церкви (УГКЦ), яка охоплювала 3040 парафій, 4440 церков, Духовну академію, п'ять духовних семінарій, дві школи, 127 монастирів. Під її впливом перебувало близько п'яти мільйонів віруючих. Церкву очолював митрополит, якому підпорядковувалися 10 єпископів та 2950 священиків. УГКЦ була національною церквою і відігравала надзвичайно велику роль у духовному житті Західної України. Значний вклад в її піднесення своєю багатогранною діяльністю зробив А.Шептицький, який обіймав митрополичий престол від 17 січня 1901 до листопада 1944 року.

У березні 1945 р. з'явилася схвалена особисто Сталіним інструкція про ліквідацію УГКЦ. При цьому розгорнулася пропагандистська кампанія щодо дискредитації УГКЦ як «слуги Ватикану», «ворога народу», висувалися звинувачення у співпраці з нацистами. Розпочинаються репресії, і всі священики найвищого рангу, які знаходилися в СРСР, були заарештовані. В травні 1945 р. під контролем органів безпеки формується «ініціативна група», яка повела агітацію за розрив унії з католицькою церквою. Її головою став священик Г. Костельник, який мав великий вплив на уніатів. 8–10 березня 1946 р. під контролем працівників держбезпеки СРСР відбувся Львівський собор — з'їзд представників УГКЦ, на якому більшістю голосів ухвалили скасувати Берестейську унію 1596 р. і возз'єднати галицьку церкву з руською православною. Г. Костельник, який виконував головну роль у цьому спектаклі, 20 вересня 1948 р. загинув при загадкових обставинах. Його вбивця покінчив життя самогубством. У 1949 р. рішення про припинення діяльності уні-

атської церкви під тиском властей приймає Мукачівська єпархія. Однак залишилося п'ять мільйонів віруючих, які продовжували молитися за своїми звичаями, а це означало незнищенність УГКЦ.

Після Львівського собору серед уніатського духовенства розповсюджується відозва із закликом приєднуватися до нової церкви. Священиків, які відмовлялися від цього, одразу заарештовували. Через кілька місяців після собору понад 1400 священиків та монахів були заарештовані і заслані до Сибіру, 200 — розстріляні.

У політичному житті Західної України в перші післявоєнні роки розповсюдженою формою насильства були масові депортації українців. Вони відбувалися не лише в радянських районах, а й у південно-східних регіонах сусідньої Польщі.

Найбільш «активним» періодом вивезення на схід українців із західних областей УРСР був 1947 р., коли посаду першого керівника УРСР обіймав Л. Каганович. Тисячі сімей вояків УПА, членів ОУН та багатьох інших вивозили не лише до Сибіру, а й на вугільні шахти Казахстану, Півночі Російської Федерації (Печорський басейн), в Середню Азію, на Чукотку. За 1944–1952 рр. із Західної України було вивезено 200 тис. сімей, близько 800 тис. осіб. Це за чисельністю населення майже стільки, скільки депортованих у 1944–1945 рр. з Криму та Кавказу.

У 1947–1948 рр. польський уряд здійснив примусове виселення з південно-східних районів Польщі автохтонного українського населення, яке там ще залишалося і відмовлялося будь-куди виїздити. Цим разом польська влада переселяла українців на захід, на колишні німецькі землі, переважно в Ольштинське воєводство. Цією акцією вона намагалася не лише розв'язати в своїх егоїстичних інтересах українське національне і територіальне питання, а й знищити УПА, яку підтримувало місцеве населення. Переселення здійснювала армія, Генеральний штаб якої розробив план «Вісла», розрахований на повне виселення українців та їх ополячення. На другий день після затвердження плану воїнами УПА в перестрілці був убитий віце-міністр оборони Польщі К.Сверчевський. Це загострило ситуацію.

СРСР і Чехословаччина підтримали своїми прикордонними військами цю акцію. Переселення здійснювали шість дивізій польської армії, які оточили українські села і силоміць вивезли їх мешканців. Для тих, хто намагався чинити опір, був створений концтабір «Явожно», що знаходився на філії німецького концтабору Освенцім. Членів ОУН–УПА розстрілювали (близько 500 осіб). Взаємини між українцями і поляками в ті часи відзначалися надзвичайною жорстокістю. Всім переселенцям заборонялося жити у містах, навчатися рідною мовою, вступати до вузів, над ними здійснювався жорсткий поліцейський нагляд.

Більш довготривалою і виснажливою була боротьба радянської влади проти УПА і підпілля ОУН у післявоєнний час. Бандерівський провід змінив тактику, перетворивши всі військові підрозділи на невеликі бойові групи по 10–15 осіб, що дислокувалися у лісових масивах. Виникла широка мережа підпільних «боївок», які контролювали велику територію (майже 150 тис. км^2). Вони намагалися утвердити і зберегти національно-державні структури, альтернативні органам радянської влади. Керівництво УРСР та уряд СРСР для утвердження своєї влади відрядили туди великі сили і перетворили Західну Україну на театр воєнних дій. Виникло протистояння, в якому страждало передусім мирне населення. Загинули десятки тисяч працівників радянських та партійних органів, спеціалістів, що приїхали зі Сходу, військовослужбовців, воїнів УПА, місцевих жителів.

Зрештою сталося те, чого слід було чекати: переважаюча військова сила, підкріплена репресивно-каральними органами МВС і КДБ, придушила опір ОУН–УПА. Блокади, прочісування величезних територій, арешти і депортації, розстріли, провокації, коли спецзагони держбезпеки, замасковані під УПА, чинили свавілля, безперервні бої та сутички — ось ті форми, що все більше використовувалися у боротьбі проти ОУН–УПА. За 1944–1953 рр. було заарештовано майже 103 тис. осіб — «бандитів» та «бандпосібного елемента».

Надії керівництва ОУН–УПА на радянсько-американський конфлікт не справдилися, та попри все їхня боротьба продовжувалась, хоча було зрозуміло, особливо в кінці 40-х років, що вона безперспективна. Збройне підпілля все більше відчувало нестачу зброї, амуніції, харчів, бракувало скоординованості дій. Після загибелі в березні 1950 р. поблизу Львова командувача УПА Романа Шухевича (Т. Чупринки) УПА остаточно втрачає боєздатність, хоча окремі «боївки» протрималися до середини 50-х років. Чималу роль в ослабленні і розгромі УПА відіграла потужна пропагандистська кампанія радянської преси, яка використовувала будь-який привід (убивство при загадкових обставинах письменника Я. Галана), а також соціально-економічні зміни, особливо результативну індустріалізацію краю. Дорогою ціною заплатили західноукраїнські борці за національну свободу і державність України. Започаткувавшись у першій половині XIX ст. як рух невеликої групи інтелігенції за національне відродження України, боротьба розвивалася, наростала, втягуючи все ширші маси. Найвищої точки вона досягла в кінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки. На цьому шляху було багато натхнення, героїзму, величезних жертв, помилок і поразок. Проте боротьба з незрівнянно могутнішими сусідами була приречена. Та її поразка не перекреслила її звитяжності. Боротьба в 40-х роках

відзначалася надзвичайною жорстокістю і кривавістю. Це ставить перед наступними поколіннями питання про доцільність терору та збройних повстань і про нові підходи до вирішення національних проблем.

17.3. Хрущовська відлига. Десталінізація та економічне реформування. Лібералізація культурного життя і крах реформ

У березні 1953 р. помер Сталін. Це стало початком пошуків нових форм і методів будівництва соціалізму. Першою ознакою змін було «колективне керівництво», посилення ролі партійних організацій, що прийшло на зміну одноосібному управлінню «вождя народів». «Колективне керівництво» по своїй суті було своєрідним комітетом управління, який складався з вищих партійних та урядових кадрів. Однак у ньому незабаром зав'язалася боротьба за владу. На місце «вождя» претендував грізний шеф КДБ Берія, який до останніх днів життя Сталіна був поряд з ним, виконував криваві вказівки і користувався його незмінною довірою. Він розгорнув бурхливу підготовку до захоплення влади в свої руки, але прорахувався і заплатив за це життям. Деякий час на політичній авансцені країни знаходився Г. Маленков, але переможцем вийшов Микита Хрущов, чия кар'єра була тісно пов'язана з Україною. Фактично він став «грати роль» першого керівника уже в березні 1953 р., але формально був обраний першим секретарем ЦК КПРС у вересні. Вже перші кроки його діяльності були спрямовані в напрямі десталінізації. Хрущовське керівництво домагалося зростання ролі партії в житті країни та посилення контролю її організацій над органами КДБ і МВС.

В союзних республіках відбуваються кадрові зміни. У червні 1953 р. пленум ЦК КПУ звільнив з посади першого секретаря ЦК Л. Мельникова, який обіймав її після переходу Хрущова до Москви. Мельников був звинувачений в русифікації вищої школи, дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні та антиєврейських акціях. Керівником республіканської парторганізації було вперше обрано українця — О. Кириченка. Вищі урядові посади зайняли Д. Коротченко, М. Кальченко, драматург О. Корнійчук, син західноукраїнського письменника С.Стефаник та інші громадсько-політичні діячі української національності. Деякі з них увійшли до складу Політбюро ЦК КПРС — О. Кириченко, М. Підгорний, Д. Полянський, П. Шелест, зайняли високі посади в уряді СРСР маршали Р. Малиновський, А. Гречко та ін. Ця повага до українців була прямо протилежною ворожому ставленню до них Сталіна.

У 1954 р. для зміцнення російсько-української дружби з надзвичайною урочистістю було проведено святкування 300-річчя Переяславської угоди. З нагоди ювілею були опубліковані Тези про 300-річчя «возз'єднання» України з Росією (1654–1954 рр.), в яких стверджується, що, борючись за національне визволення, український народ начебто прагнув до возз'єднання з російським, і його опорою в цій боротьбі стала централізована Російська держава. Ці та інші ненаукові оцінки історичних явищ в галузі історії України визначили на кілька десятиліть характер досліджень історичної долі українського народу.

У зв'язку зі святкуванням місто Проскурів було перейменоване в Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область — в Хмельницьку. На честь 300-річчя Переяславської Ради Кримська область указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. була передана до складу УРСР. Це рішення аргументувалося спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною. Однак при цьому замовчувалося, що «дарунок» є батьківщиною кримських татар, яких так брутально виселив сталінський режим. Та й утримання Криму породжувало багато матеріальних проблем, бо економіка його знаходилася у стані занепаду, а також політико-ідеологічних, оскільки більшість там становили росіяни. Та й були то росіяни, яких режим «нагороджував» місцем поселення — колишні працівники органів безпеки та військові. Вони завжди були готові виявити свою ворожість до всього українського, бо воно для них чуже, «буржуазно-націоналістичне». Слід відзначити, що Хрущов ще в 1944 р. звертався з такою пропозицією до Сталіна, однак отримав відмову. Тому передача півострова Україні також була до певної міри антисталінським кроком.

Розширюючи десталінізацію, Хрущов дав згоду на створення в 1954 р. центральної та місцевих комісій щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр.: у 1955 р. — для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії. Пізніше також створювалися інші органи аналогічного характеру. За період з 1954 по 1956 рік Верховною Колегією Верховного Суду СРСР було реабілітовано 7679 чоловік, серед них багатьох з тих, що працювали в Україні. Поступово критика злочинів сталінської доби набувала дедалі більшої сили.

Важливим кроком у десталінізації став XX з'їзд КПРС (1956 р.). В ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену культу особи Сталіна. Перед делегатами постав новий образ «вождя всіх народів» — жорстокого, малокомпетентного тирана, який послідовно створював свій культ, безжалісно

знищуючи опонентів і колишніх соратників. І хоча у доповіді не було аналізу фундаментальних причин виникнення та існування культу особи, а зводились вони лише до негативних рис характеру «вождя» та ворожої діяльності капіталістичного оточення і внутрішніх класових ворогів, все ж ця критика помітно вплинула на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні. У липні 1956 р. була опублікована постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків», яка чітко розкривала основні підходи хрущовського керівництва до минулого СРСР і пошуки шляхів у майбутньому. Цей момент можна вважати початком звільнення радянського суспільства від деяких його найбільш негативних рис, процесу розгортання часткової лібералізації і демократизації багатьох сфер життя суспільства. Це був початок масової десталінізації, «відлиги» в культурному житті, деякого розширення прав республік і місцевого самоуправління, обмеження русифікації та глибоких змін в економіці. Починається болісний поворот у суспільній свідомості, критичне переосмислення усталених цінностей. Слід підкреслити, що це була і певною мірою боротьба з аморальністю політичного життя в минулому. Комуністи України, її інтелігенція і населення в цілому схвально зустріли новий політичний курс. Більшість розуміла, що нові явища в житті країни і всього світу вимагали глибоких змін. Західні країни вступали в еру тотальної модернізації, що диктувалося науково-технічною революцією. Відчувалося наростання «змагання двох систем» — соціалістичної і капіталістичної, необхідність прискорення економічного поступу, нових кроків у розвитку радянського суспільства, підвищення його життєвого рівня та поглиблення духовності. Однак це була не ліквідація тоталітарної системи, а її реформування, звільнення від елементів надцентралізму, майже повної самоізоляції і духовної скутості. До цього приєднувалися суб'єктивні прагнення частини «середньої» партійно-державної бюрократії потіснити «верхні ешелони влади», захопленої сталінськими «висуванцями», амбіційні намагання «технократів», роль яких швидко зростала у всьому світі у зв'язку з новими економічними явищами. Сталінські «кадри» теж посилювали опір новим реформаторським явищам. Все це створювало досить складну ситуацію в суспільно-політичному, духовному і культурному житті.

Однак чи не найбільшою проблемою було те, що реформування «сталінської моделі» соціалізму відбувалося за канонами системи, яку створив Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія виконувала вказівки «верхів», зберігаючи в той же час старі ідеологічні шаблони. В Україні процес «десталінізації» проходив повільніше, ніж у центральних районах, оскільки українські керівні кола мали більший досвід «репресивних часів», та й сильнішим був вплив «захисників» старого у зв'язку з громадянською

війною у Західній Україні. Тому тон і зміст критики сталінських зловживань минулих років був стриманішим, а зміни торкалися переважно сфери культурного життя. Суперечливість нового політичного курсу, непослідовність десталінізації наочно проявлялися у процесі реабілітації жертв репресій. На кінець 50-х років органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто справи майже 5,5 млн чоловік, які перебували на обліку репресивних органів. З них фактично реабілітовано 58% справ. Поза законом залишалася більшість жертв репресій 20 — початку 30-х років, діячі ОУН–УПА. Фактично не були нереабілітовані майже всі, хто так чи інакше пов'язувався із звинуваченнями у «націоналізмі».

Паралельно з цим продовжувалися репресії за «антирадянську діяльність». Протягом 1954–1959 рр. в Україні було притягнуто до відповідальності близько 35 тис. чоловік. У 1961 р., коли піднялася нова хвиля засудження злочинів Сталіна і його мумію, за рішенням XXII з'їзду КПРС, винесли із мавзолею, в Україні була репресована група львівських юристів, які вели агітацію за конституційний вихід України зі складу СРСР (Конституція СРСР і УРСР давала таке право). Членів групи (Л. Лук'яненка, І. Кандибу, С. Віруна та ін.) звинуватили у «зраді Батьківщини» і засудили на максимальні строки ув'язнення. Продовжувалися також утиски та переслідування членів ОУН–УПА і їхніх сімей.

Поряд з непослідовністю політики хрущовського керівництва певну роль у суперечливості його курсу відігравали і опозиційність, спротив, який чинили соратники Сталіна, з вини яких загинула величезна кількість людей в роки репресій. Все більшої гостроти набуває боротьба проти реформ групи, до якої входили члени Президії ЦК КПРС, голова уряду Г. Маленков, його заступник В. Молотов, керівник Держкомітету праці і зарплати Л.Каганович. У січні 1955 р. Г. Маленков був усунутий з посади голови Ради міністрів СРСР, яку зайняв маршал М. Булганін. Але боротьба продовжувалася і досягла свого піку влітку 1957 р., коли сталінська гвардія згуртувалася проти Хрущова і спробувала усунути його від влади. У цій боротьбі керівництво України повністю підтримувало Хрущова.

Опозиція була розгромлена, політичний курс на реформи і оновлення — збережений. Після цього преса, члени партійного та радянського керівництва посилили критику не лише культу Сталіна, а й його помічників, у тому числі Кагановича. Вперше прозвучала правда про його ганебну і криваву «діяльність» в Україні, яку називали «чорними днями» для республіки.

Паралельно з «відлигою» в галузі суспільно-політичного життя відбувалося реформування економіки. Від успіхів у цій галузі залежало багато, оскільки, випередивши Захід в економічному відношенні, СРСР тим самим зміцнив би своє внутрішнє становище і одночасно показав

світові, що комунізм є справді передовою системою. У Кремлі в період «колективного керівництва» точилися гострі дебати про те, які економічні реформи і в якій послідовності мають здійснюватися.

Найбільші труднощі переживало сільське господарство, і тому перші реформаторські заходи були спрямовані на його піднесення. А це мало важливе значення для України, основної житниці СРСР. Серед цих заходів першочерговим було збільшення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію: протягом 1953–1958 рр. на зерно в 7 разів, на картоплю — у 8, продукти тваринництва — в 5,5 раза. У 1953 р. з колгоспів була списана заборгованість. Підвищується оплата праці колгоспників.

У 1954 р. почалося освоєння цілинних земель в районах Казахстану, Сибіру, Уралу та Північного Кавказу. Вже у 1956 р. там працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат. Однак цілинна програма, дещо збільшивши виробництво зерна, одночасно консервувала екстенсивний характер сільського господарства. Для України це були і додаткові витрати в інтересах інших республік СРСР. Щоб далі нарощувати обсяги виробництво зерна, за прикладом США вирішують різко розширити посівні площі під кукурудзу, не рахуючись з природними і кліматичними умовами. Якщо у 1953 р. в Україні її посіви займали близько 2,2 млн га, то у 1955 р., за рішенням лютневого (1955 р.) пленуму ЦК КПУ, — 5,2 млн га. В результаті у багатьох районах України суттєво скоротилися посіви пшениці та кормових культур. Несприятливі кліматичні та інші умови привели до незначних зборів кукурудзи, зменшення зернового балансу України та СРСР.

З ініціативи українського керівництва у 1958 р. відбулася ліквідація МТС і продаж техніки колгоспам, що скоротило управлінський апарат та розширило їх самостійність. Непослідовністю відзначалася політика по відношенню до підсобних господарств колгоспників. Якщо у 1953 р. їх розміри збільшувалися та значно знижувалися податки, то в кінці 50-х років з’явилися невиправдані обмеження присадибних ділянок і худоби. Влітку 1959 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону тримати худобу в містах і робітничих селищах, вводилися й інші обмеження. У результаті за 1954–1964 рр. поголів’я великої рогатої худоби в підсобних господарствах в УРСР скоротилося майже на 15%, а на колгоспних ринках зменшився продаж тваринницької продукції. Часто це робилося для того, щоб подолати «приватновласницькі настрої» колгоспників і підвищити інтерес до колективного господарювання. Уже вкотре економічною доцільністю і розрахунками нехтували на догоду ідеологічним догмам, що знижувало продуктивність сільського господарства. Після 1958 р. темпи його розвитку не перевищували 2%

на рік, тваринництво майже не розвивалося, а певну кількість зерна стали закуповувати в США та інших країнах.

Значним і своєрідним було реформаторство в промисловості, яка в часи відбудови швидко розвивалася — до 20% приросту на рік. Оскільки основне гніздо бюрократії і консерватизму знаходилося в керівництві промисловістю, Хрущов намагався скоротити його управлінські структури. Була зменшена кількість союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств, розширилася кількість республіканських. З 1953 по 1956 рік близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 76%. Було розпочато скорочення управлінських штатів на підприємствах і в трестах: за 1954–1956 рр. вивільнено понад 61 тис. чоловік. У лютому 1957 р. була здійснена децентралізація управління: місце старої системи галузевого вертикального централізованого управління зайняла система раднаргоспів, які проводили територіальне планування і управління промисловістю та будівництвом у відповідних адміністративних районах. В Україні було створено 11 раднаргоспів, яким підпорядковувалася основна частина промислових підприємств. Тепер майже вся промисловість республіки знаходилась у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР, у тому числі раднаргоспів і Рад депутатів трудящих. Однак нова система породила нові проблеми, зокрема місництво, коли місцеві інтереси ставилися вище інтересів інших районів, республік, отже, уповільнювався технічний прогрес.

За територіальним принципом було також перебудоване і керівництво сільським господарством. У 1962 р. здійснено реформування і партійних органів: районні, міські і обласні парторганізації тепер поділялися на промислові і сільські і будувалися за виробничою ознакою. Пізніше відповідні перетворення були проведені в системі радянських, комсомольських та профспілкових органів.

Все це на перших етапах сприяло нарощуванню випуску продукції. Поряд з важкою зростала легка та харчова промисловості. За часів керівництва Хрущова життєвий рівень суспільства значно зріс. В побут увійшла техніка: телевізори, магнітофони, пральні машини і навіть автомашини. Розгорнулося житлове будівництво, що дозволяло десяткам тисяч людей переселятися з «комуналок» і підвалів у невеликі, але окремі квартири. Значно поліпшилося становище колгоспників: регулярні аванси, зарплати і т.ін.

Однак «реформаторський» хаос в економіці, часто авантюристичні експерименти і проекти призвели до дестабілізації соціально-побутової сфери, особливо на початку 60-х років. Періодично виникав дефі-

цит найнеобхідніших товарів, навіть хліба, що викликало масове невдоволення політикою держави та її керівництва, яке тільки те й робило, що давало урочисті обіцянки, більшість з яких залишалися невиконаними. Заклик «у найближчі роки наздогнати і перегнати США по виробництву м'яса, масла і молока на душу населення», програма побудови матеріально-технічної бази комунізму за 20 років — все це послужило підставою для звинувачення Хрущова в суб'єктивізмі та волюнтаризмі.

Сфера культури у післявоєнний час швидко відновлювалася і розвивалася. Відбудовувалися зруйновані під час війни освітні заклади, наукові установи. В 1944–1950 рр. у республіці було побудовано, а також відбудовано 1669 шкіл на півмільйона учнівських місць. Однак це не задовольняло потреб, і багато шкіл працювали в дві–три зміни. Швидко зростала мережа вечірніх та заочних шкіл. У 1953 р. здійснюється перехід до обов'язкової семирічної освіти. У 1956 р. була скасована плата за навчання в старших класах.

У післявоєнний час була реорганізована мережа вищих освітніх закладів, і кількість вузів зменшилася, а чисельність студентства зросла з 99 тис. у 1946-му до 325 тис. у 1956 році. Серйозним гальмом у розвитку загальноосвітньої та вищої шкіл була заідеологізованість навчально-виховного процесу, закостенілість його форм і методів навчання.

У 1958 р. Верховна Рада УРСР затвердила новий шкільний закон, який був спрямований на поліпшення підготовки дітей до життя, на поглиблення знань. Однак і ця реформа була суперечливою. Закон надавав батькам право вибирати для своїх дітей мову навчання, а це фактично привело до русифікації, бо російська мова в умовах її широкого використання у вузах, технікумах та інших сферах життєдіяльності суспільства СРСР мала беззаперечні переваги, що й визначало позицію більшості батьків.

В складних умовах післявоєнних сталінських репресій та переслідувань працювали українські письменники і поети. Та попри все у 40–50-х роках було створено чимало художніх творів, які залишили помітний слід в культурі українського народу. До них слід віднести твори Ю. Яновського, П. Панча, Ю. Смолича, В. Сосюри, О. Вишні, О. Довженка, О. Гончара, В. Козаченка, А. Малишка, Л. Первомайського, М. Рильського, П. Тичини та інших.

За десятиліття після XX з'їзду КПРС літературне життя стало динамічнішим, менш регламентованим і розкутішим. Письменники користувалися новими можливостями для творчого пошуку. З позицій «розширеного трактування методу соціалістичного реалізму» були написані і видані нові твори О. Довженка, В. Сосюри, Л. Первомайського, Гр. Тютюнника, В. Симоненка, М. Руденка, Л. Костенко, Д. Павличка, М. Вінграновського,

Р. Лубківського, Ю. Мушкетика, І. Драча та В. Шевчука. Активно працювала літературна критика, яку представляли І. Дзюба, Е. Сверстюк, І. Світличний, В. Мороз та інші.

Політична «відлига» посилила увагу громадськості до питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. З цих позицій виступали газети, письменники, вчені, навіть значна частина партійних працівників. Після введення у 1958 р. шкільного закону, який ослабляв позиції української мови, поширюється кампанія на її захист. Під її впливом і перший секретар ЦК КПУ П. Шелест кілька разів виступав на захист української мови і культури.

Літератори також виступили за повернення імен незаслужено забутих або репресованих діячів культури. Особливу активність проявляв у цьому Маким Рильський, який домігся реабілітації поетів О. Олеся, М. Вороного та ін. Значну роботу провели Комісії щодо впорядкування посмертної спадщини літераторів. Вони опрацювали твори В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, В. Бобинського, О. Досвітнього, Г. Косинки, М. Ірчана, М. Куліша, Д. Фальківського. Після довгих років репресій до літератури повернулись М. Андрущенко, М. Годованець, М. Доленко, О. Ковінька, В. Мисик та ін. Твори реабілітованих, аналіз їхньої творчості широко розповсюджуються в Україні і поза її межами.

«Відлига» породила і таке явище в суспільно-культурному житті, як «шістдесятництво» — рух творчої молоді, яка працювала над оригінальною тематикою, висловлювала нові думки, відмінні від офіційних, стала ядром духовної опозиції політичній владі в Україні. Важливим документом нової хвилі відродження стала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Провідною постаттю серед молодих поетів став В. Симоненко, головною ідеєю творчості якого була безмежна любов до рідної землі. Нові, непересічні ідеї, образи створила вже в перших творах, що вийшли в ці роки, молода талановита поетеса Л. Костенко. Покоління молодих літераторів початку 60-х років зазнало великого впливу гуманістичної західної культури, яка потрапляла в Україну через переклади та іншими шляхами.

У Києві, а згодом і у Львові створюються клуби творчої молоді (КТМ), які стають центрами громадської діяльності «шестидесятників». Часто вони сприяли розповсюдженню українських позацензурних видань, що дістали назву «українського самвидаву».

Однак офіційна партійна критика, партійно-урядове керівництво виступало проти цієї течії. Молоді українські літератори піддавалися критиці вже на серпневому (1962 р.) Пленумі ЦК КПУ. Але широкий наступ на «шестидесятників» розгорнувся у кінці 1962 р., після зустрічі партійного і урядового керівництва з представниками творчої інтелі-

генції Москви та відвідання Хрущовим виставки модерністського мистецтва, яке він не зрозумів і не сприйняв, а тому різко розкритикував. Ця боротьба проти новацій і абстракціонізму була підхоплена і продовжена в Україні. Знову під жорсткий адміністративний контроль ставилася творча праця. Були піддані гострій критиці роботи І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, а також твори І. Драча, М. Вінграновського та С. Голованівського. Ця боротьба продовжувалася у 1963 і 1964 роках. Поряд з критикою почалися обмеження в друкуванні творів молодих авторів, заборонялися їхні творчі вечори, закривалися клуби. У відповідь поширюються твори «самвидаву», у яких вміщувалися не лише українські, а й російські твори О. Солженіцина, Б. Пастернака, А. Ахматової. В «самвидаві» з'являються політичні статті про злочини сталінізму та становище України в СРСР. В них не йшлося про ревізію основ радянської системи. Більшість авторів «самвидаву», позацензурних статей і творів прагнули вдосконалення радянської влади, орієнтувалися на «справжній» соціалізм. Частина «шестидесятників» схилялася до організації опозиційного руху, стояла на порозі формування політичної опозиції, але тоді ще не антирадянської.

У післявоєнні роки значна увага в СРСР приділялася розвитку науки як умови досягнення успіхів у військовій галузі та швидкого зростання всієї економіки. В Україні центром наукових досліджень була Академія наук, структура якої удосконалювалась і розширювалась. Зростала мережа науково-дослідних установ різних типів і напрямів: у 1945 р. їх нараховувалося 267, а в 1950 — 462, в тому числі 30 академічних інститутів. Зміцнювалася матеріальна база наукових установ, особливо тих, що займалися дослідженнями в нових галузях електроніки, фізики ядра та автоматики. Зусилля вчених спрямовувалися передусім на розв'язання актуальних проблем індустріального та сільськогосподарського розвитку, створення нових видів озброєння і техніки.

Незважаючи на некваліфіковане втручання в наукове життя партійних чиновників та репресії, українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами і відкриттями. Зокрема, вони багато зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових і мирних цілях. Генеральним конструктором будівництва космічних кораблів з 1956 р. був український вчений С. Корольов. Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів отримав академік А. Люлька, а одним із творців атомної бомби був генерал-лейтенант М. Духов.

Широкий спектр досліджень у галузі фізики атомного ядра проводився в Харківському фізико-технічному інституті. Видатними досягненнями характеризується діяльність інституту електрозварювання АН УРСР,

який з 1953 р., після смерті Є.Патона, очолює його син, академік Б. Патон. Значні досягнення були і в розвитку хімічних та геологічних наук. В УРСР проводилися широкі дослідницькі роботи в галузі сільськогосподарських, біологічних та медичних наук, вивченні і використанні гідроенергетичних ресурсів Дніпра та інших річок республіки. Однак значної шкоди розвитку цих галузей завдала діяльність Т. Лисенка, який організовував переслідування генетиків та інших вчених.

В особливо складних умовах розвивалися гуманітарні науки. Найбільш переслідуваною була історична наука. В постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. було піддано нищівній критиці практично весь науковий доробок інституту історії України АН УРСР. Незважаючи на ці перешкоди, колектив інституту продовжував досить плідно працювати. Значних результатів досягли економісти, літературознавці, мовознавці, етнографи, філософи, правознавці, мистецтвознавці, хоча їхня праця здійснювалася в умовах ідеологічного тиску, некомпетентного втручання, безпідставних звинувачень у «безідейності» та «націоналістичних збоченнях». Критичні «проробки», гоніння, звільнення з роботи були нормою життя наукових колективів гуманітарних закладів.

З початком «відлиги» змінюється атмосфера у сфері наукової діяльності. Партійно-державне керівництво надає допомогу в розвитку всіх галузей науки. В середині 50-х років створюються нові наукові центри: Академія будівництва і архітектури, Українська сільськогосподарська академія, започатковано видання «Українського історичного журналу», першої «Української Радянської енциклопедії», багатотомних праць з історії української літератури, літературної мови та ін.

Більш плідною в новій суспільно-культурній атмосфері стала творчість композиторів як традиційного, так і нетрадиційного напрямів у музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Г. Майбороди та П. Майбороди, Ю. Мейтуса, Д. Штогаренка та ін. Новаторством була позначена музика композиторів-«шестидесятників» Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загоруєва.

Вільніше розвивалося образотворче мистецтво, яке поповнилося творами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородая. «Шестидесятники» Г. Яблонська, В. Зарецький та інші стали основоположниками фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, в наступні десятиріччя. Пожвавлення в національно-культурному житті сприяло зростанню інтересу до театрального мистецтва: протягом 1958–1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 до 15,5 млн на рік. Багатьох приваблювало мистецтво таких майстрів сце-

ни, як В. Добровольський, Ю. Лавров, Є. Пономаренко, М. Романов, К. Хохлов, Н. Ужвій та ін. Традиції Л. Курбаса творчо наслідували його учні — режисери Г. Юра, М. Крушельницький, Б. Тягно та В. Скляренко.

Після смерті Сталіна деякою мірою пом’якшилося ставлення Радянської держави до церкви. В 1954–1955 рр. приймається кілька постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів, якими обмежувалося втручання державних органів у справи духовенства. У 1956 р. повертаються репресовані священики, у тому числі ліквідованої в 1946—1949 рр. Української греко-католицької церкви. Однак і в цій сфері незабаром виявилися суперечності та непослідовність. Проголосивши курс на форсоване будівництво комунізму, КПРС на початку 60-х років змінює свою політику. Посилюється адміністративне втручання в справи церкви, створюється законодавча база для спрощення процедури її закриття. Місцеві органи влади, діставши відповідні права, встановлюють жорсткий контроль за священиками, релігійними громадами та їх фінансовою діяльністю. У 1958 р. Рада Міністрів СРСР прийняла низку постанов, спрямованих на ліквідацію монастирів. Обмежується і господарська діяльність, відчужується і та невелика кількість землі, що була в їх користуванні. З 32 монастирів і 8 скитів, які існували в Україні, лише в 1959 р. було закрито 8. Цього ж року закрилися і 260 церков. Протягом наступних років кампанія проти духовенства набрала ще більшого розмаху: в 1960 р. закрили 747 церков і молитовних будинків, у 1961 — 997, у 1962 — 1144. У середині 60-х в Україні залишилося лише 9 монастирів. Посилюється переслідування представників незареєстрованих сект, насамперед п’ятидесятників та єговістів. Ця непослідовність призвела до загострення стосунків влади з частиною віруючих. «Відлига» дещо розкріпачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню самосвідомості, примноженню його культурних цінностей. Новими ідеями та творчими досягненнями збагатила суспільне і духовне життя українська інтелігенція, особливо та її частина, яка розпочала творчу діяльність в 60-х роках, сформувавшись в атмосфері десталінізації і лібералізації. Проте в 1964 р. період «мирного співіснування» радянської системи з інакомисленням закінчився.

На початку 60-х років становище в СРСР та в УРСР ускладнюється. Плани розвитку сільського господарства майже не виконуються. Особливо загострилася ситуація в 1963–1964 рр., коли неврожай, пов’язаний значною мірою із засухою, поглибив продовольчу проблему. Значно зменшився валовий збір зерна, знизилася продуктивність тваринництва, яке гостро відчувало нестачу кормів. Як наслідок, восени 1963 р. з’явилися довгі черги за хлібом і молоком у багатьох містах країни. Все це призвело до подальшого наростання невдоволення населення.

Відбувалося скорочення темпів розвитку промисловості, які протягом 50-х років становили 12%, а на початку 60-х — 9% на рік. Погіршувалися і економічні показники розвитку України. Це розцінювалося антихрущовською опозицією в Комуністичній партії як наслідок невдалого економічного і політичного реформування. Наростав опір партійного бюрократичного апарату реформам. Номенклатура вже зазнала втрат, а тепер, коли діяв новий статут КПРС (1961 р.), який визначив обов'язкове оновлення складу партійного керівництва, багатьом загрожувало усунення від влади. Хрущов все більше заплутувався у своїх планах, проектах, стосунках з партійно-державною бюрократією і ослабляв свої позиції. До того ж були невдачі і в галузі зовнішньої політики: розрив з Китаєм, кубинська криза та ін. Водночас перший секретар ЦК КПРС відзначався винятковою легковажністю і самовпевненістю. І тому так легко вдалася змова, організована Лелнідом Брежнєвим: у жовтні 1964 р. стався державний переворот, внаслідок якого Хрущова усунули від політичної діяльності і відправили на пенсію (але вже не на розстріл. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Брежнєвим і Сусловим. На зміну «відлизі» прийшла реакція.

Усунення Хрущова мало негативні наслідки для України. Воно обірвало смугу реформ, які лібералізували та гуманізували радянське суспільство, відкриваючи шлях до його оновлення в майбутньому. «Відлига» принесла Україні значне розширення самостійності, національно-культурного відродження, а тепер її долю знову повністю вирішували поза її межами.

17.4. Нові спроби реформування

До середини 60-х років важкою працею трудящих СРСР була створена потужна промисловість, багатогалузеве сільське господарство, зміцнена обороноздатність країни. Все це могло стати відправною базою для нових звершень на основі подальших реформ, спрямованих на досягнення світового технологічного і технічного рівня постіндустріального суспільства. Однак для цього керівництву країни необхідно було мати достатній потенціал реформаторства.

Критикуючи Хрущова на жовтневому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС за невдачі в економіці, нове керівництво СРСР змушене було розробляти власну концепцію розвитку економіки та її реформування, залишаючись при цьому на сталіністських позиціях. Було намагання здійснювати подальше реформування економіки при одночасному збереженні вірності догмам і застарілим теоретичним марксистським постулатам. Тим са-

мим зберігалося підпорядкування економіки політиці й ідеології, часто відірваним від життя. Починалися зміни з сільського господарства, з принципів закупівлі сільськогосподарської продукції: жорстке планування, підвищення заготівельних цін, доплати за надплановий продаж, підвищення матеріальної заінтересованості селян та ліквідація всіх обмежень у веденні підсобного господарства. У перші роки ці заходи викликали пожвавлення сільського господарства, але суттєво вплинути не могли, і колгоспне виробництво залишалося неефективним. В той же час віддача особистих підсобних господарств була значно вищою. Зокрема, у 1976 р., займаючи лише 5–5,8% земельних угідь України, вони забезпечили три чверті загального виробництва картоплі, третину молока, овочів, м'яса та 61,9% яєць.

У 1965 р. почалася реалізація реформи, ініціатором якої був голова уряду СРСР О.Косигін. З одного боку, вона спрямовувалася на розширення господарської самостійності підприємств, місцевої ініціативи та посилення економічних стимулів до праці. Дозволялося навіть коригувати на місцях п'ятирічний план. З іншого боку, посилювалися позиції центральних відомств, відновлювалися союзні міністерства і ліквідовувалися раднаргоспи. Це був новий етап надцентралізації, коли майже всі економічні проблеми вирішувалися через Москву. Особливо важливим було те, що за центром залишалися розподільчі функції. Тепер 90% підприємств республіки знову підпорядковувалися Москві. У розпорядженні уряду УРСР залишилася фактично лише місцева промисловість. Навіть при цій суперечливості і розмитості реформи Брежнєв був проти неї, хоча і не завжди відкрито їй протидіяв.

Економічний розвиток України в другій половині 60-х — на початку 70-х років посилився частково завдяки ліквідації найбільших протиріч волюнтаристської політики попереднього періоду, частково завдяки реформі і сприятливій зовнішньоекономічній ситуації. У 1966–1970 рр. виробництво промислової продукції УРСР зросло на 50%. Однак невдовзі все більше відчуваються протиріччя реформи. Єдиним позитивним моментом для республіканської економіки було виділення значних коштів на розвиток легкої промисловості, що сприяло поліпшенню забезпеченості населення споживчими товарами у другій половині 60-х і на початку 70-х років.

З початку 70-х років економічну реформу загальмували і згодом згорнули. Брежнєвська група перенесла центр ваги на розвиток військово-промислового комплексу, мотивуючи це загостренням міжнародної обстановки, хоча сама ж її і викликала. Поряд з цим відбувалося збільшення капіталовкладень в розвиток Сибіру та у сільське господарство країни. З економічними інтересами УРСР збігалося лише те, що

стосувалося аграрного сектора. Темпи економічного зростання в середині 70-х почали спадати, а у 80-х роках уже стали мінусовими. Економіка СРСР все більше втягувалася в кризу.

З кінця 70-х — на початку 80-х років господарство СРСР, і, зокрема, УРСР розвивалося лише екстенсивними методами, за рахунок збільшення робочої сили і кількості підприємств. Це вкрай негативно позначилося на Україні, природні і трудові ресурси якої були обмеженими, і тому вона потребувала інтенсифікації суспільного виробництва. Через брак нових технологій традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки республіки — видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів — почали занепадати. Відповідно до економічної стратегії Центру Україна перетворювалася на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу». Тут розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, у тому числі високотехнологічні, переважно військового сектора. Партійно-державне керівництво пов’язувало свої надії з новим економічним стрибком та освоєнням Сибіру і Далекого Сходу, куди й Україна спрямовувала значні матеріальні та людські ресурси. Щоправда, звідти вона отримувала дешеві енергоносії.

Серйозним недоліком економічної політики уряду СРСР, що негативно позначилось на Україні, стала орієнтація на так звані валові показники виробництва. Це призводило до суттєвого зниження якості продукції. Та чи не найгіршим було розміщення в Україні підприємств атомної енергетики, будівництво недосконалих атомних реакторів у густозаселених і мало пристосованих для цього місцевостях.

В економічних планах СРСР 70–80-х років (п’ятирічках та ін.) відзначалося, що Україні необхідно впроваджувати нові технології, приступати до інтенсифікації трудових ресурсів, переорієнтовувати структури виробництва на високотехнологічні цикли. Однак все це мало в планах декларативний характер, та й п’ятирічки хронічно не виконувалися за більшістю показників. Так, національний доход мав збільшитись у дев’ятій п’ятирічці (1971–1976 рр.) на 37–39%, а цифра виконання, явно завищена, сягала лише 25%. Така сама ситуація була і в наступній п’ятирічці.

Якщо за деякими показниками розвитку промисловості Україні з великими труднощами вдавалося наближатися до запланованих (виробництво електроенергії, цементу, вугілля), то галузь сільського господарства залишалася найменш ефективною, хоча для його зростання в 70–80-х роках було зроблено багато: запроваджувалися масштабні програми механізації і хімізації, здійснювалися роботи по меліорації та ін. За 1971–1980 рр. в сільське господарство було вкладено 27% усіх капіталовкладень в українську економіку. Але все це виявилося малоефективним, а

іноді давало протилежний результат: меліорація призводила до засолення родючих ґрунтів, перетворення їх в не придатні для сільського господарства, порушувала екологічний баланс. Для «витягування» сільськогосподарського виробництва щорічно в нього «мобілізовували» величезну кількість працівників інших секторів народного господарства, освіти, науки, військовослужбовців, що призводило до перевитрат фінансових та матеріальних засобів. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання продукції. Як наслідок щорічні витрати при збиранні врожаїв сягали 30–33%, і ніхто за це не відповідав, бо існувала система так званої колективної відповідальності. Склалася парадоксальна ситуація: капіталовкладення зростали, збільшувалася зарплата колгоспників, а віддача падала, плани не виконувалися. Приріст виробництва в другій половині 70-х років — 1,5% на рік, на початку 80-х — 0,5%.

Це було проявом кризи всієї колгоспно-радгоспної системи, відірваності та відчуженості колгоспників від власності і від засобів виробництва. Досягнутий (1976–1980 рр.) збір зернових в 43 млн знизився в наступній п'ятирічці до 39,3 млн на рік. І все ж Україна забезпечувала не лише власні потреби в продовольстві, а й за рознарядками Москви вивозила його. Наприклад, на межі 70–80-х років вона виробляла 60% союзного обсягу цукру, 44 — соняшнику, 36 — плодів та ягід, 26 — тваринного масла, 23 — м'яса і значну частину всього цього поставляла в інші регіони Союзу. Умови життя та праці колгоспників залишалися надзвичайно тяжкими. Так, у рослинництві в 1985 р. ручною працею було зайнято 71,4% колгоспників і 76,9% працівників радгоспів. До цього слід додати примітивність і недосконалість техніки, відсутність достатньої кількості шкіл, дитсадків, транспорту, впорядкованих доріг, відсталість медичного та побутового обслуговування.

Тому колишні методи примусового прикріплення селян до землі уже не діяли, і вони масово почали переселятися в більш цивілізовані міста. Протягом 1965–1985 рр. до цього вдалися 4,6 млн чоловік. З карти України зникли сотні оголошених неперспективними сіл, зокрема в 1972–1986 рр. — 1502. Значну частину населення сіл у 80-х роках складали пенсіонери та інваліди. Міграція сільського населення у міста не мала б негативних наслідків, якби відбувалося відповідне підвищення продуктивності праці в сільському господарстві. Але цього практично не сталося, хоча енергоозброєність сільського працівника за 1960–1985 рр. зросла в сім разів, використання мінеральних добрив — у 10,5 раза. Водночас валовий збір зернових збільшився лише в 1,3 раза. Великі зусилля давали незначні результати.

В цілому в Україні, як і в СРСР, зростання добробуту населення мало суперечливий характер. Досить успішний розвиток економіки в другій

половині 60-х дав можливість його поліпшувати, однак у подальшому почався спад. У 1970–1979 рр. підвищення середньої заробітної плати становило 30%. Та при цьому діяли інфляційні процеси і зростали ціни на продукцію легкої промисловості (побутову техніку, меблі, взуття, автомашини), а у 80-х — і на продукти харчування. Певну збалансовуючу роль виконували так звані громадські фонди споживання, за рахунок яких вдавалося забезпечувати безплатну освіту, охорону здоров'я, найнижчі в світі ціни на житло та комунальні послуги. Історики несправедливо обходять питання про те, що в 60–70-х роках відбувалося деяке підвищення, хоча й повільне та суперечливе, доходів не лише робітників, а й колгоспників. Чи не вперше в історії українські селяни стали отримувати пенсію і до того ж не набагато меншу, ніж жителі міст.

У 70–80-х роках загострюються проблеми, пов'язані з погіршенням здоров'я населення, що пов'язано як із незадовільними умовами праці й побуту, поширенням пияцтва, наркоманії, так і з погіршенням екологічної обстановки. Причиною порушення екологічного балансу були бездумний технократизм та вузьковідомчі інтереси. Це призвело до того, що без глибокого наукового аналізу можливих наслідків здійснювалися широкомасштабні будівельні, іригаційні, хімічні та інші акції, знищувалися малі річки й заплавні луки. Це спричинило порушення водного балансу Дніпра, понаднормової мінералізації річок, озер, забруднення навколишнього середовища пестицидами, отрутохімікатами, азотними добривами і в кінцевому результаті до необоротних змін у насиченому промисловими підприємствами Подніпров'ї та деяких інших регіонах. За середніми показниками площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одного мешканця та за водозабезпеченням УРСР, опинилася на одному з останніх місць не лише в Європі, а й в СРСР,

Таким чином, від середини 70-х років і особливо з початку 80-х економіка та соціальна сфера України переживали складні кризові явища і розвивалися надзвичайно суперечливо. В умовах «розвинутого соціалізму» з його всеохоплюючим керівництвом КПРС особливістю економічних процесів був недостатній розвиток виробництва товарів споживання, відставання в науково-технічному процесі та екстенсивні методи господарювання. Дешево продаючи за кордоном нафту, ліс і газ, держава закуповувала там товари народного споживання і насичувала ними внутрішній ринок, створюючи ілюзію благополуччя. Розширюється тіньова економіка, нетрудові і несправедливо великі доходи, створюються спецмагазини, спецкурорти — це стало характерними рисами життя партноменклатурних кіл СРСР. Але навіть окремі спроби заговорити про негативні явища й протиріччя зрілого соціалізму владою і суспільними науками відкидалися і розглядалися як ворожі інсинуації, як посягання на «осно-

ви» соціалізму та злісне заперечення його «переваг» над капіталізмом. Експлуатувалася глибока віра радянських людей у соціальну справедливість і бажання створити розвинуте суспільство.

17.5. Нова хвиля русифікації. Дисидентство

Прийшовши до влади, Леонід Ілліч Брежнєв почав з того, що зміцнив свій вплив, змінив політичний курс керівництва і забезпечив своїй політиці підтримку радянської еліти, гарантуючи їй стабільне становище. Його 18-річне перебування при владі характеризувалося консерватизмом, авторитарністю, зосередженням в руках Компартії (фактично її керівництва, а не рядових членів) всієї влади та всеохоплюючого контролю за життям країни. Брежнєвське керівництво висунуло надуману ідею «розвинутого соціалізму». Говорити про це можна було лише за умови такого рівня економіки, який відповідав би найвищому світовому рівню науково-технічної революції. І цього можна було досягти, здійснивши глибокі реформи в радянській економіці, але така можливість не була використана. Нове керівництво СРСР критеріями оцінки зрілості виробництва нового етапу соціалізму вважало ліквідацію залишків дрібнотоварного виробництва, підвищення рівня усуспільнення кооперативної власності та її зближення із загальнонародною власністю, розвиток єдиного народногосподарського комплексу та деякі інші. Проте ці критерії і мотиви не відповідали характеру економіки, яка сягала б світового рівня технологій і техніки.

Рівень життя радянських людей, їх політичні і соціальні права були в набагато гіршому стані, ніж у країнах Західної Європи. Обмеження прав людини особливо посилюються після приходу до влади Брежнєва. На цей час дисидентський рух характеризувався розквітом самвидаву, який відігравав функцію паралельного духовного простору: циркулювали десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, літературно-художніх творів. Головні питання, які в них порушувалися, стосувалися передусім національних проблем та демократизації радянського суспільства. Однак більшість дисидентів не виступала проти радянської влади, а скоріше дотримувалася прорадянських позицій. Та нове керівництво КПРС не сприймало навіть такої форми опозиції.

Уже в серпні 1965 р. в декількох містах України було заарештовано близько трьох десятків чоловік з кола «шестидесятників», більшість з яких засадили в табори Мордовії по звинуваченню в «антирадянській агітації і пропаганді». Інших звільняли з роботи і проробляли на зборах. В цей же час відбулися репресивні акції в Москві, Ленінграді та інших

містах СРСР, а ЦК КПУ, який очолював тоді П.Шелест, направив закриті листи в парторганізації, де виправдовувалися дії КДБ, і вимагав посилювати «виховну роботу» в масах та вести боротьбу проти «українського буржуазного націоналізму».

Шелест, висуванець Хрущова (1963 р.), за часів Брежнєва утримувався на найвищому в республіканській ієрархії посту до 1972 р. В ці роки партійне керівництво України займало двоїсту позицію: безумовно підтримуючи і виконуючи вказівки Москви, воно весь час завуальовано намагалося використовувати настрої дисидентів та всієї громадськості у боротьбі з центром за більший обсяг влади у республіці. У 1968 р., коли за ініціативи Леоніда Брежнєва війська Варшавського договору вступили до Чехословаччини і придушили там демократизацію та намагання створити «соціалізм з людським обличчям», в Україні, як і в цілому в СРСР, відбулися протести. Шелест, хоч і обстоював введення військ в Чехословаччину, все ж намагався стримувати репресії. Однак кампанія переслідувань не спадала. Здійснювалася вона і в Україні, при активній участі партійного керівництва. Лише в 1968–1971 рр. ЦК КПУ ухвалив 12 постанов, спрямованих на більш жорсткий курс в ідеологічній сфері. Однак українське керівництво було незадоволене зростаючим диктатом Центру в ідеологічних питаннях, розуміючи, що незабаром це торкнеться й інших сфер. Тому нерідко ідеологічні «проробки» представників інтелігенції не доводилися до суду чи адміністративних заходів. Прибічники Шелеста серед вищої номенклатури іноді навіть заступалися за тих, хто піддавався ідеологічним гонінням.

Але головною його турботою були економічні інтереси України. Він був активним прибічником принципу паритету, за яким Україна мала діставати від СРСР фонди, товари і послуги, яке дорівнювали вартості її економічного внеску в СРСР. Ще відвертіше захищав Шелест мовні та культурні права українців. В його промовах лунали заклики як «найдорожчий скарб» берегти «прекрасну українську мову». З його згоди міністр вищої освіти Ю.Даденков дав вказівку розширити вживання української мови у вищих навчальних закладах УРСР. З симпатією перший секретар ЦК КПУ ставився до колишньої політики українізації, навіть намагався використати окремі елементи її досвіду.

У 1970 р. вийшла книга П.Шелеста «Україна наша Радянська», де поряд з описом досягнень Радянської України він підкреслював історичну автономність її в минулому та прогресивну роль козацтва. Відразу ж книга отримала низку схвальних рецензій. Але в 1972 р. автора зняли з посади секретаря ЦК КПУ за звинуваченнями у «м’якості» до проявів українського націоналізму та потуранні економічному «місництву» і перевели до Москви на посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР.

У 1973 р. розгортається розгромна критика книги з шаблонними звинуваченнями в «націоналізмі», і Шелест подав заяву про вихід на пенсію. За радянською традицією книжку вилучили з бібліотек і знищили. Самого автора на роботу не брали, доки не вклонився Брежнєву. А потім призначили начальником дослідного виробництва одного з підмосковних авіаційних підприємств, де він працював більше 10 років. В Україну не пускали, навіть на могили батьків виїздив таємно.

Історики неоднозначно оцінюють цю політичну фігуру. Одні справедливо порівнюють його з М. Скрипником, відзначаючи поєднання комуністичних переконань з українським патріотизмом. Але поряд з цим слід відзначити високу мужність і стійкість цієї людини у відстоюванні соціальних і національних інтересів українського народу, що в умовах укоренілого, зміцнілого неосталінізму було занадто складно. Те, що Шелест так довго тримався при владі, пояснюється підтримкою партапарату КПУ, в якому переважали українці. Тому за зняття його голосувало лише три із 25 секретарів обкомів компартії України. Українська партійна еліта і багато рядових комуністів були більшою чи меншою мірою невдоволені централізаторським курсом брежнєвської верхівки, але вони недооцінили живучість і силу російського великодержавництва і неосталінізму.

Наступником Шелеста став Володимир Щербицький, запеклий політичний його супротивник і конкурент, давній член «дніпропетровського клану», ставленик Брежнєва. Він давно вже виділявся старанністю у виконанні вказівок Москви, вірогідно в надії зробити кар'єру. Новий намісник Москви відразу здійснив кадрову перестановку, позбувся прихильників попередника, поставивши на їх місце своїх. Секретаря ЦК КПУ з питань ідеології, культури, науки академіка Ф. Овчаренка вже в жовтні 1972 р. повернули на наукову роботу. Натомість призначили завзятого «борця з націоналізмом» В. Маланчука, який прославився переслідуванням львівської інтелігенції та русифікацією освіти в Україні, коли працював в міністерстві освіти УРСР. Головою Ради Міністрів УРСР став малопомітний і «слухняний» О. Ляшко. Головою Президії Верховної Ради УРСР був призначений «активний» учасник боротьби проти Шелеста, голова Комітету партійного контролю І. Грушецький. Надаючи ваги репресивній машині КДБ, його керівника В. Федорчука через деякий час провели в члени Політбюро ЦК КПУ. Здійснювалося і багато інших переміщень, що мало результатом повну підтримку політики В. Щербицького в Компартії України та в урядових структурах республіки.

Прихід до влади в Україні Щербицького відбувся в той час, коли вся радянська держава і її складова частина — УРСР потребували глибокого реформування. На цей час реформа О. Косигіна вже була забута, поглиблювалися економічні проблеми, падали темпи розвитку економіки,

відбувалася її мілітаризація, надзвичайно низьким був рівень використання досягнень науки і техніки. Ставало очевидним, що економічна стратегія «розвинутого соціалізму» мала консервативно-утопічний характер. Замість пошуків шляхів розв'язання конкретних економічних проблем переважна більшість ідеологів і суспільствознавців зосереджувалася на пропаганді ілюзорних, міфічних положень концепції «зрілого соціалізму». Це викликало апатію, соціальну байдужість мас і протест частини інтелігенції. В Україні належним чином не використовувався інтелектуальний і економічний потенціал, бо схоластична доктрина «розвинутого соціалізму» та її пропаганда затушовували реальний світ та становище суспільства — все тонуло в пустопорожніх деклараціях і «дослідженнях».

Реальністю було те, що чисельність наукових працівників СРСР на кінець 70-х років становила 1,3 млн чоловік. Значно збільшилася кількість спеціалістів з вищою і середньою освітою: у 1940–1978 рр. вона зросла в 10 разів, а робітників і службовців — в 3,2 раза. Підвищилася активність винахідників і раціоналізаторів. Але можливості їх не використовувалися достатньою мірою, що демонструвало реакційність певних сторін діяльності керівництва країни.

Особливо далеким від життя був «теоретичний» висновок про радянський народ як нову національну спільність. Він відкидав поняття нації і народності. До того ж частина теоретиків висунула тезу про великий російський народ, а всі інші відносила до малих, в тому числі й український. Це виключало будь-яку рівність, принижувало малі народи, звеличуючи і шовінізуючи російську націю. На основі цих «теоретичних відкрить» у другій половині 70-х років розпочинається нова хвиля русифікації. Розгортається широка ідеологічна кампанія. Російська мова, що пропагувалася як засіб міжнаціонального спілкування, на практиці витісняє українську з освіти, науки і культури. Українська мова почала зникати з офіційного вживання. Приклад місцевій партійній бюрократії подав сам Щербицький, який виголошував свої промови російською. Призначені з Дніпропетровська міністри та інші керівники теж стали провідниками русифікації в своїх галузях. Надалі на всіх офіційних заходах, починаючи з Верховної Ради, престижним вважалося вживання російської мови і плебейством — української. Посилювалося повсюдне російськомовне викладання у вузах, технікумах, профтехучилищах, не говорячи вже про військові.

Критичне становище склалося в культурі. Близько 90% репертуару театрів і кінотеатрів було російським. З приходом до влади Щербицького відбулася також переорієнтація видавничої політики. Якщо у 1970 р. в УРСР українською мовою було видано 38,2% книг, то в 1988 — 21,4%.

Наукова, технічна, навчальна література видавалися російською мовою. За цей час кількість українських газет скоротилася з 80,9 до 70,3%.

Офіційно стимулювалася зміна співвідношення українського і російського населення на користь останнього. За переписом 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн чоловік, що на 884 тис. більше, ніж за попереднім. Їхня частка в складі населення збільшилася з 21,2 до 22,1%. Продовжувалася політика переселення українців у віддалені райони СРСР, тепер уже переважно добровільно. Найбільше виїхало в Тюменську область та на Кольський півострів.

Протести опозиційних кіл української інтелігенції проти проявів неосталінізму, консерватизму, відсталості в економічному і політичному житті та національному питанні в 70-х роках посилюються. У відповідь нове керівництво провело в 1972–1973 рр. погромні акції проти руху опозиції. Відбувалися арешти та обшуки. Було притягнуто до кримінальної відповідальності близько 1000 чоловік, переважно в Києві та Львові, вилучено майже 3 тис. примірників самвидавної літератури.

Серед арештованих у Києві — В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, Л. Плющ, Д. Шумук та багато інших. У Львові до слідчої тюрми потрапили В. Чорновіл, І. Гель, І. Калинець, С. Шабатура, дещо пізніше Б. Горинь та Я. Кендзьор. Більшість заарештованих у 1972–1973 рр. отримали від 8 до12 років позбавлення волі.

Апарат керівництва Щербицького нещадно розправлявся з чесними, відданими Україні діячами науки, літератури та мистецтва. Відвертих дисидентів, а також співробітників дослідних інститутів, редакційних колегій, університетів, яких підозрювали в «неблагонадійних» поглядах, виганяли з роботи, часто заарештовували. За ґратами опинилися І. Дзюба, Н.Світличний та багато інших. Масово відправляли протестуючих до психлікарень. Поріділі чисельно, але сповнені рішучості дисиденти після підписання у 1975 р. Радянським Союзом Гельсинських угод, за якими він погодився дотримуватися громадських прав своїх підданих, створили Українську Гельсинську групу, яку очолив письменник М. Руденко. Ця група (37 чоловік) являла собою відкриту громадську організацію. Її члени вважали, що діють на законній основі і ставили завдання нагляду за дотриманням громадських прав в Україні. Вони підкреслювали, що поважають закони держави і права особи, діють легально, вважаючи демократію основою розвитку суспільства. Тому їхня діяльність називалася правозахисним рухом. Це було поворотним пунктом в розвитку політичної думки української інтелігенції, яка раніше захоплювалася марксизмом чи націоналізмом. Виходячи зі своїх легалістських поглядів, члени групи вважали, що найкращим шляхом до незалежності України є застосування гарантованого в радянській конституції права на вихід з СРСР.

Але поміркованість Гельсинської групи не перешкодила Щербицькому влаштувати дисидентам погроми: 23 члени Групи із 37 (до 1980 р.) отримали термін ув’язнення від 10 до 15 років. Коли хтось із них повертався, їм інкримінували нові злочини і знову заарештовували. Решту вислали з України або дозволили емігрувати. Знищення цієї легальної опозиційної групи було однією із останніх судорог тоталітарної системи. В першій половині 80-х років в Україні відкритих опозиційних виступів уже не було. Але тепер, коли стало неможливим відкрито відстоювати правозахисні та демократичні ідеї, увагу учасників цього руху знову привертають можливості використання нелегальних форм боротьби, однак мирними засобами. У 1979 р. КДБ розкрила в Івано-Франківській області організацію «Український національний фронт», до якої входило близько 40 осіб. Організація займалася просвітницькою діяльністю та розповсюдженням самвидавних творів. У 1980 р. суд визначив учасникам УНФ різні терміни покарання.

У січні 1981 р. була засуджена група молодих інтелігентів (трьох українців і двох євреїв), які заснували Київський демократичний клуб. У 80-х роках поширюється практика розміщення неблагонадійних у психлікарні.

У 1983–1984 рр. Львівське УКДБ розкрило і розгромило молодіжну організацію «Інтернаціональний революційний фронт», створену ще в 1979 р. переважно із студентської молоді. Особливістю опозиційного руху цих років було створення мінімальної кількості формальних організацій, що їх легко розкривало і знищувало КДБ. Рух мав широкий, неформальний характер і сприяв політичному і духовному відродженню нації. З точки зору влади, на початку 80-х дисидентський рух був розгромлений, але більшість в’язнів зберігали стійкість та готовність до подальшої боротьби.

Розгромивши дисидентський рух, Щербицький продовжував зміцнювати систему радянського ладу і сприяти розвитку «єдиного народногосподарського комплексу». Він дав згоду на «перекачування» засобів, що мали б вкладатися в економіку України, в енергетичну промисловість Сибіру і Півночі СРСР і розвивати в УРСР військову промисловість. У всьому відчувалася жорстокість його влади, і придушене тоталітаризмом суспільство втратило політичну опозиційну активність.

Майже не змінили становища Щербицького ні смерть Брежнєва (1982 р.), ні наступні генеральні секретарі. Реформатор Ю. Андропов (1982–1984 рр.), мабуть, не встиг щось змінити, а ставленик брежнєвської групи немічний К. Черненко (1984–1985 рр.) і не намагався щось зрушити. Не вплинули на нього і перебудовні вітри. Після кількох років діяльності в умовах горбачовської перебудови на початку 1989 р. він

подав заяву про звільнення від керівних обов'язків. На здивування оточуючих, останні свої промови він виголошував українською мовою.

Постать Щербицького більш одномірна, ніж Шелеста, але не позбавлена суперечливості. Як зазначають історики, він намагався багато чого зробити для республіки, якщо це благословляла Москва. За 18 років його керівництва Україна зробила певні кроки в економічному, соціальному та духовному розвитку, але ще більше їх вона не здійснила, хоча життя вимагало цього і вони були можливими. Серед цих досягнень на перше місце історики ставлять економічну могутність УРСР у кінці 80-х. Слід також звернути у вагу на таку деталь: після смерті Брежнєва, а особливо Андропова, досвідчений партійний і радянський діяч Щербицький міг розраховувати на пост Генерального секретаря ЦК КПРС, але він був українцем і тому цієї посади не обійняв. Такою виявилася «подяка» великоросійських «інтернаціоналістів» за його «віддану» боротьбу проти «націоналізму» та за зміцнення «дружби» народів СРСР. Поряд з цим у Щербицького є кілька важких провин перед українським народом. Найбільшим гріхом слід вважати Чорнобильську трагедію — не сам вибух, а будівництво АЕС на піску, у верхів'ях Дніпра, в одному з найбільш заселених районів України, всупереч рішучому протесту учених. З відома Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова і першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького було приховано аварію у перші, найнебезпечніші дні після вибуху і злочинно замовчувалася об'єктивна інформація пізніше. Через п'ять днів після аварії, 1 травня 1986 р., дітей та молодь вивели на Першотравневу демонстрацію, де вони отримали велику дозу радіоактивного опромінення. Лише через кілька днів, коли номенклатурники вже вивезли своїх дітей далеко за межі Києва, почалося переселення із забруднених районів України.

17.6. Перебудова. Загострення політичної боротьби. Розпад СРСР

У квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС був обраний новий Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. Він ставить завдання побудови гуманного демократичного соціалізму і починає реформи, які давно назріли, оголосивши курс «на перебудову». Його перші кроки в галузі зовнішньої політики були спрямовані на зменшення тягаря гонки озброєнь, виведення з Афганістану радянських військ. Він намагався поліпшити відносини із США, Західною Європою та Китаєм. Проголошується «нове мислення», яке формувало нові пріоритети — перевага загальнолюдських цінностей над класовими. Перші зовнішньополітичні кроки горбачовського

керівництва давали позитивні результати: підписується договір про ліквідацію в Європі американських та радянських ракет середньої дальності, а також про скорочення стратегічних озброєнь — СТАРТ-1. Радянські війська залишили не тільки Афганістан, а й країни Східної Європи, що спричинило падіння там соціалістичних режимів та розпад Варшавського договору і Ради економічної допомоги. Нормалізувалися стосунки з Китаєм, почалося розблокування конфліктів в «гарячих точках» планети — Південній Африці, на Близькому Сході та в Центральній Америці. Це були позитивні зміни в зовнішній політиці СРСР і одночасно втрати, що ослабили його позиції та посилили Захід. Авторитет Горбачова у всьому світі надзвичайно зріс.

Однак економічна ситуація в СРСР дедалі погіршувалася: реформи виявилися непослідовними і малоефективними. Перші кроки його реформаторської діяльності були спрямовані на «прискорення» розвитку економіки СРСР, насамперед за рахунок випереджаючих темпів зростання машинобудування. Більша частина капіталовкладень втрачалася в незавершеному будівництві та неефективних виробництвах, що лише підвищувало рівень інфляції. До того ж, на світовому ринку падали ціни на нафту, а в країні йшла в типово адміністративному дусі боротьба з алкоголізмом, що значно зменшувало прибуткову частину бюджету. У цей час різко зросли витрати на соціально-культурну сферу. Як наслідок, продовжувала наростати хвиля інфляції та погіршення життєвого рівня населення. Це поставило питання про поглиблення реформування економіки та використання досвіду Угорщини і Китаю.

У червні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС була затверджена програма радикальної реформи управління економікою. Розширювалися права підприємств, почалося запровадження орендних та акціонерних форм господарювання, кооперативів, сімейного підряду в колгоспах, організація малих, а також спільних з іноземцями підприємств. Відбувався складний процес подолання догм «сталінського соціалізму».

Однак консервативні елементи КПРС посилювали опір цьому процесу. Тому реформування було непослідовним, темпи зростання національного доходу та реальних доходів на душу населення продовжували знижуватися, швидко наростав внутрішній та зовнішній борг. До того ж у багатьох колективах падала трудова дисципліна, порушувалися організованість і порядок. В Україні промислове виробництво особливо складно було реформувати ще й тому, що більше 60% його становила велика промисловість, а оборонні галузі поглинали до двох третин науково-технічного потенціалу. Решта галузей майже не отримували нової техніки і ставали збитковими. Тому національний дохід на душу населення в республіці у 1989 р. становив близько 90% від загальносоюзного рівня.

Поряд з цим реалізаційні ціни на сільськогосподарську продукцію були збитковими, і сільське господарство потребувало дотації. Загострилися екологічні проблеми: в республіці, що складала лише 2,7% території СРСР, було сконцентровано майже чверть його індустріального і аграрного потенціалу. В УРСР вироблялось 40% електроенергії СРСР.

Національною трагедією став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. Ця аварія важким тягарем лягла на економіку України. Було відселено населення в радіусі 20 км від реактора, великі кошти витрачені на подолання радіації та розрухи. Екологічно небезпечною була ситуація і на інших АЕС. Це вимагало нових затрат, які виділялися з Центру в невеликих обсягах. Продовжувало погіршуватися здоров’я народу. На початок 90-х років Україна мала найгірші показники тривалості життя і смертності дітей в Європі. Долаючи опір реформам всередині КПРС, Горбачов взяв курс на лібералізацію режиму. Він намагався за допомогою «гласності», «соціалістичного плюралізму», під гаслом повернення до «ленінських» принципів активізувати народні маси і, контролюючи цю активність згори, ослабити опозицію в Політбюро і ЦК. При цьому він намагався інтригували і грати на суперечностях між «радикалами» (Б. Єльцин, О. Яковлєв) та «консерваторами» (Є. Лігачов) в політбюро. Та й сам Горбачов був непослідовним у проведенні реформ та в боротьбі з консерватизмом.

Значна частина суспільства повірила в проголошені гасла, і з 1987 р. розпочалося формування різноманітних «неформальних» об’єднань. При цьому зростав авторитет КПРС і збільшувалася кількість бажаючих вступити до лав партії. Виникає великий інтерес до правдивого вивчення і висвітлення історії, до проблем теорії і практики соціалізму, до сучасного життя буржуазно-демократичних країн Європи, Америки та Азії. Збільшувалась кількість читачів тієї преси, в якій друкувалися статті та дослідження з новими підходами, висновками, велися гострі і цікаві дискусії. Однак мало що змінювалося в Україні, де до 1989 р. першим секретарем ЦК КПУ залишався Щербицький і чи не найсильнішими були репресивні органи КДБ і МВС. Тому демократичні сили в Україні уважно стежили за поширенням гласності й плюралізму в центральних засобах масової інформації. В ці роки звичайною картиною в містах України були ранкові черги в кіосках за пресою.

В авангарді боротьби на захист української культури, навколишнього середовища, ліквідації «білих плям» історії йшла Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Широкий відгук викликали виступи О. Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, Б. Олійника, В. Яворівського та багатьох інших на нарадах, зборах, форумах та шпальтах газет. Стали виходити друком твори В. Винниченка,

Б. Грінченка, представників «розстріляного відродження» М. Зерова, М. Куліша, М. Хвильового, історичні праці М. Грушевського, М. Костомарова, репресованих в брежнєвські часи В. Стуса, Є. Сверстюка та ін. На екранах з'являються фільми С. Параджанова та Ю. Ільєнка, а також твори представників діаспори. Але цей процес був суперечливим, бо й після початку «перебудови» в ряді міст України все ще судили людей за «політичні провини», що виявлялися в непогодженні з деякими діями партапарату чи органів КДБ. І все ж в Україні поступово виникають перші організації, не контрольовані КПРС: у 1987 р. — асоціація «Зелений світ» і Український культурологічний клуб у Києві, «Товариство Лева» у Львові, у 1988 р. у Києві — українознавчий клуб «Спадщина» та студентське об'єднання «Громада». Їхня діяльність одразу ж виходить за межі суто просвітницькі і набуває політичного характеру. Наприкінці 1987 р. виходять з ув'язнення і повертаються в Україну такі відомі правозахисники як В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко та ін., відновлюється діяльність Української Гельсінської Групи. Таким чином, в 1985–1988 рр. партійне й радянське керівництво змушене було відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, випустити на волю більшість політв'язнів і змиритися з виникненням політизованих громадських організацій та їх діяльністю.

Під впливом створення народних фронтів у Балтії в багатьох реґіонах України виникають самодіяльні об'єднання, які висували ідею створення народного фронту. Однак у них не вистачало сил і політичних лідерів, здатних очолити демократичний процес у межах всієї республіки. Такі сили знайшлися в Спілці письменників України, де восени 1988 р. і була висунута ідея «Народного Руху України за перебудову». Ідею підтримали товариство «Меморіал» та інші. До проекту програми Руху вносилося положення про керівну роль Комуністичної партії (в усі наступні документи Руху воно вже не потрапляло). І все ж проти ініціаторів Руху розпочалася кампанія гострої критики. Оскільки він виступав за економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, це дало змогу на початку діяльності об'єднатися в ньому представникам різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму.

У 1989 р. вперше за багато десятиліть у радянській виборчій системі на одне місце претендувало кілька кандидатів, до того ж висунутих «знизу». До Верховної Ради вдалося провести депутатів від опозиції і «провалити» деяких кандидатів від партапарату (зокрема, першого секретаря Київського міськкому партії К. Масика).

Влітку 1989 р. Радянську країну приголомшив страйк шахтарів, який охопив найважливіші вугільнодобувні райони СРСР. І хоча вони висунули

тоді економічні вимоги, було доведено, що КПРС не могла розраховувати на повну підтримку всього робітничого класу. У вересні 1989 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який налічував уже 280 тис. чоловік. У прийнятій на ньому програмі відзначалося, що Рух підтримує рішення XXVII з'їзду КПРС про оновлення суспільства, висувалася ідея перетворення СРСР в «союз дійсно суверенних держав» на основі нового союзного договору» (тобто Рух обстоював перетворення СРСР на конфедерацію). А лідери УГС вже агітували за вихід України зі складу СРСР.

У вересні 1989 р., після виходу Щербицького на пенсію, пленум ЦК КПУ обирає першим секретарем В. Івашка. Під тиском несанкціонованих мітингів та демонстрацій узимку 1989–1990 рр. у відставку змушені були піти деякі секретарі обкомів КПУ. В компартії України посилюється вплив комуністів-реформаторів.

Восени 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про мову, згідно з яким українська мова проголошувалася державною. При цьому значні права зберігалися за російською. Як наслідок, сфера функціонування української мови розширювалася дуже повільно, однак держапарат таки «заговорив» українською мовою. Зріс її престиж і серед інтелігенції.

В цей час загострюються суперечності в деяких сферах суспільно-політичного життя. Зокрема, в кінці 80-х гостро постає питання про повернення власності Української автокефальної та греко-католицької церков, що відійшла до Російської православної церкви. Це призвело до конфліктів між віруючими різних конфесій, захоплення храмів, що було відображенням боротьби за сфери впливу. В результаті успішної боротьби за легалізацію УАПЦ і УГКЦ в жовтні 1990 р. до УРСР переїжджає патріарх УАПЦ Мстислав, у березні 1991 — кардинал УГКЦ Любачівський.

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, на яких перемогла комуністична партія України. Але і демократичний блок, в якому основною силою був Рух, завоював чверть голосів і створив у Верховній Раді фракцію «Народна Рада». У трьох західних областях — Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській Рух одержав повну перемогу, а організації КПУ цього регіону перейшли у радах в опозицію. Однак у східних і південних областях України він мав слабкі позиції, — пануючою силою тут залишалася компартія України.

Таким чином, в Україні почався процес формування багатопартійності. У 1989–1990 рр. виникають Демократична партія України (ДемПУ), Українська республіканська партія (УРП), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Об'єднана соціал-демократична партія України (УСДП(о)), Українська селянська демократична партія (УСДП), Партія зелених України та інші. В діяльності опозиції велику роль відігравали самвидатні часописи, які

пропагували демократію і свободу. Це журнали «Український вісник» (відновлене видання, почав видаватися В. Чорноволом та іншими дисидентами ще в 60-х роках), «Кафедра», «Євшан-зілля», «Християнський голос», «Дзвін», «Український час», газети «Голос відродження», «Поступ», «Віче», «Вибір», «Вільне слово», «Орієнтир» та багато інших.

Український національно-демократичний рух брав участь у координації дій з членами аналогічних рухів на всіх теренах СРСР. Відбувалося кілька таких нарад. Одна з них відбулася в червні 1988 р. у Львові за участі представників Грузії, Естонії, Латвії, Литви та України. У підсумковій заяві констатувалася неспроможність КПРС та уряду СРСР розв'язати національну проблему. Висувалася вимога надати національним мовам республік статуси державних та відновити знищені церкви. Після політичної та економічної децентралізації СРСР передбачалося утворення конфедерації суверенних держав. Для узгодження дій між черговими нарадами був утворений Координаційний комітет патріотичних рухів народів СРСР. На початку 1991 р. відбулося вісім нарад Координаційного комітету.

Більшість партій були нечисельні, з невизначеною ідеологічною основою та соціальною базою, в яких точилася боротьба за лідерство, що вело до розколів. Організаційно і матеріально слабкі, перебуваючи під впливом тоталітарної ідеології, при невисокому рівні політичної культури керівництва і членів, ці партії не могли конкурувати з КПРС, яка контролювала реальні важелі влади.

До серпня 1991 р. комуністична партія України залишалася найчисельнішою. З 1971 по 1990 рік вона збільшилася з 2,4 до 3,3 млн членів. Частка українців в ній також продовжувала зростати — до 67% в 1990 р. Однак і тепер її позбавляють національного характеру. Лише на XXVIII з'їзді у червні 1990 р. КПУ прийняла власну програму. Водночас першим секретарем ЦК КПУ після обрання реформатора В. Івашка головою Верховної Ради України стає С. Гуренко. Ускладнюється як внутрішнє становище КПУ, так і її авторитет у суспільстві. Загострюється і ситуація в цілому в КПРС. На XXVIII з'їзді розгортається боротьба між реформаторами і консерваторами в партії. Борис Єльцин, головний конкурент і противник Горбачова, виходить з партії, а прибічник перебудови О. Яковлєв і «ортодокс» Є. Лігачов — з Політбюро ЦК КПРС. До того ж Лігачов програє Івашку боротьбу за посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС, і Горбачов начебто зміцнює своє становище.

Однак легкість, з якою Івашко залишив посаду голови Верховної Ради УРСР і переїхав до Москви, завдала удару престижу комуністичної партії України, в якій позиції консерваторів завжди були найсильнішими серед всіх національних компартій СРСР. З середини 1990 р. під

впливом надзвичайно гострої критики на мітингах, демонстраціях та в пресі авторитет партії падає. З неї починають виходити у все більшій кількості члени партії: у другій половині 1990 р. КПУ покинули 220 тис., а вступило 38 тис. чоловік. Частина членів компартії України не сплачувала членських внесків і не брала участі в роботі парторганізацій.

В цих умовах керівництво КПУ пішло на прийняття низки компромісних рішень. Зокрема, депутати-комуністи проголосували у Верховній Раді УРСР за Декларацію про державний суверенітет України, в якій містилися положення про республіканську власність на землю та її надра, пріоритет республіканських законів над загальносоюзними (у Верховній Раді нараховувалося 239 депутатів-комуністів, які отримали назву «група 239»). Значною мірою цьому сприяло прийняття Декларації про державний суверенітет Росії. Різко виступали проти влади комуністів окремі групи молоді, зокрема Українська студентська спілка та Студентське братство. Організувавши в жовтні 1990 р. голодування студентів біля Верховної Ради, вони домоглися відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола. Але це не можна вважати чиїмось успіхом, бо Масол був одним із найбільш досвідчених господарників в уряді УРСР. Через тиждень після цього Верховна Рада під тиском мітингів зняла статтю 6 Конституції УРСР про керівну роль комуністичної партії в радянському суспільстві.

Зростав вплив Руху і одночасно відбувалося його «поправіння»: 25–28 жовтня 1990 р. відбулися II Всеукраїнські збори. Тепер чисельність його зросла до 633 тис. чоловік. За рішенням зборів з його назви зникають слова «за перебудову», а Головною метою проголошується побудова незалежної демократичної Української держави. Заборонялася участь в Русі комуністів, що свідчило про перетворення його в антикомуністичну організацію. Після відставки В.Івашка, що перейшов працювати в ЦК КПРС, головою Верховної Ради був обраний Л. Кравчук. І в Компартії України на цей час все рельєфніше виділялися дві лінії — «лівого» С. Гуренка і «суверен-комуніста» Л. Кравчука («суверен-комуністів» деякі історики називають «реформаторами-центристами»).

Посилювалося розходження між ЦК КПУ і Верховною Радою. Зокрема, реакції на події у столиці Литви, де в ніч з 12 на 13 січня 1991 р. військові частини застосували зброю, що призвело до кривавих жертв серед демонстрантів, були різними: ЦК КПУ відмовчувався, а Президія Верховної Ради УРСР засудила насильство, як і більшість політичних партій України.

У березні 1991 р. відбувся референдум з питання, запропонованого урядом СРСР, про ставлення до «оновленої федерації» і питання про входження України до «складу Союзу радянських суверенних держав на основі Декларації про державний суверенітет України», поставленого Верховною

Радою УРСР. На питання Центру позитивну відповідь дало 70,5% голосів, на питання Верховної Ради — 80,2% опитаних. У Західній Україні на референдум було винесено і третє питання — про повну незалежність України. Більшість опитуваних проголосувала проти. Це свідчило про те, що більшість населення УРСР на початку 1991 р. була проти виходу УРСР зі складу СРСР, але за значне розширення її автономності.

На початку 1991 р. посилюються сепаратистські течії. У Криму Курултай кримськотатарського народу заявив, що півострів є національною територією лише цього народу. З'явилася організація «Демократичний союз Новоросії», який висунув ідею «державного утворення Новоросія». У Закарпатті «Товариство карпатських русинів» висувало близькі до цього вимоги. У цей же час територіальні претензії до України мали також Народний фронт Молдови, певні кола в Польщі, Росії, Чехословаччині, Угорщині та Румунії. Це часто використовувалося як аргумент проти виходу України з СРСР. За цих умов Рух поряд з іншими організаціями і органами влади виступив за непорушність повоєнних кордонів, що справило стримуючий вплив на тих, хто виставляв претензії.

У 1990–1991 рр. в СРСР у цілому і в УРСР, зокрема, погіршується економічна ситуація: економіка залишалася нереформованою. Орендні підприємства в промисловості давали лише 13% продукції, а субсидії нерентабельним підприємствам складали досягли державних витрат. В Україні налічувалося лише 2 тис. фермерських господарств. Падала продуктивність праці і зростала інфляція. Економіка всього СРСР ставала все більш розбалансованою і суперечливою. Адміністративна система під керівництвом Горбачова виявилася неспроможною керувати старими методами, а нових не виробила. У 1990 р. національний дохід скоротився на 4%, а в 1991-му — ще на 13%.

Загальний обсяг товарів скоротився з 1986 по 1990 рік. на третину, і дефіцитними стали не лише м'ясо і молоко, а й вершкове масло та багато інших товарів. Зростав «чорний ринок», значна кількість продукції вивозилася за межі республіки. 1 листопада 1990 р. в Україні запроваджується карткова система розподілу продуктів, але вона нічого не дала. Почалося швидке підвищення роздрібних цін, а владні структури не знаходили способів зупинити цей процес. Це призвело до різкого зниження життєвого рівня населення, знецінило його грошові накопичення і залишило людей, особливо похилого віку, без заощаджень. До того ж «лібералізація цін» стимулу до розвитку виробництва не створила.

У липні 1991 р. пленум ЦК КПРС обговорив новий проект програми КПРС, який засвідчував еволюцію компартії в бік соціал-демократизму. Однак партійна і державна верхівка СРСР не погоджувалася з багатьма реформами. Особливу занепокоєність викликали у неї тиск патріо-

тичних сил республік Союзу та їх намагання створити незалежні держави. У зв'язку з цим у серпні різко загострюється боротьба між консервативними і реформаторськими силами.

19 серпня 1991 р. був створений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), до якого увійшли віце-президент СРСР І. Янаєв, прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов та ін. ДКНС оголосив про введення в СРСР надзвичайного стану. Поряд з цим ізолювали президента СРСР М. Горбачова на його дачі в Криму і ввели війська до Москви та інших міст. Це був виступ проти законно обраного президента. Малося на меті перш за все зірвати підписання нового союзного договору, який мав значно розширити права республік СРСР. Постановою № 1 ДКНС припиняв діяльність деяких органів влади, а також політичних партій, заборонив мітинги, страйки, вводилася цензура для преси. Основні події розгорталися в Москві, де справа все більше набирала характеру громадянської війни. Президент Росії Б.Єльцин закликав громадян до опору. На захист Білого дому вийшла певна кількість неозброєних москвичів. Серед них була й група українців під синьо-жовтими прапорами. Керівництво армії після вагань відмовилося від штурму Білого дому. В армії почався розкол, і частина військових перейшла на бік Єльцина.

21 серпня 1991 р. відкрилася сесія Верховної Ради Росії, яка засудила ДКНС, і Горбачов повернувся до Москви. 22 серпня він скасував постанови ДКНС, а його членів усунув з постів, які вони займали. Незабаром вони були заарештовані.

В Україні голова президії Верховної Ради УРСР Л. Кравчук закликав до спокою і витримки, що свідчило про його очікувальну позицію. Близьку до неї займала і Президія Верховної Ради УРСР. Це пояснювалося тим, що генерал армії В. Вареников, який прибув до Києва вночі 19 серпня, як емісар ДКНС, в ультимативній формі вимагав покірності Верховної Ради та уряду УРСР, невтручання опозиційних сил, погрожував введенням військ у разі непослуху. Виникла загроза збройних акцій військових проти цивільного населення. Керівництво ЦК КПУ вагалося, не маючи чіткої позиції, частина його фактично опинилася на боці заколотників. Інші політичні партії засудили створення і дії ДКНС, визнали їх антиконституційними та незаконними, проголосили підтримку антикомуністичних сил Росії. 20 серпня на засіданні фракції Верховної Ради — Народної Ради — була утворена коаліція «Незалежна демократична Україна», яка об'єднала 27 партій і рухів. Вона закликала народ України до страйків і непокори. Однак масового виходу населення з протестами проти дій ДКНС у Києві і деяких інших містах не спостерігалося: впливав заклик Л. Кравчука не допустити ексцесів. Лише в окремих

містах виникли бурхливі демонстрації. Зокрема, у Львові 20 серпня відбулося віче, яке висловило обурення подіями у Москві.

Дії ДКНС сприяли подальшій дискредитації КПРС і компартії України. Скориставшись цим, її опоненти — українські демократичні партії активізували свою діяльність щодо проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р. за їх пропозицією Верховна Рада приймає «Акт проголошення незалежності України», за що проголосували і депутати-комуністи — «група 239», якою керував Мороз (всього у голосуванні взяли участь 347 чоловік, з них «за» — 346, «проти» — 1). У результаті Україна стала незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією, на якій чинними були лише власна Конституція, закони і постанови її уряду. Акт незалежності мав бути підтверджений референдумом 1 грудня. Одностайність підтримки у Верховній Раді Акту незалежності свідчила, що значна частина комуністів враховувала історичні реалії і волю більшості народу до незалежності України, а також бажала врятувати компартію. Частина комуністичної номенклатури дійшла висновку, що в нових умовах її груповим і власним інтересам більше відповідає незалежна Україна.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада також проголосувала за департизацію армії, правоохоронних органів та державних установ і організацій, а 25 серпня прийняла Указ про тимчасове припинення діяльності компартії України, частина верхівки якої підтримала створення та діяльність ДКНС. 26 серпня зібрався нелегальний пленум ЦК Компартії України, який вирішив проголосити повну самостійність КПУ (вона, таким чином, розривала всі зв'язки з КПРС). Указ про припинення діяльності комуністичної партії України пленум визнав невмотивованим і неконституційним.

Однак 27 серпня було припинено вихід газет — органів ЦК КПУ. 30 серпня 1991 р. Л.Кравчук підписав Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». Наприкінці жовтня 1991 р. відбувся з'їзд частини колишніх комуністів, які проголосили створення Соціалістичної партії України як незалежної політичної української організації. Її очолив О. Мороз, який керував у Верховній Раді України «групою 239». В Україні створилася нова ситуація в розстановці політичних сил. Тепер і національні українські партії, і кандидат значної частини компартійного і радянського апарату Л. Кравчук виступали за незалежність України. Проте чіткої програми будівництва нової держави, її соціально-економічного ладу вони не мали.

1 грудня 1991 р. був проведений референдум, в якому взяли участь 84% громадян України. Серед тих, хто голосував, 90,3% підтримали незалежність України. Л. Кравчук був обраний Президентом України, набравши 61,6% голосів. 7–8 грудня 1991 р. президенти Л. Кравчук,

Б. Єльцин, Голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич під час зустрічі у Біловезькій пущі заявили про те, що СРСР припиняє своє існування, та створення «Співдружності незалежних держав» (СНД). 21 грудня в Алма-Аті про приєднання до СНД заявили інші республіки, за винятком країн Балтії та Грузія. СРСР припинив існування. В Україні перемогла національна революція і була проголошена незалежна Українська держава. Перемога визвольного руху відбулася конституційно, мирним шляхом. Це було продовженням українського державотворчого процесу XX ст., перерваного поразкою Української Народної Республіки, яка мала демократичний устрій, затверджений Конституцією. Перерваний тоталітарним режимом державотворчий процес відродився, отримав своє утвердження і наступність в «Акті проголошення незалежності України».

Складним виявився шлях України в післявоєнні роки. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток УРСР у другій половині 40-х — першій половині 50-х років відбувся у складних умовах наростання командно-адміністративних методів управління, культу особи та репресій. З середини 50-х років здійснювалися малоефективні спроби лібералізації і реформування, невдачі якого пов'язані з нерішучістю та поверховістю їх проведення. З середини 60-х до середини 80-х років в СРСР в цілому, і в УРСР зокрема, панував неосталінізм, посилювався тоталітаризм. Передова частина інтелігенції боролася за реформи, прогрес і демократизацію.

З другої половини 60-х років до кінця першої половини 80-х продовжувалося розпочате з середини 40-х років, хоча й повільне та суперечливе, зростання економічного потенціалу. Україна увійшла до десятки промислово найрозвинутіших країн світу. Разом з тим через догматизм, некомпетентність та політичну безпорадність керівників КПРС і держави не були використані можливості для глибокого реформування і кардинальних змін для прискорення техніко-економічного прогресу. Суспільство вступило в глибоку кризу, що вела до розвалу СРСР. У другій половині 1991 р. відбулася ліквідація СРСР, який проіснував майже 70 років. Події серпня — грудня 1991 р. стали кульмінаційним етапом нової національної революції в Україні, здійсненої мирними шляхом. Вона охопила більшість народів, всі республіки СРСР, а події в Україні були складовою частиною цього процесу. Проголошення незалежності було початком її наступного етапу, в якому мало здійснитися формування державності України, реформування економіки, подальша демократизація суспільства, піднесення рівня життя народу, його духовності та моралі. Тепер частина колишньої імперії, що мала мінімальний ступінь автономності, отримала можливість перетворитися на сучасну європейську державу.

ТЕМА 18

УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА. 1991–2005 РР. КРОКИ ОНОВЛЕННЯ. КРИЗОВІ ЯВИЩА

18.1. Державотворення. Суспільно-політичні процеси

Творення Української держави мало розпочатися з формування системи її управління, яка враховувала історичні, національні та культурні традиції народу. А це вимагало формування законодавчої бази, здатної забезпечити будівництво нової системи управління та існування суверенної держави. Первинність у питаннях державотворення належить законодавчій владі — Верховній Раді. На цей час вона чітко взяла курс на те, щоб зосередити в своїх руках всю повноту влади в Українській державі. На це були достатні підстави, бо український парламент уже працював без директив державної партії. Верховна Рада дванадцятого скликання була обрана у 1990 р. і проіснувала до 1994 р. В її складі значними та впливовими були групи консервативних депутатів та «лівих». Це накладало певний відбиток на законодавчу діяльність, вело до гальмування реформ, а також необхідних для будівництва незалежної Української держави законів, викликало в стінах парламенту багато, бурхливих і гострих, часто безплідних дискусій.

До того ж ця Верховна Рада ще не була достатньо чітко структурована на «ліву», «праву» частини і «центр», як це має місце в парламентах сучасних розвинутих держав. Це обумовлювало декларативність, суперечливість законів, які нею приймалися. Давалися також взнаки непрофесіоналізм частини депутатів, відсутність у багатьох досвіду законодавчої діяльності та складність і новизна становища, що визначалися перетворенням Верховної Ради в парламент незалежної держави.

Слід звернути увагу на певну суперечливість функціонування Верховної Ради: з одного боку, вона символізувала спадковість, послідовність, традиційність владної діяльності, виступала основною провідною силою у країні, а з другого — не спромоглася визначити стратегічний шлях розвитку України, формування науково обґрунтованої моделі демократичної держави.

Верховна Рада дванадцятого скликання внесла в політичну структуру України дуже важливий елемент, запровадивши законом від 5 липня 1991 р. посаду Президента України як глави виконавчої влади. Цим передбачалося зміцнити цю гілку влади, гарантувати послідовність

і всебічність процесу реформ, забезпечити політичну єдність у центрі і на місцях в умовах кризових явищ.

Президентові країни був підпорядкований Кабінет Міністрів. Глава держави мав пропонувати Верховній Раді для затвердження персональний склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. Цей орган виконавчої влади повинен був здійснювати заходи щодо забезпечення національної безпеки країни, вирішувати питання соціально-економічної політики, проблем культури, екології та ін. Таким чином, створена система трьох центрів влади, між якими зразу ж розпочалася боротьба. Незабаром стало зрозуміло, що ця система потребує удосконалення, а головна роль Президента в системі виконавчої влади імовірно тимчасова.

Верховна Рада України також виробила основні засади діяльності судової гілки влади та її контролюючого органу — Генеральної прокуратури. Однак у цій діяльності Верховна Рада припустилася помилок, механічно поєднуючи принципи парламентської республіки та президентського правління, значно ослабивши місцеве самоуправління тим, що поділила його між радами і системою правління представників президента на місцях.

Та попри все Верховна Рада на початку 90-х була основним керівним центром країни, зосереджуючи в своїх руках всю владу. На цей час в суспільстві утвердилася думка, що політичний розвиток має відбуватися демократичним шляхом, а боротьба різних політичних сил — тільки у парламентських формах. Тому парламентське керівництво держави, маючи підтримку значної частини суспільства, вдалося до активного творення законів. Лише за 1992–1994 рр. Верховна Рада України прийняла 450 законів. Однак керівництво партій, державних органів на чолі з Президентом та спікером Верховної Ради не мали програми чи цільної концепції переходу до демократичного суспільства, багато законів були відірвані від життя і належним чином не спрацювали. Місцеві ради не могли задовільно справлятися з великою кількістю повноважень. За радянських часів вони спиралися на підтримку всевладної компартії. Тепер вона не працювала, а відповідної заміни не було. Виборці (електорат) тиснули на ради, вимагаючи встановлення порядку, організованості, забезпечення їх потреб, виконання законів, затверджених Верховною Радою, але місцеві ради в багатьох випадках були безпорадними. Наслідком стало загальне зниження ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Це створювало сприятливі умови для зростання корупції та злочинності. Відбувається прогресуюча деморалізація частини суспільства.

Першими кроками законодавства було створення силових структур. Ще 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла постанову, якою

підпорядкувала собі всі війська, дислоковані на території України. Тоді ж було створено міністерство оборони. 11 жовтня і 6 грудня законодавчо затверджувалася концепція будівництва збройних сил та оборони країни: без'ядерність, позаблоковість, заборона діяльності у військах політичних партій, введення в армії української мови, використання збройних сил лише для виконання завдань, пов'язаних з обороною країни. Створювалися роди військ: сухопутні, повітряні, морфлот та ін. На Президента України покладалися обов'язки головнокомандувача збройних сил.

Низка законів (листопад–грудень 1991 р.) спрямовувалася на визначення режиму кордонів України, порядок їх охорони, перетину, створення прикордонних військ, митної служби та ін. Законом від 4 листопада 1991 р. на базі військ МВС була створена національна гвардія України. Таким чином, Українська держава вже до кінця року створила власні збройні сили, спроможні здійснювати її оборону. Паралельно формувалася система сил національної безпеки. Вже у вересні 1991 р. постановою Верховної Ради був ліквідований Комітет державної безпеки СРСР (Українське відділення). На його матеріально-технічній та кадровій основі створювалася Служба безпеки України (СБУ). Вона була підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді. Постанова зобов'язувала її користуватися лише конституційними методами діяльності.

У січні 1992 р. після довгих і запеклих дискусій Верховна Рада затвердила державну символіку України (жовто-блакитний прапор і малий герб — тризуб князя Володимира), державний гімн — «Ще не вмерла України і слава, і воля» (слова П. Чубинського, музика М. Вербицького). Важливе значення для створення демократичної Української держави мало реформування державних структур. Верховна Рада як основний законодавчий орган залишалася без змін, виконавча — зазнала реорганізації. Змінилися кількість і характер міністерств. Було створено 26 міністерств, які здійснювали державну політику у відповідних сферах економічного і культурного життя. Цьому заважав поділ місцевого самоврядування на дві частини: ради і представництва Президента на місцях.

У 1992 р. створювалися посади представників Президента — голів місцевої державної адміністрації, що мали статус найвищих посадових осіб виконавчої влади. Представники Президента мали широкі повноваження. Однак надто часто в Україні змінювалися форми керівних органів, а не зміст їхньої діяльності. До того ж на керівних посадах знаходилися, за невеликим винятком, представники тієї самої державної еліти, що й до серпня 1991 р., лише дещо доповненої вихідцями із демократичних партій і організацій. Це значною мірою гальмувало здійснення давно назрілих реформ.

Складними виявилися національні проблеми та збереження єдності України. Загострення кризових явищ у соціально-економічній сфері стимулювало сепаратистські настрої в ряді регіонів України, переважно на сході і півдні. Але особливо загострилися вони в Криму, дві третини населення якого становили росіяни. Найважливішим виявилося розв'язання питання про повернення татар, незаконно виселених за наказом Сталіна у 1944 р. Фінансування їх повернення мало здійснюватися урядом СРСР, але після його розпаду важким тягарем лягло на знесилену економіку України. Не дочекавшись державної допомоги, кримські татари самотужки поверталися на історичну батьківщину і самочинно будували свої селища на нових місцях. Це викликало конфлікти з органами влади, міліцією, російським населенням. Боротьбу за права татарського населення очолили Організація кримськотатарського національного руху і представницький орган — Меджліс кримськотатарського народу. Кримські татари домагалися права на власну державність і особливий статус Криму в складі України.

Непростим було становище 700 тисяч українців у Криму, які не мали національних шкіл, преси, ефірного часу на телебаченні і закладів культури. Це спонукало їх до консолідації та організованої боротьби з русифікацією. У 1992 р. був проведений Всеукраїнський конгрес українців, який намітив стратегію боротьби за Крим як невіддільну частину України, а також підтримав справедливі домагання кримськотатарського народу, обравши Всекримську координаційну раду. Згодом була створена єдина організацію — Український громадянський конгрес Криму. Потужні проросійські сепаратистські сили згуртувалися в Республіканському русі Криму (РРК), який об'єднав навколо себе значну частину російського населення. Ядром руху стала Республіканська партія Криму (РПК). РРК і РПК виступили за повернення Криму, особливо Севастополя, до складу Росії. Але верховна рада Кримської АРСР (з лютого 1992 р. — Республіка Крим) виступила за державну самостійність. Верховна Рада України відмінила декілька законів Верховної Ради Криму, спрямованих на поступове приєднання його до Росії чи його самостійність, і врешті-решт у 1994–1995 рр. у Республіці Крим було запроваджено законодавство, за яким вона стала складовою частиною України. З 1992 р. в Республіці Крим існує представництво Президента України, яке контролює здійснення там законів України.

У розв'язанні проблем державного будівництва було немало протиріч і складних питань. Вони частково пов'язані із затягуванням прийняття нової Конституції, що дало б можливість чітко поділити владу на законодавчу, виконавчу і судову. В Конституцію 1978 р. лише вносилися деякі зміни, але вона залишалася діючою до 1996 р., хоча Верховна

Рада ухвалила концепцію нової Конституції ще в червні 1991 р. Негативно відбивалася на проведенні реформ, особливо економічних, неузгодженість функцій Верховної Ради як органу законодавчої влади і Президента як представника і керівника виконавчої. У лютому 1992 р. Президент Л.Кравчук, прагнучи керувати країною за допомогою указів, заснував Державну думу України. Цей орган, як свідчить відповідний указ, мав виконувати консультативні функції при Президентові. Насправді поява Думи та її перші кроки свідчили про намір Кравчука не обмежитися виконавчою владою, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. Однак парламент недвозначно і твердо висловився проти цього, і Президент розпустив Думу.

Конституційно невизначеними залишалися також взаємовідносини найвищих посадових осіб в середовищі виконавчої влади — між Президентом і прем'єр-міністром. Не викликала сумнівів лише підпорядкованість Президентові керівника уряду. Після того як голодуючі студенти змусили В. Масола піти у відставку, керівником Кабінету Міністрів (так тепер став називатися уряд, щоб чіткіше визначалася його підпорядкованість Президенту) став В. Фокін. Всі сімнадцять місяців свого правління він піддавався гострій критиці лівих і правих партій, політичних діячів, профспілок, оскільки економічне становище безперервно погіршувалося. Вже у 1992 р. назріває криза, яка охоплює всі сфери життя країни.

У жовтні 1992 р. уряд очолив Л.Кучма. За період його діяльності економіка продовжувала занепадати. Весною 1993 р., з метою посилення свого впливу на місцях, він зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях, включивши їх до складу Кабінету Міністрів. Але Верховна Рада не дала на це дозволу. Певний час не погоджувалася вона і на відставку Кучми, який не знаходив спільної мови з Кравчуком. Врешті-решт під тиском широкої страйкової боротьби, подальшого загострення суперечностей в уряді Верховна Рада дозволила голові уряду піти у відставку. Таким чином, за відсутності конституції, законів, що визначали б компетенцію посадових осіб, навіть керівники держави не завжди могли домовитися між собою. А парламент та органи влади на місцях у своїй діяльності часто заходили в глухий кут. До того ж давалися взнаки невміння багатьох з них знаходити компромісні рішення, прислухатися до думки опонента. У інших бракувало знань та досвіду парламентаризму, що властиво для політичної еліти раніше гнобленої нації. Боротьба між Верховною Радою і виконавчою владою, роздвоєність і слабкість останньої все більше поглиблювали кризу.

Складність державотворчого процесу і політичного становища України в цілому частково обумовлювалася і відсутністю досвідчених ма-

сових політичних партій. Нові партії, які виникли відразу у великій кількості, відштовхували маси тим, що їх керівники поверхово і одноманітно критикували владу, соціалістичне минуле, один одного або лише «лівих». Відчувалося, що багато лідерів політичних партій борються за кар'єру, за крісло для себе і не бажають чи нездатні щось змінити в житті народу і держави. Масовими організаціями залишались лише комуністи, соціалісти та Народний рух. Досить складними були зміни в Народному русі України, який сформувався в боротьбі за незалежність і був лише для цього пристосований. Тепер йому потрібно було чітко визначити своє місце в державотворчому процесі. На III з'їзді (лютий–березень 1992 р.) Рух оголосив, що перебуватиме в конструктивній опозиції до виконавчих структур. Однак після з'їзду в таборі націонал-демократів стався розкол. Значна їх частина взяла курс на активну участь у зміцненні державності України і відмовлялася від опозиційності. Вони почали обіймати посади в президентських структурах, міністерствах та посольствах.

Частина Руху згуртувалася навколо В. Чорновола і продовжувала боротьбу з владою, хоч все більше ставала зрозумілою необхідність серйозної конструктивної праці на благо Української держави. До складу кабінету Л. Кучми увійшли деякі пов'язані з Рухом діячі: академік Т. Юхновський зайняв посаду першого віце-прем'єра, академік М. Жулинський і професор В. Пинзеник стали віце-прем'єрами. З часом Рух пережив ще ряд розколів: у 1993 р. від нього відійшла окрема організація — Всенародний рух України на чолі з Л. Скорик і М. Поровським. Ще гостріше відбувався розкол Руху в 1999 р. Чисельність первинних організацій партії скорочувалася, вплив її на маси поступово падав. Поряд з цим у 1997–1998 рр. зміцнювала свої позиції правоцентристська Народно-демократична партія.

Комуністична і соціалістична партії, залишившись без номенклатури, шукали собі місця в новій державі, виробляли нову стратегію і тактику. Вони продовжували зростати, що пов'язано з їх справедливою критикою влади та погіршенням становища народних мас. Однак ці партії все ще не оприлюднили своїх конструктивних програм виходу з кризи і вели широку агітаційну роботу під гаслами боротьби за соціальну справедливість. Вони поповнювали свої ряди людьми переважно старшого покоління, які за радянських часів мали певний прожитковий мінімум, а в умовах незалежності ледве виживали.

Частина компартійної номенклатури не витримала конкурентної боротьби на різного роду виборах і відходила від влади. Дехто з комуністів-реформаторів відійшов у науку, народне господарство, в інші партії. Багато представників номенклатури, користуючись давнім впливом в

господарських структурах та іншими важелями, започаткували прошарок банкірів, президентів фінансових фондів, біржовиків, власників підприємств і торговельних фірм. Номенклатура швидко вписалася у ринкові відносини, збагачувалася і зростала. Значна група номенклатурників утворила так звану «партію влади». Це спеціалісти різних галузей економіки та культури з великим досвідом організаційної роботи, без якого життя сучасного суспільства неможливе. Слід мати на увазі, що державна партія упродовж багатьох років була єдиною владною структурою СРСР і підбирала за допомогою добре поставленої системи підготовки кадрів найбільш здібних людей з усіх прошарків суспільства. І в нових умовах значну їх частину суспільство мало використовувати в системі влади. До того ж самостійність України підносила статус політичної еліти й відкривала перед нею міжнародні горизонти. У Верховній Раді «партія влади» займала переважну більшість місць. В основному всі їхні представники проголосили себе безпартійними. Реформи вони здійснювали обережно, часто не бажаючи зрозуміти їх, а також боячись втратити владу.

Протистояння Президента і Верховної Ради на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Гострота кризи знімалася, почалося оновлення вищих органів влади, хоча цей процес виявився коротким. У березні–квітні 1994 р. за мажоритарною системою відбулися нові вибори до Верховної Ради. Виборці по-різному реагували на бездіяльність владних структур перед насуванням кризи. Багато з них не з'явилися на виборчі дільниці (було заповнено 338 депутатських місць з 450). Лише 182 депутати були обрані за партійними списками. Фракції чисельністю понад 10 чоловік дістали тільки чотири партії: комуністів (90), Народний рух (22), селянська партія (21), соціалісти (15). До останніх пізніше увійшло дев'ять комуністів. Головою Верховної Ради обрано лідера СПУ О. Мороза. В червні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Перемогу здобув Леонід Кучма, якого підтримали ліві, профспілки та інші сили.

У новій Верховній Раді відбулася більш чітка структуризація і розподіл на фракції (більше 25 депутатів) і групи (менше 25 депутатів) — всього їх було дев'ять. Із них шість мали чітку політичну орієнтацію. Зокрема, фракція «Комуністи України за соціальну справедливість та народовладдя», яка об'єднала понад 80 депутатів, утворена на суто партійній основі. Більшість її депутатів представляли східний та південний регіони України. Збіг партійної і регіональної належності створив сприятливі умови для діяльності фракції. Вона фактично керувала роботою шести постійних комісій Верховної Ради. Соціалістична партія України об'єднувала 24 депутатів. Дотримуючись помірковано-лівої

позиції, тісно співпрацювала з фракцією «Комуністи України» і була досить помітною політичною силою в парламенті. Формувались і посилювалися центристські сили, особливо Народно-демократична партія.

Партії правого спрямування були представлені депутатськими групами «Реформи», «Державність», фракцією «Народний рух України». Однак жодна з політичних сил не створила парламентської більшості і не взяла на себе політичну відповідальність за становище, що склалося. Сили, що прийшли до парламенту, мали надто суперечливі уявлення про шляхи розвитку України, були надто непримиренними, щоб прийняти необхідні законодавчі акти для реформування України. Жодна фракція не взяла на себе функцію об'єднання всіх політичних сил України і виведення республіки з кризи. І все ж Верховна Рада тринадцятого скликання значно розширила правову базу реформ, прийнявши 753 закони.

18 травня 1995 р. Верховна Рада затвердила Закон «Про державну владу й місцеве самоврядування», згідно з яким Президент став одноосібним главою уряду, який він і формував без узгодження і затверджень Верховною Радою. Він же мав очолити й систему місцевих органів виконавчої влади через голів місцевих адміністрацій. 8 червня 1995 р. Л. Кучма і О. Мороз після довгих і складних переговорів підписали з цього питання конституційну угоду, чим було відкрито шлях до створення хоча б частково дієздатного уряду. Однак і після виборів 1994 р. становлення правової, демократичної держави здійснювалося повільно. Виконавча влада, хоч діяла активніше, ніж попередня, але в повну силу себе не виявляла. Верховна Рада виявилася зрілішою. Після довгих дискусій, зволікань та узгоджень у 1996 р. активізувався конституційний процес, і нарешті, 28 червня 1996 р. п'ята сесія Верховної Ради затвердила нову Конституцію України, яка в основному відповідала основним вимогам розвитку сучасного українського суспільства. Україна стала президентсько-парламентською демократичною державою, в якій чітко розмежовані законодавча і виконавча влади. Третьою владою встановлена незалежна судова система. Конституція декларує широкі політичні права громадян та свободу для кожної людини. Однак ця Конституція мала ще пройти перевірку життям.

Та прийняття її не змінило кризового стану в країні. Продовжували існувати безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків органів влади, корупція, посилювався негативний вплив на життя суспільства, рекетирство, мафіозних структур та кримінальних груп. Посилюється соціальна диференціація. Поряд із зростаючою бідністю народних мас у 1998 р. в Україні нараховувалося 150 тис. мільйонерів. Багатство багатьох з них було нажите незаконно.

У 1997 р. дещо уповільнився спад економіки. Однак криза продовжувалась і в 1998 р. Майже половина господарства країни перетворилася в «тіньову», вийшла з-під контролю уряду, а він виявився безсилим щось змінити. Все гостріше поставало питання про необхідність змін у керівництві країною.

У 1997 р. Верховна Рада на принципах змішаної мажоритарно-пропорційної системи затвердила новий закон про вибори. Вибори до Верховної Ради чотирнадцятого скликання відбулися у березні 1998 р., і пройшли вони в гострій боротьбі. Жодна партія не отримала більшості. У новому парламенті сформувалася така розстановка сил: Компартія України — 24,7%, Народний рух — 9,4%, виборчий блок Соціалістичної партії України — 8,6%, Партія зелених —5,4%, Народно-демократична партія України — 5%, «Громада» — 4,7%, Прогресивна соціалістична партія України — 4 %, Соціал-демократична (об'єднана) — 4%. Це свідчило про певний успіх лівих партій та невдачу центристських сил, які підтримували президентський курс. Не порадували ці вибори і табір правих партій. Це зумовлювалося тяжким становищем в економіці та соціальній сфері (мізерна оплата праці в бюджетній сфері, затримка виплат зарплати і пенсій, занепад системи соціального забезпечення, охорони здоров'я та ін.). Негативну роль відіграло й те, що в Україні в цей час існувала велика кількість політичних партій, переважна більшість яких неспроможна була займатися конструктивною діяльністю. Та й для кожного з таборів характерною була відсутність єдності, внутрішні протиріччя та тертя. Існували суперечності; у центристів — між НДП та «Громадою», у «лівих» — між СПУ та ПСП.

У новообраному парламенті, відповідно до результатів виборів, у керівництві переважали «ліві». Новим головою Верховної Ради став лідер «лівої» Селянської партії, союзниці СПУ, — О. Ткаченко, його першим заступником — комуніст А. Мартинюк, заступником — В. Медведчук, лідер СДПУ(о). Однак блок «лівих» не став домінуючим. А «праві» і «центристи» теж не могли повністю відстояти свої інтереси. Це диктувало кожному табору необхідність збільшення своїх рядів, посилення позицій, активізацію перегрупування та консолідації.

За час діяльності цієї Верховної Ради відбулося кілька складних політичних процесів: розкол Народного руху на НРУ (керівник Г. Удовенко) і УНР на чолі з Ю. Костенком, розкол в НДП. Особливо важким був розвал фракції «Громада», викликаний підозрами в аферах і привласненні великих сум державних коштів її лідером прем'єр-міністром П. Лазаренком. Переважна більшість «громадівців» перейшла до інших фракцій. Все це посилювало недовіру до владних структур.

Та попри всі труднощі і негаразди, значна частина її депутатів поступово набувала досвіду та професіоналізму. Зокрема, цьому сприя-

ло те, що понад 33% депутатів працювали у Верховній Раді попереднього скликання, тобто вже мали певний досвід законотворення.

З кінця 1998 р. і до листопада 1999 р. в Україні проходила кампанія виборів Президента України. Характерним для неї була низка нових явищ:

1. Значне зростання кількості претендентів на найвищу посаду в країні. Якщо на виборах 1994 р їх було сім, то у 1999 р. зареєструвалося 15, і це при тому, що законом передбачалася реєстрація претендентів лише за умови подання мільйона підписів громадян на їх підтримку.

2. Відсутність згуртованості в крайніх лівому і правому таборах, що виявилося в неспроможності кожного висунути єдиного кандидата в президенти.

3. Невдалі спроби створити коаліції («канівська четвірка») через неспроможність приймати компромісні рішення.

4. Орієнтація виборців не на програми кандидатів, а на їх особисті якості.

5. Досить висока активність всього електорату, але особливо людей старшого покоління.

6. Зростання впливу на виборців владних структур, особливо на місцях (використання так званого «адмінресурсу»), а також «політичних технологій» (політична реклама, антиреклама та ін.).

У другому турі голосування, де змагалися діючий Президент Л. Кучма (правоцентристська орієнтація) та лідер Компартії України П. Симоненко (ліворадикальна позиція), переміг Л. Кучма — 56,3% (понад 15 млн) голосів. За П. Симоненка віддали свої голоси майже 38% (понад 10 млн) виборців.

І після цих виборів боротьба між Верховною Радою та президентською владою продовжувалась, як відбувалася вона і в стінах самої Верховної Ради між провладними, пропрезидентськими силами та опозицією. Намагаючись загасити гостру боротьбу, подолати протистояння з Президентом, більшість депутатів вирішила піти на компроміс і об'єднатись у єдиний блок. Частина з них дещо поступилася окремими позиціями і принципами. Інші під впливом пропрезидентських сил переходили з однієї фракції до іншої. В результаті була сформована парламентська більшість, до якої увійшло 237 депутатів з 11 фракцій: «Батьківщина», «Відродження регіонів», «Громада», НДП, НРУ, УНР, «Незалежні», «Партія зелених», «Реформи-конгрес», СДПУ(о), «Трудова Україна». Журналісти називали членів «більшості» — «більшовиками». Це пропрезидентське об'єднання проголосило підтримку курсу реформ та діяльності реформаторського уряду, на чолі якого в грудні 1999 р. став Віктор Ющенко.

Однак, опинившись у меншості, «ліві» в парламенті та його керівних органах не погодилися з таким розвитком подій і розгорнули непримиренну боротьбу проти «більшості». Український парламент переживав гостру кризу і виявився практично паралізованим, втративши авторитет і довіру народу.

Щоб вийти з кризового становища, 21 січня 2000 р. «більшість» прийняла рішення про відкликання голови Верховної Ради та його першого заступника. Незабаром головою Верховної Ради обирається І. Плющ, а першим його заступником — В. Медведчук. Це на деякий час приглушило суперечності та протиріччя, пов'язані з боротьбою різних політичних сил за владу і сфери впливу, але не зняло її з порядку денного. Восени 2000 р. ситуація в суспільстві і парламенті загострюється у зв'язку з таємничим і жорстоким убивством опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. «Масла у вогонь» підлив «касетний» скандал, пов'язаний з магнітофонними записами розмов високих посадовців у кабінеті Президента України. Вони викликали підозри і недовіру в суспільстві щодо керівництва держави. А в країні все ще панувала важка соціально-економічна криза, яка викликала невдоволення широких мас населення.

З 15 по 26 грудня 2000 р. у Києві функціонувало наметове містечко опозиціонерів, відбувалися бурхливі демонстрації і мітинги. В середовищі опозиції сформувалися три осередки: «Форум національного порятунку» (ФНП), «Україна без Кучми» (УБК), Громадський комітет опору «За правду». І хоча між ними існували деякі відмінності, в основному вони хотіли одного: зміни влади, її оновлення та проведення нової політики. 9 березня 2001 р. опозиційні сили, переважно радикальні молодіжні групи, перейшли до вуличної боротьби з силами правопорядку, що закінчилися численними сутичками та арештами демонстрантів.

В цих умовах влада і опозиція мали провести переговори за «круглим столом» і знайти компромісні рішення, однак це не вдалося через відсутність достатньої волі і гнучкості влади та радикалізму окремих опозиційних груп. Спроби опозиції ініціювати референдум про дострокові перевибори владних структур були визнані незаконними. Поступово масовий рух спадає.

До того ж «ліва» опозиція під керівництвом Компартії ініціювала боротьбу за відставку уряду Ющенка, і 26 квітня 2001 р. ця урядова «команда» розпалася. До влади прийшов уряд А.Кінаха, який перед тим очолював «Спілку промисловців і підприємців України». Цей уряд декларував активізацію реформ, поглиблення соціально спрямованої діяльності для підвищення життєвого рівня населення. В Україні настало коротке затишшя. Але соціально-економічна ситуація майже не покращувалася, що таїло в собі нове загострення боротьби.

Нова хвиля активізації політичного протистояння розгорнулася у 2002 р. у зв'язку з черговими парламентськими виборами, які проводилися за мажоритарно-пропорційним принципом.

Характерні особливості нового виборчого «марафону»:

1. Більш чітка структуризація політичних сил у країні. Центристи об'єдналися в блок «За єдину Україну», праві сили — «Наша Україна», яким керував В. Ющенко. Самостійно виступило об'єднання «Блок Юлії Тимошенко», але воно повсякчасно демонструвало свою солідарність і підтримку об'єднанню В. Ющенка. Ліві партії вели виборчу кампанію кожна окремо.

2. Значне зростання впливу і ролі правих сил під керівництвом досить популярного В. Ющенка.

3. На відміну від попередніх виборів, коли основне протиборство йшло між «лівими», з одного боку, і рештою сил — з другого, тепер боротьба велася між «правими» і центристами.

4. Подальше посилення тиску місцевої влади на виборців, використання різних виборчих технологій, «адмінресурсу». Це викликало звинувачення опозицією владних структур у фальсифікації виборів.

5. Активізація боротьби підприємців, бізнесменів за депутатські місця в мажоритарних округах. Після виборів понад 100 мажоритарників, які пройшли до Верховної Ради, підкреслювали, що вся виборча кампанія кожному з них обійшлася по кілька мільйонів гривень.

На виборах найбільше голосів зібрала «Наша Україна». На другому і третьому місцях відповідно були «За єдину Україну» і Компартія.

Але більшість депутатів підтримали об'єднання «За єдину Україну», що в кінцевому підсумку визначило перемогу цього центристського блоку, який мав чіткий пропрезидентський характер.

Всього до Верховної Ради пройшло шість об'єднань і партій. Крім вищеназваних, це СПУ, БЮТ і СДПУ(о).

Знову, як і у Верховній Раді попереднього скликання, центристами створюється «більшість» (9 партій та груп). Вона й взяла на себе місію формування уряду, ініціювала прийняття ряду законів. Їй протистоїть опозиція, в якій об'єдналися як «праві», так і «ліві». У ній постійно беруть участь «Наша Україна», СПУ, БЮТ. До неї входить Компартія, яка діє в залежності від ситуації. Головою Верховної Ради був обраний В. Литвин («За єдину Україну»). Внутрішньополітичне життя України у 2003 р. характеризувалося загостренням боротьби між Президентом, «більшістю» Верховної Ради і опозицією, особливо з питань реформування Конституції, перетворення України з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську, а також питань соціально-економічного життя (мінімальна зарплата, пенсійне забезпечення та ін.).

Помаранчева революція 2004 р.

На початку XXI ст. Україна все ще перебувала в умовах економічної і політичної кризи, яка все більше поглиблювалася у зв'язку з президентськими виборами осені–зими 2004 р.

Кінець 2004 р, означився грандіозним революційним виступом широких мас українського народу проти порушень у президентських виборах. Більшістью революційно настроєних мас була студентська молодь та інтелігенція. Центром виступів стала столиця України. Рух охопив також все Правобережжя, Західну Україну, частину Лівобережжя. Лідером народного виступу став Віктор Андрійович Ющенко і його команда, які органічно відображали сподівання українців, їх прагнення і потреби, гасла і вимоги: чесні вибори, чесна влада, турбота про народ (формування соціального суспільства, громадянської держави), безкомпромісна боротьба проти корупції, зрощення влади і кримінальних структур. Команда Ющенка виступила також за проведення патріотичної, проукраїнської зовнішньої політики та її європейської орієнтації.

Наростала боротьба народних мас проти крайнього зубожіння: населення перебувало на межі виживання, в той час як в руках кількох сімей зосередилися всі багатства країни . Україна за кількістю мільярдерів, чи тих, хто наближався до цього рівня, випередила більшість країн Європи і світу. Це були виступи проти розгулу злочинності, недемократичності внутрішньополітичного життя, незаконного збагачення владних структур. Та група Леоніда Кучми вистояла в цих кризових умовах, щоправда, за рахунок відсутності єдності в рядах опозиції. Однак невдоволення мас посилювалося, назрівала революційна ситуація. Настрої і вимоги невдоволених мас відображали опозиційні політичні партії і блоки.

До середини 2004 року опозиційні сили, до яких входили блок Віктора Ющенка і блок Юлії Тимошенко, Комуністична і Соціалістична партії України, виявилися роз'єднаними. Тому коли 22 листопада 2004 р. сотні тисяч людей вийшли з протестом проти фальсифікації виборів провладним кандидатом в президенти Віктором Федоровичем Януковичем та державним апаратом України, що підпорядковувався чинному тоді президенту Л. Кучмі, на чолі революції виявилася лише команда лідерів блоків Ющенка і Тимошенко. Згодом до них приєдналася Соціалістична партія України, очолювана О. Морозом.

Які ж суперечності в суспільстві призвели до революції? Відповідаючи на це запитання, слід зазначити, що головні завдання, які постали перед Україною у 1991 р. — створення могутньої української держави, демократичної політичної системи, конкурентоспроможної ринкової економіки, високого рівня життя всього народу — не виконувалися. Українська держава виявилася слабкою: демократія обмежувалася і пе-

реслідувалася, ринкова економіка робила лише перші несміливі кроки, а рівень життя переважної більшості народу був найнижчим у Європі. І це на фоні багатства невеликої кучки олігархів, тісно зв'язаних з криміналізованою владою. Поряд з цим країну накрила хвиля безробіття та найбільша за всю історію України еміграція. Відбувалося винищення виробничих сил і трудових ресурсів села — цієї багатовікової опори України, грабіжницька приватизація та інші негативні явища. Вони підірвали довіру до влади. Мізерний авторитет правлячих кіл, огидні методи боротьби проти опозиції, підкупи, фальсифікації масово виявилися під час виборів, що й переповнило чашу терпіння народу.

Слід підкреслити, що чинна влада на чолі з Л. Кучмою, висуваючи В. Януковича кандидатом в Президенти України, надаючи йому допомогу у виборчих перегонах, плекала надію продовжити і після виборів залишитися при владі, зберегти і примножити свої величезні капітали, значною мірою здобуті шляхом корупції. Однак після другого туру виборів, коли Верховний суд України справедливо визнав їх сфальсифікованими і призначив повторне переголосування, Янукович виступив проти влади чинного президента.

Все це загострило боротьбу, але зусиллями опозиції на чолі з В. Ющенком ці питання вдалося розв'язати конституційним шляхом, не проливши ні краплі крові. Виступ народу проти корумпованої влади був актом мирної революції. Український народ продемонстрував в ній політичну зрілість та високу організованість. Авангардом революційного виступу була київська інтелігенція та керована нею студентська молодь, а надійним тилом і опорою — переважаюча більшість населення Західної України, перш за все Львів.

Однак значна частина населення восьми східних та південних областей виступила з іншими гаслами і віддала свої голоси за В. Януковича. Це пояснюється, перш за все, масовим впливом адмінресурсу. Вся сила влади тоді чинного президента Л. Кучми і місцевих органів спрямовувалася на те, щоб дискредитувати опозиційного кандидата в президенти. Виборці цих регіонів фактично були позбавлені об'єктивної інформації преси, радіо, телебачення про програму реформ В. Ющенка і його союзників, про причини формування ними нового політичного, економічного і соціального курсу Української держави. Жорстке придушення інформації, тиск влади, використання проблеми російської мови і стосунків з Росією, фальсифікації дезорієнтували значну частину електорату. Навіть більшість населення потужного індустріального центру України, її інтелектуальної столиці — Харкова проголосували за кандидата, запропонованого владою.

Поряд з цим певну роль відіграло і те, що в Донбасі в 2003–2004 рр. почало пожвавлюватися економічне життя, зменшилося безробіття,

шахтарям підвищили і почали регулярно виплачувати зарплату. Все це пов'язувалося з діяльністю В. Януковича, хоч не завжди відповідало дійсності. Насправді це було частково пов'язано із загальносвітовою тенденцією зростання цін на метал та енергоносії.

Ситуація в південно-східних областях особливо загострилася, коли губернатори Харківщини, Луганщини та Донеччини висунули антиконституційні гасла федералізації України, відокремлення цих областей та приєднання їх до Росії. Та попри все більшість українських виборців підтримала В.Ющенка.

Який же характер мала ця революція? Це була нова, незалежна від революційних подій 1988–1991 рр. чи продовження її? Відповісти на ці запитання можна лише врахувавши гасла та завдання революційного руху кінця 2004 р., склад революційних сил, характеристику їх лідерів, розвиток подій, про що коротко говорилося вище.

Революція 2004 р. є продовженням процесу розпаду СРСР та утворення незалежної Української держави у серпні — грудні 1991 р., друга її хвиля. Обидві вони є складовою частиною процесу національного відродження української нації, утворення її держави, що здійснюється зусиллями передової частини українського народу, особливо української інтелігенції.

Чи ставить революційний виступ українського народу у 2004 р. завдання змінити структуру соціально-економічного і політичного ладу і Конституції? Ні! Ставилося і ставиться завдання надати владі і політичному життю морального характеру, стимулювати високі темпи розвитку економіки, підвищити матеріальний добробут кожного українця, про зміни взаємин держава–народ, чиновник–громадянин на користь людини, кожного члена суспільства. Фактично є намагання поставити при владі нових людей–чесних, творчих, позбавлених компартійно-бюрократичних радянських традицій. У кінці 2004 р. склалася типова революційна ситуація, коли верхи вже не могли управляти постарому, а низи вимагали змін, різко зросла активність населення, його готовність ціною життя домогтися приходу нової влади, нових лідерів.

Створене опозицією в Києві наметове містечко на Майдані Незалежності та на Хрещатику демонструвало чесність, доброту, гуманізм і нав'язувало ці риси шокованій подіями, паралізованій владі Кучми, Медведчука та Януковича. Монолітна єдність революційних сил, їх тактика, використання легітимних методів боротьби за свої права, їх висока моральність та солідарність лідерів і громадськості Європи нейтралізували каральні наміри кучмівського керівництва, що отримувало підтримку правлячих кіл Росії. Все це забезпечило 26 грудня 2004 р. в ході переголосування другого туру виборів отримати переконливу перемогу В. Ющенку — близько 52% голосів.

Це свідчить, що в результаті нової хвилі революції в Україні утверджується демократія, відповідальність влади перед народом, що є характерним для країн Західної Європи.

Таким чином, в Україні відбулася народна демократична революція, спрямована на подальше удосконалення Української держави, поглиблення її політичних, духовних та соціально-економічних основ. В ході її значно зросла національна свідомість та зрілість українців. Зміцнення української державності, зростання національної самосвідомості українців, їх згуртованості, політичної зрілості відкриває нову сторінку в реалізації української національної ідеї. 2004 рік — це новий етап національної демократичної революції, продовження відродження української нації.

Слід зазначити, що революція, виступаючи проти зубожіння народних мас і збагачення невеликої елітної групи (трьох так званих кланів), мала і соціальний зміст: боротьба за підвищення життєвого рівня демократичних соціальних груп суспільства — пенсіонерів, студентів, селян, учителів, лікарів. Революційний виступ був також спрямований на обмеження «тіньового» капіталу, всевладдя «олігархів» та утворення середнього класу — опори стабільного розвитку суспільства і держави.

Отже, це був новий крок на шляху здійснення «української ідеї». До цієї справи долучилася більшість українського народу, очолювана групою нових політиків на чолі з Віктором Ющенком. Україна отримала імпульс прискореного розвитку на основі широкої програми реформ, перетворення в сучасну європейську державу, хоча на цьому шляху український народ та його лідерів чекало багато випробувань.

23 січня 2005 р. третій президент України В. Ющенко склав присягу на вірність Україні, і український народ розпочав нове п’ятиріччя своєї історії з новими сподіваннями і надіями.

Після інавгурації командою «помаранчевих» було здійснене формування оновлених органів влади. Прем’єром Кабінету Міністрів була затверджена Юлія Тимошенко, головою Ради Національної Безпеки України Петро Порошенко, Спікером парламенту України залишився Володимир Литвин. Створення керівних органів Української держави відбувалося в атмосфері довіри і очікування позитивних змін у державі та поліпшення життя народу. Влада «помаранчевих» підтримувалася більшістю народних мас. В цих умовах Верховна Рада голосувала за їхню програму, а противники згорнули свою діяльність, примирившись з поразкою.

В органах влади з’явилося багато молодих людей, не забруднених співробітництвом з кланами і кримінальними колами. Керівники органів управління в Україні пройшли загартування у всіх перипетіях боротьби

на Майдані. Кабінет Міністрів України став одним із самих молодих та працьовитих за період незалежності України. У ньому енергійно і самовіддано почали працювати чотири міністри-соціалісти, які очолили сектори економіки та культури. У цілому ж правлячі кола були сформовані трьома політичними об'єднаннями: «Нашою Україною», «Блоком Ю. Тимошенко», Соціалістичною партією України.

Перед новою владою стояло багато складних завдань, пов'язаних з тим, що попередня влада в процесі приватизації допустила розграбування значної частини економіки, не розв'язала фінансових проблем, залишила розбалансований бюджет, а це зривало забезпечення всіх програм і обіцянок нового керівництва країни. Тому одним із головних було завдання поповнити бюджет держави у таких розмірах, які б дозволили виконати взяті «помаранчевими» силами обіцянки. І уряду вдалося збільшити надходження коштів до бюджету різних рівнів у 2005 р. на 70% порівняно з 2004 р., без введення нових податків.

В Україні розгортається процес виконання передвиборної програми В.Ющенка «Десять кроків назустріч людям». Передбачалося значно збільшити пенсії, зарплати, допомоги жінкам на дітей, особливо при народженні дитини та ін. 2005 р. був проголошений часом розв'язання соціальних проблем країни. Відповідно і бюджет його мав в основному соціальний характер.

У зв'язку з тим, що на початку XXI ст. в Україні поглибилася демографічна проблема (смертність вдвічі перевищувала народжуваність), уряд збільшив допомогу жінкам при народженні дитини у 11,7 раза (від 725 грн до майже 8,5 тис. грн), а також допомогу одиноким матерям у 4,1 раза. Посилилася допомога малозабезпеченим та багатодітним сім'ям. Близько 405 тис. малозабезпечених сімей отримали допомогу на загальну суму майже 547 млн грн. Матеріальну підтримку одержали 978 тис. сімей на загальну суму 584 млн грн. На фінансування програми «Безпритульні діти» спрямовано 70 млн грн. Створено і функціонує 1053 центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, у тому числі 316 будинків-інтернатів.

Значну увагу керівництво України приділяло питанням підвищення і поліпшення пенсійного забезпечення: 16% ВВП спрямовувалося на пенсійну програму. Розмір пенсій значно зріс (більше ніж на 20%) і в середньому становив 396,38 грн. Була ліквідована зрівнялівка у пенсійному забезпеченні, відновлена залежність пенсій від стажу роботи та заробітної плати. Збільшено обсяг видатків на медицину та освіту. Середня заробітна плата медперсоналу зросла на 20,3%.

У 2005 р. посадові оклади працівникам освіти були збільшені на 51%. На 37,5% зросло фінансування культури, а працівникам галузі підви-

щено зарплату на 17,6%. Поряд з цим уряд збільшив кількість навчальних місць для студентів-бюджетників від 50% у 2004 р. до 54% у 2005–2006 навчальному році, що дозволило додатково навчатися «не за плату» 12 тис. молодих людей які вступили до вузів завдяки своїм знанням і здібностям. Уряд зумів погасити заборгованість по зарплаті шахтарям, що накопичувалася від 1994 р.

Однак в економічній сфері досягнення «команди Майдану» виявилися набагато скромнішими, що пояснюється багатьма причинами: значним зростанням цін на нафтопродукти на світових ринках, зниженням вартості українських експортних товарів, особливо металу та ін. Як наслідок, приріст економіки у 2005 р. — 2,4%. Невирішеною залишається проблема безробіття, хоча за 2005 р. було створено майже мільйон нових робочих місць.

Уряд намагався здійснити ряд заходів спрямованих на створення сприятливих умов для малого і середнього бізнесу. Для цього довелося ліквідувати більше 100 нормативно-правових актів, які заважали розвитку підприємництва, прийняти ряд нових актів, спрямованих на його підтримку та спрощення процесу реєстрації бізнесу. Однак ці заходи виявилися недостатніми, щоб прискорити розвиток економіки в країні.

Особливо болючим явищем для населення була висока інфляція та зростання цін. І всі спроби зупинити цей процес виявилися марними, хоча уряд намагався це зробити, вживаючи різних заходів. Це свідчило про неефективність ліберальної економічної політики «помаранчевої» команди, про втрату нею контролю над економічними та фінансовими процесами, про необхідність значного удосконалення соціально-економічної стратегії. Невдачі і труднощі в економіці певною мірою посилювали незадоволення населення, внутрішні суперечності і тертя в таборі «помаранчевих», що завершилося розколом і відставкою у вересні 2005 р. Кабінету Міністрів Юлії Тимошенко та приходу до влади уряду Юрія Єханурова. До того ж наступні вибори до Верховної Ради у березні 2006 р. та розширення повноважень Прем'єра у зв'язку зі зміною Конституції, що зробило цю посаду дуже привабливою, загострили ситуацію у країні. У 2005 — на початку 2006 р. в Україні часто виникали різні економічні кризи: бензинова, цукрова та ін. Особливо важкою та небезпечною була «газова», коли Росія підняла майже у п'ять разів ціни на газ, що поставлявся в Україну. Хоч після драматичних змагань і переговорів вдалося підписати з Росією нові газові угоди, виходячи із збільшення ціни лише у два рази, економічна ситуація в Україні погіршувалася.

Надзвичайно складною залишалася ситуація в сільському господарстві. У 2005 р. вдалося зібрати хороший урожай. Однак уряд не зумів надати допомогу селянам в його успішній реалізації, і вони залишилися

без прибутків, не змогли оновити давно вже застарілу техніку. Зусиллями уряду Єханурова та Верховної Ради в бюджеті 2006 р. були запрограмовані досить ефективні заходи, спрямовані на розв'язання зростаючих проблем села. Вперше за всю історію незалежної України в цьому бюджеті було заплановано виділити на його потреби більше 12 млрд. грн. Значна їх частина була спрямована на дотації: розширення площі посівів, зростання тваринництва, газифікацію. У 2005—2006 рр. уряд не допустив закриття сільських лікарень, шкіл, розширив автобусне обслуговування учнів. Відчувалося намагання підтримати фермерство. Однак ігнорувалися великі можливості кооперативного руху в розвитку виробництва і соціальної сфери на селі.

Деяке підвищення зарплат, пенсій та різних виплат сприяли незначному зростанню споживання населенням продуктів, промтоварів, збільшенню вкладів у банках, однак воно було б значно істотнішим при зменшенні темпів зростання цін та інфляції.

Суспільно-політичне життя у 2005–2006 рр. в Україні характеризувалося зміцненням засад демократії, прав людини, свободи критики і висловлювань, хоча новій владі дісталася від кучмівського керівництва важка спадщина не лише в економіці, а й у корумпованій управлінській сфері, в складі кадрового потенціалу країни. Негативним чинником була і відсутність конструктивного співробітництва з попереднім складом парламенту, що значною мірою відображав інтереси кланово-олігархічних сил суспільства.

Слід зазначити, що Віктор Ющенко проводив політику, яка характеризувалася прозорістю, чесністю і демократизмом, хоча окремі групи його оточення, часто замасковано, здійснювали інші принципи. Президент і його команда не зуміли в перші місяці свого керівництва обмежити і ослабити кланово-олігархічні кола. Через відсутність у «помаранчевої» команди плану поетапного демонтажу спадщини попереднього президента Ющенко ретельно підбирав кадри на певні напрями державної діяльності, щедро і щиро нагороджував своїх соратників, що пройшли з ним виборчу президентську кампанію. Однак незабаром у його команді розгорілися конфлікти, коли її впливові члени не могли поділити «портфелі». Ці суперечності відволікали владу від формування її стратегічної лінії на реформи і спричинили відставку уряду Юлії Тимошенко.

Слід зазначити, що в суспільстві до середини літа 2005 р. відчувалося дивне самозаспокоєння, надії на те, що все необхідне уже зроблено. Час був втрачений, авторитет «помаранчевої» влади значно підірваний, частина виборців розчарована. Це чітко виявилося в наступних парламентських виборах. Вибори до Верховної Ради і місцевих рад 2006 р. за пропорційним принципом проходили в надзвичайно гострій

боротьбі між найбільш авторитетними політичними силами: Партією регіонів (лідери В. Янукович, Р. Ахметов), «Нашою Україною» (В. Ющенко, Ю. Єхануров), блоком Ю. Тимошенко, Соціалістичною партією (О. Мороз), Комуністичною партією (П. Симоненко) та ін. Всі вони виступали розрізнено, не намагаючись до закінчення виборів створити союзи і блоки. Всього у виборчій кампанії брали участь 45 партій і союзів, які представляли різні соціальні і політичні сили. Боротьба між багатьма з них була надзвичайно гострою, навіть жорстокою. В ній відстоювались переважно вузькопартійні та особисті інтереси. Єдності в боротьбі за інтереси України та її народу не проявляли більшість суб'єктів передвиборної боротьби. А ця єдність надзвичайно потрібна для подальшого зміцнення і зростання незалежної України.

Розпорошеність сил негативно впливає на суспільство. Вибори 26 березня 2006 р. до підрахунку голосів у виборчих комісіях проходили в основному демократично і чесно. Однак незабаром виявилося, що при проведенні підрахункових засідань деяких виборчих комісій були допущені помилки, які викликали обурення і демонстрації протесту (зокрема Крим, Харків). Це призвело до того, що в багатьох областях довелося проводити повторний підрахунок голосів.

У підсумку більшість депутатських місць отримали помаранчеві сили — «Наша Україна», блок Ю.Тимошенко, Соціалістична партія України — майже 42% голосів сукупно. Партія регіонів отримала майже 32%. Інші партії і блоки зібрали менше трьох відсотків голосів кожний і не змогли пройти в парламент, тому що діяв так званий «трьохвідсотковнй бар'єр». Цей бар'єр подолала також Компартія України (трохи більше 3,5% голосів). Однак в міжпартійні союзи вона не вступала і традиційно виконувала роль «ідеологічної опозиції».

Помаранчеві сили, за результатами виборів, дістали можливість створити парламентську більшість, яка отримала право формувати уряд, підзвітний Верховній Раді.

Об'єднані сили «померанчевих» в результаті перемоги на виборах мали продовжувати програми реформ, обіцяних в часи революційних виступів на Майдані у листопаді — грудні 2004 р.

Таким чином, головними складовими частинами всього суспільно-політичного життя незалежної Української держави кінця XX — початку XXI ст. були:

1. Державотворчі процеси, активне створення всіх атрибутів демократичної правової держави.
2. Вироблення і прийняття Конституції незалежної, соборної України.
3. Формування багатопартійної системи, громадянського суспільства.

4. Створення в Україні понад ста політичних партій, більшість з яких неспроможні здійснювати вагомий позитивний вплив на будівництво демократичної правової держави. Існування такої кількості «карликових» партій справляє негативний вплив на державотворчі процеси.

5. Структурування найбільших політичних партій та їх об'єднань (з кінця 90-х рр.).

6. Вироблення в боротьбі та гострих дискусіях раціональних форм стосунків між різними гілками влади в країні.

7. Повільне зростання політичної стабільності в країні, авторитетності її владних структур, що пов'язано з корумпованістю певної їх частини.

18.2. Соціально-економічна ситуація

Перебуваючи у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, Україна досягла істотних результатів у розвитку економіки, особливо промисловості. Однак за її високими показниками приховувалися серйозні дефекти, які в умовах незалежності виявилися надзвичайно болючими. Велика кількість підприємств мала гігантські розміри і задовольняла своєю продукцією більшу частину потреб СРСР. Загальносоюзним міністерствам були підпорядковані понад 2 тис. підприємств. Після розпаду Союзу вони виявилися нікому не потрібними: відразу почалися труднощі з фінансуванням і матеріально-технічним постачанням та збутом продукції. До того ж економіка УРСР була глибоко мілітаризована: тут знаходилося 30% воєнно-промислового комплексу СРСР. Його продукцію одразу після отримання незалежності без відповідного апарату, зв'язків, традицій експортувати було неможливо. Ці підприємства теж виявилися «утриманцями».

Промисловість України виробляла не більше 20% завершених, готових до використання виробів. Основна частина її продукції — це напівфабрикати, комплектуючі вироби, призначені для завершення виробництва в інших республіках. Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків здійснило не російське, а українське керівництво, яке прагнуло зміцнити незалежність держави переорієнтацією економіки на Захід. Однак ця нова економічна стратегія дорого обійшлася Україні, бо її продукція була там неконкурентоспроможною, а припинення традиційних зв'язків з Росією та іншими республіками залишило сотні підприємств без споживача і фінансування. Це викликало обвальний спад виробництва. Негативну роль відіграло й те, що Україна мала обмежені запаси газу і нафти, завозячи їх зі Сходу, Півночі СРСР за цінами, які в

десятки разів поступалися світовим. Після завоювання незалежності вона втратила енергозберігаючі технології, а тому вартість енергоносіїв у продукції українських підприємств значно зросла, підвищилися сукупні витрати виробництва, різко зменшився національний доход. До того ж видобуток в Україні вугілля різко скоротився: з 165 млн. у 1990 р. до 90 млн в 1994 р. А це, як і скорочення використання атомної енергії після Чорнобильської катастрофи, в цілому підривало енергетичний баланс держави. В результаті недостача енергоносіїв та енергопостачання стали найвужчим місцем української економіки і значно поглибили її кризовий стан.

Негативно позначився на економіці України й вихід з рубльової зони та збереження «прозорих» кордонів. Це все, а також штучно занижений курс карбованця відносно рубля і долара дозволив за безцінь вивозити з України величезні багатства. У такій складній ситуації керівництво України на початку 90-х років проголошує курс на створення товарно-ринкових відносин як основи економіки незалежної держави. За прикладом і під впливом уряду Бориса Єльцина реформи здійснюються на принципах «шокової терапії».

Росія почала ринкові реформи з лібералізації цін на початку 1992 р., що викликало різке їх зростання і в Україні: за 1992 р. на газ — у 100 разів, на нафту — в 300, а це в свою чергу призвело до зростання цін на іншу продукцію, падіння виробництва та гіперінфляції. Різко знизилися бюджетні надходження і підвищились бюджетні витрати. Дефіцит покривався за рахунок випуску не забезпечених продукцією паперових грошей. За 1992 р. в Україні гроші знецінилися у 21 раз, за 1993 р. — у 103. Таких масштабів інфляції не було в жодній країні світу. Лише на початку 1994 р. вдалося знизити її темпи і довести до 5,7% на місцях, але це було досягнуто заходами, що спричинили різкий спад виробництва. У першому кварталі 1994 р. обсяг виробництва промислової продукції скоротився на 38,4% проти відповідного періоду 1993 р., і в наступні роки Україна опинилася у стані глибокої господарської руїни.

Запроваджені в 1992 р. купони багаторазового використання розглядалися як попередники повноцінної національної валюти — гривні. Та ситуація в економіці, що невпинно погіршувалася, зробила це неможливим. Курс купоно-карбованця швидко падав. В умовах інфляції зростає бартеризація зовнішньої торгівлі. Експортні поставки за бартером здійснювалися за зниженими цінами, а імпортні — за завищеними. Заборгованість України на зовнішньому ринку на середину 1994 р. складала близько 7 млрд. доларів, з яких найбільше припадало на Росію і Туркменістан за поставку енергоносіїв. Зростала «тіньова економіка», вивезення капіталів за кордон: наприкінці 1994 р. в розпорядженні

вітчизняних власників на території України зберігалося від 2 до 4 млрд. доларів, а поза її межами — від 10 до 20. До цього призвело введення директивних цін, обмеження доходів, запровадження фіксованого курсу карбованця щодо долара та ін.

Щоб скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, уряд почав піднімати податки з прибутку. Врешті-решт була встановлена ставка прибуткового податку в 90% — найвища в світі. Це призвело до зростання «тіньової» економіки, яку «ховали», щоб не платити податків. Поряд з причинами об'єктивного характеру відіграли свою роль і відсутність політичної волі до реформування, нерозуміння його необхідності частиною керівництва України, особливо прем'єра В. Фокіна та президента Л. Кравчука. Слід підкреслити, що у 1991–1992 рр. була необхідність і широкі можливості збудувати новий великий нафтовий термінал у районі Одеси, що створило б умови для альтернативного забезпечення України нафтою з Близького Сходу. Але ця можливість не була використана. Верховна Рада та уряд гальмували приватизацію державної власності. У 1992 р. через викуп трудовим колективам було передано лише 22 державних підприємства із запланованих 1005. Майже такими темпами йшла приватизація і в наступні роки.

Не вдалося розгорнути й ефективну боротьбу з корупцією та хабарництвом. Різко погіршився життєвий рівень населення. У першому півріччі 1993 р. він знизився порівняно з 1989 р. в 17 разів. Загострення економічної ситуації в державі викликало гострі соціальні протести робітничого класу: у лютому–березні 1992 р. відбувся страйк гірників Криворізького басейну, який підтримали шахтарі Донбасу; у вересні того ж року розгорнувся страйк гірників всіх вугільних і залізорудних басейнів, авіадиспетчерів, машиністів поїздів. Учасники цих масових страйків висували економічні та деякі політичні вимоги, більшість яких уряд врешті-решт задовольнив. Потужний страйк сколихнув Україну в червні–листопаді 1993 р., охопивши весь Донбас та деякі інші регіони. У ньому брали участь страйкові і робітничі комітети, деякі профспілки, а також керівники підприємств, районних, міських та обласних рад. Ставилися вимоги надання Донецькій області автономії, проведення референдуму про недовіру Верховній Раді та Президенту, вступу України до Економічного Союзу країн СНД. 17 червня 1993 р. Верховна Рада прийняла постанову: провести Референдум про довіру Президентові і Верховній Раді. Після цього координаційний комітет учасників страйку вступив у переговори з урядовою комісією, які завершилися підписанням угоди, що задовольняла більшу частину вимог страйкарів. Ці виступи показали, що національно-демократичні партії, уряд, Президент Л. Кравчук втратили авторитет, і тому цей процес завершився

перевиборами Верховної Ради і Президента. Спроби виходу з кризового стану економіки Президент та його уряд намагалися здійснити шляхом приватизації окремих господарських об'єктів, структурної перебудови економіки, зосередження зусиль на розвитку окремих галузей, підприємствах, яким надавалися податкові, кредитні та інші пільги. Однак результати були мізерними. Давалися взнаки відсутність у Леоніда Кравчука чіткої соціально-економічної програми, невміння забезпечити виконання головних завдань і проектів.

У 1994 р. новообраний президент Леонід Кучма проголошує нову соціально-економічну політику. Замість формули «спочатку стабілізація — потім реформування» запроваджується інший підхід — прискорення реформування як основний шлях виходу з кризи, а також досягнення стабілізації економіки та підвищення життєвого рівня населення. Передбачалося ослабити податковий прес, здійснити часткове регулювання державою цін, розширити приватний сектор як основу створення ринкової економіки, лібералізувати зовнішньоекономічні стосунки, посилити соціальний захист і забезпечити підвищення зарплат, пенсій та стипендій.

Виконання цих проектів уряд починає рішуче і здійснює деякі заходи по підвищенню доходів населення та зменшенню темпів інфляції. Але відразу ж виявилося, що цей шлях має істотні недоліки: лібералізація цін і методів управління виявилася неможливою без втручання держави. Тому в 1995 р. цей курс піддається деякому корегуванню з метою розширення ролі держави у відбудові і розвитку економіки. У 1997 р. з нагоди річниці Конституції Президент оголошує про нові заходи, спрямовані на удосконалення управління економічною та соціальною сферою країни, на пошуки та запровадження такої моделі розвитку, яка б відповідала умовам України. Передбачалося прискорити приватизацію, розширити легалізацію тіньової економіки, активізувати інвестиційний процес, забезпечити поліпшення діяльності соціальної сфери. Однак це не дало бажаних результатів, хоча й сприяло зміцненню приватного сектора. На 1 січня 1999 р. приватновласницькими вже були 61,8 тис. підприємств, із них з 1994 по 1999 р. змінили форму власності 50,3 тис. У 2001 р. приватновласницькі підприємства виробили понад 70% загального обсягу промислової продукції. Деякі досягнення в промисловості дали можливість у 1996 р. ввести українську грошову одиницю — гривню, що сприяло певній стабілізації валютно-фінансового становища.

Однак недостатньо враховувався негативний вплив на українську економіку лавини дешевої і якісної імпортної продукції, що стало можливим в результаті лібералізації зовнішньої торгівлі. Тисячі українських підприємств, не витримавши цього натиску, припинили або скоротили виробництво. Особливо погіршується ситуація в машинобудівній

промисловості, найбільше в сільськогосподарському машинобудуванні. Зокрема, частка його в структурі промислового виробництва зменшилася з 30,7% у 1990 р. до 13,8% у 1999 р. Значно скоротилося виробництво товарів легкої та інших галузей промисловості.

Тому соціальна ситуація залишилася складною: масове безробіття, еміграція, невиплата зарплати та пенсій, зменшення доходів населення, зростання цін, інфляція, що викликало невдоволення, протести і страйки.

З початку XXI ст. українська промисловість пожвавлюється. У 2003 р. збільшилося виробництво промислової продукції майже на 15%. Це забезпечило значне підвищення прибутків держави. Продукція української металургії все більше проникає на ринки європейських і близькосхідних держав, Росії, в азіатські та латиноамериканські країни. Зростає експорт виробів авіаційної, ракетної, військової промисловості. Однак сільськогосподарське машинобудування залишалося в стані занепаду.

На початку XXI ст. відбуваються і деякі позитивні зміни в соціальній сфері: невелике підвищення пенсій, грошової допомоги інвалідам, а також зарплати працівникам «бюджетної сфери» — учителям, медикам та ін. Однак поряд з цим продовжується диференціація суспільства: «вимивання» середнього класу і формування соціальної групи, яка зосередила в своїх руках величезні багатства. Як наслідок, основна маса населення опинилася за межею бідності.

В аграрному секторі економіки також назріли реформи, які мали б вивести сільське господарство України на рівень передових країн. Здійснюються перші кроки на цьому шляху. Вже у прийнятому в 1990 р. Земельному кодексі УРСР визнавалася необхідність введення приватної власності на землю. Починаючи з 1991 р., земля оголошується об'єктом реформи.

У грудні 1991 р. Верховна Рада затверджує Закон «Про селянське (фермерське) господарство», за яким з частини колгоспних володінь створювався земельний фонд, з якого мали право отримувати земельні наділи всі, хто виявляв бажання організувати фермерське господарство. В січні 1992 р. Законом «Про форми власності» була проголошена рівноправність всіх форм власності на землю: державну, приватну, колективну. Та не вказувалося, як колгоспник міг обрати ту чи іншу її форму.

І все ж колгоспи й радгоспи залишалися основними виробниками сільськогосподарської продукції. Щоправда, до 1995 р. відбулося паювання 8,8 тис. колгоспів (94% загальної кількості). Однак це мало що змінило, оскільки взаємовідносини держави і господарства залишалися майже без змін, як і форми власності на землю.

Надзвичайно повільно формувалося фермерство. Влада на обласному і районному рівнях гальмувала виділення фермерам земельних ділянок. Тому серед селян не багато було бажаючих стати фермером. До того ж люди старшого віку, що складали більшу частину села, вважали, що тільки колгоспи спроможні надати їм допомогу у пенсійному віці. Нарешті, організація приватних господарств середніх і невеликих розмірів потребувала дешевих кредитів, яких уряд не виділяв, відповідної техніки, яка не вироблялася в Україні. Тому в 1995 р. діяло лише 32 тис. фермерських господарств, і тенденція до зростання їх кількості у 1996–1997 рр. була ледь помітною.

Економічна політика держави щодо сільського господарства характеризувалася не лише прорахунками, а й прямим визиском села. Держава часто не розраховувалася з колгоспами за поставлені їй зерно, тваринницьку продукцію тощо. І ця заборгованість зростала, що ускладнювало і без того напружену ситуацію в аграрному секторі.

Наростала також непаритетність відносин між промисловістю і сільськогосподарським виробництвом. Ціни на промислову продукцію зростали набагато швидше, ніж на сільськогосподарську. Зокрема, у 1992 р. порівняно з 1991 р. на сільськогосподарські товари вони збільшились у 20 разів, а на промислові, які споживалися аграрним сектором, — у 38. Це питання і в подальшому не знаходило свого розв'язання. В той же час у 1994–1997 рр. уряд, міністерство сільського господарства на період весняних робіт і збирання врожаю докладали часто неймовірних зусиль, виділяючи селу пальне та інші необхідні матеріали.

В окремих випадках державна влада планувала заходи, спрямовані на ґрунтовну фінансову підтримку села. Однак бездіяльність окремих її органів все зводила нанівець. Так, у 1992 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про заходи щодо оздоровлення економіки сільського господарства України», якою сільськогосподарським виробникам передбачалося виділення 338 млрд. крб. Однак ці фінансові засоби не мали конкретного галузевого спрямування і внаслідок безконтрольності за їх просуванням до виробника в більшій своїй частині осіли в банках. Таке ж траплялося і в подальшому, і селяни, як і раніше, залежали від сваволі різних відомств, по 2–3 роки не отримували зарплати, а господарства з 1991 р. майже не оновлювали свою техніку.

Поряд з економічними негараздами на складну ситуацію в сільському господарстві впливали й природні катаклізми. Важкі кліматичні умови, що склалися у 1992 р. на Півдні (засуха) і Середньому Подніпров'ї (підвищення рівня ґрунтових вод), в Закарпатті (повені), у 1993, 1994, 1998 роках — сильні повені в багатьох регіонах, у 2003 — посуха по всій Україні спричинили великі втрати. Постраждалим регіонам держава

надала незначну матеріальну допомогу. Але стихійні лиха негативно позначилися на стані виробництва і споживання сільськогосподарської продукції. У 2003 р. різко зросли ціни на хліб та інші продукти, що боляче вдарило по пенсіонерах. Сільську економіку підривав безконтрольний імпорт продуктів.

Поряд з цим розвивалося співробітництво сільських трудівників України з фірмами різних країн світу, що мають високий рівень сільськогосподарської технології і продуктивності праці, зокрема Австрії, Канади, Нідерландів, Німеччини, США, Франції. Фахівці цих країн допомагали впроваджувати нові технології виробництва кукурудзи, цукрових буряків, сої, овочів та інших культур. Користь від таких контактів, незважаючи на зловживання окремих іноземців довірливістю українських селян, була беззаперечною. В цілому ж ситуація на селі в 90-х роках залишалася складною, що було результатом недостатньо продуманої аграрної політики, невиваженості окремих заходів, структурної і психологічної непідготовленості до переорієнтації сільськогосподарського виробництва та соціально-економічних відносин.

В той же час зростають особисті господарства селян. У кінці 90-х років вони займали 10% загальної площі ріллі, а виробляли 39% валової продукції країни, в тому числі картоплі — 85%, овочів — 57%, м'яса — 39%, молока — 36%*.

На початку XXI ст. в сільськогосподарському секторі економіки України відбулися певні зміни: завершився перший етап земельної реформи — роздержавлення землі, перехід її до рук юридичних осіб. Все ширше розгортається процес формування її господаря: в кінці 2003 р. 55% працівників сільського господарства отримали, згідно з відповідними документами, свої наділи землі (паї). До того ж у 2004 р. Верховна Рада затвердила постанову про приватну власність на землю, що відповідало потребам товарно-ринкових відносин.

Однак це не забезпечило значного приросту сільськогосподарської продукції. Навпаки, продовжується зменшення виробництва, зниження рівня продуктивності праці, а у зв'язку з цим і падіння рентабельності колективних господарств. Особливо болючою проблемою залишається неможливість оновлення техніки. Як наслідок, у 1999–2001 рр. майже 85% господарств залишалися нерентабельними. У 2002 р. вперше за роки незалежності українські селяни зібрали високий урожай — близько 40 млн т зернових. Це було пов'язано із сприятливими кліматичними умовами та допомогою держави. Але внаслідок недобросовісних дій і афер посередників-торговців, невмілого керівництва чинов-

* Нарис історії України XX ст. / За ред. Смолія В.А. — К., 2002. — С. 374.

ників ціни на зерно катастрофічно упали, і господарства фактично не отримали очікуваних прибутків, не змогли розрахуватися за кредити та виплатити борги. Село продовжувало занепадати. І в 2003 р. воно не отримало достатньої фінансової та технічної допомоги. Лише в бюджеті 2004 р. вперше було виділено значні суми (близько 15 млрд. грн) на допомогу сільському господарству. Однак до проблем у зерновому господарстві додалися негаразди у тваринництві, пов'язані із знищенням великої кількості дійних корів.

Надзвичайно загострилася соціальна проблема на селі. Більшість селян не мали можливості отримати роботу і пристойну заробітну плату. В той же час без необхідної техніки, придбання якої їм не під силу через дорожнечу, вони не могли обробляти виділені їм земельні паї і отримувати прибутки. Багато селян передали свої паї в оренду, але це були мізерні гроші.

Надзвичайно ускладнилося забезпечення селян газом та електроенергією, водою і транспортом. Занепала торгівля, закрилися тисячі магазинів і ресторанів, чайних. На їх місці в багатьох селах в кінці 90-х років з'явилися приватні торгові заклади. Однак через мізерні прибутки значної частини сільських мешканців приватники завозять до сіл обмежений асортимент товарів, до того ж нерегулярно. Та й ціни на товари значно вищі, ніж у містах та райцентрах. Дійшло до парадоксів: в селах, де вирощується зерно, печений хліб дорожчий, ніж у містах.

У кризовому стані знаходиться сфера побутового обслуговування: ремонт електроприладів, телевізорів, радіотехніки, одягу і взуття. В багатьох районах у зв'язку з дорожнечею пального пошта доставляється лише один раз на тиждень. Занепадає автобусне сполучення, особливо районних та обласних центрів з селами, а це привело до погіршення медичного обслуговування сільського населення.

З початку XXI ст. уряд України в окремих складних випадках бере під свій контроль ремонт енергомереж, мостів, шляхів сполучення, зруйнованих внаслідок стихійних лих. Однак в цілому більшість селян все ще знаходилася в гірших соціальних умовах, ніж міські жителі. Як наслідок, у пошуках роботи сільські мешканці переселяються в міста або виїздять за кордон, де виконують найменш кваліфіковану та важку роботу.

18.3. Зовнішня політика

Більш плідною, ніж внутрішня, була зовнішня політика. Результати грудневого референдуму 1991 р. міжнародна громадськість сприйняла позитивно. Вже на другий день про визнання нової держави — України

оголосили Польща і Канада, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва. А 5 грудня до них приєдналися ще п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. Зволікали з визнанням США, які довго демонстрували свою підтримку намаганню М.Горбачова зберегти СРСР. Для США дезінтеграція Союзу була сигналом великої загрози — розповсюдження ядерних озброєнь. Дійсно, Україна ставала третьою в світі, після США і Росії, ядерною державою. І хоча українське керівництво неодноразово заявляло, що не збирається використовувати ядерну зброю для забезпечення безпеки своєї держави, адміністрація Джорджа Буша з недовірою поставилася до появи незалежної України. Проте 24 грудня і США визнали її незалежність. Загалом Україну визнало 68 держав, а впродовж 1992 р. це зробили ще 64 країни світу.

Велике значення для України мало визнання її незалежності з боку Росії. Але уряд Бориса Єльцина, зробивши це одним із перших, намагався зберегти за Москвою становище керівного центру. В низці угод в межах СНД — про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), договір про колективну безпеку (травень 1992 р.), та ін. — передбачалося утворення наднаціональних органів, які б діяли, ігноруючи керівні органи країн СНД. Це було намагання перетворити СНД на державу конфедеративного або навіть федеративного характеру. За 1992–1993 рр. керівними органами СНД прийнято близько 400 угод, рішень та інших документів, з яких Україна підписала лише половину, що не загрожували її державному суверенітету.

Вже через кілька днів після проголошення Акту про незалежність України деякі російські політики (зокрема, мер Москви Г. Попов) заговорили про необхідність повернення Росії її історичних земель (Крим, Севастополь та ін.). У травні 1992 р. Верховна Рада Росії заявила, що документи про передачу в 1954 р. Україні Кримської області не мають юридичної сили. В липні 1993 р. парламент Росії прийняв незаконне рішення про надання Севастополю, який знаходиться на території України, статусу міста Російської Федерації.

Керівництво України у відносинах з Росією дотримувалося виваженої тактики переговорів. Однак проблеми Криму воно вважало внутрішніми. В окремих випадках (у питанні про Севастополь) українська сторона зверталася до ООН. У відповідь Рада Безпеки ООН визнала безпідставними рішення парламенту Росії щодо Севастополя. Таким же визначив його і Єльцин. Однак він переніс гостроту проблеми на Чорноморський флот. Маючи головну базу в Севастополі, флот налічував тут близько 300 кораблів, переважно застарілих конструкцій (найсучасніші судна Росія раніше вивела з акваторії Чорного моря).

У червні і серпні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин після довгих дискусій досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чор-

номорським флотом на п'ять років. Ця домовленість продемонструвала перемогу російської сторони, проте зменшила напруженість між двома країнами. У складних довготривалих переговорах Росія неодноразово шантажувала Україну загрозою перекрити постачання нафти і газу.

Непростими залишалися взаємовідносини з іншою великою державою — США. Велике значення для поліпшення взаємовідносин з нею та Атлантичним пактом мало розв'язання проблеми ядерних озброєнь України. Починаючи з Декларації про державний суверенітет, вона незмінно підкреслювала своє бажання стати в майбутньому неядерною державою. Однак знищення ядерної зброї потребує значних коштів. За підрахунками експертів, повна ліквідація ядерної зброї в Україні мала обійтися в 2,8 млрд. доларів. Стільки ж коштували 9 т. урану і плутонію, що містилися в тактичних ракетах, вивезених за домовленістю з США і Російською Федерацією до Росії. Однак Росія відмовилася виплатити цю суму. А рішення її Верховної Ради про те, що постанови Президії Верховної Ради СРСР в 1954 р. про виведення Криму зі складу Росії не мають юридичної сили, загострило українсько-російські відносини. Українська держава змушена була змінити підхід до цього питання і заявила, що знищить свою атомну зброю за умови надання їй гарантій безпеки і фінансової допомоги на її ліквідацію. США і Росія сприйняли це негативно. Почалися складні переговори. І все ж невдовзі було знайдено компроміс. 14 січня 1995 р. США, Росія і Україна підписали в Москві угоду, згідно з якою український уряд мав одержати компенсацію за високозбагачений уран, який знаходився в боєзарядах, розміщених на її території, і всі вони мали бути вивезені до Росії для розкомплектування. Росія ж повинна була надати Україні уран для її атомної енергетики. Президент США Білл Клінтон пообіцяв надати технічну і фінансову допомогу для демонтажу цієї зброї.

У листопаді 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до договору «Про нерозповсюдження ядерної зброї» за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. 5 грудня 1994 р. у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великобританії надали Україні гарантії безпеки. Окремі документи про надання Україні гарантій безпеки одночасно підписали глави Китаю та Франції.

Ліквідація Україною атомного арсеналу пом'якшила міжнародний клімат і зміцнила довіру до неї в Європі, піднесла її авторитет у світі, розширила можливості взаємовигідних акцій та контактів українських зовнішньополітичних відомств.

У першій половині 90-х років Україна визначила свою зовнішньополітичну концепцію: позаблоковий, без'ядерний курс, інтеграція в Європу при тісному співробітництві з країнами СНД, незалежність, рівноправність

та взаємовигідність у відносинах з усіма країнами, відмова від війни як засобу розв'язання міжнародних спорів. Зокрема, в лютому 1992 р. президент Леонід Кравчук підписав Гельсинський заключний акт, в якому одним із найважливіших принципів є положення про відсутність територіальних претензій одна до одної країн Європи та про непорушність державних кордонів. У березні 1992 р. за ініціативи української дипломатії була підписана декларація про незастосування сили у відносинах між країнами — учасницями СНД. Від середини 90-х років в зовнішній політиці України посилюються прагматизм, раціональність та намагання підвищити віддачу від неї для економічного розвитку держави.

Розгортається активна діяльність української дипломатії, спрямованої на розробку і утвердження взаємовигідних і дружніх двосторонніх договірних взаємовідносин з окремими державами різних континентів. Однією з перших двосторонніх міждержавних угод став підписаний у Києві 6 грудня 1991 р. «Договір про основи добросусідства і співробітництва» між Україною та Угорською Республікою. До 1997 р. такі та подібні угоди були підписані з Казахською, Грузинською, Польською та іншими республіками. Після довгих переговорів між президентами Л. Кучмою і Б. Єльциним у 1997 р. вдалося віднайти компромісне розв'язання багатьох економічних, військових і політичних проблем у взаємовідносинах з найбільш важливим сусідом і партнером України — Російською Федерацією. Вироблено і взаємоприйнятні принципи розподілу Чорноморського флоту, статусу міста Севастополя, де морська база цього флоту передається Росії в оренду на вигідних для неї умовах та ін. В ході переговорів вдалося також досягти вигідних взаємодомовленостей про економічні взаємовідносини двох держав, широкомасштабний договір про основні напрями співробітництва.

Великого значення зовнішньополітичні відомства Української держави надають розвитку економічних відносин з багатьма країнами світу, особливо з США, Німеччиною та Францією. Щоправда, українська промислова і сільськогосподарська продукція з труднощами пробивається на ринок цих країн і водночас з набагато вищою ефективністю — до країн СНД. Найбільш вигідним економічним партнером була і залишається Росія, на долю якої припадає більше половини українського експорту. У 1991–1997 рр. в основному завершено створення національної дипломатичної служби. Міністерство закордонних справ, яке до 1994 р. очолював А.Зленко, мало обмежений штат (на середину 1992 р. — 200 чоловік), але діяло самовіддано і ефективно.

Українська зовнішньополітична служба в процесі розвитку долала великі труднощі: брак достатньої кількості підготовлених дипломатичних кадрів, державних асигнувань, приміщень посольств. Останнє було

особливо дошкульним, оскільки всі закордонні представництва СРСР разом з їхнім майном були привласнені Росією. Однак усі ці проблеми поступово вирішувалися, і в цьому велику допомогу надала українська діаспора.

До 1997 р. Україна встановила тісне співробітництво з Європейським Економічним Співтовариством та Європейським Союзом. І хоча для повноправного членства їй необхідно виконати ще ряд вимог, цей перший крок є досить вагомим.

Зміцнюються відносини рівноправного і вигідного для обох сторін партнерства України і НАТО, проводяться спільні військові маневри, узгоджуються деякі напрями політики. У 1997 р. Україна домоглася підтримки НАТО в здійсненні низки спільних проектів з виробництва сучасної військової техніки, зокрема досконалих військово-транспортних літаків, спроектованих українськими вченими.

Та попри певні досягнення українського дипломатичного відомства, за перше десятиріччя незалежності проблем вистачає: нарощування інвестицій іноземного капіталу в економіку України (при необхідних 40 млрд. дол. до 1997 р. вкладено лише 2 млрд.), розширення економічних і політичних зв'язків з країнами Сходу, особливо Японією, та Латинською Америкою, з країнами мусульманського світу.

Власне, ці та деякі інші завдання розв'язувалися у кінці 90-х років XX ст. І на початку XXI ст., коли з'явилися нові протиріччя у стосунках із США та об'єднаною Європою, виникали нові напрями і партнери, нові геополітичні реальності і корективи. Після терористичних актів 11 вересня 2001 р., здійснених бойовиками світової терористичної організації мусульманських фундаменталістів «Аль-Каїда», США розгортають військові дії в Афганістані, Іраку, погрожують Північній Кореї та Ірану. Це змінює геополітичну ситуацію. Перш за все слід відзначити деяке «похолодання» в українсько-американських стосунках. Особливо негативну реакцію уряду Джорджа Буша (молодшого) в США викликали їх підозри, що Україна продавала уряду Саддама Хусейна (Ірак) новітню протиповітряну техніку (так звані «кольчуги») та інші види сучасної зброї. Європейські країни висловлювали критичні зауваження з приводу порушення демократичних норм в Україні, особливо у зв'язку із вбивствами журналістів, обмеженням свободи преси та ін.

В той же час все більше активізувалися і поглиблювалися партнерські зв'язки Україна–НАТО, що знайшло свій вираз у спільних маневрах та консультаціях. В кінці 90-х років Україна направляє невеликі військові підрозділи для участі в миротворчих акціях в Косовому, Македонії, окремих африканських країнах. Та особливого значення набуває участь українських військ в Іраку в 2002 р., де армія США розгорнула

бойові дії проти режиму Саддама Хусейна і окупувала країну. Ця акція дещо зміцнила авторитет України на світовій арені і поліпшила українсько-американські відносини. Одночасно українське керівництво здійснило низку кроків по зміцненню зв'язків з Росією, особливо після приходу В. Путіна на посаду президента Росії. Новий російський лідер здійснює більш виважену політику у відносинах із зовнішнім світом, особливо США, європейськими країнами та Україною. Вперше для зміцнення зв'язків з нею у 2002 р. в Росії за його ініціативи відбулося проведення «року України», а в 2003 р. — в Україні — «року Росії». Окремі ускладнення, такі як у жовтні — грудні 2003 р. проблема Тузли (острів в Азовському морі, приналежність якого Україні була піддана російським керівництвом сумніву), налагоджувалися шляхом переговорів.

У 2004 р. в Києві був підписаний українсько-російський договір який уладнав всі прикордонні спори і непорозуміння. Це сприяло посиленню атмосфери довіри між Україною і Росією та в цілому з СНД. В цих умовах з'явилася можливість укласти договір про створення так званого єдиного економічного простору, який має привести до поступової ліквідації бар'єрів на шляху переміщення товарів, послуг, робочої сили між Білорусією, Росією, Казахстаном та Україною. Цим договором чотири країни мали зробити великий крок на шляху економічної інтеграції, що сприятиме прискоренню їх економічного розвитку. І все ж до 2002 р. українсько-російська торгівля знижувала темпи, хоча Україна споживає найбільше енергоносіїв, що йдуть з Росії. Поряд з цим у 2000–2003 рр. вона розширила свої торгові стосунки з Польщею, Німеччиною, Італією та деякими країнами Близького Сходу, Азії, Африки і Латинської Америки. Проте розширення торгових зв'язків з країнами ЄС було для України найбільш вигідним.

У зовнішньополітичних стосунках з ЄС у 2003–2004 рр. певним успіхом слід вважати розв'язання проблеми вступу України до світової організації торгівлі та налагодження спільної діяльності з ФАТХ (Міжнародна організація боротьби з відмиванням брудних» грошей).

Поряд з цим ПАРЄ (Парламентська Асамблея Ради Європи) в кінці 2003 — на початку 2004 рр. досить гостро критикує проведення реформи Конституції України як такої, що не повинна здійснюватися напередодні президентських виборів (2004 р.), а також методи її проведення. Європейське співтовариство затягує також надання Україні статусу країни з ринковою економікою. Лише на початку 2006 р. такий статус був наданий США і країнами ЄС.

18.4. Зміни у культурному житті. Церква в незалежній Україні

В часи перебудови все радянське суспільство зробило певні кроки в своєму культурному та ідеологічному розвитку, що підготувало передумови для подальшого поступу. Відбувався процес наростання гласності, що сприяло подальшій демократизації, плюралізму ідеологічних і мистецьких позицій, відходу від тієї єдиної державної ідеології, яка зумовлювала однозначність оцінок суспільних явищ, духовної спадщини та відображення художньо-мистецькими засобами світу. Культурний процес у другій половині 80-х років впливав на процеси суспільно-політичного життя, змушуючи людей замислитися над питаннями його моральності, гуманності та відповідності загальнолюдським цінностям. До суспільно-політичних процесів долучилися творчі спілки України, які обговорювали гострі питання сучасності, вивчали деформаційні явища минулого, історію українського народу, його традиції та обряди, що фальсифікувалися або замовчувалися раніше. Піднімалися питання щодо національно-мовного статусу республіки та її русифікації. У 1989 р. утворюється Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка, яке в жовтні 1991 р. отримало назву Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т.Шевченка. В кінці 80 — на початку 90-х років ліквідовуються деформації у національно-мовному житті, зростає мережа українських шкіл, навчальних закладів для національних меншостей. Збільшується випуск українських газет, книг, передач на радіо і по телебаченню та ін. Тенденції модернізації виявлялися в усіх сферах культури і науки.

Утвердження незалежності мало сприяти продовженню та удосконаленню цих процесів. В суверенній державі національно-духовне відродження було можливе лише на основі радикальної демократизації всього культурного процесу з урахуванням національного складу населення, різноманітності регіонально-політичних та регіонально-культурних особливостей, релігійної неоднорідності. У вирішенні всіх завдань нового етапу культурного розвитку в Україні провідну роль мало відігравати подальше реформування системи народної освіти, що завжди була однією із основних ланок духовного життя суспільства. Вона потребувала подальшого вдосконалення.

Вже з 1991/92 навчального року, відповідно до вимог Закону «Про освіту» (1991 р.), починається урізноманітнення форм шкільної освіти, що враховувало інтереси, нахили, здібності дітей. В Україні розширюється мережа закладів з поглибленим вивченням певних дисциплін, відкривається все більше ліцеїв, коледжів, гімназій, в яких поряд з вивченням загальноосвітніх предметів в об’ємі середньої школи вирішувалися й інші завдання.

У 1992/93 навчальному році в Україні працювало 4,3 тис. національних шкіл, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 11 авторських шкіл, 5 коледжів, 17 приватних шкіл, в яких за національними програмами навчалося понад 150 тис. учнів. Однак в умовах погіршення життєвого рівня більшості населення нові типи шкіл, в основному платні, були доступні лише для багатих громадян, і в кінцевому результаті загальна маса підростаючого покоління від цих перетворень не отримала значного поліпшення знань і виховання.

Дещо покращився рівень знань певної частини учнів в результаті відмови від догматичної однаковості навчальних програм, підручників та методик. Це сприяло творчим пошукам педагогів, розкриттю їх здібностей і талантів, урізноманітнювало навчально-виховний процес. Були здійснені помітні кроки в гуманізації науки та освіти.

Намітилися значні зрушення в реалізації державного статусу української мови. У 1993 р. в перші класи українських шкіл прийшло 66% дітей. Зросла кількість учнів нацменшостей, які навчалися рідною мовою: у 1992/93 навчальному році 25,3 тис. дітей навчалося румунською мовою, 18,8 тис. — угорською, 6,4 тис. — молдавською, 0,6 — польською, 0,3 тис. — кримськотатарською.

Загалом же освіта в незалежній Україні знаходилася у стані занепаду. Економічна криза, масове безробіття і зубожіння населення не давали можливості забезпечити потреби народної освіти. До кінця 1997 р. учителі нерегулярно отримували зарплату, яка до того ж була мізерною. Учительство виявилося однією із найменш захищених верств населення і тому час від часу вдається до страйків та демонстрацій. У 2003 р. заробітна плату учителям підвищили майже на 30%, однак вона була все ще далека від мінімального споживчого кошика.

Зроблені також перші суттєві кроки на шляху перебудови вищої і середньої спеціальної освіти: реорганізується структура з метою наближення її до нинішньої практики суспільного та соціально-економічного життя, скорочуються масштаби підготовки спеціалістів через заочну та вечірні форми навчання. Поряд з державними створюються навчальні заклади, які базуються на інших формах власності, — регіональні, приватні. Введена контрактна (платна) система навчання. Однак останнє розширює можливості для отримання вищої освіти вихідцям із забезпечених сімей, а для навчання молоді із малозабезпечених родин вони значно звузились. А це ослабляє інтелектуальний потенціал українського народу.

Зростає мережа нових, необхідних для соціально-економічного розвитку держави вищих і середніх спеціальних закладів: відновила діяльність Києво-Могилянська академія, відкрилася у Києві національ-

на академія управління, у Донецьку і Сумах — фінансові академії і т.д. В Україні розгортається робота по акредитації вузів, перетворення частини їх на університети, переходу їх на українську мову навчання. Запроваджено вступні екзамени з української мови. Однак через економічні негаразди в державі звужується фінансування вищих навчальних закладів, в 1,5–2 рази збільшено навантаження на викладачів вузів при зменшенні зарплати та стипендій студентам. Матеріальне забезпечення викладачів українських вузів є найгіршим у світі. Щодалі більше це негативно впливає на кадровий склад вузів. На середину 90-х років видатки на підтримку одного спеціаліста у вузах розвинутих країн у 5–6 разів більші, ніж в Україні. І все ж з кінця XX ст. становище почало трохи покращуватися: введено досить прийнятну наукову пенсію, а в 2002–2003 роках більш ніж на 30% зросла заробітна плата.

Складним залишається становище української науки. У доперебудовні часи відомчі інтереси, бюрократизація дещо загальмували науковий прогрес. У 80-х роках згубно впливало на стан науки захоплення багатьох наукових закладів лише прикладними дослідженнями. І все ж українська наука, крім гуманітарних її галузей, розвивалася загалом динамічно, на рівні світових досягнень. Серед наукових закладів України провідним центром і в роки незалежності залишилася Академія наук, яка в 1994 р. була проголошена національною (НАН України). Однак і тут відчувалася недооцінка фундаментальних досліджень. До того ж понад 90% нових технологічних розробок не впроваджувалися у виробництво.

У науковій сфері в цілому по Україні великі труднощі створюють низький рівень її фінансування, криза виробництва і мізерний попит підприємств на наукові розробки. Це спричинило недостатнє матеріально-технічне і кадрове забезпечення наукових закладів, в які майже не надходять сучасні прилади та обчислювальна техніка. Окремі інститути втратили 50–60% своїх працівників, які виїхали за кордон або перейшли в інші сфери діяльності. Вже в 1994 р. було відомо, що в західні країни з України виїхало до 30 тис. учених, переважно з природничих та прикладних наук. Внаслідок падіння престижу наукової праці спостерігається зниження професіоналізму вчених, небажання молоді вступати до аспірантури і відсутність там конкурсу. Такий стан не дає надії на швидкий вихід України з кризи, хоча немало вчених працюють у цьому напрямку.

В середині 90-х років поступово змінюється ставлення до фундаментальних досліджень в інститутах НАН України, розвиваються її зв'язки з деякими закордонними науковими установами. У 1996–1997 рр., після створення в структурі уряду України спеціального міністерства в справах науки на чолі з академіком В.Семиноженком, діяльність багатьох

наукових закладів активізується. Динамічніше розвиваються гуманітарні науки, створюються нові інститути, нові напрями досліджень. Зокрема, засновано інститут української мови, інститут сходознавства імені А. Кримського, інститут світової економіки і міжнародних відносин, інститут соціологічних досліджень та ін., переважно в складі НАН. У 2001–2003 рр. відбувається певне зростання фінансування наукових досліджень, нових розробок в космічній галузі та ін.

Розгорнута робота щодо написання фундаментальних праць з історії України, історії української культури, зміцнюються зв'язки наукових закладів гуманітарного напряму з діаспорою, яка частково повернулася на історичну батьківщину і включилася в державне та культурне будівництво (В. Гаврилишин, Б. Кравченко, Й. Пріцак, Т. Гунчак та ін.). Активізувалася робота наукових інститутів під керівництвом академіків І. Кураса та В. Смолія.

По-новому запрацювала Всеукраїнська атестаційна комісія (ВАК) України, створена національна система атестації наукових кадрів. Отже, з'явилися перші ознаки виходу української науки з глибокої кризи.

В умовах національного духовного відродження, відмови від єдиної державної ідеології в суспільному житті відбувалося оновлення української літератури та мистецтва. На початку 90-х років більшість митців відмовилася від визнання в художній творчості методу соціалістичного реалізму як єдиного, що має право на існування. Утверджується плюралізм, розмаїте відтворення світу, тому числі і засобами авангардного мистецтва. Відбувається переоцінка суспільних ідеалів та історичних явищ. Політизація суспільства в другій половині 80-х років втягла літераторів та митців у бурхливий круговорот національно-визвольних процесів. Це продовжувалося і в 90-х. Прозаїки-романтики і поети-лірики ставали палкими політиками, які боролися за ідеали української державності та реформування суспільства. І тому в цей період центральне місце належить публіцистиці. Слід відзначити наповнену високим громадянсько-політичним змістом творчість О. Гончара, М. Вінграновського, І. Драча, І. Дзюби, Л. Костенко, Р. Лубківського, П. Мовчана, Б. Олійника, С. Плачинди, Д. Павличка, В. Яворівського та ін. Широко розгорнув публікації з призабутої спадщини академік М. Жулинський. Однак негативно впливає на творчість літераторів розкол їх національної організації у 2003 р.

Кінець 80 — початок 90-х років характеризувався проведенням заходів, спрямованих на підвищення творчої активності інтелігенції, посилення її ролі в державотворчому процесі. Це урочистості з приводу визначних ювілеїв вчених, літераторів, митців (М. Грушевського, Б. Хмельницького, І. Мазепи, Л. Українки, Т. Шевченка, Б. Лепкого та ін.), форуми інтелігенції

України (1991 р.), українців світу (1992, 2001 рр.), фестивалі сучасної української пісні «Червона рута» та ін. Посилюється вплив творчості художніх колективів української діаспори, яка органічно вливається в систему українських національних духовних цінностей. Безперечно, визначальне місце посідає творчість митців «материкової» України, однак цінності діаспори в умовах незалежності і національно-культурного відродження викликають значний інтерес. Видаються твори В. Барка, І. Багряного, У. Самчука та ін., проводяться виставки майстрів образотворчого мистецтва у найбільших бібліотеках України — імені В. Вернадського, НАН України у Києві, імені Короленка у Харкові та ін., відкриваються зали зарубіжної україністики. Надзвичайну популярність здобула «Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича.

Поступово повертаються в Україну культурні цінності, які з тих чи інших причин опинилися за кордоном. Створена і активно діє відповідна національна Комісія при Кабінеті Міністрів України, її зусиллями була повернута частина архіву О. Довженка з Росії, архіви В. Барка та окремі праці української художниці Л. Морозової із США, частина мистецьких творів художника М.Андрієнка тощо. Однак багато скарбів української культури та її історичних пам'яток — козацькі клейноди, скіфське золото та ін. — все ще знаходиться поза межами держави.

Позитивні процеси відбуваються в народному мистецтві. Відроджується інтерес до українських вишиванок, рушників, килимарства, художніх виробів та гончарства. Але особливу зацікавленість викликає розвиток писанкарства, яке переслідувалося за радянських часів і збереглося лише в Прикарпатті та окремих селах Східної України. Здобутки у цій сфері народної творчості були відзначені на міжнародній науково-практичній конференції «Писанки — символ України» (2001 р.).

Суперечливі, а часом і тривожні процеси відбуваються у сфері періодичної преси та книговидавництва. В першій половині 90-х років в Україні з'явилася величезна кількість нових газет та журналів. У 1994 р. зареєстровано 892 періодичних видання загальнодержавного характеру і 2015 — місцевого. Однак їх тираж швидко падає (за 1995 р. — у 8 разів). Це пов'язано з обвальним падінням доходів населення та подорожчанням друкованої продукції.

Різко зменшується кількість українських органів преси — з 1992 по 1994 р. з 60 до 27%. Водночас російськомовних газет стало вдвічі більше. Відбувається комерціалізація преси, падає її інтелектуальний і професійний рівень. Але найбільш катастрофічним був стан книгодрукування, де у зв'язку із надзвичайно високими цінами в десять разів зменшилися тиражі видань. Дедалі менше видається книг мовою корінного населення. Тобто відбулася повальна русифікація та американізація

книжкового ринку. У 1993 р. із загальної кількості книг майже 94% видано російською і лише 6% — українською. При цьому серед російськомовних видань переважають не твори класичної художньої літератури, а розважальне «чтиво».

Створене у 1994 р. міністерство в справах преси та інформації все ще діє недостатньо результативно, хоча вживаються заходи для зміцнення матеріально-технічної бази видавництв та телебачення. З великими труднощами відроджується кінематографія, яка майже втратила національний характер. В 90-х роках створено кілька фільмів, які здобули визнання не лише в Україні, а й за кордоном. Зокрема, у 1990 р. вперше в історії українського кіно фільм «Лебедине озеро. Зона» одержав нагороди найпрестижнішого кінофестивалю в Каннах. Однак порівняно з радянськими часами кіностудії випускають набагато менше фільмів. На телеекранах переважно пропагується насильство та порнографія.

Розвиток театрального мистецтва значною мірою пов'язаний з новаторського діяльністю режисерів. Це такі видатні діячі як І. Борик, Р.Віктюк, С. Донченко, С. Мойсеєв, В. Петров та В. Шарварко. Світову славу здобули постановки Р.Віктюка. Попри всі труднощі розвивається пісенна творчість, хоча і тут комерціалізація та економічна криза значно ускладнюють ситуацію. Плідно працює велика група композиторів та співаків, досвідчених і молодих, які демонструють свої досягнення не лише на фестивалях і концертах, а й по телебаченню та радіо. Це композитори О. Білаш, І. Карабиць, В. Морозов, виконавці О. Білозір, І. Бобул, Р. Кириченко, П. Дворський, В. Шпортько, С. Ротару, В. Зінкевич, П. Зібров, В. Білоножко, Л. Сандулеса та багато інших майстрів класичного і естрадного мистецтва.

Значні зрушення помітні і в культурному житті національних меншин України. Розвивається система національних шкіл, бібліотек, преси, радіо і телебачення, театрів та творчих колективів. Налагоджується підготовка кадрів національної інтелігенції, створено низку культурно-освітніх товариств. Зокрема, лише товариство єврейської культури об'єднує нині 36 єврейських організацій у 75 містах України.

Відродження духовності українського народу значною мірою пов'язане з відродженням релігії і церкви, досягненням реальної свободи совісті. У 1991 р. в Україні діяли три організації християнських церков: Українська православна церква (УПЦ), підпорядкована Московському патріархату на правах так званої автономії, Українська греко-католицька церква (УГКЦ) з центром у Львові та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), яка визнавала верховним ієрархом митрополита Мстислава (Скрипника), резиденція якого знаходилася в США. За УПЦ, яку очолював митрополит Філарет (Денисенко), виступали владні

структури на сході і півдні України, УАПЦ підтримувала частина інтелігенції та населення Наддніпрянщини, УГКЦ — більшість населення і місцева влада Галичини. Уряд України та деякі депутати Верховної Ради в 1991–1992 рр. намагалися домогтися згоди Московського патріарха Алексія II на перетворення УПЦ Московського патріархату в Українську автокефальну церкву. У відповідь він позбавив Філарета сану і поставив на його місце Володимира (Сабодана), митрополита Ростовського. Однак у червні 1992 р. за ініціативи Філарета створюється Українська православна церква — Київський патріархат (УПЦ–КП). Відбувся масовий перехід священиків УПЦ–МП в УПЦ–КП на Волині та Київщині. Після тривалої боротьби та реорганізацій, з приходом Л.Кучми на посаду Президента, урядові кола України надають певну підтримку УПЦ–КП. Одночасно урядова політика спрямовується проти розширення впливу УГКЦ. В цілому в Україні у 1988–1992 рр. між конфесіями велася непримиренна боротьба за приміщення церков і церковне майно. Особливо гострим було протистояння віруючих УГКЦ і РПЦ. Уніати захоплювали храми РПЦ, виганяли священнослужителів та віруючих, вдавалися навіть до терору. Мали місце масштабні міжконфесійні конфлікти не лише в Галичині, а й на Київщині та Вінниччині між УАПЦ і РПЦ. В результаті РПЦ майже витіснили із Західної України і ослабли її позиції на Правобережжі.

Цим скористалися і значно активізували свою діяльність секти євангелістів, баптистів, РУН-віри, сатаністів, а також кришнаїзм та буддизм. Восени 1993 р. секта «Білого братства», більшість членів якої прибула з Росії, навіть спробували захопити Софіївський собор у Києві. Поряд з цією реакційною організацією були створені ще кілька агресивних, антигуманних сект. І хоча українське законодавство забороняє діяльність іноземних місіонерів на території держави, однак багато з них закуповували ефірний час на радіо і телебаченні і пропагували свої ідеї.

Попри всі труднощі, чвари та посягання іноземних держав на українські церковні конфесії, законодавство України в церковній сфері відзначається демократичністю і толерантністю, і це сприяє поступовому релігійному замиренню в державі. У 1996–1997 рр. уже не було серйозних конфліктів між конфесіями навіть на рівні невеликих парафій. Вплив церкви в українському суспільстві посилюється. У 1995 р. найбільшим авторитетом користувалася УПЦ–МП, яка охоплювала 6132 релігійні громади. УПЦ–КП поширює свій вплив на 1753 парафії, УАПЦ — 616, УГКЦ — 3032, римсько-католицька церква — 651, союз євангельських християн — 1420, а «п’ятидесятники» — на 680 парафій.

В 90-х роках зростає не лише кількість віруючих і їх громад, а й конфесій. Наприкінці 1994 р. в республіці нараховувалося 64 різних

конфесії, що майже вдвоє перевищувало їх кількість у 1991 р. Розвиток численних релігійних течій надає населенню можливість вільного вибору духовних ідеалів. Однак у 1996–1997 рр. посилюються православні конфесії. В умовах демократизму незалежної України релігійне життя значно активізувалося. Водночас внаслідок глибокого розколу в православ'ї та існування в ньому кількох течій виникло небезпечне для української церкви протистояння. Політична ситуація диктує необхідність об'єднання православних конфесій в єдине ціле та створення єдиної національної церкви.

Нова незалежна Українська держава у 2001 р. відсвяткувала своє перше десятиріччя. Ступивши на шлях реформ у середині 80-х років, український народ у 1991 р. здобув державну незалежність. Відбувся новий етап українського національного відродження, і в Україні розгорнувся державотворчий процес. Однак народ виявився недостатньо підготовленим до цього. Оновлення соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя в Україні відбувається з великими труднощами: відчувається консерватизм, брак компетентності. Бажаних результатів не досягнуто, хоча початок XXI ст. позначився деяким зростанням економіки та культури. Замість виходу з кризи у 80-х роках стався економічний обвал. Господарство, особливо сільське, перебуває в кризовому стані, суспільно-політичне життя характеризується гострою боротьбою між гілками влади, а також між різними політичними силами. Відчувається відсутність єдності в суспільстві, його недостатня зрілість. З великими труднощами здійснюється відродження в галузі духовного життя, культурного розвитку, яке більше схоже на занепад. Україна потребує глибоких реформ, стимулювання державотворчих процесів, нових людей у керівництві, спроможних побороти корупцію, викликати довіру і нове морально-політичне піднесення в суспільстві. Необхідна єдність всіх політичних сил і партій, щоб Україна стала розвинутою європейською державою.

Список рекомендованої літератури

Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. — К., 2000.

Алексєєв Ю. М., Вертечем А. Г., Даниленко В. М. Історія України. — К., 2003.

Аркас М. М. Історія України-Руси. — К., 1990.

Багалій Д. І. Нариси Історії України. — К., 1994.

Баран В., Козак Д., *Терпиловський Р.* Походження слов'ян. — К., 1991.

Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. — Львів, 1992.

Білас І. Репресовано-каральна система в Україні. 1917–1953. — К., 1994. — Кн. 1–2.

Бойко О. Історія України. — К., 2001.

Борисенко В. Курс української історії. — К., 1998.

Брайчевський М. Вступ до історичної науки. — К., 1991.

Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993.

Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. — К., 1992.

Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996.

Верстюк В. Махновщина. — К., 1992.

Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К., 1995.

Винокур О., Трубчанінов О. Давня і середньовічна історія України. — К., 1996.

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. — К., 1994.

Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. Гетьмани України. — К., 1991.

Гнатенко П. Український національний характер. — К., 1997.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX–XX ст. — К., 1996.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990.

Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. — К., 1991–1998.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. — К., 1993.

Гутній О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.

Гуржій О. І., Смолій В. А. та ін. Історія України. Нове бачення: в 2-х т. — К., 1995, 1996.

Давня історія України. Кн. 1–2. — К., 1994, 1995.

Давня історія України. У 3-х т. — К., 1997.

Даниленко В., Касьянов І., Кульчицький С. Сталінізм в Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х т. — К., 1991.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1993.

Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.

Залізняк Л. Походження українського народу. — К., 1996.

Залізняк Л. Первісна історія України. — К., 1999.

Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. — Львів, 1991.

Єфименко О. Історія України та її народу. — К., 1992.

Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996.

Історія русів / Український переклад І. Драча. — К., 1991.

Історія України / За ред. В. А. Смолія — К., 1997, 2000.

Історія України. Курс лекцій: У 2-х кн. — К., 1991, 1992.

Історія України / Керівник авт. колект. Ю. Зайцев — Львів, 1996.

Історія української еміграції. — К., 1997.

Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. — К., 1999.

Історія українського війська. У 2-х т. — Львів, 1992—1996.

Історія України в особах. IX–XVIII ст. — К., 1993.

Історія України в особах. XIX–XX ст. — К., 1995.

Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — К., 1994.

Історія Академії наук України, 1918–1993. — К., 1994.

Історіографія історії України. — К., 1996.

Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. Соціально-політичний портрет. — К., 1993.

Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.). — К., 1991.

Книш З. Становлення ОУН. — К., 1994.

Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.

Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Історія України. — К., 1992.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.

Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. — К., 1991.

Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. — К., 1996.

Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. — К., 1996.

Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. — К., 1994.

Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939). — Івано-Франківськ, 1993.

Культура українського народу. Навч. посібник. — К., 1994.

Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996.

Кульчицький С. Ціна «Великого перелому». — К., 1991.

Лебедь Т. УПА. Кн. 1. — Дрогобич , 1993.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1–2, — К., 1994.

Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К., 1994.

Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995.

Лях Р. Історія України. — Донецьк, 1999.

Малий словник історії України. — К., 1997.

Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. — К., 1993.

Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. — К., 1996.

Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997.

Мушкетик Ю. Гетьманський скарб. — К., 1993.

Нагаєвськнй І. Історія української держави XX ст. — К., 1994.

Нариси з історії українського національного руху. — К., 1994.

Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.

Онопрієнко В.І. Історія української нації XIX–XX століть. — К., 1998.

Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.

Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. — К., 1993.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — К., 1995.

Попович М. Нарис історії культури України. — К., 1998.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996.

Рибалка І. Історія України: У 2-х ч. — Харків, 1995, 1997.

Реєнт О. Українська революція. — К., 1996.

Семчишнн М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. — К., 1993.

Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. — К., 1997.

Солдатенко В., Крижанівський В., Левенець Ю. Українська ідея, історичний нарис. — К., 1995.

Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.

Субтельний О. Україна: історія. — К., 1993.

Терещенко Ю. Україна і європейський світ. — К., 1996.

Толочко А. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.

Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.

Толочко П. П. Літописи Київської Русі. — К., 1994.

Трофимович В. Україна в роки II світової війни (1939–1945). — Львів, 1995.

Турченко Ф. Новітня історія України. — К., 1995.

Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К., 1994.

Українська державність у XX ст. — К., 1996.

Українська ідея. Історичний нарис. — К., 1995.

Ульяновський Ф., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. — К., 1994.

Шаповал Ю. Україна 20-х–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.

Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994.

Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій. — К., 1999.

Шлоргун О. О. Україна: шлях відродження. Економіка, культура, політика. — К., 1999.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К., 1999.

Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997.

ЗМІСТ

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Білоцерківський Василь Якович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Видання 3-е, виправлене і доповнене

Керівник видавничих проектів – *Б.А. Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Комп'ютерна верстка – *Є.А. Ткаченко*
Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підп. до друку 26.01.2007. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «PragmaticaC». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 33,5.

Видавництво "Центр учбової літератури"
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006